

๑๕๗.๖
ปี ๒๕๖๖
๐. 3.

ปัญหาและลบลบลระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๙
(ค.ศ. ๑๘๙๒ - ๑๙๐๗)

๑๕ ส.ค. ๒๕๒๐

ปัญญานิพนธ์
ของ
สุพัชร์ วรสายพันธ์

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ดุสิต ๒๑ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๐๖๐๖๖ โทร. ๓๙๒๑๖๗๖. ๓๙๑๖๐๖๖

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

มกราคม ๒๕๒๐

63772

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต ได้พิจารณาปฏิญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร ปฏิญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

วราณิชา รัตนวณิชชานนท์ ประธาน

Rob S. S. กรรมการ

มกราคม 2520

ประกาศคุณูปการ

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และอาจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ที่กรุณาให้คำแนะนำตรวจแก้ไขปริญญานิพนธ์ เรื่องนี้จนสำเร็จเรียบร้อย

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เจ้าหน้าที่กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ และเจ้าหน้าที่หอสมุด กระทรวงมหาดไทย ที่ได้อำนวยความสะดวกในการใช้เอกสารเป็นอย่างดี

อนึ่งปริญญานิพนธ์เรื่องนี้ จะไม่สำเร็จลุล่วงได้ถ้าไม่ได้รับความช่วยเหลือเป็นอย่างดี ตั้งแต่เริ่มต้นจนสำเร็จเรียบร้อย จาก คุณมีชัย วรสายัณห์ นอกจากนี้ยังได้รับความช่วยเหลือจากพันโทหญิง วิญญูณัฏ ภาวิไล หัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑ์ กรมแผนที่ทหาร ทางคำแนะนำที่ที่ใช้ประกอบเนื้อหาในปริญญานิพนธ์ฉบับนี้

ท้ายที่สุด ขอขอบพระคุณ พันตำรวจตรี จำเริญฤทธิ์ โพธิ์เจริญ หัวหน้าแผนกคนหาญ พลัดหลงฯ กรมตำรวจ และจาสิบตำรวจ สกล มะนานวม ที่ช่วยอำนวยความสะดวกในการไต่สวนจนสำเร็จไว้ ณ ที่นี้ด้วย

สุพัชร์ วรสายัณห์

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทนำ	1
บทที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร	9
1. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรก่อนรัตนโกสินทร์	9
2. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยรัตนโกสินทร์	12
2.1 บทบาทของไทยในการขยายอิทธิพลเหนือเขมร	12
2.1.1 ไทยมีอำนาจควบคุมเขมรและผนวกพระตะบอง เสียมราฐ มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ	12
2.1.2 พระอุทัยราชาไม่ชอบไทยและหันไปขอความช่วยเหลือจากญวน	15
2.1.3 ญวนประสบผลสำเร็จในการขยายอิทธิพลเข้ามา ในเขมร	17
1) การตอบโต้จากฝ่ายไทย	21
2) ญวนขยายอิทธิพลเข้าไปในลาว และการ ตอบโต้จากฝ่ายไทย	24
2.1.4 ไทยฟื้นฟูอำนาจในเขมร	25
1) ไทยสนับสนุนนักกองอิม และนักกองกว้างแทน พระอุทัยราชา	25
2) ไทยสนับสนุนนักกองกว้าง	28
3) ไทยปรับปรุงบ้านเมืองเขมรให้สงบเรียบร้อย	30

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
2.2 บทบาทของฝรั่งเศสในการขยายอิทธิพลเหนือเขมร	35
2.2.1 ฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงในเขมร	35
2.2.2 ปฏิกริยาตอบโต้จากฝ่ายไทย	37
2.2.3 ฝรั่งเศสบังคับให้พระนโรคมลงนามในสนธิสัญญา	44
2.2.4 สัญญาลัทธิระหว่างไทยกับเขมร	47
2.2.5 สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 14	
เมษายน พ.ศ. 24๐8	5๐
2.2.6 สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสฉบับวันที่ 15	
กรกฎาคม พ.ศ. 241๐	52
 บทที่ 2 เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐก่อนการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล	
ในปี พ.ศ. 2439	55
1. สภาพภูมิประเทศ	55
1.1 เมืองพระตะบอง	55
1.2 เมืองเสียมราฐ	55
1.3 เมืองศรีโสภณ	56
1.4 เมืองพนมสก	56
2. ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองพระตะบองและเมือง	
เสียมราฐ	57
2.1 ความสำคัญของพระตะบอง และเสียมราฐในทางกำนเศรษฐกิจ	6๐
2.2 ความสำคัญของพระตะบอง และเสียมราฐในด้านการเมือง	61

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง

หน้า

3. การจัดตั้งมณฑล	64
3.1 สาเหตุของการจัดตั้งมณฑลฝ่ายนอก	64
3.2 การจัดตั้งมณฑล เขมร ในปี พ.ศ. 2434	67
3.3 การแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา	69
3.4 สมัยพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หุน ศรีเพิ่ม) ข้าหลวงใหญ่ คนแรกระหว่างปี พ.ศ. 2434 - 2436	71
3.4.1 การไกล่เกลี่ยข้อวิวาทเรื่องทรัพย์สินระหว่างพี่น้อง พระอภัยพิทักษ์	71
3.4.2 ปัญหาขัดแย้งระหว่างพระยามหาอำมาตย์ กับพระอภัยพิทักษ์	72
3.5 สมัยพันเอก พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ (คั่น อมรานนท์) ข้าหลวง เทศาภิบาลระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2445	74
3.5.1 พระยาศักดาภิเดชฯ ระงับการแตกแยกในหมู่ญาติวงศ์ของ พระยาศักดาภิเดชฯ	74
3.5.2 ปัญหาขัดแย้งระหว่างพระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ กับพระยา คทาธิราช	75
3.5.3 พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ ขอกลับเข้ามารับราชการใน กรุงเทพฯ	77
3.6 นโยบายของรัฐบาลในการแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่	81
4. ความเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส หลังสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436	86
4.1 ผลสะท้อนของสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436	89

4.2 ความพยายามของไทย และฝรั่งเศสในการระงับเหตุวิวาทที่ เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร และบริเวณหัวเมืองเขมร	92
4.2.1 สัญญาระงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร	92
4.2.2 การจัดตั้งคณะกรรมการผสม ไทย - ฝรั่งเศส	93
4.3 การโต้แย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เรื่องข้าหลวงใหญ่มณฑล บูรพา	98
4.4 ชาวเขมรอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลบูรพา	101
บทที่ 3 การปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพา ระหว่างปี พ.ศ. 2439 - 2450	106
1. การปกครอง	106
1.1 การแบ่งเขตอำเภอ	107
1.2 การปกครองท้องที่	108
1.3 ที่ทำการมณฑล และหน้าทึกราชการ	110
1.4 อุปสรรคของการจัดการปกครอง	112
2. การศาล	115
2.1 การศาลหลังจากปี พ.ศ. 2439	118
2.2 ขอบเขตของศาล และวิธีการแก้ไข	119
2.3 ศาลเมืองศรีโสภณ	121
2.4 ศาลทางประเทศ	121
3. การภาษีอากร	124
3.1 ผลประโยชน์ของเจ้าเมือง	126
3.2 ผลประโยชน์รายได้ของเมืองพระตะบอง	128

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
3.3 ภาพยนตร์ลอยฟ้า	133
3.4 ภาพยนตร์เมืองเสียมราฐ และเมืองอื่น ๆ	135
3.5 ภาพยนตร์	139
4. เงินค่าราชการ	143
5. การคมนาคม	145
5.1 เส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปยังมณฑลบูรพา	147
5.2 ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - พระตะบอง	149
5.3 การไปรษณีย์โทรเลข	153
5.3.1 การบำรุงรักษากิจการไปรษณีย์โทรเลข	156
5.3.2 อุปสรรคของกิจการไปรษณีย์โทรเลข	157
6. การศึกษา	160
6.1 อุปสรรคของการจัดการศึกษาในมณฑลบูรพา	163
7. การจัดตั้งพลตระเวนในมณฑลบูรพา	165
7.1 การจัดการพลตระเวนในเมืองพระตะบอง	166
7.2 ปัญหาการจัดพลตระเวน	169
7.3 การลงโทษ	170
7.4 คนในบังคับฝรั่งเศสสมัครเข้าเป็นพลตระเวนมณฑลบูรพา	171
บทที่ 4 ปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลบูรพา	175
1. ฝรั่งเศสแสดงความต้องการมณฑลบูรพา	175
2. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสโดยการใช้อำนาจสูงสุด	182
2.1 คนในบังคับฝรั่งเศสเป็นพื้นคนไทย	183
2.2 เรื่องทาส	185

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง

หน้า

2.3	ดูรายหนีไปอยู่ในสถานกงสุล	187
2.4	กงสุลฝรั่งเศสก่อความเดือดร้อนกับข้าราชการไทย	188
2.5	การตอบโต้จากฝ่ายไทย	190
3.	การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสโดยการใช้อำนาจในสนธิสัญญาเป็น เครื่องมือ "ต่อรอง"	193
3.1	การตั้งเอเยนซ์กงสุล และทหาร เมืองพระตะบอง เสียมราฐ	194
3.2	การเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมร	196
3.3	กองตระเวนมหาดหลวง	198
3.4	การสร้างทางรถไฟในลุ่มแม่น้ำโขง และทางรถไฟสายพระตะบอง- พนมเปญ	201
3.4.1	ความต้องการของฝรั่งเศส	201
3.4.2	เหตุผลของฝรั่งเศส	203
3.4.3	ความเห็นของฝ่ายไทย	203
1)	ความเห็นของพระยาสุรียานุวัตร	204
2)	ความเห็นและกุศโลบายของกรมหลวงเทเวศร์ วโรประการ	206
3)	พระราชดำริ เรื่องการสร้างทางรถไฟ ของพระ บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	210
3.4.4	ความเห็นของฝ่ายอังกฤษ	213
3.4.5	ผลของการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส	215
4.	ปัญหาขัดแย้งระหว่างกงสุลฝรั่งเศสที่พระตะบองกับพระยาพรหม	218
4.1	กงสุลฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมพระยาพรหม	218

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
4.2 กงสุลฝรั่งเศสกล่าวโทษพระยาศุภชลาศัย	220
4.3 พระยาศุภชลาศัย ขอลาออกจากราชการ	221
5. ปัญหาเขตแดน และผู้ร้ายชายแดน	223
5.1 ด้านรักษาทาง	223
5.2 ผู้ร้ายชายแดน	225
5.3 การปักปันเขตแดน	228
6. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสและอำนาจศาล	231
6.1 ข้อตกลงเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902)	233
6.1.1 การจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศส	233
6.1.2 ขอบข่ายของคนในบังคับฝรั่งเศส	234
6.1.3 การจดทะเบียนคนจีน	234
6.2 ข้อตกลงเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904)	236
6.2.1 ขอบข่ายของคนในบังคับฝรั่งเศส	236
6.2.2 เรื่องอำนาจศาล	241
6.2.3 ผลของการเจรจา	242
6.3 ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสที่เกิดขึ้นในมณฑลบูรพา	244
6.3.1 การจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศส	244
6.3.2 หนังสือเดินทาง	247
6.3.3 ปัญหาชาวจีน	248
6.3.4 ข้อตกลงเรื่องการควบคุมตัวคนในบังคับฝรั่งเศส	249

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง

หน้า

บทที่ 5 การเจรจาในการทำสนธิสัญญา พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907) ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส	253
1. สาเหตุและความเป็นมาของการเจรจาเรื่องมณฑลบูรพา	253
1.1 การเจรจาในปี พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902)	253
1.1.1 ข้อเสนอของฝรั่งเศส	253
1.1.2 ผลของการเจรจา	254
1.1.3 อุปสรรคที่ทำให้การเจรจาล้มเหลว	255
1.2 การเจรจาในปี พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904)	257
1.2.1 ปัญหาที่นำมาเจรจา	257
1.2.2 ข้อเสนอของ "คอมมิตีพม่าฝรั่งเศส"	258
1.2.3 ไทยพยายามชักจูงให้อังกฤษช่วยเหลือ	259
1.2.4 ผลของการเจรจา	261
2. การเจรจาเรื่องมณฑลบูรพาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)	262
2.1 การปักปันเขตแดนคานเซมร	263
2.2 คณะกรรมการปักปันเขตแดนคานเซมร	264
2.3 ท่าทีของราชทูตฝรั่งเศสและปฏิกิริยาจากฝ่ายไทย	267
2.4 ปัญหาเรื่องคนในบังคับและในป้องกันฝรั่งเศส	268
2.5 สถานการณ์ในมณฑลบูรพา	269
2.5.1 ปัญหาทาสและคนในบังคับ	269
2.5.2 ปัญหาค่านับทาส	271

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง

หน้า

2.6	ข้อเสนอของรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส	272
2.7	ปัจจัยที่ส่งเสริมให้การเจรจาเป็นผลสำเร็จ	274
2:7.1	การปฏิรูปกฎหมายของไทย	274
2.7.2	การจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการ	275
2.7.3	บทบาทของที่ปรึกษาแผ่นดินชาวอเมริกัน	276
3.	สนธิสัญญาระหว่างไทย - ฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449)	277
3.1	ผลของสนธิสัญญา	278
3.1.1	ทางค่านินแดน	279
3.1.2	ทางด้านการศาล	281
3.2	พิธีส่งมอบดินแดนของทั้ง 2 ฝ่าย	282
3.3	สัญญาเรื่องพระยาศุภชวลิต	284
4.	สถานการณ์ในมณฑลบูรพาหลังจากลงนามในสนธิสัญญานี้ 23 มีนาคม ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449)	287
4.1	ราษฎรมณฑลบูรพาอพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขต	287
4.1.1	การอพยพในระยะเวลาก่อนมอบมณฑลบูรพาให้แก่ ฝรั่งเศส	287
4.1.2	การอพยพในระยะเวลากลับจากมอบมณฑลบูรพาให้ ฝรั่งเศสแล้ว	289
4.2	การสงเคราะห์ราษฎรที่อพยพมาจากมณฑลบูรพา	290
4.3	ปฏิกริยาของราษฎรในมณฑลบูรพา	291

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง

หน้า

บทที่ 6 บทสรุป 294

บรรณานุกรม 301

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก. สนธิสัญญา อนุสัญญา และข้อตกลงต่าง ๆ (1)

ภาคผนวก ข. ประกาศและพระราชบัญญัติต่าง ๆ (60)

ภาคผนวก ค. รายงานเจ้าเมืองพระตะบอง (67)

ภาคผนวก ง. Memorandum เรื่องราชการ เมืองพระตะบอง (74)

บัญชีตาราง

ตารางที่		หน้า
1	เงินภาษีอากรเมืองพระตะบองปี ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)	129
2	เงินรายได้ของเมืองพระตะบองปี ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)	132
3	จำนวนเงินภาษีอากรเมืองเสียมราฐ ระหว่างปี ร.ศ. 108 - ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2432 - 2435)	136
4	เงินรายได้ของเมืองเสียมราฐ ปี ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)	137
5	บัญชีรายได้จากอากรหอย อากรบ่อนเบี้ย เมืองเสียมราฐ ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)	141
6	เปรียบเทียบรายได้จากภาษีอากรเมืองเสียมราฐ ระหว่างปี ร.ศ. 124 และ ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2448 - 2449)	142
7	แสดงสถานีโทรเลข เงินค่าบำรุงรักษา และผู้รักษาโทรเลข สาย บูรพา ในปี ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438)	155
8	แสดงจำนวนโรงเรียน อาจารย์ และนักเรียน ในมณฑลบูรพา ระหว่าง ปี พ.ศ. 2441 - 2448	162
9	โครงการพลตระเวนในมณฑลบูรพา	168
10	เปรียบเทียบจำนวนคนเอเชียในบังคับฝรั่งเศสระหว่างปี ค.ศ. 1904 และปี ค.ศ. 1907	270

บัญชีแผนที่

แผนที่		หน้า
1	เส้นทางคมนาคมทางบกในสมัยรัชกาลที่ 5	148
2	เส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - พระตะบอง	151
3	โทรเลขสายบูรพา	155
4	การเสียดินแดนให้แก่อังกฤษระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2446	181
5.	แสดงโครงการสร้างทางรถไฟของฝรั่งเศสบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง	208
6	แสดงเส้นทางรถไฟตามข้อตกลงในสนธิสัญญามัปี พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904)	216
7	แสดงการปักปันพรมแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส	265
8	แสดงพรมแดนใหม่ระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 1907	280

บทนำ

มณฑลบูรพา เดิมชื่อว่า มณฑลเขมร* ประกอบด้วยเมือง 4 เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมสก มณฑลนี้เป็นของไทยมาตั้งแต่อดีต¹ และมีความสำคัญต่อไทยมาก ซึ่งไทยพยายามยึดไว้ตลอดมาเพื่อใช้ในการควบคุมเขมร เช่น เหตุการณ์ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อเจ้านายฝ่ายเขมรไปพึ่งญวน ฝ่ายไทยจึงส่งกองทัพไปตั้งสกัดเขมรอยู่ที่พระตะบองและเสียมราฐ² ในสมัยรัชกาลที่ 1 เขมรเกิดกบฏขึ้นเอง เข้ามาร้องขอความช่วยเหลืออยู่ในกรุงเทพฯ พระองค์จึงโปรดให้เจ้าพระยาบวรราชนายก (แบน) ไปปราบจนราบคาบ ปกครองเขมรอยู่นานถึง 12 ปี จน พ.ศ. 2338 ทรงแต่งตั้งนักกองเืองออกไปเป็นพระเจ้าแผ่นดินกับพญาปกครองในฐานะประเทศราช ไทยขอไว้แต่แขวงเมืองพระตะบอง และนครเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองใกล้เขตแดนไทย ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร ปกครองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ดังนั้น เมืองพระตะบองและเสียมราฐจึงเป็นเมืองที่อยู่ในบังคับบัญชาของกรุงเทพฯ โดยตรงตั้งแต่นั้นมา³ ครั้นเมื่อไทยกับญวนรบกันในสงคราม 14 ปี

*พ.ศ. 2442 ประกาศชื่อมณฑล เป็น มณฑลตะวันออก

พ.ศ. 2443 ประกาศชื่อมณฑล เป็น มณฑลบูรพา

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 90 (ไทยถือว่า ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เป็นต้นมา เขมรเป็นประเทศราชขึ้นต่อไทย โดยสิทธิ์ขาดตลอดมา)

²ท.จ.ช. เอกสาร ร. 5 ม. 41/1 พระบรมราชโองการของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ราชการเมืองเขมรว่าด้วยสัญญาขึ้นแก่ (ร.ศ. 84)

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 242 - 243.

(พ.ศ. 2376 - 2390) ไทยก็ได้ส่งกองทัพอไปประจำการอยู่ที่พระตะบอง และเสียมราฐ ตลอดเวลา ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ดินแดนดังกล่าวนี้เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญ ทราบเท่าที่ไทยยังหากระแสส่งสัยการขยายตัวของญวน และทุกครั้งที่เกิดกบฏขึ้นในเขมร ไทยจะต้องระวังเขมร ส่วนนี้เป็นพิเศษ นอกจากนั้นไทยยังมีผลประโยชน์ในดินแดนแห่งนี้มาก เพราะเมื่อเกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก รัชกาลที่ 4 ทรงอ้างสิทธิของไทยเหนือดินแดนดังกล่าว และในที่สุดทรงทำสัญญาฉบับ พ.ศ. 2410 กับฝรั่งเศส โดยยอมยกเลิกข้อเรียกร้องการเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมร และยอมรับว่าเขมรเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ในขณะที่ฝรั่งเศสยืนยันว่าไทยได้ครอบครองมณฑล พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ¹

หลังจากนั้น รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ ก็ได้จัดการปรับปรุงการปกครองดินแดนดังกล่าวในรูปของมณฑล แต่งตั้งข้าหลวงไปประจำดูแลรับผิดชอบราชการต่าง ๆ ต่อมาในปี พ.ศ. 2439 ก็ได้แก้ไขระเบียบการปกครองจากมณฑลแบบเก่าเป็นมณฑลเทศาภิบาล แต่ก็มีอุปสรรคนานัปการ ซึ่งเนื่องมาจากการที่ฝรั่งเศสต้องการมณฑลบูรพาอยู่ตลอดเวลา ดังเช่น คำกราบบังคมทูลของพระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพาต่อรัชกาลที่ 5 ว่า "เมืองพระตะบองเป็นเมืองต่อแหลมคอแค่น แต่ก่อนแล ทุกวันนี้ ฝรั่งเศสก็มุ่งหมาย เพ่งเล็งจะเอิบเอื่อมเมืองพระตะบองอยู่เป็นนิจ"² ฝรั่งเศสได้สร้างอิทธิพลของตนในแง่กฎหมาย ทั้งแต่ครั้งสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) เรื่อยมา ถึงข้อ 3, 4, 5 ทว่า ห้ามไทยส่งทหารหรือมีป้อมค่ายใน 2 เมืองนั้น ซึ่งผลจากสนธิสัญญาดังกล่าวทำให้เมืองพระตะบอง เสียมราฐ และฝั่งขวาแม่น้ำโขง

¹ประหยัค ศ. นาคะนาท และ จารัส ทงธิสาร การเมืองเรื่องเขาพระวิหาร (กรุงเทพฯ . สำนักพิมพ์สารสาสน์วรรค 2505) หน้า 266.

²ห.จ.ช. เอกสาร ร. 5 ม. 41/2 เรื่องราชการหัวเมืองเขมร พระตะบอง และเสียมราฐ (12 มิ.ย. 109 - 30 มี.ค. 111)

ในเขต 25 กิโลเมตร เป็นเขตปลอดทหาร และเป็นเขตปลอดภาษีด้วย ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสขยายอิทธิพลโดยการใช้อำนาจสูงสุด ซึ่งเริ่มตั้งแต่ปี ค.ศ. 1894 (พ.ศ. 2437) ฝรั่งเศสขอตั้งสถานกงสุลที่พระตะบองและเสียมราฐ เพื่อคุ้มครองคนในบังคับของตน พร้อมทั้งเกลี้ยกล่อมชาวพื้นเมืองในดินแดนไทยให้เข้ากับฝรั่งเศส¹

ตลอดเวลาต่อมา ทั้งรัฐบาลฝรั่งเศส นักการเมืองฝ่ายจักรวรรดินิยมและการทูตฝรั่งเศส หรือแม้แต่องค์การต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ต่างก็สนใจเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ ซึ่งฝรั่งเศสอยากได้อย่างยิ่ง ดังเช่นที่ นายเดลคาเซ* อ้างว่า "...ความมุ่งหมายอันใหญ่ยิ่งของทอเวอนแนตฝรั่งเศส ก็คือความเพียรจะยึดเอาเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ให้จงได้ ความเข้าใจของพวกโกโลนีในฝรั่งเศส แล ข้างตะวันออก ถือเอาว่า 2 เมืองนี้เป็นอัสสาธ ลอเรน ของเขมร..."²

ฝรั่งเศสถือว่า มณฑลบูรพา มีความสำคัญต่อความปลอดภัยของอินโดจีนของฝรั่งเศสมาก และต้องการครอบครองทะเลสาบเขมร จึงได้พยายามทุกวิถีทางที่จะขยายอิทธิพลเข้ามาในมณฑลนั้น จนทำให้เกิดการกระทบกระทั่ง และเกิดปัญหาทางการปกครองอยู่ตลอดเวลา ซึ่งไทยไม่กล้าทำรุนแรง เพราะได้บทเรียนจากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 แต่อย่างไรก็ตามไทยจำต้องยอมยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศส ในปี ค.ศ. 1907 เพื่อแลกกับเมืองตราด เกาะช้าง และสิทธิของคนเอเชียในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งต้องอยู่ใต้อำนาจศาลไทย

¹ห.จ.ช. เอกสาร ร. 5 ม. 62.1/36 ที่ 289/110 รัชกาลที่ 5-กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ 9 ค.พ.ร.ศ. 110 (1892)

* Theophil Delcasse (ค.ศ. 1850 - 1923) เคยเป็นรัฐมนตรีว่าการอาณานิคมระหว่าง ค.ศ. 1893 - 1895 เป็นรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ. 1898 - 1905

²ห.จ.ช. เอกสาร ร. 5 ผ. 19/4 ที่ 75 พระยาศรีสุริยวงศ์-กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ 16 ค.ค. ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1902)

เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในมณฑลบูรพา ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2449 นั้นมีความสำคัญและน่าศึกษามาก ซึ่งล้วนแต่ส่งผลกระทบต่อสังคมไทย ทั้งในด้านการปกครอง การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหาคนในบังคับ ปัญหาเรื่องภาษีอากร ปัญหาเรื่องการรักษาความสงบภายในและปัญหาเรื่องทาส เป็นต้น ด้วยเหตุนี้นี้จึงสมควรที่จะได้มีการศึกษาค้นคว้าเพื่อเผยแพร่ต่อไป

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อจะได้ทราบถึงสภาพการปกครองของมณฑลบูรพา ก่อนการปฏิรูปการปกครอง
2. เพื่อจะได้ทราบวิธีการและนโยบายของรัฐบาลที่ใช้ในการปรับปรุงการปกครองในมณฑลบูรพา
3. เพื่อศึกษา แรงกระทบ (Impacts) ในทุก ๆ ด้าน ที่ได้รับจากฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผลทำให้ไทยต้องเสียมณฑลบูรพาไปในที่สุด
4. เพื่อศึกษาถึงอุปสรรค และปัญหาต่าง ๆ ในการเจรจาทำสนธิสัญญาทุกฉบับ ในปี ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449) ระหว่างรัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลไทย โดยเฉพาะสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449) ซึ่งเป็นผลทำให้ไทยยอมแลกเปลี่ยนมณฑลบูรพา กับด้านซ้าย และตราด รวมทั้งสิทธิของไทยเกี่ยวกับชาวเอเซียในบังคับฝรั่งเศส

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ได้รับความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับไทย ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ทำให้ทราบถึงสาเหตุที่รัฐบาลกลางจำต้องเข้าไปจัดการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล
3. ทำให้ทราบถึงแรงกระทบที่มณฑลบูรพาได้รับอยู่ตลอดเวลาที่ฝรั่งเศสเข้าปกครองดินแดนเขมรตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงที่สุด ไทยต้องยอมสละมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศส

4. ทำให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่าง รัฐบาลไทย และรัฐบาลฝรั่งเศสในขณะนั้น รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างหัว เมืองชายแดนกับรัฐบาลกลาง
5. นำไปใช้อ้างอิงในการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ในระดับมัธยมศึกษา และระดับอุดมศึกษาได้

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับไทยก่อน พ.ศ. 2435 โดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับพิจารณาเหตุการณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ศึกษาลักษณะการจัดการปกครองมณฑลบูรพา ระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2449 อย่างละเอียด
3. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และสนธิสัญญาทุกฉบับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา เพื่อเป็นแนวทางพิจารณาถึงเหตุและผลที่ทำให้ฝรั่งเศสเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับมณฑลบูรพา จนทำให้ไทยต้องเสียมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449
4. ศึกษาค้นคว้าปัญหาอื่น ๆ เช่น เรื่องทาส เรื่องภาษีอากร ที่เกิดขึ้นในมณฑลบูรพา ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

ข้อสมมุติฐานของการศึกษาค้นคว้า

1. การปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ฝรั่งเศสเข้ามามีอิทธิพลครอบครองเหนือเขมรในสมัยรัชกาลที่ 4 มากกว่า ผลจากการปฏิรูปการปกครองภายในประเทศ
2. การปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เกิดแรงกระทบในด้านต่าง ๆ กับฝรั่งเศส ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาทางการปกครองแก่รัฐบาลไทย อยู่ตลอดเวลา
3. ไทยจำต้องยกมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449 เพื่อแลกกับเมืองตราด คาบงาญ และสิทธิของชนเอเชียในมณฑลฝรั่งเศส

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า จะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นหลัก และอาศัยข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งการศึกษาค้นคว้าที่สำคัญคือ

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และหอสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ
4. หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
5. แหล่งอื่น ๆ เช่น หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันไทยคดี

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกระทรวงมหาดไทย ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้านั้น จะใช้เอกสารดังต่อไปนี้

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่

- 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ เช่น

- พระบรมราชโองการของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องราชการ เมืองเขมร ว่าด้วยสัญญาขึ้นเภา
- ราชการหัวเมืองเขมร พระตะบอง และเสียมราฐ
- รายงานเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ พนมตก
- พระยาตากษร จักรราชการในเมือง พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ
- รายงานพระยาศรีสหเทพ จักรราชการมณฑลบูรพา
- ใบบอกพระยาสุริยานุวัตร ปรึกษาสัญญากับฝรั่งเศส

- รายงานเรื่องสถานการณ์ในมณฑลเขมร ของนายเวสเทนการ์ด
- ประกาศ พระยาศรีสุทโธป เรืองยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส
- ศัสนธิสัญญา อนุสัญญา และข้อตกลงต่าง ๆ เช่น สนธิสัญญาและอนุสัญญา
3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) อนุสัญญาไทย-ฝรั่งเศส
ค.ศ. 1904 สนธิสัญญา ไทย - ฝรั่งเศส ฉบับ 23 มีนาคม ค.ศ.
1907 (พ.ศ. 2449)

1.2 เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว เช่น

- ราชกิจจานุเบกษา
- รายงานการประชุมเทศบาล
- พงศาวดารเขมร
- พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
- ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่ และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่

2.1 หนังสือต่าง ๆ

- ปาฐกถา และคำบรรยายของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ เรื่องการเสีย
ดินแดนไทยให้แก่ฝรั่งเศส
- อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ
60 ปีบริบูรณ์
- กี อู่โพธิ์ : ประวัติศาสตร์การเสียดินแดนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
- จักรกฤษณ์ นรนิติตุงการ : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
คำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย
- ถนอม อานามวัฒน์ : ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวน ในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น

- ทวีล อยู่เย็น : สรุปเหตุการณ์สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 4 - 5
- ชิตา จาตุประยูร : บทบาทของไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 (ค.ศ. 1824 - 1868)
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ : การปรามोध และการเสียดินแดน พ.ศ. 2431
- สิริ เปรมจิตต์ : สยามกับอินโดจีนฝรั่งเศส
- สุวิทย์ พักขาว : ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศสตั้งแต่ ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1893 - 1907)
- Cady, John F : The Roots of French Imperialism in Eastern Asia.
- Hall, D.G. E : A History of South - East - Asia.
- Jumsai, Manich : History of Thailand & Cambodia.
- Roberts, Stephen H. : The History of French Colonial Policy 1870 - 1925.

2.2 วารสารต่าง ๆ เช่น

- เทศกาล
- รัฐศาสตร์นิเทศ
- วารสารสังคมศาสตร์

ฯลฯ

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร

ดินแดนทางภาคตะวันออกของเขมร ซึ่งอยู่ติดกับไทยนั้นมีเมือง พระตะบอง เสียมราช ศรีโสภณ และพนมสก ตั้งแต่เดิมมาอยู่ในความปกครองของเขมร ครั้นมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และต่อจากนั้นเรื่อยมาหัวเมืองดังกล่าวก็มีความสำคัญผูกพันใกล้ชิดกับไทย ในฐานะที่เป็นศูนย์รักษาการเพื่อควบคุมอำนาจในเขมร ป้องกันการขยายตัวของญวน และเพื่อรักษาความปลอดภัยของประเทศ จนเมื่อไทยต้องเสียดินแดนเขมรส่วนใหญ่ให้แก่ฝรั่งเศสไปแล้ว ไทยจึงได้รวบรวมหัวเมืองดังกล่าวจัดการปกครองเป็นแบบมณฑล เรียกว่า "มณฑลบูรพา"

ดังนั้นในการศึกษาถึง "ปัญหามณฑลบูรพา" ครั้งนี้จำเป็นจะต้องกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรตามลำดับ เพื่อให้เห็นถึงความเป็นมา และความสำคัญของมณฑลบูรพา

1. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ไทยได้เข้าปกครองเขมรโดยตรง (ที่มีหลักฐานมั่นคง) เป็นครั้งแรกแต่ระยะสั้นมาก ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ในปี พ.ศ. 1974 และไทยได้แต่งตั้งพระนครอินทร์โอรสเจ้าสามพระยาเป็นพระเจ้าแผ่นดินเขมร¹ แต่ปกครองได้ไม่นาน เขมรก็ก่อการกบฏลอบปลงพระชนม์พระนครอินทร์เสีย หลังจากนั้นเรื่อยมาเขมรก็ได้ฉวยโอกาสรุกรานชายแดนไทย กวาดต้อนคนไทยแถบชายแดน แล้วยกทัพกลับ โดยเลือกปฏิบัติการเวลาที่ไทยถูกพม่าคุกคาม หรือเวลาที่ไทยเกิดแย่งอำนาจกัน รบกันเองบ้าง หรือเปลี่ยนรัชกาลใหม่

ซึ่งเมื่อมีโอกาสไทยก็มักจะไปตีตบตีทุกครั้ง ตัวอย่างเช่นในปี พ.ศ. 2094 พระมหาจักรพรรดิได้ยกทัพไปตีเขมร แต่ยังไม่ทันได้รบกันเขมรก็ยอมอ่อนน้อมโดยค้ำ¹ และเพื่อป้องกันไม่ให้เขมรกระด้างกระเดื่องต่อไทยอีก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงชวนนักพระสุโธ กับนักพระสุตันราชบุตรของพระเจ้ากรุงเขมรมาเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม ซึ่งการกระทำดังกล่าว เป็นการปลูกฝังความนิยมไทยให้แก่เจ้านายเขมร เมื่อกลับไปปกครองเขมรจะได้จงรักภักดีต่อไทย การที่ไทยไม่ทิ้งเชื้อพระวงศ์จากไทยไปปกครองเขมรก็เพราะว่าไทยได้รับบทเรียนจากเหตุการณ์ในสมัยเจ้าสามพระยา ซึ่งไทยก็ได้ดำเนินนโยบายเช่นนี้เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ไม่นิยมส่งเชื้อพระวงศ์ไทยไปปกครองเขมร แต่จะแต่งตั้งเชื้อพระวงศ์เขมรที่นิยมไทยไปปกครองเขมรและอ่อนน้อมต่อไทย

ในสมัยพระมหาธรรมราชาหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. 2112 แล้วบ้านเมืองอยู่ในสภาพที่อ่อนแอ เขมรจึงฉวยโอกาสเข้าุกรานไทยบ่อยที่สุดในประวัติศาสตร์อยุธยา² ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิสรภาพในปี พ.ศ. 2127 แล้ว จึงเสด็จยกทัพใหญ่ทั้งทัพบกทัพเรือ เข้าล้อมกรุงละแวก ที่แตกเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2136³ จับตัวพระยาศรีสุพรรณได้ซึ่งนับว่าเป็นสงครามระหว่างไทยกับเขมรที่ไทยประสบความสำเร็จดีที่สุด เมื่อเทียบกับสงครามในรัชสมัยอื่น ๆ ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะครั้งนี้ไทยสามารถปราบเขมรได้อย่างเด็ดขาด แต่หลังจากสมัยพระนเรศวรไปแล้วเขมรไม่ยอมอ่อนน้อมต่อไทย ไทยส่งกองทัพไปปราบหลายครั้งแต่ก็เขมรไม่สำเร็จ ประกอบกับฉนวนได้ถือโอกาสเข้าแทรกแซงเรื่องภายในของ เขมรบ่อย ๆ ครั้นโดยฉวยโอกาสตอนที่เจ้านายเขมรทะเลาะวิวาทกัน แยกออกเป็น 2 ฝ่าย พวกหนึ่งหันมาพึ่งไทย อีกพวกหนึ่งหันไปพึ่งฉนวน นอกจากนั้นกษัตริย์เขมรยังได้เสกสมรสกับเจ้าหญิงฉนวนด้วย ทำให้ฉนวนเข้ามามีอิทธิพลในราชสำนัก ดังนั้นในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ไทยกับฉนวนจึงผลักดันเข้า

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ หน้า 32-35.

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (ฉบับบริติชมิวเซียม) หน้า 136.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารไทยฉบับพระราชหัตถเลขา

ปกครองเขมรจนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310 เขมรจึงเป็นอิสระจากไทยและญวน

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์พยายามที่จะฟื้นฟูอำนาจในเขมรอีก แต่ไม่สำเร็จ เพราะสมเด็จพระนารายณ์ราชา ไม่ยอมส่งคนไมเงินคนไมทองเครื่องราชบรรณาการมาถวาย¹ เพราะเห็นว่าไทยยังอยู่ในระหว่างจลาจล บ้านเมืองยังไม่สงบเรียบร้อยคิ่ดังเดิม ประกอบกับตนเองมีกองทัพญวนคุ้มครองอยู่ จึงทำให้พระนารายณ์ราชา ทะนงตน ไม่ยอมเป็นไมศรีต่อไทยเหมือนเดิม ดังนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาอภัยภักดี (ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาจักรี) กับพระยาอนุชิตราชา (ตอนหลังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์) ยกทัพไปตีเขมรครั้งแรกในปี พ.ศ. 2313 แต่ทงเล็กศึกเขมรกลางคืน เนื่องจากทราบข่าวลือว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เสด็จสวรรคตขณะที่ยกทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2314 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้เสด็จนำทัพไปตีเขมรด้วยพระองค์เอง ซึ่งก็เป็นผลสำเร็จ แต่เมื่อพระองค์เสด็จกลับมาแล้ว เขมรก็ก่อการกบฏ แยกออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งขึ้นกับไทย อีกฝ่ายหนึ่งขึ้นกับญวน

ต่อมาในปี พ.ศ. 2325 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพไปปราบ แต่ไม่ทันได้สู้รบกัน ก็พอดีทางกรุงธนบุรีเกิดการจลาจล เนื่องจากพระเจ้ากรุงธนบุรีเสวยพระสติ กองทัพไทยจึงต้องยกกลับ² ไม่ทันได้ตีเขมรตามต้องการ จะเห็นได้ว่า ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ถึงแม้ว่าไทยจะได้พยายามฟื้นฟูอำนาจในเขมรให้เหมือนกับสมัยอยุธยาตอนกลางก็ตาม แต่ก็ได้ผลเป็นครั้งคราว ในการยกกองทัพไปปราบเขมรหลายครั้งด้วยกันนั้น เขมรจะยินยอมอยู่ใต้อำนาจของไทยเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่หลังจากนั้นก็จะต้องหันไปขอความช่วยเหลือจากญวนและแข่งกระด้างต่อไทยตลอดมา จนสิ้นรัชกาลไทยก็ไม่

¹ กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกัมพูชา หน้า 139 - 140.

² กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวน และเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 10.

สามารถปราบเขมรได้อย่างราบคาบ แต่ถึงกระนั้น ไทยก็ยังมีย่านาจควบคุมอยู่ที่เมืองพระตะบอง และหัวเมืองเขมรปากดงอีกหลายเมือง

2. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยรัตนโกสินทร์

2.1 บทบาทของไทยในการขยายอิทธิพลเหนือเขมร

2.1.1 ไทยมีย่านาจควบคุมเขมร และผนวกพระตะบอง เสียมราฐมาขึ้นตรงต่อ

กรุงเทพฯ

ในสมัยรัชกาลที่ 1 พวกกบฏโกเชนในญวนมีย่านาจ จนองเชียงสือต้องหนี มากรุงเทพฯ ทำให้เขมรซบเซาที่ฝั่ง ฝายนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าพระยาฯ มีย่านาจอยู่ในเมืองเขมร ได้มี หนังสือเข้ามาถึงพระยาบวรราช (แบน)* ในกราบทูตลาออกไปช่วยราชการ¹ ขุนนางทั้งสองนี้ ได้กำจัดฟ้าทะละหะ (บู) ซึ่งฝักใฝ่ข้างญวนได้เป็นผลสำเร็จ ต่อมาพระยาบวรราช (แบน) หลอบ มาสมเด็จพระเจ้าพระยา (ฑู) เสียแล้วยกตัวขึ้นเป็นว่าที่ฟ้าทะละหะ แต่อยู่ได้ไม่นาน พระยาราชุน กับพวกแขกจามเมืองตะบองกระดุม ทรยศกันแข็งข้อ พระยาบวรราช (แบน) และพระยากล้าไหม จึงพาพระกนิษฐภคินี ของพระนารายณ์ราชา พระราชธิดา 3 องค์ และนักองคเณรพระชนมายุ 10 พรรษา ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระนารายณ์ราชา หนีมาขึ้นที่เมืองพระตะบอง เข้ามาขอ อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงให้สร้างบ้านเรือนอยู่ที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ทรงชุบเลี้ยงนักอง เองเป็นบุตรบุญธรรม และทรงแต่งตั้งให้พระยาบวรราช (แบน)

* ในสมัยกรุงธนบุรี ถูกจำคุกฐานเป็นคนสนิทของพระรามราชา แล้วไม่ระวังปล่อยให้ พวกกบฏหัวร้ายเจ้านายได้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ฟ้าโลก ได้รับแต่งตั้งเป็น เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ปกครองเมืองพระตะบอง และได้เป็นกำลังสำคัญของไทยในการควบคุม ย่านาจเหนือเขมร

¹ กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวน และเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 10.

² ก.

เป็นเจ้าพระยาอภัยเบศวร์วิเศษสงคราม¹

ในช่วงนี้เองที่ไทยมีโอกาสฟื้นฟูอำนาจในเขมรอีก ก่อนที่จะได้ทำการ
ราชาภิเษก ให้น้องเองเป็นกษัตริย์* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดให้
เจ้าพระยาอภัยเบศวร์ว่าราชการอยู่ที่เมืองพระตะบอง ให้ออกญาจักรี (แถบ) รักษาเมือง
โพธิสัตว์ และให้ออกญามราช (กัน) ไปรักษาเมืองเสียมราฐ²

ในปี พ.ศ. 2327 เจ้าพระยาอภัยเบศวร์ได้ย้ายลงไปตั้งอยู่ที่เมือง
อุคงมิไชย ซึ่งเท่ากับเป็นการกันอำนาจของญวนไกเซินไว้ แต่ปรากฏว่าในปีนั้น ทพไทยพ่ายแพ้
ต่อทพญวน เจ้าพระยาอภัยเบศวร์ ต้องถอยกลับขึ้นไปเมืองพระตะบองและญวนไกเซินได้จัด
ขุนนางเขมร ชื่อองโกอุยเกวินกง มารักษาเมืองเขมร แต่ปรากฏในราชพงศาวดารกรุง
กัมพูชาว่า เมืองโพธิสัตว์ กำลังสลาย และบาราย 3 เมืองนี้ ยังไม่ได้ขึ้นกับญวน³

การที่ไทยพยายามยึดพระตะบองไว้ตลอดมานั้น แสดงให้เห็นถึงเจตนา
ของไทยที่จะคุมอำนาจในเขมร และป้องกันความปลอดภัยของประเทศ ขณะที่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ โปรดแต่งตั้งสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (น้องเอง) ไปครองกรุง
กัมพูชานั้น พระองค์ทรงเห็นว่า เจ้าพระยาอภัยเบศวร์ซึ่งเป็นพวกของน้องเอง (พระรามา
ราชา) และได้เคยวิวาทกับบิดาของน้องเอง (พระนารายณ์ราชา) มาก่อน จะไม่คุ้นเคย
กับสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี จึงได้ทรงขอเขตเมืองพระตะบอง และเมืองขึ้นกับเมือง
นครเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ใกล้เขตแดนไทย ให้เจ้าพระยาอภัยเบศวร์ปกครองขึ้นตรง
ต่อกรุงเทพฯ⁴ ไม่ขึ้นกับพระเจ้าแผ่นดินเขมรอีกต่อไป

*ในพงศาวดารว่า เขมรขอตัวน้องเองไปเป็นกษัตริย์ แต่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ ทรงเห็นว่าน้องเองยังเยาว์นัก จึงยังไม่โปรดให้ไปครองประเทศกัมพูชา

¹กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวน และเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 10.

²หลวงเรืองเชื่อนันต์ ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา หน้า 165.

³ล.ก. หน้า 167.

⁴กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 242 - 243.

ในพงศาวดารกรุงกัมพูชา มีข้อความที่กล่าวถึงเรื่องนี้แต่เพียงว่า

"...ส่วนเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (เจ้าฟ้าทะละหะ) นั้น
สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้
เลื่อนตำแหน่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ แล้วให้กลับไปว่าราชการอยู่
ณ เมืองพระตะบอง มีเมืองเสียมราฐเป็นเมืองขึ้น..."¹

สำหรับเรื่องที่ว่า เมืองเสียมราฐเป็นเมืองขึ้นเมืองพระตะบองนั้น ตาม
หลักฐานฝ่ายไทยก็ได้มีข้อความแสดงว่า เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ผู้สำเร็จราชการเมือง
พระตะบองต้องควบคุมเมืองเสียมราฐอีกทอดหนึ่งด้วย แต่ต่อมาในระยะหลัง พวกเมืองเสียมราฐ
วิวาทกับพระยาอภัยภูเบศร์ (รศ) จึงกราบทูลขอเป็นเมืองหนึ่งต่างหากไม่ขึ้นกับเมืองพระตะบอง
ทางกรุงเทพฯ จึงได้ตั้งพระยาอนุภาพไตรภพ เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครเสียมราฐ เมืองทั้ง
สองจึงได้เป็นอิสระต่อกันตั้งแต่นั้นมา²

ในสมัยของพระนารายณ์รามาธิบดีนั้น นับว่าเป็นสมัยที่ไทยมีอำนาจในเขมร
มากที่สุดยิ่งกว่าสมัยใดในสมัยรัตนโกสินทร์ การผนวกดินแดนพระตะบองและเสียมราฐนั้น ถือว่า
เป็นเสมือนสิ่งที่พระนารายณ์รามาธิบดีต้องตอบแทนในการที่ไทยช่วยให้พระองค์ได้รับราชสมบัติใน
เขมร นอกจากนั้นในช่วงนี้เป็นระยะที่เขมรเริ่มฟื้นฟูประเทศ พระนารายณ์รามาธิบดี พยายาม
จัดระเบียบการปกครองภายใน³ จึงแสดงให้เห็นว่าเขมรมีปัญหาภายในประเทศที่จะต้องแก้ไข
มากกว่า จะมาคำนึงถึงปัญหาภายนอก คือ เรื่องเมืองพระตะบอง อาจกล่าวสรุปได้ว่า ตลอด
พระชนมายุของพระนารายณ์รามาธิบดี ไม่ได้คำนึงถึงปัญหาเรื่องเมืองพระตะบองเลย และใน
ยามสงบ การที่ไทยมีกำลังควบคุมอยู่ที่พระตะบองนั้น แสดงให้เห็นว่า ไทยมีอิทธิพลเหนือเขมร

¹หลวงเรืองเดชอนันต์ ล.ก. หน้า 167.

²พ.ช., เอกสาร ร. 5, น. 41/1 พระบรมราชโองการของพระเจ้าอยู่หัว
เรื่องราชการเมืองเขมรว่าด้วยสัญญาขึ้นแก่ (ร.ศ. 84)

³หลวงเรืองเดชอนันต์ ล.ก. หน้า 189.

โดยไม่ทำให้เขมรรู้สึกว่าต้องอยู่ใต้อาณาจักรของไทยอย่างแท้จริง เหมือนกับการที่จะมีตัวแทนหรือข้าหลวงไทยประจำอยู่ในราชสำนักเขมร ในยามสงครามทั้งสองเมืองนี้เป็นป้อมปราการสำคัญในการทำสงครามกับญวนทุกครั้ง ไทยจะใช้เมืองพระตะบองเป็นกองบัญชาการในการรบ นอกจากนั้นเมืองพระตะบองยังเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญตามเส้นทางที่ไทยส่งเสบียงและหากระแวงในการขยายตัวของญวน จะเห็นได้ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อองค์พระนโรดมชองกำลังไปช่วยระงับความวุ่นวายในเมืองเขมร ไทยกลับส่งกำลังไปจากกรุงเทพฯ แสดงให้เห็นว่า กำลังที่พระตะบองมีไว้เพื่อคอยป้องกันความเคลื่อนไหวของญวนโดยเฉพาะ

2.1.2 พระอุทัยราชาในสมัยไทย และหันไปขอความช่วยเหลือจากญวน

ในปี พ.ศ. 2340 สมเด็จพระนารายณ์ราชาสิ้นพระชนม์ พระองค์มีพระราชบุตรอยู่ 5 องค์คือ นักร้องจันทร์ (ราชบุตรองค์โต มีพระชนมายุ 6 พรรษา), นักร้องพิมพ์, นักร้องสงวน (มารดาเดียวกับนักร้องจันทร์), นักร้องอิม, นักร้องดวง (มารดาเดียวกับนักร้องอิม) เนื่องจากราชบุตรเหล่านี้ยังเยาว์วัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (ปลก) เป็นผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ดูแลท่านุบำรุงราชบุตรสมเด็จพระนารายณ์ต่อมา

จนปี พ.ศ. 2349 พระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเห็นว่านักร้องจันทร์มีพระชนมายุถึง 16 ปี สมควรที่จะปกครองเขมรต่อไป จึงได้ทรงอภิเษกนักร้องจันทร์ ขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระอุทัยราชาธิราช ส่วนสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (ปลก) ได้ถึงแก่อนิจกรรมในกรุงเทพฯ นั้นเอง¹

¹กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร สมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 70 - 71.

เมื่อพระอุทัยราชาขึ้นปกครองเขมรนั้น มีความไม่พอใจไทยเป็นส่วนพระองค์ประการหนึ่ง (1) และการที่พระเจ้ายาลองทรงตั้งจักรวรรดิฉวนได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2345 ก็ยั้งทำให้พระอุทัยราชามีความหวังที่จะอาศัยฉวนเป็นที่พึ่ง นอกจากนั้น พระอุทัยราชายังนิยมฉวนมากกว่าไทย ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะพระอุทัยราชาเคียดชังไทยที่ไม่ได้เคียดชังอยู่ที่กรุงเทพฯ เหมือนพระบิดา ความผูกพัน กับไทยจึงมีน้อย และประการที่สำคัญก็คือ การที่ไทยไปปกครอง

(1) พระราชพงศาวดารกล่าวว่า พระอุทัยราชาเกิดความโทมนัสขึ้นตั้งแต่ในรัชกาลที่ 1 ด้วยสาเหตุ 3 ข้อ คือ

ข้อ 1 เมื่อจะกราบถวายบังคมลากลับออกไป พระอุทัยราชาเข้าไปกราบถวายบังคมลาโดยอ้อมใจ ไม่ขอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 จึงมีพระราชดำรัสเตือน พระอุทัยราชาได้รับความอับยศ

ข้อ 2 พระอุทัยราชาวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งหนีมาจากกรุงเทพฯ พระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามาถวายทูลขอตัว แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่พระราชทานให้พระอุทัยราชาเกิดความโทมนัส

ข้อ 3 พระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอนักองอี นักองเกา ผู้เป็นข้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่อนุญาตให้กลับออกไป

เกี่ยวกับเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงทราบข่าวพระราชนิพนธ์ไว้ใน "รวมเรื่องเกี่ยวกับฉวนและเขมร" ว่า เกิดแต่เรื่องที่พระยาพระเชมรแตกพวกัน แต่ครั้งนักอง: ตนนักอง โนนั่นเอง เป็นต้นเค้า สมเด็จพระอุทัยราชาเคียดชังในเมืองเขมร ย่อมมีน้ำใจผู้แปรไปตามคำยุยงของพวกพระยาพระเชมร ที่ไม่ชอบตรงต่อกรุงเทพฯ เพราะด้วยเหตุ 2 ประการคือ

1. เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ถึงแก่อสัญกรรม ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 1 ทรงตั้งให้บุตรชายเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์สำเร็จราชการแทน พวกกรุงกัมพูชาคงอยากจะได้เขตแดนเมืองพระตะบองคืน

2. องค์เชียงสีรวบรวมฉวนทั้งเป็นประเทศอิสระได้ตั้งแต่ก่อน เขมรมีอำนาจอยู่ข้าง ฝ่ายไทยซึ่งจะหมายพึ่งได้เวลาไม่ถูกใจกับไทย ฉวนคงคิดเตรียมไว้แล้วที่จะขยายอำนาจออกมาทางกรุงกัมพูชาในเวลาเมื่อล่วงรัชกาลที่ 1 แล้ว

ดินแดนเขมรบางส่วน คือ เสียมราฐ และพระตะบอง ซึ่งขึ้นกับไทยโดยตรง ทำให้พระอุทัยราชาไม่พอใจไทยยิ่งขึ้น และมีแผนการลับ ๆ ที่จะกำจัดอิทธิพลไทยออกไปจากเขมร คือขับไล่ไทยออกจากพระตะบองและเสียมราฐ¹ แต่พระองค์ก็ไม่มีกำลังทัพพอที่จะขับไล่ไทยออกไปได้ นอกจากจะต้องพึ่งพาอาศัยกำลังทัพญวนเท่านั้น

2.1.3 ฐานประสมผลสำเร็จในการขยายอิทธิพลเข้ามาในเขมร

ส่วนเหตุการณ์ที่เปิดโอกาสให้ญวนเข้าไปแทรกแซงทางการเมืองของเขมรก็คือ การทะเลาะวิวาทกันระหว่างพี่น้องของพระอุทัยราชา ในปี พ.ศ. 2353 คือ พระอุทัยราชาธิราช พระเจ้าแผ่นดินเขมรทรงนิมนต์ญวนฝ่ายหนึ่งกับนักองสงวน, นักองอิม ญวนไทยอีกฝ่ายหนึ่ง จนปี พ.ศ. 2355 เหตุการณ์รุนแรงถึงกับพระอุทัยราชาได้ส่งกองทัพไปรับนักองสงวน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่งตั้งให้นักองสงวนเป็นพระมหาอุปราช นักองอิม เป็นพระมหาอุปราชในปี พ.ศ. 2353)² เจ้าพระยามรราชไต่ยกกองทัพมาจากกรุงเทพฯ หวังจะมาไกล่เกลี่ยการทะเลาะวิวาทในเมืองเขมร แต่ปรากฏว่าพระอุทัยราชาได้อพยพครอบครัวหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อนเสียแล้ว ทัพไทยได้ไปตั้งอยู่ที่พุทไธเพชร เพื่อรอให้พระอุทัยราชากลับมา แต่พระอุทัยราชาก็ไม่ยอมกลับ เจ้าพระยามรราชไต่ยกกล่าวว่า พระอุทัยราชาจะไปขอกองทัพญวนมารบไทย จึงให้เขาเมืองทนมเปญ เมืองกะพงหลวง และเมืองพุทไธเพชร แล้วอพยพผู้คนไปอยู่ที่พระตะบอง³

ไทยได้แจ้งเหตุการณ์วิวาทในเมืองเขมรไปให้ญวนทราบ โดยยั่วว่าไทยต้องการที่จะให้เขมรมีความสามัคคีกันไม่ต้องการให้มีการแตกร้างในระหว่างเจ้านายเขมร และไทยพร้อมที่จะไกล่เกลี่ย⁴

¹ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (เล่ม 1)

หน้า 218 - 219.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 20 - 21.

³ กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร หน้า 82 - 86

⁴ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1171 และ 1172 เล่มที่ 9 พระราชสาส์นจากรัชกาลที่ 2 ถวายแด่พระเจ้ายาลอง เมื่อ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2355.

การที่พระอุทัยราชาหนีไปขอความช่วยเหลือจากชนที่ไซ่ง่อนนั้น เป็นการช่วยเปิดโอกาสให้ญวนขยายอิทธิพลเข้ามาได้สะดวกขึ้น เพราะแสดงให้เห็นว่า เขมรซึ่งมีพระอุทัยราชาเป็นประมุข และไทยเป็นผู้แกล้งกันนั้น ยอมรับญวนเป็นที่พึ่งแล้ว และการที่ไทยขอให้ญวนช่วยตักเตือนพระอุทัยราชาก็แสดงว่าไทยไม่รังเกียจที่จะให้ญวนเข้าแทรกแซงในเรื่องนี้ ซึ่งญวนก็ได้เริ่มดำเนินการทันที จะเห็นได้ว่าในขณะที่ไทยกำลังติดต่อกับญวน เพื่อเจรจาทางการทูตอยู่นั้น ญวนยังไม่ยอมถอนทหารซึ่งส่งไปคุ้มครองพระอุทัยราชาถึง 2 ครั้งออกจากเขมรหมด เพียงแต่ถอนไปบางส่วน และไล่ทั้งทหารไว้ 1,500 คน ประจําอยู่ที่พุทไธเสพร¹

นอกจากนั้นพระเจ้ายาลองยังมีพระราชสาส์น^{*} ตอบมายังรัชกาลที่ 2 กล่าวหาว่าทัพไทยที่ยกไปไกลเกลี้ยเหตุการณั้วาทในเขมรนั้น ได้ไปเบียดเบียนชาวเขมร ทำให้ได้รับความเดือดร้อน ทรงตำหนิถึงกองสงวนว่าเป็นน้องแต่ไม่ยอมพี่ ซึ่งโทษของนั้กองสงวนนั้นมีมากกว่าพระอุทัยราชา ญวนได้ขอให้ทางกรุงเทพฯ ส่งทูตไปรับพระอุทัยราชากลับคืนไปยังเขมร²

ทางกรุงเทพฯ ทั้ง ๆ ที่ทราบว่าญวนมีที่ท่าเอนเอียงไปทางพระอุทัยราชา แต่ไทยก็ไม่ทราบจะทำอย่างไรดี นอกจากจะปฏิบัติตามคำแนะนำของญวน เพราะไทยไม่ต้องการที่จะบาดหมางกับญวนด้วยเรื่องเขมร เนื่องจากมีชาวตอนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกประจําว่า "พมากำลังเตรียมทัพยกมาตีไทย"³

* พระเจ้ายาลองทรงฝากพระราชสาส์นมากับทูตไทยถวายแด่รัชกาลที่ 2 แต่พอทางไทยจะฝากพระราชสาส์นไปกับทูตญวนที่มาเมืองไทยถวายแด่พระเจ้ายาลองบ้าง ทูตญวนไม่ยอมรับ อ้างว่าฉิธรรมเนียม ต้องให้ทูตไทยไปถวายด้วยตนเอง

¹จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1172 เลขที่ 10 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาโกษาธิบดี วันที่ 15 มีนาคม 2354

²จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 23 คำให้การของพระยาสังคโลก เรื่องเขมร ตอนเจ้าพระยาบรมราชพานักองอิม นักองคังมากรุงเทพฯ

³กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 (เล่ม 1)

ดังนั้นในเดือนมกราคม พ.ศ. 2356 ทูตไทยก็เดินทางไปยังไซ่ง่อนเพื่อ
รับพระอภัยราชากลับเขมร ทางญวนได้ต้อนรับทูตไทยเป็นอย่างดี และเจรจาด้วยคำที่
อ่อนหวาน เพื่อแสดงว่าญวนไม่ได้เข้ากับพระอภัยราชา และญวนก็มีเจตนาดีต่อไทย ญวนได้มี
พระราชสาส์นฉบับหนึ่งแจ้งให้ไทยทราบถึงเรื่อง ว้างท้ายเห่า ล้มพระชนม์ และในพระราชสาส์น
ฉบับนั้นญวนได้แสดงความวิตกในกรณีที่พระอภัยราชาไม่เชื่อฟังไทย พระราชสาส์นกล่าวว่า
"พระอภัยราชาไม่คำนับพระมหากษัตริย์อยุธยาเหมือนไม่คำนับกรุงเวียตนาม"¹

ญวนยังได้เสนอที่จะให้ญวนกับไทยร่วมมือกันในการปลุกฝังดูแลเขมร ซึ่งญวน
ถือว่าเจ้าเขมรทะเลาะกันเหมือนกับเด็ก ๆ ทะเลาะวิวาทกัน ส่วนไทยนั้นเปรียบเหมือนเป็นบิดา
ญวนเหมือนกับมารดา บิดากับมารดาควรจะได้ช่วยกันตักเตือนอบรมสั่งสอนเขมรให้ประพฤติอยู่ใน
โอวาท²

การที่ญวนชักชวนไทยให้ร่วมมือกับญวนดูแลเขมรนั้นก็คือ แผนการอันหนึ่งที่ญวน
ต้องการขอเข้าไปมีบทบาทในเขมรเท่าเทียมกับไทย เพราะญวนรู้ดีว่าในขณะนั้น ญวนยังไม่
สามารถที่จะกำจัดอิทธิพลของไทยออกไปจากเขมรได้โดยเด็ดขาด ญวนจำเป็นที่จะต้องยอมรับ
อำนาจของไทยในเขมรไปพลาง ๆ ก่อน จนกว่าญวนจะสามารถขับไล่ไทยออกจากเขมรได้โดย
เด็ดขาด นอกจากนั้นญวนยังมีนโยบายที่แสดงให้เขมรเห็นว่า การที่พระอภัยราชาฟังญวนนั้นจะ
ได้รับการคุ้มครองอย่างอบอุ่นเป็นอย่างดีจากญวน ด้วยเหตุนี้เมื่อทูตไทยที่มารับพระอภัยราชากลับ
ไปยังพุทไธเสธร ญวนได้จัดส่งทหาร 1 หมื่นคน พร้อมด้วยเรือรบ 100 ลำ และเครื่อง
อาวุธพร้อมไปส่งพระอภัยราชา³ ซึ่งความจริงญวนไม่จำเป็นจะต้องถึงกับยกกองทัพลุยไปส่ง

¹จดหมายเหตุ ร.2, จ.ศ. 1174 ถึง จ.ศ. 1179 เลขที่ 9 ชื่อพระราชสาส์นไทยญวน
ว่าด้วยเมืองเขมร

²จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1174 ถึง จ.ศ. 1177 เลขที่ 9 พระราชสาส์นจาก
พระเจ้ายาลอง ถวายแด่รัชกาลที่ 2 วันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2355;

³จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 23 คำให้การของพระยาสังคโลกเรื่อง
เขมร ตอนเจ้าพระยาบรมราชพานักองวิชัย นักร้องวงมากกรุงเทพา

เหมือนกับยกกองทัพไปรบก็ได้ เพราะไทยได้ให้การรับรองกับญวนแล้วว่าไทยจะไม่เอาโทษ พระอุทัยราชา และจะยกย่องพระอุทัยราชาเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนเช่นเดิม และไทยยังได้ เตรียมการต้อนรับพระอุทัยราชาอย่างสมเกียรติ เช่น จัดสร้างวังที่ประทับให้ใหม่¹ ดังนั้นการที่ ญวนกระทำเช่นนี้ก็เพื่อแสดงให้พระอุทัยราชาเกิดความรู้สึกอบอุ่นใจว่า ญวนไม่ทอดทิ้งและสนับสนุน การกระทำของพระอุทัยราชาอย่างเต็มที่ นอกจากนั้นยังต้องการให้ไทยและเขมร เห็นว่าญวนไม่ได้ เกรงกลัวหรือเชื้อพ้องไทยอีกต่อไป

เมื่อพระอุทัยราชากลับมาถึงเขมรแล้ว แทนที่จะไปประทับที่พุทไธเพชรเหมือน เช่นเดิม กลับมาประทับอยู่ที่พนมเปญ² ซึ่งเป็นผลดีแก่ญวนแต่เป็นผลเสียแก่ไทย เพราะพนมเปญ อยู่ใกล้ญวนมากกว่าไทย ญวนสามารถควบคุมเขมรได้อย่างสะดวก และอีกประการหนึ่ง คือใน ฤดูน้ำท่วม น้ำจะท่วมพนมเปญเป็นเวลาหลายเดือน ถ้าไทยส่งทหารเข้ายึดพนมเปญแล้ว ในฤดู น้ำท่วมไทยจะไม่สามารถรักษาพนมเปญไว้ได้ เพราะญวนซึ่งมีกองทัพเรืออันเข้มแข็ง จะเข้า โจมตีทัพไทยที่รักษาพนมเปญได้อย่างง่ายดาย ดังนั้นจึงได้ชักจูงสงครามระหว่างไทยกับญวน สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นที่น่าสังเกตว่า ถ้าครั้งใดที่เขมรยังนิยมไทย เขมรจะไปตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ พุทไธเพชร เพราะอยู่ใกล้กับไทย ไทยสามารถให้ความคุ้มครองได้ แต่ถ้าวังใดเขมรพึ่งพิงญวน ก็จะไปตั้งเมืองหลวงอยู่ที่พนมเปญ เพื่อให้ญวนคุ้มครอง

กองทัพญวนที่มาสืบพระอุทัยราชานั้น หลังจากส่งแล้วก็ไม่ยอมถอนกลับเมือง ญวน กลับตั้งประจำอยู่ที่พนมเปญและที่เกาะจีน โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มครองพระอุทัยราชาให้ปลอดภัย เหตุการณ์นี้ถือว่า เป็นชัยชนะทางการทูตและการทหารของญวน และตรงกันข้ามเป็นการพ่ายแพ้ ทางทหารของไทย เพราะตั้งแต่นั้นไปไทยก็ค่อย ๆ หมดอำนาจในเขมร แต่ญวนเริ่มเข้ามามี อำนาจในเขมรมากขึ้นทุกที จนสามารถบงการเขมรได้ ในที่สุดรัฐบาลของพระอุทัยราชาก็คือ

¹จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1174 ถึง จ.ศ. 1177 เลขที่ 9 พระราชสาส์นจาก รัชกาลที่ 2 ถวายแด่พระเจ้ายาลอง วันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2355.

²จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 23 คำให้การของพระยาสังคโลกเรื่อง เขมรตอนเจ้าพระยาบรมมหาราชวังนักงอ้อม นักองควงมากกรุงเทพฯ

คาบศิลา และกระสุนจำนวนหนึ่ง¹ ท้าไทยที่ยกไปเพิ่มเติมที่พระตะบองนั้นได้ไปตั้งมั่นตามจุดต่าง ๆ และสร้างค่ายขึ้นตามชายแดนติดกับเขมร ปลุกนางข้าวสำหรับเก็บเสบียงอาหารและได้ซื้อข้าวสารจำนวนมากจากเมืองปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ไปเก็บไว้ที่เมืองปราจีนบุรี และพระตะบอง² นอกจากนั้นกองทัพอไทยยังได้ส่งหน่วยลาดตระเวนคอยสืบข่าวความเคลื่อนไหวของญวนและเขมร เนื่องจากได้ทราบข่าวว่า ญวนและเขมรอาจจะส่งทัพมาที่พระตะบองได้³

ทางฝ่ายเขมรเห็นว่า การที่ฝ่ายไทยเพิ่มกำลังทหารมาประจำที่พระตะบอง และสะสมเสบียงอาหารไว้เป็นจำนวนมากที่พระตะบองนั้นเป็นการคุกคามเขมร ทำให้เขมรไม่ปลอดภัยจากไทย อีกประการหนึ่ง พระอุทัยราชาต้องการได้พระตะบองคืนจากไทย จึงได้ปรึกษากับญวนเพื่อวางแผนโจมตีพระตะบอง ซึ่งญวนเห็นชอบด้วย แต่แนะนำให้เขมรลงมือโจมตีพระตะบอง ตนเองเป็นเพียงผู้สนับสนุน ถึงแม้ว่าญวนจะมีกองทหารกั้นประจำอยู่ในเขมรแล้วก็ตาม แต่ญวนยังต้องการดูท่าทีของไทยไปก่อน เพราะตอนนั้นญวนยังไม่อยากมีเรื่องวิวาทกับไทย

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2358 พระอุทัยราชาได้ส่งทัพไปยังพระตะบอง โดยอ้างว่าจะไปเก็บน่านมศิลาและมูลค้างคาวที่แขวงเมืองพระตะบอง ทางฝ่ายเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง เห็นเขมรยกมามากมายฉีกสังเกต จึงห้ามปรามมิให้เขมรยกลงเลย เข้าเขตพระตะบอง พวกเขมรเลยถือโอกาสปล้นสดมภ์ราษฎรพระตะบอง และเกิดปะทะกับกองทัพอไทยเมืองพระตะบอง ทัพเขมรถูกตีแตกพ่ายไป⁴ เหตุการณ์ครั้งนี้ทางพระตะบองได้รายงาน

¹ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1171 - 1173 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ วันที่ 22 มกราคม 2354 หน้า 98.

² ค. หน้า 104 - 105 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาโกษาธิบดีวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2354.

³ จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1172 เลขที่ 11 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาปราจีนเดือนมกราคม พ.ศ. 2354.

⁴ จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1174 - 1179 เลขที่ 9 พระราชสาส์นไทยและญวนว่าด้วยเมืองเขมร

ไปยังกรุงเทพฯ ไทยได้แจ้งเรื่องนี้ไปทางรัฐบาลญวนที่เว้ และประท้วงว่า ข้าหลวงญวนที่ส่งเข้ามาควบคุมเขมนั้น ได้ยุยงให้พระอุทัยราชาส่งกองทัพไปตีพระตะบอง¹ นับเป็นครั้งแรกที่ไทยได้กล่าวหาว่าญวนมีส่วนร่วมในการสนับสนุนพระอุทัยราชาศัตรูของไทย และต้องการทราบผลว่ารัฐบาลญวนได้จัดการเรื่องนี้อย่างไร การที่ไทยแน่ใจว่าเขมรโจมตีพระตะบองครั้งนี้มีญวนสนับสนุนด้วย ก็เนื่องจากรายงานว่า เมื่อวันที่ 15 เมษายน พ.ศ. 2358 มีผู้เห็นทัพญวนทัพเขมร ยกมาถึงเขาฟัส ห่างจากศรีสะเกษใช้เวลาเดินทางประมาณ 1 คืน และมุ่งหน้าเดินทัพไปยังพระตะบอง² และชาวเขมรคนหนึ่งได้ให้การว่าพบทัพเรือญวนมีกำลังราว 800 คน อยู่ที่ปากน้ำเมืองโพธิสัตว์ กำลังจะยกทัพมาตีเมืองพระตะบอง³ ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเชื่อว่าญวนสนับสนุนเขมรโจมตีพระตะบองจริงและเขมรคงไม่มีความสามารถและไม่กล้าโจมตีพระตะบองตามลำพังคนเดียวถ้าญวนไม่สนับสนุน

เมื่อญวนได้รับหนังสือประท้วงจากไทย ญวนได้ตอบไทยว่า ญวนได้ส่งขุนนางไปสอบสวนเรื่องนี้แล้วเห็นว่าเขมรทำถูกต้อง เพราะเรื่องการเก็บน่านมคิลและมูลค้างคาว เขมรได้กระทำทุกปีเป็นประจำ แต่เป็นความผิดของขุนนางพระตะบองเองที่ไม่ยอมให้ทัพเขมรเข้าไป จนทำให้เกิดการปะทะกัน และญวนยังได้กล่าวหาว่า พระตะบองเป็นผู้ฉกที่ลงมือโจมตีเขมรก่อน แต่ญวนก็ยอมรับว่า แม้ทัพเขมรเป็นผู้ฉกเหมือนกัน เพราะยกพลลงลำพระตะบองโดยมิได้ขอร้องให้พระอุทัยราชาทราบ แต่ขุนนางพระตะบองจะต้องมีผิดมากกว่าแม่ทัพเขมร เพราะไปฆาตรฆาตเขมร และกวาดต้อนครัวเรือนชาวเขมรเป็นจำนวนมากไปไว้ที่พระตะบอง⁴

¹จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1174 - 1177 เล่มที่ 9 พระราชสาส์นจากรัชกาลที่ 2 ถวายแด่พระเจ้ายาละวง วันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2357.

²จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1177 เล่มที่ 11 เรื่องใบบอกเมืองเขมรว่าควยสืบราชการและจัดการป้องกันหัวเมือง.

³จดหมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1177 เล่มที่ 12 ข้อใบบอกเมืองเขมรว่าควยทัพศึกมอญเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์.

⁴กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร หน้า 93 - 95.

ญวนประสบความสำเร็จในการขยายอิทธิพลเข้าสู่เขมรโดยใช้วิธีการทางการทูต สามารถกำจัดอิทธิพลของไทยออกจากเขมรได้ เพราะหลังจากที่ไทยกับเขมรเกิดวิวาทกันเรื่องพระตะบองแล้ว ไทยแทบจะหมดอิทธิพลในเขมร เพราะปรากฏว่าพระอุทัยราชาไม่ยอมไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินไทยเหมือนดังแต่ก่อน และไทยไม่สามารถว่ากล่าวตักเตือนพระอุทัยราชาได้อีก หลังจากกรณีพิพาทเรื่องพระตะบองแล้ว พระอุทัยราชาได้หันไปพึ่งพึ่งญวน ขอความช่วยเหลือจากญวน และไม่ยอมติดต่อกับไทยต่อไปอีก ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ญวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรแทนไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

2) ญวนขยายอิทธิพลเข้าไปในลาวและการตอบโต้จากฝ่ายไทย

หลังจากที่ญวนขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมรเป็นผลสำเร็จแล้ว ยังได้เริ่มขยายอิทธิพลเข้าไปในลาวทุกฝ่าย* อีกด้วย ซึ่งตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมาไทยมีอำนาจเหนือเวียงจันทน์ และหลวงพระบางตลอดเวลา ถึงแม้ว่าดินแดนสองแห่งนี้จะส่งบรรณาการไปให้ญวนก็ตาม¹ แต่ก็ใกล้ชิดกับไทยมากกว่าญวน

ญวนถือโอกาสตอนเกิดกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์เมื่อต้นปี พ.ศ. 2370 เข้าแทรกแซงในลาว เวียงจันทน์ เนื่องจากเจ้าอนุ สนับสนุนกับญวนมาก จึงหวังว่าจะได้รับความช่วยเหลือจากญวนในกรณีที่เจ้าอนุต้องการจะกำจัดอิทธิพลของไทยออกจากเวียงจันทน์²

* หมายถึงลาวอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และลาวฝ่ายที่เคยขึ้นกับญวน.

¹นายหยอง (ผู้แปล) พงศาวดารญวน หน้า 619 (ดินแดนดังกล่าวส่งบรรณาการให้ญวน 3 ปีต่อ 1 ครั้ง).

²กรมศิลปากร เมืองไทยในรัชกาลที่ 3 (เรียบเรียงจาก Siam Under Rama III โดย Walter F. Vella) ไม่มีเลขหน้า.

วิธีการขยายอำนาจเข้าไปในลาวคล้าย ๆ กับการเข้าไปมีอำนาจในเขมร คือ ญานอ้างสิทธิว่า ลาวแต่ละฝ่ายเคยเป็นเมืองขึ้นของญานมาก่อน ดังนั้นการแก้ปัญหาลาว ญานจะต้องมีส่วนรับรู้ด้วย ญานมีวิธีสนับสนุนเจ้าอนุเวียงจันทน์คล้าย ๆ กับเมื่อญานสนับสนุน พระอุทัยราชา คือในตอนแรก ญานทำหน้าที่เป็นผู้ไกล่เกลี่ยก่อน ต่อมาก็ส่งทหารเข้าคุ้มครอง ในกรณีเจ้าอนุเวียงจันทน์ถึงแม้ว่าญานยังไม่ทันส่งทหารเข้าไปให้ความคุ้มครอง เจ้าอนุก็ตาม แต่มีหลักฐานว่า ญานได้เตรียมกำลังทหารไว้แล้ว เพราะขณะที่ไทยกำลังทำสงครามกับเจ้า อนุเวียงจันทน์นั้น ญานได้เคลื่อนกำลังทัพบก และทัพเรือไปชุมนุมอยู่แถวเมืองพุทไธเสธร โฉมก พุทไธมาศ กำปอด เพื่อคุมเชิงทัพไทย และรอโอกาสอันเหมาะสมที่จะรุกเข้าสู่ลาว¹ หลักฐาน จากพงศาวดารญานบอกว่าพระเจ้าเทียบตรี ได้ส่งทหาร 10,000 คน ยกไปช่วยเจ้าอนุ- เวียงจันทน์ ทัพญานยกไปเกือบถึงเวียงจันทน์อยู่แล้ว ก็ได้ข่าวว่าเจ้าอนุแพ้เสียก่อน จึงยกทัพกลับ²

ปัญหาเรื่องญานขยายอิทธิพลเข้าสู่ลาวทุกฝ่าย จึงเป็นปัญหาใหญ่อย่างหนึ่งที่ ไทยกับญานต้องมาคานหากันอย่างรุนแรง เมื่อรวมถึงปัญหาเก่าเรื่องการขยายอิทธิพลเข้าสู่เขมร แล้ว ทำให้ไทยเริ่มมองเห็นว่า ญานไม่ได้เป็นมิตรต่อไทย และพยายามขยายอำนาจเข้าไปใน เขตอิทธิพลของไทยอยู่เรื่อย ๆ ถ้าหากไทยไม่หยุดยั้งญานเอาไว้ ในไม่ช้าประเทศราชของไทย ก็จะต้องอยู่ใต้อำนาจของญานหมด กวายนสาเหตุจึงกล่าวนี้เอง จึงทำให้ไทยต้องทำสงครามกับ ญานถึง 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2376 และ พ.ศ. 2383 ในดินแดนเขมร เพื่อขจัดอำนาจ ของญานออกไปจากดินแดนเขมร

2.1.4 ไทยฟื้นฟูอำนาจในเขมร

1) ไทยสนับสนุนนักกองอ้อมและนักกองควางแทนพระอุทัยราชา

นอกจากสงครามไทยกับญานทั้ง 2 ครั้ง เพื่อต้องการจะขับไล่อิทธิพลของ

¹จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 11 จ. คัดบอกเล่ม 1 ว่าด้วยปราบกบฏ
เจ้าอนุเวียงจันทน์.

²นายทอง (ผู้แปล) ล.ค. หน้า 787.

ญานออกไปจากดินแดนเขมรแล้ว ไทยยังมีนโยบายใหม่คือ สนับสนุนนักกองอิม และนักกองคัง ให้กลับไปมีอำนาจในเขมรสืบแทนพระอุทัยราชา ซึ่งสวโอกาสเหมาะในปี พ.ศ. 2376 พระยาอภัยภูเบศร์ถึงแก่อสัญกรรม สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาเห็นว่า นักกองอิม กับนักกองคังมีเชื้อสายเป็นเขมรอยู่แล้ว ถ้าหากแต่งตั้งเป็นผู้นำราชการเมืองพระตะบองก็จะเหมาะสมมาก ซึ่งขณะนั้นไทยได้ทำสงครามครั้งแรกกับญานและเป็นฝ่ายพ่ายแพ้จนต้องถอยกลับมาตั้งเมืองพระตะบอง จึงส่งทหารจำนวนมากไปประจำอยู่ที่พระตะบอง และหัวเมืองภาคอีสานหลายเมือง นอกจากนั้นไทยกำลังเกณฑ์ไพร่พลเป็นการใหญ่ เพื่อเตรียมทำสงครามกับญานครั้งที่ 2 แผนการของไทยคือจะส่งทัพเข้ายึดพนมเปญ ขับไล่นักกองออกจากเขมร และจะคังนักกองอิมให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเขมรแทนพระอุทัยราชา ค่ายเหตุนี้เมื่อพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการพระตะบองถึงแก่อสัญกรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้นักกองอิมเป็นผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง และให้นักกองคังเป็นผู้ว่าราชการเมืองมณฑลบุรี¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไทยยังมีนโยบายที่จะให้นักกองอิมและนักกองคังชักชวนชาวเขมรให้หันมานิยมไทย และไทยยังยึดพระตะบองเป็นที่มั่นสำคัญทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของเขมร สำหรับเป็นศูนย์กลางขยายอิทธิพลลงไปทางใต้ นอกจากนั้นในขณะที่นักกองอิมเป็นผู้ว่าราชการเมืองพระตะบองอยู่นั้น เจ้าพระยามหินทรเทศาคอยเป็นผู้นำกับนักกองอิมอยู่ตลอดเวลา ซึ่งชี้ให้เห็นชัดว่าไทยมีนโยบายที่จะใช้นักกองอิม และนักกองคังเป็นเครื่องมือสำหรับขยายอิทธิพลเข้าสู่เขมร

แต่ก็เกิดเหตุการณ์ที่คาดไม่ถึงขึ้น คือในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2380 ขุนนางไทยที่ประจำอยู่ที่พระตะบองได้รายงานไปยังกรุงเทพฯ ว่านักกองคังกับขุนนางเขมรบางคนได้ร่วมมือกันเกลี้ยกล่อมชาวเมืองพระตะบองให้อพยพไปอยู่พนมเปญ และยังมีแผนที่จะทำร้ายนักกองอิมด้วย เพราะไม่พอใจด้วยเรื่องส่วนตัว ทางกรุงเทพฯ เมื่อทราบรายงานแล้วจึงส่งไปทางพระตะบองให้คุมตัวนักกองคังไว้ และให้ส่งไปกรุงเทพฯ เพื่อสอบสวน ผลของการสอบสวน

¹ กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญานและเขมร หน้า 144.

นักองคังยอมรับว่า เมืองฉวนกาศเอาเชื้อพระวงศ์เขมรไปเมืองฉวนหมด แล้วเข้าปกครอง
แทนนั้น ชาวเขมรเกิดระส่ำระสายไม่มีที่พึ่ง ฟ่ำทะเลหะ (ขุนนางเขมรที่นิยมฉวน) ได้ส่งคน
มาติดต่อกลับ ๆ กับนักองคัง แจ้งให้ทราบว่า องค์ท่าน ได้ส่งคนไปชวนนักองคังให้หนีไปหาฉวน
และฉวนจะตั้งให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน แ่ทางฟ่ำทะเลหะไม่ชอบนักองคัง อยากให้นักองคังไป
ครองมากกว่า จึงมีหนังสือติดต่อกองคังให้หนีไปยังพนมเปญ นักองคังเห็นว่าขุนนางเขมรใน
พนมเปญต้องการที่จะให้ตนไปปกครองเขมรจริง จึงคิดจะหนีไปดังกล่าว ไม่ได้มีเจตนาร้ายต่อ
ไทย เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทราบความจริงจึงให้กักขังตัวนักองคังไว้

เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ขุนนางเขมรที่ไทยซบเลียงไว้ไม่ได้
จงรักภักดีต่อไทยตลอดไปเหมือนที่หวังไว้ และเจ้านายเขมรยังสนใจที่จะแย่งชิงอำนาจกันเอง
อยู่เรื่อยไป ยากที่ไทยจะสร้างความสงบในเมืองเขมรได้ แต่ไทยก็ไม่ละความพยายาม หันมา
ใช้นโยบายสร้างพระตะบองให้เป็นทำนอง เมืองหลวงของเขมรทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และ
จะให้นักองคังปกครองต่อไป

ในราวปี พ.ศ. 2380 เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้สั่งไพร่พลปรับปรุง
เมืองพระตะบองเป็นการใหญ่ ขุดคูรอบเมือง ถมดินแข็งเนิน สร้างวังให้นักองคังประทับ
สร้างป้อม ซึ่งสายโซ่ขามแม่น้ำเพื่อป้องกันทัพเรือข้าศึกที่จะยกเข้าตีพระตะบอง นอกจากนั้น
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดให้ปรับปรุงเมืองเสียมราฐเพื่อให้กลายเป็น
เมืองป้อมปราการ ป้องกันข้าศึกที่จะยกเข้าโจมตี¹ แสดงว่าไทยเริ่มมีนโยบายใช้กำลังเพื่อ
ตรึงการขยายอำนาจของฉวนและพร้อมที่จะป้องกันดินแดนเขมรส่วนนี้

ขณะนั้น พระตะบองกับเสียมราฐกลายเป็นป้อมปราการที่เข้มแข็งของไทย
มีกำลังทหารไทยจากกรุงเทพฯ และทหารพื้นเมืองประจำอยู่ประมาณไม่ต่ำกว่า 20,000 คน
เป็นกำลังสนับสนุนนักองคัง และแผนการที่ไทยจะรุกเข้าสู่เขมร แต่แล้วความหวังของไทยที่จะ

¹ กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับฉวนและเขมร หน้า 144.

ให้นักร้องอ๋มเป็นพระเจ้าแผ่นดินเขมรในอนาคตกต้องล้มเหลวลง เมื่อนักร้องอ๋มได้ก่อเรื่องขึ้นใน เดือนธันวาคม พ.ศ. 2382¹ โดยชวนโค่งกงทพมารอรับนักร้องอ๋ม หลังจากที่ได้มีการติดต่อกันอย่างลับ ๆ มาก่อนแล้ว

ก่อนที่นักร้องอ๋มจะหนีออกจากพระตะบอง นักร้องอ๋มได้จับปลัดเมืองพระตะบอง ฆ่าเสีย และกวาดต้อนครัวเรือนพระตะบอง ประมาณ 5,000 - 6,000 คน ไปพนมเปญด้วย² แม่ทัพนายกองไทย รวบรวมพลอย่างเร่งรีบได้กำลังประมาณ 1,600 คน ยกติดตามจับ นักร้องอ๋มทันที ขณะนั้นนักร้องอ๋มพาครัวเรือนเขมรหนีไปนั้น เมื่อผ่านเมืองต่าง ๆ ในเขมรก็ปล่อย ครัวเรือนออกไปหาทางหนีตามเดิม แสดงให้เห็นว่าครัวเรือนเหล่านี้เป็นพวกที่หวั่นไทยไปกวาด ต้อนเอามาตามเมืองต่าง ๆ แล้วก็ส่งไปไว้ที่พระตะบอง และราษฎรเหล่านั้นคงอยากจะกลับถิ่นเดิม จึงร่วมมือกับนักร้องอ๋มในการหนีออกจากพระตะบอง

2.) ไทยสนับสนุนนักร้องกว้าง

ถึงแม้ว่าไทยจะสูญเสีย นักร้องอ๋มให้แก่ญวนไปแล้วก็ตาม ไทยก็ยังไม่วางความ พยายามในการที่จะสถาปนาเจ้าเขมรที่นิยมไทยไปปกครองเขมรให้จงได้ ซึ่งเจ้านายเขมรที่ เหลือก็น้อยองค์เดียว คือ นักร้องกว้าง ไทยจึงตกลงใจที่จะสนับสนุนนักร้องกว้างต่อไป

ปลายปี พ.ศ. 2383 ทางกรุงเทพฯ จักให้มิสซิกให้นักร้องกว้างสาบานตน เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อไทย และให้เข้ารับหน้าที่แทนนักร้องอ๋มที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

¹จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 3 จดหมายเหตุบันทึกไปบอกเรื่อง ราชการทัพญวน.

²จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 3 หนังสือพยานตรี เสนาหาถึงกรมการ เมืองโตนก วันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2382.

ความตอนหนึ่งในต้นร่างคำสาบานมีว่า

“...องอิมพี่ชายของข้าพเจ้าเป็นคนนอกคอกฎ ไม่รู้จักพระเดช
พระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว คึกคกฏประทุษร้าย พาพญาพระเชมร
อพยพไปหาญวนอันเป็นข้าศึก จึงโปรดให้ลงพระราชอาญาจำข้าพเจ้า
ไว้ บัดนี้อายญวนกระทำการข่มเหง จนพญาพระเชมร ไพรบ้าน
พลเมืองทั่วทุกประเทศกำพูนหา ได้ความเดือดร้อนเป็นอันมาก จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโทษให้ข้าพเจ้าพ้นโทษ ทำ
ราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบต่อไป...”¹

การให้สัตย์สาบานของนักองควังในครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงนโยบายอันชาญฉลาด
ของไทย โดยการใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือยึดเหนี่ยวความจงรักภักดีของนักองควัง เพราะความ
เชื่อถือของคนในระบอบนั้น ถือว่าการทรยศหรือไม่ทำตามคำสัตย์สาบานจะเป็นผลทำให้บุคคลนั้น
ถึงซึ่งความวิบัติฉิบหายและการกระทำความผิดต่าง ๆ ยังเท่าเทียมว่าเป็นการก่อกวนไม่ให้นักองควังหันไป
คบหากับญวนอีก

นักองควังเดินทางออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 13 มกราคม 2384²
ถึงพระตะบองเมื่อวันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2384 ขณะนั้นเป็นเวลาที่เขาเชมรลุกขึ้นฆ่าฟันพวกญวน
ตายมากมาย³ แต่ไม่มีการรวมกำลังเป็นปีกแฉน ต่างคนต่างรบเพราะขาดผู้นำที่จะทำสงคราม
กับญวน ดังนั้นจึงนับว่านักองควังเป็นบุคคลที่สำคัญที่สุดและเข้ามามีอิทธิพลในเชมรในขณะที่มีจิงหะ
คี่ที่สุด เพราะหลังจากที่พระอุทัยราชาสิ้นพระชนม์ไปในปี พ.ศ. 2377 แล้ว เชมรก็มีกษัตริย์

¹ จดหมายเหตุ ร.3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 56 ต้นร่างคำสาบานพระองค์องควัง
กระทำสัตย์สาบานว่าจะไม่ทรยศต่อไทย.

² จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 26 จดหมายเหตุพระองค์องควังยกไปจาก
กรุงเทพฯ พระยาพระเชมรเขมรมากรุงไทย

³ จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 42 บอกขอราชการทัพญวนว่าควยราชการเมืองเชม

ปกครอง แต่ต่อมาถูกญวนจับส่งไปไว้ที่เมืองญวนอีก ชาวเขมรจึงมีความรู้สึกเหมือนกับชาติที่พंग และกำลังต้องการผู้นำเป็นอย่างยิ่ง

ไทยมีแผนการใช้นักกองทวง เป็นผู้นำทางให้แก่ไทยในการขยายอิทธิพล เข้าสู่เขมรเป็นชั้น ๆ แต่ละชั้นไทยจะใช้เมือง ๆ หนึ่งเป็นศูนย์กลางสำหรับการขยายอิทธิพล และต่อต้านญวน ชั้นแรกไทยส่งนักกองทวงไปอยู่ที่พระตะบองก่อน พอไทยรู้ว่าเขมรเริ่มหันมานิยมไทย และต้องการพึ่งไทยในการทำสงครามกับญวน ไทยก็ย้ายศูนย์กลางการต่อต้านญวนไปอยู่ที่พุทไธเสียบคเหนือเมืองโพธิสัตว์ขึ้นไป เมื่อปี พ.ศ. 2382¹ ต่อจากนั้นก็ย้ายไปที่อุคงสือไชย² ต่อมาได้ย้ายไปอยู่ที่พญาลือ ริมลำน้ำใหญ่ด้านตะวันออกของเมืองพุทไธเสเพชร ในจดหมายเหตูกล่าวว่า "จะไปแต่เมืองพุทไธเสเพชรทางประมาณ 150 เส้นเศษ เห็นสัญญาพจะเป็เมืองใหญ่ได้ ได้ให้พระองค์ทวงเกณฑ์คนเมืองพนมเปญ เมืองสำโรงทอง จัปถางที่จะทำเมืองอยู่แล้ว"³

จะเห็นว่าในขณะนี้ความต้องการของไทย ที่จะใช้นักกองทวงเป็นเครื่องมือสำหรับให้เขมรหันมานิยมไทย และสู้รบกับญวนนั้น ตรงกับความต้องการของเขมรที่จะให้นักกองทวงเป็นผู้นำในการขับไลญวน และกลับไปปกครองเขมร ซึ่งชาวเขมรไม่ได้ต่อสู้กับญวนเพื่อไทย แต่ต่อสู้เพื่อนักกองทวง และเพื่อความเป็นเอกราชของชาวเขมรเอง

3.) ไทยปรับปรุงบ้านเมืองเขมรให้สงบเรียบร้อย

นอกจากสนับสนุนนักกองทวงแล้ว ไทยยังใช้นโยบายสร้างความสงบสุขในเขมร สมัยที่ญวนเข้าปกครองเขมนั้น ญวนได้ทำลายวัดวาอารามของชาวเขมรเป็นจำนวนมาก และระหว่างสงครามบ้านเมืองของชาวเขมรได้รับความเสียหายมาก ไทยได้พยายามปรับปรุงบ้านเมือง

¹จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1202 เลขที่ 42 บอกขอราชการทัพญวนว่าควยราชการเมืองเขมร

²จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1203 เลขที่ 1/ก คัดลอกเล่ม 42 ว่าควยขอราชการทัพญวน

ทางเมืองเขมร.

³จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1203 เลขที่ 1/ก หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ถึงพญา
มหาอำมาตย์ ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี.

ของเขมรให้เรียบร้อยแก้วสงครามจะยังไม่สงบก็ตาม นโยบายของไทยดังกล่าวนั้นทำให้ชาวเขมรหันมานิยมไทยมากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นผลดีกับไทยในแง่ที่ว่าไทยมีแผนการณ์ที่จะทำสงครามกับญวนในระยะยาว จึงต้องหาเขมรไว้เป็นพวกให้มากที่สุดจึงจะเอาชนะญวนได้ และการที่จะดึงเอาเขมรมาเป็นพวกได้ก็คือไทยจะต้องเอาใจเขมร และสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจสังคมให้แก่ชาวเขมร เพื่อชาวเขมรจะได้มีกำลังใจช่วยไทยรบกับญวนต่อไป ถึงข้อความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุดังกล่าว

"...กองทัพไฉญวนก็เลิกถอยไปสิ้นแล้ว...ข้าพระพุทธเจ้า
บังคับบัญชาจัดแจงตั้งเมืองกะพงสาวยขึ้น แล้วให้จัดแจงวัดวาอาราม
ให้พระสงฆ์สามเณร เป็นที่ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นไว้สำหรับบ้านเมืองจะได้
เป็นที่สักการะบูชา แล้วให้รวบรวมครอบครัวเข้าอยู่ในบ้านเมืองให้
เป็นภูมิลำเนาปกติ ให้ครอบครัวทำไร่นาทันฤดูฝนปีนี้จะได้เป็นกำลัง
ราชการต่อไป ประการหนึ่งบรรดาหัวเมืองขึ้นเขมร กองทัพไฉญวน
เลิกถอยกลับไปแล้ว เมืองใดเห็นว่าจัดแจงเจ้าเมืองกรมการได้
ก็ให้ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษาพระองค์ทรงจัดแจงตั้งบ้านเมืองและเจ้า
เมืองกรมการขึ้นตามประเพณีเมืองเขมร"

ข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าไทยต้องการสร้างเขมรให้เป็นปึกแผ่น
ให้เขมรทั้งหมดขึ้นกับนักองคัง และนักองคังขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
ไม่ทรงเห็นด้วยกับการที่จะแบ่งเขมรออกเป็นส่วน ๆ บางส่วนขึ้นกับพระเจ้าแผ่นดินเขมร บางส่วน

จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1203 เล่มที่ 1/ข หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ถึง
พญาหม่อมอำมาตย์ วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2384.

ก็ขึ้นกับไทย ถึงในจดหมายเหตุกล่าวถึงพระราชดำริ ของพระองค์ว่า

"...เมืองเขมรเรานี้เป็นเมืองขึ้นกับเจ้าเมือง เขมรสืบมาแต่
บุราณ จะมาแยกบ้านเมืองขึ้นกับกรุงเทพฯ พระมหานคร นั้นจะเสีย
อย่างทำเนียมไป ให้พญาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงประณตประณม
ทำราชการกับพระองค์คงตามอย่างประเพณีมาแต่ก่อน อย่าให้
แยกออกไปจากโอวาทพระองค์คงได้..."¹

คงจะเป็นเพราะไทยได้พบตัวอย่างมาแล้วในการแยกพระตะบองและเสียมราฐ
ออกจากเขมร และให้ขึ้นตรงต่อไทย ผลก็คือ ในสมัยพระอุทัยราชา ไทยกับเขมรต้องทะเลาะ
วิวาทจนเป็นเหตุต้องทำสงครามกัน ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เห็นด้วย
กับวิธีการแยกเขมรออกเป็นบางส่วนขึ้นตรงต่อไทย แต่ทรงมีนโยบายที่จะให้เขมรรวมกันอยู่ได้
นักองคังในฐานะเป็นประมุข และขึ้นต่อไทยอีกทีหนึ่ง

นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีนโยบายที่จะให้รางวัลแก่ขุนนางเขมรที่นิยมไทย
เช่น พระราชทานเงินตรา ร้อยชั่ง เสื้อผ้าแจกจ่ายให้แก่ขุนนางเขมรที่ทำความดีความชอบ และ
พระราชทานเงินให้นักองคังนำไปแจกจ่ายให้ขุนนางเขมรที่นิยมไทย เพื่อว่าขุนนางเหล่านั้นจะได้
หันมานิยมนับถือนักองคังให้มากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน²

เมื่อไทยสามารถขับไล่วุ่นถอยออกจากพนมเปญแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา
ก็ให้นักองคังมาประทับอยู่ที่พนมเปญ เมืองหลวงของเขมร³ ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายที่ไทยจะเข้าไปมี
อำนาจในเขมร และรัฐบาลไทยได้จัดให้มีพิธีราชาภิเษกนักองคังอย่างสมพระเกียรติตามแบบอย่าง
ที่เคยตั้งเจ้าประเทศราชขึ้นเมื่อเดือน มกราคม 2391 โดยมีพิธีทางศาสนาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

¹จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 1/ข หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชาถึง
พญามหาอำมาตย์ วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2384.

²ค.

³จดหมายเหตุ ร.3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 1/ค คัดบอกเล่ม 6 ทำให้การของชาวเขมร.

ฐานทัพไทยที่เมืองพระตะบอง และเสียมราฐไว้ให้พร้อม ให้เตรียมกำลังทัพไว้พร้อมที่จะ
ยกเข้าสู้เขมร ถ้าหากมีเหตุการณ์ไม่ดีเกิดขึ้น และให้เจ้าเมืองคอยติดตามข่าวจากอุคงลือไชย
ทุกระยะ กระแสพระราชดำริ ตอนหนึ่งกล่าวว่า

"...ถ้ามีราชการทัพศึกมาทางเมืองเขมร ก็ให้เจ้าเมือง
กรมการเมืองพิทบอง เมืองนครเสียมราฐ ยกออกไปช่วยพระหริรักษ์
ให้ทันช่วงที่ ให้พระพิทักษ์บุรุษิต กรมการจึกแจงเกณฑ์ผู้คน กองทัพ
เตรียมเครื่องศาสตราวุธให้พร้อมสรรพไว้กับบ้านเมือง ถ้าสืบได้ความ
ว่ามีชาวทัพศึกญวนจะมาระทาบกับเขมรก็ดี แลเขมรกับเขมรวิวาท
รบพุ่งกันขึ้นก็ดี สืบได้ความเป็นแน่ชัด ก็ให้พระพิทักษ์บุรุษิต กรมการ
บอกกล่าวไปถึงเมืองที่ไกล ๆ ให้รู้ราชการจงทั่ว เร่งรีบคุมไพร่พล
กองทัพยกไปให้ถึงเมืองอุคงลือไชยโดยเร็ว อย่าให้รั้งรอช้าอยู่ แคว้น
หนึ่งคืนหนึ่งได้ จะไปช่วยพระหริรักษ์รามาสิตราธิบดี พญาพระเขมร
แลกองทัพเมืองพิทบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองพนมสกล รบพุ่งรักษา
เขตแดนบ้านเมืองไว้ก่อนที่ทัพใหญ่ ณ กรุงเทพฯ จะยกออกไปถึง จะได้
ช่วยกันรบพุ่งเอาชัยชนะให้จงได้..."¹

ข้อความดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า เมืองพระตะบองและเสียมราฐยังเป็น
กองรักษาการที่สำคัญของไทย ที่ใช้ป้องกันการแทรกแซงของญวน กองทัพจากเมืองพระตะบอง
และเสียมราฐจะต้องเข้าช่วยพระหริรักษ์รามาสิตาก่อน ที่จะรอตัณฑ์จากหัวเมืองเขมรอื่น ๆ
และจากกรุงเทพฯ และการเตรียมการล่วงหน้าดังกล่าวนี้นี้ยังแสดงว่า พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีนโยบายที่จะรักษาเมืองเขมรให้อยู่ใต้อำนาจไทยด้วยนโยบายที่มั่นคง และไม่ยอมอ่อนข้อให้
แก่อนุญจิ่งแตกถอน

¹ จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 8 หนังสือจากเจ้าพระยาจักรีถึงพระพิทักษ์
บุรุษิต เจ้าเมืองศรีโสภณ วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2392.

2.2 บทบาทของฝรั่งเศสในการขยายอิทธิพลเหนือเขมร

2.2.1 ฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงในเขมร

หลังสงครามไทยกับญวนในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาไทยอยู่ในฐานะ "ผู้สถาปนากษัตริย์เขมร" อีกครั้งหนึ่ง เขมรต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายทุกปี และโอรสของกษัตริย์เขมรต้องมาศึกษาเล่าเรียนเหมือนเป็นตัวประกันอยู่ในกรุงเทพฯ

จนปี พ.ศ. 2401 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จจึงโปรดเกล้าฯ ตั้ง
นักองราชวาที เป็นสมเด็จพรชนโรคมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ตั้งนักองศรีสวัสดิ์ เป็นสมเด็จ
พระหริราชรัตนไกรแก้วฟ้า และให้ออกไปช่วยพระหริรักษ์รามธิบดี พระราชบิดาปกครอง
บ้านเมือง¹

นอกจากนั้นแล้ว พระหริรักษ์ยังมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับรัชกาลที่ 4 เป็น
การส่วนพระองค์ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง
กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

"...สำเนาสุภอักษรเมืองเขมร 2 ฉบับ ที่ได้ไว้นั้นดีมาก ฉัน
ชอบออกอาญาพิฑา เป็นหนังสือซึ่งจะอ้างหลักฐานพงศาวดารได้ แลเห็น
ความคิดแลความจำเป็นประการใดในเวลาอันสมกับกับที่ได้ยินรับสั่งตั้ง
แต่เด็ก ๆ ว่าถ้าพระหริรักษ์ยังอยู่กราบใด ไว้วางใจเมืองเขมรได้ ที่จริง
ก็เพราะพระหริรักษ์เห็นว่า ถ้าขึ้นคิดท้นอยู่กับญวน ฝรั่งเศสจะเลยตี
ขลุ้มเอา..."²

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1
หน้า 196.

²พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมเด็จกรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 128 ในประมวลเอกสารจากกรมเลขาธิการ
คณะรัฐมนตรี กระทรวงมหาดไทย หน้า 32.

ใจความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 4 ทรงไว้วางใจพระหริรักษ์มากกว่าจะไม่หันไปคบหาสมาคมกับญวน เพราะกลัวฝรั่งเศส ซึ่งในเวลานั้นขยายอำนาจเข้ามาในญวนได้แล้ว จะหาเหตุแทรกแซงเข้ามาในเขมรด้วย แต่ความคาดหวังของพระองค์ได้ผลถูกต้องเฉพาะพระหริรักษ์เท่านั้น ส่วนการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามาในเขมรนั้นได้เป็นความจริงในเวลาต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ไทยต้องเผชิญกับการแผ่ขยายตัวของชาติตะวันตก ดินแดนที่ไทยถือว่าเป็นประเทศราชของไทย คือ เขมร ลาว ดินแดนแถบฝั่งแม่น้ำโขง และรัฐต่าง ๆ บนคาบสมุทรอินโดจีน เป็นที่หมายปองของมหาอำนาจยุโรปในระบายนั้น คือ อังกฤษ และฝรั่งเศส ดังนั้น หลังจากที่ฝรั่งเศสขยายอำนาจเข้ามาในญวนได้แล้ว ไทยก็ต้องเผชิญกับปัญหาเมืองเขมรตลอดมา เนื่องจากฝรั่งเศสต้องการเขมรไว้ในอำนาจด้วย * เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจึงเป็นเรื่องของการกระทบกระทั่งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในเรื่องเขมร โดยที่ฝรั่งเศสพยายามจะเข้ามาถืออิทธิพลในเขมรแทนไทย ซึ่งก็เป็นผลสำเร็จในที่สุด

ฝรั่งเศสถือโอกาสเข้าแทรกแซงกิจการภายในของเขมร เป็นครั้งแรกเมื่อพระหริรักษ์ขอให้มาดหลวงมิช (Miche) ซึ่งอยู่เผยแพร่งศาสนาในเขมร เป็นเวลานานแล้วเขียน

* ฝรั่งเศสสนใจเขมรมากเพราะ

1. เขมรเป็นดินแดนที่แม่น้ำโขงไหลผ่าน ฝรั่งเศสหวังว่าแม่น้ำสายนี้อาจจะเป็นทางที่นำฝรั่งเศสไปสู่ประเทศจีน โดยเฉพาะไปสู่ยูนนาน ซึ่งฝรั่งเศสคาดว่าจะเป็ตลาดการค้าที่สำคัญ
2. การประมงตามชายฝั่งทะเลสาบ ทำให้เขมรมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ
3. ประเทศเขมรจะช่วยส่งเสริมให้ญวนในฝั่งตกเป็นของฝรั่งเศส มีฐานะมั่นคงและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และจะใช้เป็นบันไดขยายอาณาเขตไปทางภาคเหนือ นอกจากนั้นเขมรยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ เช่น โค กระบือ ปลา ซึ่งจะใช้เป็นอาหารสำหรับทหารฝรั่งเศสในญวนได้

จดหมายในนามของพระองค์ ส่งไปถวายจักรพรรดิโปเลียนที่ 3 พร้อมทั้งมอบของขวัญหนึ่ง
หีบฝากกงสุลฝรั่งเศสประจำสิงคโปร์ ไปถวายจักรพรรดิในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2391^{*}
ด้วยจุดประสงค์ที่จะขอให้ฝรั่งเศสช่วยยืมฐานปืนซึ่งเคยเป็นของเขมร แต่ถูกญวนยึดไปตั้งแต่
พ.ศ. 2224 กลับคืนให้เขมร ดังนั้นฝรั่งเศสจึงเริ่มแสดงความสนใจและดำเนินวิธีการต่าง ๆ
เพื่อจะเข้ามามีอิทธิพลในเขมรเป็นครั้งแรกในสมัยพระหริรักษ์ฯ นี้เอง หลังจากที่รัฐบาลฝรั่งเศส
ได้ส่งมองคิณูยี มาติดขอขอทำสัญญากับรัฐบาลไทยในปี พ.ศ. 2399 แล้วได้เดินทางไปทำสัญญา
กับเขมรและญวนต่อ ซึ่งเมื่อพระหริรักษ์ทราบแล้ว ได้มีหนังสือให้ฟ้าทะละทะ พระยาจักรี พระยา
กลาโหม กับขุนนางอีก 15 คน ลงมาต้อนรับมองคิณูยีที่ท่าจอด ความในหนังสือนั้นว่า

"...เมืองเขมรเป็นเมืองน้อยอยู่ในบางกรุงสยาม จะอาจทำ
สัญญาไปแต่ลำพังไม่ได้ หนังสือสัญญานั้นจะขอเอาไว้อ่านเข้าไปปรึกษา
ที่กรุงเทพมหานครฯ ก่อน แล้วจึงจะมีหนังสือถวายไปถึงสมเด็จพระเจ้า
เอมเปรอ ภายหลัง..."¹

แสดงให้เห็นว่าพระหริรักษ์ยังยอมรับอำนาจของไทยอยู่ โดยถือว่าเขมรเป็น
ประเทศราชของไทย จะทำสัญญาต่างหากไม่ได้ เมื่อมีการงานเกี่ยวข้องกับให้จัดการตกลงกับ
กรุงเทพฯ ดังนั้นพระหริรักษ์จึงมีเพียงพระราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการถวายไปถึง
พระเจ้านโปเลียนที่ 3 พร้อมทั้งแจ้งให้ทางกรุงเทพฯ ทราบด้วย

2.2.2 ปฏิริยาตอบโต้ของฝ่ายไทย

เมื่อไทยเห็นท่าทีของฝรั่งเศสแล้ว ได้พยายามเข้าควบคุมเขมรใกล้ชิดยิ่งขึ้น
เพื่อแสดงสิทธิของไทยให้ปรากฏแก่สายตาชาวต่างประเทศ และก็มีมั่งเอื้อมีเหตุการณ์สำคัญที่ทำ

^{*} ในปี พ.ศ. 2391 ฝรั่งเศสกำลังทำสงครามกับญวนเกี่ยวกับปัญหาศาสนา.

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (เล่ม 1)

ให้ไทยเข้าไปมีบทบาทได้สะดวกขึ้น คือ การจลาจลที่เกิดขึ้นหลังจากที่พระทริภักษ์สวรรคตแล้ว* กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2403 พระนโรดม เป็นผู้รักษาการณ์ในเมืองเขมร นักองวัดตาซึ่งพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ออกไปเยี่ยมศพพระราชนิศา แล้วได้เกิดวิวาทกับพระนโรดมด้วยเรื่องทรัพย์สินสมบัติ นักองวัดตาผู้ไปได้จึงพำนักรองศิริวงศ์ของหน้เข้ามาในกรุงเทพฯ สมองโส ซึ่งเป็นน้านักองวัดตา เห็นว่าพระนโรดมไม่โอ้อ้อนอารีต่อพี่น้อง ก็อุ้มพรรคพวกเป็นกบฏ จนพระนโรดมต้องหนีมาจากเมืองอุคงมีไชย และมาอยู่ที่ถ้ำนเสมา แขวงเมืองพระตะบอง ไทยได้ส่งพระยาราชวรานุกูล ออกมาระงับเหตุ แต่ปรากฏว่า องค์พระทริราชคไนไกรแก้วฟ้า สามารถเกลี้ยกล่อมพวกกบฏให้สงบลงได้¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าในระยะแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ทรงคาดการณ์ว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นคงไม่รุนแรง ถ้าได้ตัวนักองวัดตาเข้ามากรุงเทพฯ เหตุการณ์คงสงบลง แต่ภายหลังเมื่อสมองโสเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มากขึ้น จึงมีตรารับสั่งออกไปให้น่านจแก้ว พระนโรดมจับสมองโส จางวางมี มโนแก้ว ลงโทษ แต่ไม่สำเร็จ และเมื่อนักองวัดตากับนักองศิริวงศ์พาพรรคพวก หนีมาอยู่ที่พระตะบอง อ้างว่าป่วย ไม่ยอมเข้ามากรุงเทพฯ ตามรับสั่ง พระองค์ทรงเป็นห่วงชาวเมืองพระตะบองมาก กลัวจะไปเข้าค้ำกับพวกกบฏ จึงมีพระราชดำริ แต่งกองทัพนาคูมอยู่ที่พระตะบอง ถึงพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงองค์พระนโรดมว่า

* พระทริภักษ์รามาริบัติ สวรรคตในปี พ.ศ. 2403

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (เล่ม 1)

“.....พวกเมืองพระตะบองก็พลอยอ้อแอ้ตามไปด้วย พวกพระยา
อนุรักษาชูไชย ข้าหลวงซึ่งเป็นไทยออกไปอยู่เมืองพระตะบองก็น้อย
ตัว พวกเมืองพระตะบองก็คิดการไม่ตรงกับข้าหลวง แยกทำไปบอก
แจ้งความแก่กรุงเทพฯ แต่โดยลำพังพวกเมืองพระตะบองเมื่อการเป็น
ดังนี้ ข้าพเจ้ามีความวิตกนัก.....การควรที่กรุงเทพฯ จะแต่งกองทัพบก
ให้แม่ทัพมิกำลัง เป็นที่ยำเียงเกรงกลัวของพวกเขมรที่ผู้นำขุนไพร่ออกไป
อยู่ที่เมืองพระตะบอง แล้วส่งตัววิฑิตกับศิริวงษ์เข้ามา แลกำราบ
พวกเมืองพระตะบองเสียให้คงอยู่ในการสำหรับเมืองพระตะบองโดย
ปกติ อย่าให้พลอยอ้อแอ้ด้วยวิฑิตไป...”¹

ข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงห่วงใยราษฎรเมืองพระตะบอง
มาก กลัวจะเข้าข้างกบฏ เนื่องจากพวกกบฏได้หนีมาตั้งหลักชุมนุมอยู่ที่พระตะบอง ทรงมีพระดำริ
ให้ส่งกองทัพบกจากกรุงเทพฯ ออกมารักษาการที่พระตะบองเพิ่มขึ้น และให้ส่งตัวนักองวิฑิตกับ
นักองศิริวงษ์ เข้าไปในกรุงเทพฯ พร้อมทั้งให้ข้าหลวงจัดการรักษาเมืองพระตะบองให้สงบ
เรียบร้อยดังเดิม

ในขณะเดียวกัน พระองค์ก็ทรงเกรงว่าพระนโรดมจะเข้าพระทัยว่าพระองค์
สนับสนุนนักองวิฑิต ซึ่งอ้างว่าไปพักอยู่ที่เมืองพระตะบอง ไม่เข้ากรุงเทพฯ จึงให้ข้าหลวงคือ
พระยาราชวรานุฎ พระอินทรเดช จมื่นรักษพิณมา มาฟังราชการที่พระตะบองก่อน และเมื่อได้
มีใบบอกขอทัพจากองค์พระนโรดม รัชกาลที่ 4 จึงให้เจ้าพระยาอนุชฌนตรีคุมกำลังจำนวนหนึ่ง
ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2404 ไปยังเมืองพระตะบอง พร้อมกับ
คำสั่งให้เลยไปถึงเมืองโพธิสัตวักยถ้าจำเป็น แต่ได้รับคำสั่งเด็ดขาดไม่ให้ทำให้เกิดสงครามกับ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนโรดม แล
องค์พระทริราชคณย์ ณ กรุงกัมพูชา” ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(เล่ม 1) หน้า 27 - 37.

เขมร ในกรณีที่ทั้งสองฝ่ายต่างเรียกร้องความช่วยเหลือจากไทย ซึ่งเป็นเพราะว่าพวกกบฏอ้างว่ามีสิทธิเพื่อเป็นปฏิปักษ์กับไทย และจากคำประกาศของรัชกาลที่ 4 ต่อประชาชนเขมรแสดงว่ากำลังของไทยที่ส่งมานั้นไม่ใช่มาตามคำขอร้องขอพระนโรดมเพื่อมาปราบพวกกบฏเลย¹ ที่เป็นเช่นนี้เพราะรัชกาลที่ 4 ทรงทราบอยู่ตลอดเวลาว่าไทยอยู่ในสถานะที่เป็นตัวกลางของทั้ง 2 ฝ่าย ดังพระราชดำริ ว่า

“.....เจ้าและพระยาพระเขมร ทั้งสองพวกนี้ต่างคนต่างวาทกล่าว
โทษกัน และวาทกล่าวอ่อนน้อมเข้ามา ขอให้กรุงเทพฯ เป็นที่พึ่ง ทั้งสอง
ข้างไม่ได้ไปหาที่พึ่งที่อื่นทั้ง 2 ฝ่าย ไม่ได้ขัดแย้งกระต้างกระเคือง
อันใดต่อกรุงเทพฯ มหานคร...”²

แต่ถึงกระนั้น ไทยก็ทราบว่าก่อนที่จะพระนโรดมจะขอความช่วยเหลือจากไทย นั้น ได้ขอความช่วยเหลือไปยังนายพลฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อนแล้ว แต่ได้รับการปฏิเสธ เพราะฝรั่งเศส ถือว่าเป็นสงครามกลางเมือง³ ต่อมาเมื่อข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสได้ส่งเรือปืนไปตั้งกองมิไชยตามคำขอร้องขอ มาดหลวงมิช โดยผู้บังคับการเรือได้แจ้งแก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายเขมรว่า ไว้สำหรับป้องกันมิชชันนารีฝรั่งเศส และคนพื้นเมืองที่นับถือศาสนาคริสต์ ซึ่งการกระทำดังกล่าวเท่ากับเป็นการแทรกแซงของฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก เพราะว่า คนพื้นเมืองที่นับถือศาสนาคริสต์ไม่ใช่คนในบังคับฝรั่งเศส

¹สมุดไทยคำ หมายเลข 115 จ.ศ. 1223 คำประกาศของรัชกาลที่ 4 ต่อประชาชนเขมร วันที่ 19 สิงหาคม 2404.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน” ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3 หน้า 170 - 173.

³สมุดไทยคำ หมายเลข 90 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขาถึงทูตไทยในปารีส วันที่ 3 กันยายน 2404.

ในระยะเวลาเดียวกันนี้ ไทยยังต้องเผชิญกับปัญหาอื่น ๆ คือ กองสุลต่านฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ขอไปทำสัญญากับเมืองเขมร ซึ่งกำลังมีเหตุวุ่นวายภายใน งานพระศพพระทริภักษก็ยังไม่ได้จัดการ และการแต่งตั้งเจ้าเมืองเขมรก็ยังไม่ได้กระทำ พระนโรดมเป็นเพียงผู้รักษาการอยู่เท่านั้น ดังนั้น นอกจากว่าไทยจะไถ่ส่ง พระยาอุทริกรเกรียงหาญ อุมกองทัพอไปสืบราชการที่เมืองพระตะบอง ให้รู้ชัดแล้ว ไทยยังคิดที่จะตั้งพระนโรดมเป็นกษัตริย์ ซึ่งถึงแม้ว่าประชาชนจะไม่รักใคร่ ก็จริง แต่ก็เป็นคนที่มีชื่อเสียงรักภักดีต่อไทย มากกว่า พระทริราชกใน-ไกรแก้วฟ้า ซึ่งราษฎร รักใคร่นับถือมาก และมีความสามารถในการเจรจาปรองดองกับพวกกบฏได้ในขณะที่พระนโรดมหนีมาอยู่พระตะบอง แต่ไทยก็กลัวว่าจะไม่รู้จักพระเชษฐพระคุณ เพราะถือว่าราษฎรนิยมรักใคร่มาก¹

เมื่อเหตุการณ์ต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งการที่ฝรั่งเศสแสดงความปรารถนาจะเข้ามาใช้อำนาจในเขมรอย่างแท้จริง ไทยจึงต้องเลือกข้างใดข้างหนึ่ง เพื่อแสดงสิทธิการเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรโดยได้กักตัวนักกองวัดดา กับนักกองศิริวงศ์ ไว้ในกรุงเทพฯ และก็เริ่มดำเนินการ 2 อย่างคือ

ก) เข้าควบคุมดินแดนเขมร ซึ่งอยู่ในความปกครองของไทยโดยตรง คือ พระตะบอง และเสียมราฐ รัชกาลที่ 4 ทรงหวังให้เขมรส่วนนี้มาก เคยดำริ ที่จะให้ยกทัพเรือออกไปตั้งอยู่ที่เมืองกำปอต ทั้งข้อความในจดหมายเหตุน่า

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4

“...อนึ่ง สมเด็จพระเอกาทศรถนั้น แยกไปจากเมืองเขมร ก็ได้ยินว่าเพราะองค์โรคมที่ก่อการเป็นเหตุก่อน ก็ครั้งนั้นรู้อาองค์พระโรคมกับพญาพระเขมร ซึ่งไม่เป็นที่ชอบใจเข้ามาเสียแล้ว จึงกลับเข้ามาเมืองเขมรเอง ก็เมื่อมันมาหาท่านก็ควรจะพูดการเป็นกลางอยู่ก่อน แล้วจึงยื่นข้อเสนอให้มันยอมเข้ามาในกรุงเทพฯ จะได้ไล่เลียงเกลี้ยกล่อมไต่ถาม ก็ท่านทำความเข้าใจประสงคฺ์นี้ให้มันรู้แล้วใช้ไปการก็อ้ออิง แยกพวกนั้นก็คงจะกลับกลายเป็นพวกถูกลาม ก็เมื่อมันถูกลามหนักเข้าถึงเขมร พระตะบอง เสียมราชูของเรา มันก็เป็นเขมรเหมือนกัน ท่านไปกับคนพิเศษ สองพันจะตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบองไฉน.....

มันก็นั่นเองกับท่านเสนาบดีคิดกันว่า จะยกทัพใหญ่ออกไปทางเรือ ตั้งอยู่ที่เมืองกำปอด จะให้กรมหมื่นวิศุณนารถนิภาธรเป็นแม่ทัพออกไป ถ้าองค์พระโรคมเข้ามาในกรุงเทพฯ แล้วจะพาไปส่งทางเมืองกำปอด จะให้นำขึ้นไปจนถึงเมืองจตุรงมิไชย...”¹

รัชกาลที่ 4 ทรงระวังเขมรส่วนนี้เป็นพิเศษ เพราะถึงแม้จะมีกองทัพไทยประจำรักษาการอยู่ที่พระตะบองแล้วพระองค์ก็ยังไม่ไว้วางใจ มีดำริ จะยกทัพเรือไปถึงประจำอยู่ที่เมืองกำปอด ซึ่งเป็นเมืองชายทะเล เพื่อจะได้ส่งกำลังสนับสนุนพระตะบองได้ทันเวลาที่ในขณะเดียวกันก็พยายามควบคุมชาวเมืองพระตะบอง และเสียมราชูให้อยู่สงบสุข ไม่ให้คิดนอกใจ เช่น คราวเกิดกบฏโพธิ์ขาว ซึ่งยกกองทัพตีลงเข้ามาถึงเมืองกระพวงสวาย เมืองโพธิ์สัตว์

¹สมุดไทยคำ หมายเลข 102 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถ์เลขา ถึงเจ้าพระยา

ใกล้เขตแดนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ พระองค์คิดว่า ชาวเมืองพระตะบองจะหนีไป
 เข้ากับฝ่ายกบฏ จึงพระราชปรารภว่า "...เกลียดคนเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ
 ที่เป็นเหตุเบาใจเบาจะไปเข้าเกลี้ยกล่อมด้วยบุตรเจ้าโพคำบอ..."¹ ในท้ายที่สุด ทรงคิดจะย้าย
 เมืองหลวงของเขมรมาอยู่ที่โพธิสัตว์ โดยมีรับสั่งเป็นเชิงถามว่า "...อนึ่ง ท่านจงคำนึงกาล
 อนาคตดู ถ้าจะย้ายบ้านเมืองมาถึงเมืองหลวงเสียที่เมืองโพธิสัตว์ ให้ใกล้เมือง ปักบอง
 จะดีกว่าหรือไม่..."² ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงคิดว่าเมืองพระตะบองและเสียมราฐ
 จะไม่สงบเรียบร้อย จึงคิดที่จะย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ เพื่อจะได้ให้เมืองหลวง
 ควบคุมรักษาความสงบในเมืองทั้งสองอย่างใกล้ชิด พระองค์จะทรงระวังพระตะบอง และ
 เสียมราฐอยู่ตลอดเวลา เพราะเห็นว่าป็นถิ่นแดนของคนเขมร จะเห็นได้จากพระราชดำริ
 ที่ว่า

"...ถึงจะให้กะเกณฑ์พวกเขมร เมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ
 ให้ยกออกไปช่วย ก็จะไม่ว่างพระราชหฤทัยไม่ได้ ถึงพวกนั้นเป็นเมืองขึ้น
 กรุงเทพฯ ที่เดียวไม่ได้ขึ้นเมืองจตุรงมิไชย ก็เป็นเขมรด้วยกัน เมื่อไปแล้ว
 ก็ไม่รู้ว่าจะเห่หันนั้นบ้านไปตามความชักชวนแลเกลี้ยกล่อม จะรอมชอมกันดู
 แดกแยกย้ายไปเข้าข้างโน้นเข้าข้างนี้ก็ประมาณใจของเขมรพวกนั้นไม่ได้..."³

แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้ว่าพระตะบอง เสียมราฐ จะเป็นถิ่นแดนเขมรที่ขึ้นตรง
 ต่อกรุงเทพฯ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ในฐานะหัวเมืองชั้นนอกแล้วก็ตาม แต่ไทยก็ไม่แน่ใจ

¹ สมุดไทยคำ หมายเลข 81 จ.ศ. 1228 ร่างสารตราถึงเมืองพระตะบอง

² สมุดไทยคำ หมายเลข 91 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาอนุชนนทรี

³ สมุดไทยคำ หมายเลข 109 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขาถึงพระยาตรีสุริยวงศ์

ว่าจะควบคุมไว้ได้ตลอดไปหรือไม่ เนื่องจากเมืองทั้งสองอยู่ไกลจากกรุงเทพฯ และชาวเมือง
เป็นชาวเขมร ไม่สามารถจะควบคุมจิตใจของชาวเมืองดังกล่าวไว้ได้ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า
ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ถึงแม้ว่าเขมรทั้งประเทศจะตกเป็นประเทศราชของไทย ไทยก็ไม่ได้
นิ่งนอนใจในการควบคุมเมืองทั้งสองอย่างใกล้ชิด และโดยเฉพาะเมื่อเขมรส่วนใหญ่เอาใจออก
ห่างไปเข้าข้างญวนหรือเมื่อคราวที่เกิดกบฏทุก ๆ ครั้งในเขมร ไทยจะต้องส่งกำลังมาเพิ่มเติม
เพื่อควบคุมเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ให้นั่นคงแข็งแรงเป็นพิเศษทุกครั้ง ซึ่งไทยก็ดำเนิน
นโยบายดังกล่าว เป็นผลสำเร็จเรื่อยมา

ข) การป้องกันการแทรกแซงจากต่างประเทศ โดยคิดปราบพวกกบฏให้
เรียบร้อยก่อนที่ฝรั่งเศสกับญวนเลิกรบกัน "...ต่อไปภายหน้าฝรั่งเศสกับญวนเลิกการรบจะแบ่ง
ที่เขตแดนบ้านเมืองกันประการใด จะได้คิดผูกใจให้ถูกต้องตามการ จะไม่ได้เป็นห่วงหน้าพะวง
หลัง..."¹ เหตุการณ์จลาจลภายในลูกหลานต่อไปหลายปี หัวหน้านักต่อสู้ที่สำคัญมี อาจาสา
โศกานอ และอ้ายลัก ซึ่งฝรั่งเศสพยายามฉวยโอกาสดังกล่าวนี้เข้าแทรกแซงในเขมร ในคราว
ที่ฝรั่งเศสต้องการทำสัญญากับเขมร คาสเซโฌ กงสุลฝรั่งเศสประกาศว่า หน้าที่ของไทยคือ
ให้พยายามระงับการกบฏในเขมรให้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ พร้อมทั้งนั้นฝรั่งเศสยังสัญญาว่าจะแต่งตั้ง
เจ้านายเขมร คนหนึ่งคนใดก็ได้ให้เป็นกษัตริย์ ถ้าหากไทยยังไม่แต่งตั้งจนเวลาเมื่อฝรั่งเศส
จะทำสัญญา² การจลาจลภายในของเขมรเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสขยายตัวในคาบสมุทรมอินโดจีน
มากขึ้น จนในที่สุดไทยต้องเสียเขมร ประเทศราชของไทยให้แก่ฝรั่งเศสเป็นแห่งแรก

2.2.3 ฝรั่งเศสบังคับให้พระนโรดมลงนามในสนธิสัญญา

ปัญหาเรื่องการแต่งตั้งกษัตริย์เขมรนั้น ความจริงไทยได้จัดกองทัพพาพระนโรดม
กลับไปเขมรทั้งแต่วันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2404 แล้ว และในต้นเดือน มีนาคม พ.ศ. 2404 ฝรั่งเศส

¹สมุดไทยคำ หมายเลข 63 จ.ศ. 1223 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยามุนษิมนตรี.

²ธิดา จาตุประยูร บทบาทของไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4

เริ่มแทรกแซงเข้ามาในเขมรทันทีโดย นายพลเรอชาร์เนร์ (Charner) ได้ส่งข้าราชการคนหนึ่งไปบอกพระนโรคมว่า ฝรั่งเศสตัดสินใจจะเข้ายึดฉะวโนไค้ตลอดไป และจะช่วยเขมรรักษาอิสรภาพไว้ แต่พระนโรคมไม่ทรงยอมรับความช่วยเหลือของฝรั่งเศส ทั้งอ้างว่าไทยมีบุญคุณที่ช่วยให้เขมรพ้นจากความครอบครองของญวน และได้ว่านี่ไทยก็มีข้าหลวงประจำอยู่ที่อุคคัมไซซึ่งเป็นเมืองหลวงของเขมรด้วย¹ เมื่อเป็นเช่นนั้น คาสเตลโนกงสุลฝรั่งเศสประจำไทยจึงเห็นว่าจะต้องให้ไทยเป็นคนกลางคอยช่วยเหลือฝรั่งเศสในการทำสัญญากับเขมร คาสเตลโนจึงยอมรับอำนาจของไทยเหนือเขมรโดยมีเงื่อนไขบางประการ พร้อมทั้งต้องการทำสัญญากับเขมรที่กรุงเทพฯ และได้เสนอสัญญา 10 ข้อต่อไทย เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2404 ในวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2404 เจ้าพระยาภาณุลาโหมบุญแทนไทย ก็วิจารณ์สัญญานั้นที่ละข้อ ในที่สุดพระคลังปฏิเสธข้อเสนองานของคาสเตลโน เพราะเห็นว่าในขณะนั้นไทยมีอิทธิพลในเขมรมากกว่าเดิมเนื่องจากเกิดกบฏภายใน ทั้งตัวของพระนโรคมเอง และฝ่ายตรงข้ามกับองค์พระนโรคมต่างก็อยู่ในอำนาจไทย²

เมื่อไม่สำเร็จ โบนาร์ด (Bonard) จึงไปเฝ้าองค์พระนโรคมด้วยตนเองในเดือนกันยายน พ.ศ. 2405 ซึ่งมีข้าราชการไทย 2 นายคือ พระยาราชวาทานุส และพระยาปราจีนบุรีอยู่ที่นั่นด้วย โบนาร์ดอ้างว่าเมื่อฝรั่งเศสได้ครอบครองญวนได้แล้ว ฝรั่งเศสมีสิทธิ์ที่จะได้รับบรรณาการที่เขมรเคยส่งให้แก่ญวน และในเดือนเมษายน พ.ศ. 2406 โบนาร์ดก็เริ่มสร้างอิทธิพลของฝรั่งเศส โดยส่งเรอโท ดูดาร์ต เดอ ลาเกร (Doudart de Lagrée)

* โบนาร์ด (Bonard) เป็นข้าราชการดินแดนของฝรั่งเศสในอินโดจีน ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้มีอำนาจเต็มในการทำสัญญากับญวนได้ และทำสัญญากับไทยเรื่องเขมร.

¹ D.G.E Hall A History of South East Asia p. 650.

² วิชา จากประยูร ล.ก. หน้า 129.

มาเป็นผู้แทนผู้สำเร็จราชการในเขมร พร้อมทั้งแนะนำให้สำรวจสภาพภูมิศาสตร์ และให้พยายามเป็นมิตรใกล้ชิดกับกัมพูชาเขมร ซึ่งลาเกราไกรายงานไปยังไซ่ง่อนว่า ที่อุคงมีไชยชนกเขมรมีอิทธิพลมากกว่ากัมพูชาเขมรเองเสียอีก¹ ขาวนี้ทำให้ลากรองกีแอร์ (de la Grandière) ซึ่งรับช่วงงานต่อจากโบนาร์ก ตัดสินใจว่าถ้าฝรั่งเศสล่าช้าจะทำให้ไทยมีอิทธิพลเข้มแข็งขึ้นในเขมร ดังนั้น ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2406 เขาจึงไปเฝ้า พระนโรดมเป็นการส่วนตัวที่อุคงมีไชย และเสนอความคุ้มครองของฝรั่งเศสเพื่อรักษาความเป็นอิสระของเขมรไว้ต่อต้านกับไทย พระนโรดมยินดียอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศส ซึ่งคงจะเป็นเพราะว่าขณะนั้นสถานะของพระองค์ยังไม่มั่นคง พระองค์ไม่ไว้พระทัยพระมหากษัตริย์ในกรุงเวียงจันทน์ ซึ่งเกลี้ยกล่อมพวกกบฏของโล่ได้ และยังเกรงว่าพวกผู้ก่อการกบฏตามชายแดนคือโพคำบอ (Po Kombo) จะพยายามแย่งชิงราชสมบัติไปจากพระองค์ ด้วยสาเหตุดังกล่าว จึงทำให้เกิดการเจรจาทันทีโดยฝ่ายฝรั่งเศสเป็นผู้ร่างข้อสัญญา แล้วให้พระนโรดมลงพระนาม ซึ่งในช่วงแรกมีปัญหาโต้แย้งเกี่ยวกับข้อ 4^{*} ของสัญญา² ซึ่งพระนโรดมเห็นว่ากระทบกระเทือนกับอำนาจอธิปไตย แต่ภายหลังฝรั่งเศสยอมแก้ไขให้ พระนโรดมจึงยินยอมลงพระนามเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406 ทั้งที่นั้นมาฝรั่งเศสก็เข้าควบคุมนโยบายของเขมร เขมรยอมให้ฝรั่งเศสตั้งกงสุลมาประจำและเพื่อเป็นการตอบแทน ฝรั่งเศสจะดำเนินการป้องกันเขมรให้พ้นจากการยึดครองของไทย³

* ข้อ 4 ถ้ามีประเทศอื่นจะมาถึงกงสุลในเมืองเขมร เจ้าเขมรกับขุนนางใหญ่เขมรปรึกษากับท่านอัครมหาราชแห่งฝรั่งเศส เมืองไซ่ง่อนยอมกันให้ตั้ง จึงประเทศนั้นตั้งกงสุลได้ ถ้าเจ้าเมืองเขมรกับขุนนางเขมรไม่ยอมให้บรรดาประเทศตั้งกงสุลในเมืองเขมร ท่านอัครมหาราชแห่งฝรั่งเศส เมืองไซ่ง่อนก็ไม่ยอมด้วย ถ้าเจ้าเขมรขุนนางเขมรยอมให้ตั้งกงสุล ท่านอัครมหาราชแห่งฝรั่งเศสเมืองไซ่ง่อนก็ยอมตาม

¹D.G.E. Hall Op. cit., p. 563.

²พจน., เอกสาร ร. 5 ม 41/1 เรื่องราชการเมืองเขมรว่าด้วยสัญญา ร.ศ. 84

³D.G.E. Hall Op. cit., p. 563

หลังจากทำสัญญาแล้ว พระนโรคมได้มีหนังสือเข้ามากราบทูลรัชกาลที่ 4 ว่าถูกบีบบังคับให้ทำสัญญา พร้อมกับถวายสัตย์ปฏิญาณขอเป็นข้าพระบารมีไปจนถึงชีวิต ทั้งใจความต่อไปนี้

*....ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาพระเชมร พร้อมกันเรียนเรื่องราวความอัครีราลมาทำหนังสือสัญญากับเมืองเชมร ดูที่จะพูดจาแข็งแรงนัก ข้าพระพุทธเจ้าจะขอคไวคอบบอกเข้ามา ณ กรุงเพทฯ ก็ไม่ยอม ถ้าจะซัดขึ้นไม่ทำสัญญาก็เห็นจะเกิดเป็นความอริวิวาทกันขึ้นแล้ว แรกก่อนไปรดว่าให้ฝรั่งเศสมาทำหนังสือสัญญา ณ กรุงเพทฯ ครั้งนี้อัครีราล เคเลอกรันคิเอ แม่ทัพฝรั่งเศสเมืองไซงอนบังคับให้ข้าพระพุทธเจ้าทำหนังสือสัญญา ณ เมืองเชมร

.....ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษากับพระยาปาจิณบุรี และพระยาพระเชมร พร้อมกันเห็นว่า ความชอบสันนิษฐานแล้ว จึงต้องยอมทำหนังสือสัญญากับฝรั่งเศส แต่ใจข้าพระพุทธเจ้ามีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่เดิม อย่างไรก็ตามอยู่ตามเดิม ก็จะทำให้ได้คงอยู่เป็นข้าสำหรับพระบารมีต่อไปจนถึงชีวิต มิได้มีจิตแผนแปรสิ่งใดเลย.....๑

พระนโรคมยังอ้างอีกว่า เมื่อเห็นสัญญาที่ฝรั่งเศสให้ลงนามนั้นมีข้อความแตกต่างกับสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2399 * พระองค์จึงไม่ยินยอม เพราะว่าเป็นประเทศราชของไทย จึงขอส่งสัญญามากรุงเพทฯ ให้นายพลฝรั่งเศสไปเจรจาทำสัญญากันที่กรุงเพทฯ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ

2.2.4 สัญญาลัทธิระหว่างไทยกับเชมร

ไทยแสดงความไม่พอใจอย่างใหญ่หลวงต่อสนธิสัญญาระหว่างฝรั่งเศสและเชมร รัชกาลที่ 4 ทรงยืนยันสิทธิของไทยเหนือเชมรให้ฝรั่งเศสทราบ และมีปฏิกิริยาโต้ตอบอย่าง

* ดูภาคผนวก ก. หน้า (1).

¹ สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ไทยสถาปนากษัตริย์เชมร หน้า 110 - 114.

รุนแรงด้วยการทำสัญญาลับกับเขมร ฉบับลงวันที่ 22 ธันวาคม 2407 ยืนยันว่าเขมรเป็น
ประเทศราชของไทย ซึ่งการที่พระนโรดมยินยอมทำก็เพื่อเป็นการเอาใจไทยนั่นเอง แต่
ใจจริงแล้ว พระองค์คงจะหวังความคุ้มครองจากฝรั่งเศส ซึ่งเป็นชาติที่เข้มแข็งและเป็นมหา
อำนาจในเมื่อเห็นว่าไทยไม่สามารถปราบปรามฝ่ายตรงข้ามกับพระองค์ได้อย่างเด็ดขาด และใน
ฐานะผู้นำของเขมร พระองค์ต้องคำนึงถึงความปลอดภัยของประเทศ เพราะตลอดเวลาที่ผ่านมา
มาเขมรเป็นเขตที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของทั้งไทยและญวน ดังนั้น พระนโรดมคงจะต้องการความ
คุ้มครองจากฝรั่งเศส เพื่อให้พ้นจากไทยและญวนนั่นเอง

เมื่อพิจารณาจากความในสัญญาลับที่ไทยทำกับเขมรจะเห็นว่า ไทยพยายาม
เน้นลักษณะการควบคุมของไทยในอค์ติให้ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร ตามแบบตะวันตก เน้นวิธี
ปฏิบัติแบบประเทศราชในเอเชีย และที่สำคัญที่สุดคือ พยายามกำหนดสิทธิในดินแดนเขมร ส่วนที่
ไทยควบคุมโดยตรง คือ เสียมราฐ พระตะบอง จะเห็นได้จากข้อความในสัญญาบางข้อต่อไปนี้

ข้อ 1 เมืองเขมรเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ ถ้า
เจ้านายพี่น้องวิวาทกันจนถึงการรบพุ่งกัน ถ้าพระยาพระเขมรหัวเมืองแล
ราษฎรคิดประทุษร้ายเกลียดกลอนผู้คนตั้งขัดแย้งต่อสู้เจ้านายบุตรของแผ่นดิน
เมืองเขมร ถ้ามีใบบอกของบุตรของเมืองฝ่ายเขมรเข้ามาแล้ว ทหารกรุงเทพฯ
ก็จะต้องแต่งตั้งข้าหลวงคุม กองทัพยกไปช่วยระงับปราบปรามจนบ้าน
เมืองเรียบรอย ถ้าเจ้านายญาติพี่น้องซึ่งเกิดวิวาทบาดหมางกันขึ้น ผู้ถูก
ฟ้องจะพาครอบครัวหนีเข้ามาพึ่งกรุงเทพฯ ก็ต้องรับไว้ไม่ให้กลับออกไป
ก่อความวิวาทกันอีก เมื่อพี่น้องสิ้นความอาฆาตจะขอกลับออกไปก็จะยอม
ให้ไป แต่เมื่อแรกหนีมาจะให้จับตัวส่งไป และให้ทำโทษญาติพี่น้องที่ได้
ทุกชั้นทำไม่ได้ ถ้าเมืองเขมรเกิดความวิวาทพุ่งเถียงกับประเทศใหญ่ ๆ
ซึ่งเป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ ก็จะช่วยวาทกล่าวให้โดยยุติธรรม
แต่จะไม่ยกทัพออกไปช่วยให้เสียทางพระราชไมตรีกับประเทศอื่น

ข้อความในสัญญาข้อนี้เหมือนเป็นเครื่องยืนยันว่า แม้ไทยจะไม่ได้ยกกองทัพ
เข้าไปช่วยพระนโรดมปราบกบฏภายในที่เกิดในสมัยรัชกาลที่ 4 ตามแบบอย่างที่เคยปรากฏมา
แต่ไทยก็ถือว่า เมืองเขมรเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ และไทยมีสิทธิแต่งตั้งข้าราชการตั้งแห่ง
สำคัญ ๆ ในเขมร ดังปรากฏในข้อ 7 ของสัญญาว่า

"ข้อ 7. พระยาพระเชมรผู้ใหญ่นั้นได้เคยรับเครื่องอิทธิยศ
มาแต่กรุงเทพฯ ถึงไม่มีตัวลง เจ้านายฝ่ายเชมรจะตั้งขึ้นตามลำพังไม่ได้
ต้องบอกเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ก่อน.....เมื่อสืบรู้เห็นว่าเป็นผู้ไม่สุจริต
ไม่เป็นที่ชอบใจแก่ราษฎร เป็นแต่ชอบใจเจ้านายฝ่ายเชมรฝ่ายเดียวก็จะ
ไม่ยอมตั้ง"

พร้อมกันนี้ยังได้วางหลักเกณฑ์สำหรับผู้ที่จะเป็นกษัตริย์เชมรต่อไป โดยไทย
จะเป็นผู้สถาปนา กษัตริย์ เชมรจากบุคคลผู้ซึ่งชาวเชมรได้เลือกแล้ว ดังปรากฏในสัญญาข้อ 6 ว่า

"ข้อ 6 ถ้าเจ้านายผู้ใหญ่ในเมืองเชมรไม่มีตัวลง ญาติพี่น้อง
ผู้ใดควรจะปกครองแผ่นดินเมืองเชมรไปได้ ก็จะต้องไปในชื่อวงศ์เจ้านาย
ญาติพี่น้องและพระยาพระเชมรให้เห็นพร้อมกัน แล้วจึงจะแต่งตั้งให้เป็น
เจ้าแผ่นดินเมืองเชมรต่อไปตามอย่างแต่ก่อน จะไม่ต้องไปแต่ตามพระราช
หฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพฯ แล้วกำหนดให้ส่งเครื่องราชบรรณาการ
ทุกปี ยกเว้นในกรณีที่เห็นเหตุขัดข้อง"

ระหว่างที่สนธิสัญญา ฝรั่งเศส-เชมร กำลังรอการให้สัตยาบันสัญญาจาก
จักรพรรดินโปเลียนที่ 3 นั้น อังกฤษได้สนับสนุนให้ไทยชักชวน โดยถือว่าเชมรเป็น
ประเทศราชของไทย เพราะฉะนั้นการติดต่อกันระหว่างเชมรและฝรั่งเศสจะทำได้โดยให้ไทยเป็น
คนกลางเท่านั้น ในช่วงนี้เองผู้แทนไทยที่อังกฤษมีประโยชน์จึงเจรจากับกษัตริย์เชมรยอมลงนามใน
สัญญาดังนี้ไม่เพียงแต่ยอมรับว่าเชมรเป็นประเทศราชของไทยเท่านั้น แต่เสริมว่าตำแหน่งของกษัตริย์
เชมรควรเป็นเพียง "อุปราชไทยผู้ครองกัมพูชา" (Viceroy of Cambodia) และพระมหากษัตริย์
ไทยก็ประกาศว่า พระองค์จะเสด็จมาทำพิธีราชาภิเษกพระนโรดม*¹ แต่เมื่อฝรั่งเศส
โต้แย้งขึ้นมา รัชกาลที่ 4 จึงประนีประนอม โดยขอให้พระนโรดมมารับการราชาภิเษกที่กรุงเทพฯ

* พระนโรดม เมื่อครั้งนั้นพวกกบฏมากกรุงเทพฯ ได้นำเครื่องราชกกุธภัณฑ์ และ
พระแสงศาสตราวุธ ซึ่งต้องใช้ในพิธีบรมราชาภิเษกมาด้วย.

¹ D.G.E. Hall Op. cit., p. 563.

ด้วยตนเองในวันที่ 3 มีนาคม 2407 พระนโรดมก็ตัดสินใจจะมากลางพม่า ทหาร
 เคา ลาเกร เมื่อทราบข่าวการตัดสินใจก็จะใช้กำลังเข้ายึดเมืองหลวง และได้ขอกำลัง
 เพิ่มเติมจากฝรั่งเศสอย่างรวดเร็ว ทั้ง ๆ ที่มีเหตุการณ์เช่นนั้น พระนโรดมก็ยังเตรียมจะมา
 กลางพม่า กองเรือของฝรั่งเศสจึงเข้ายึดอุคงมีไชยและชักธงฝรั่งเศสขึ้น พระนโรดมจึงเปลี่ยน
 พระทัยเดินทางกลับ เมื่อเสด็จถึงเมืองหลวงก็ทรงพบสัญญาที่ผู้แทนฝรั่งเศสเตรียมไว้ถวาย มีข้อ
 ความว่า "เขมรเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส" สัญญานี้ลงพระนามของจักรพรรดิไปเสียน
 ที่ 3 ไว้พร้อมแล้ว จึงได้รับการให้สัตยาบันในวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2407

ในขณะนี้ไทยเริ่มตระหนักถึงนโยบายจักรวรรดินิยมของอังกฤษ จึงไม่ยอม
 ขัดแย้งกับฝรั่งเศส ดังนั้นไทยจึงส่งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ไปให้พระนโรดม และยินยอมให้จัดพิธี
 ราชภิเษกขึ้นที่อุคงมีไชย เมื่อวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2407 ภายใต้การดำเนินงานของ
 พระยามนตรีสุริยวงศ์ผู้แทนไทย และดูคาร์ท เคา ลาเกร ผู้แทนฝรั่งเศส¹ หลังจากนั้น
 เรื่อยมา ฝรั่งเศสได้พยายามกำจัดอิทธิพลของไทย จะเห็นได้ว่า เมื่อฝรั่งเศสยอมให้พระนโรดม
 ถวายราชบรรณาการแก่รัชกาลที่ 4 นั้น ฝรั่งเศสเพียงแค่อนุญาตให้พระนโรดมไปเฝ้ากษัตริย์
 ไทยที่ชายแดนในเดือนเมษายน พ.ศ. 2408 เท่านั้น แต่รัชกาลที่ 4 ไม่ได้เสด็จไป² ดังนั้น
 ความผูกพันแบบเจ้าประเทศราชระหว่างเขมรกับไทยจึงหมดสิ้นไป

2.2.5 สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2408

ฝรั่งเศสได้พยายามหาทางที่จะเจรจาทางการทูต เพื่อล้มล้างสัญญาฉบับที่ไทย
 ทำกับเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศสไม่พอใจข้อ 6, 7 และ 11 ของสัญญานั้น ซึ่งมีผล
 เท่ากับว่าไทยกลืนเขมรไว้ทั้งประเทศ และเป็นการขัดต่อสัญญาระหว่างฝรั่งเศสและเขมร ทั้ง 2

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 410.

² ก.

ฝ่ายพยายามเปิดการเจรจา และร่างข้อสัญญาใหม่เสนอแลกเปลี่ยนต่อกัน จนที่สุดตกลงทำสัญญาฉบับวันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2408¹ ซึ่งสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้

1. ไทยต้องยกเลิกสัญญาฉบับที่เท่ากับเขมร เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2407 (ค.ศ. 1863)
2. จักรพรรดิฝรั่งเศสตกลงให้เขมรเป็นอิสระไม่ขึ้นกับใคร และสัญญาว่าจะไม่ผนวกดินแดนเขมรไปเพิ่มให้กับดินแดนญวน ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส
3. ฝรั่งเศสยอมรับรองอาณาเขตเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และหัวเมืองลาวทวนที่ปรากฏอยู่ในขณะนั้น และตกลงจัดตั้งขุนนางไทย-เขมร ไปกำกับเขตแดนดังกล่าวโดยมีขุนนางฝรั่งเศสเป็นสักขีพยาน
4. เมืองเขมรเป็นอิสระไม่ขึ้นกับใคร เป็นแดนดินกลางระหว่างฝรั่งเศสกับไทย และมีสิทธิส่งบรรณาการและติดต่อไปมากับไทยได้เหมือนเดิม
5. เจ้านายเขมรมีสิทธิที่จะเข้ามาอยู่ในไทยหรือจะไปอยู่ในดินแดนใดปกครองของฝรั่งเศสก็ได้

การที่ไทยยินยอมถอนสัญญาฉบับที่เท่ากับเขมรนั้น เพราะว่าไทยเกรงอำนาจฝรั่งเศส ซึ่งได้ส่งเรือปืนชื่อ มิตราย (Mitraille) เข้ามากำกับการเจรจาด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมได้ชี้แจงไปยังพระสยามบรมราชูปถัมภ์ กงสุลไทยประจำกรุงลอนดอนว่า

.....คนฝรั่งเศสทำสิ่งใดก็เอาอำนาจเข้ามาข่มเหงเอาดังนี้ ครั้นจะว่ากล่าวโต้แย้ง ก็เป็นความลำบากยิ่งยาวไป จึงได้ยอมทำอากริแมน ถอนหนังสือสัญญาเอาเสียแต่ ณ วันที่ 14 เดือนแปดธันวาคม แล้ว ความที่ปล่อยเมืองเขมรเสีย นั้น เพราะเห็นว่าจะรักษายาก จะต้องเป็นความเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสต่อไป เมืองไทยมีอำนาจน้อยพูดไม่ขึ้น มีแต่จะพ่ายแพ้ไปทุกคราว...²

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/1 เรื่องราวการณ์เมืองเขมรว่าด้วยสัญญาฉบับเก่า

ร.ศ. 84.

² ก.

ข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ไทยอยู่ในภาวะที่จำยอม ไม่สามารถจะขัดขึ้นได้ เพราะฝรั่งเศสใช้อำนาจเข้ามาดู นอกจากนั้นไทยยังเห็นว่า เขมรจะเป็นชนวนสำคัญที่ทำให้ไทยต้องโต้เถียงและมีเรื่องวิวาทกับฝรั่งเศสไม่จบสิ้น ดังนั้นเพื่อยุติปัญหาดังกล่าว ไทยจึงได้ยอมยกเขมรให้กับฝรั่งเศส

2.2.6 สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410

ใจความตามข้อ 4 แห่งสนธิสัญญาปี พ.ศ. 2408 กำหนดว่าไทยต้องเสียเขมรทั้งประเทศ ยกเว้น พระตะบอง เสียมราฐ แปรปราการ รัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่พอใจข้อนี้ โอบาเร่ จึงมีหนังสือถึงเจ้าพระยาสุรสีห์วงศา สมุหพระกลาโหม ขอเปลี่ยนเนื้อความในข้อ 4 เสียใหม่ ฝ่ายไทยเห็นว่าข้อเสนอนี้ของฝรั่งเศสนั้นจะทำให้สัญญากว้างขวางยิ่งขึ้น ข้อความและเหตุผล ซึ่งไทยตอบฝรั่งเศสไปมีดังนี้

"ข้อ 4 อย่างใหม่ท่านเขียนมาในฉบับวันที่ 1 และเขียนมาในคู่มือฉบับที่ 2 ว่า เมืองบัตบอง แลเมืองนครเสียมราฐ 2 เมือง ซึ่งเป็นเมืองติดกันกับเมืองเขมร สองเมืองนี้ ต้องถือว่าเป็นเมืองของไทย ขอเวอนเมตฝรั่งเศสคงยอมคั้งนี้ ภายหลังจะทำเขตแดนแห่ง 2 เมืองนี้ เพื่อเขมรจะได้อยู่ความบริบูรณ์ตรา ๆ ทอไป... ก็ในข้อ 4 อย่างใหม่ท่านเขียนมาไทยขอเมืองลาวออกเสียก็เป็นเหตุให้เกิดความรำพึงไปอย่างหนึ่งว่า ทางเมืองสมบุคสมบุรณของเขมร ทอกับเมืองเชียงแตงลาวขึ้นไทยนี้ ในสัญญานี้ไทยได้เสีย ก็เป็นอันเปิดช่องเพื่อจะรองรับความคัดสินใหม่ ยากไปภายหลังหาเป็นอันแล้วควยสัญญานี้ไม่ แลข้างปลายว่า ภายหลังจะทำเขตแดนของ 2 เมืองนี้ เพื่อเมืองเขมรจะได้อยู่ครบบริบูรณ์ตรา ๆ ทอไปดังนั้น ทรงแปลความว่า เมือง 2 เมืองนี้ เคียวผ่ากไทยไว้ก่อน นานไปภายหลังจะขอยกเอาไปเป็นของเขมรชาติที่เคียว"¹

¹ หจข, เอกสาร ร.5, น 41/1 เรื่องราชการเมืองเขมรว่าด้วยสัญญาขึ้นแก่

น่าสังเกตว่า ในช่วงหลังนี้ ไทยไม่ได้คำนึงถึงปัญหาเรื่องจะเสียเขมรไปแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังห่วงคินแดนอื่นในทิศเดียวกัน ซึ่งขึ้นอยู่กับไทย คือ ลาวอีกด้วย ได้มีการถกเถียงกันถึงปัญหาลาวอีกด้วย จนโอบาเรทเห็นแน่นอนว่า ลาวเป็นของไทยจริง ๆ เจ้าเมืองหลวงพระบางก็เคยเดินทางมาเฝ้า และถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย ฝรั่งเศสจึงไม่พูดถึงลาวในสัญญา นอกจากเรื่องเขมรกับไทยเท่านั้น แต่ก็มีปัญหาเกิดขึ้นอีกเกี่ยวกับถ้อยคำในสัญญา เนื่องจากภาษาฝรั่งเศสและภาษาไทยไม่ตรงกัน ต่อมาไทยก็เถียงไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามายุ่งเรื่องปักปันเขตแดน โดยจะใช้แผนที่ซึ่งโอบาเรทเคยทำไว้เป็นบรรทัดฐาน แต่โอบาเรทก็อ้างว่า แผนที่นั้นไม่ถูกต้อง

ในที่สุดเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาการโต้แย้งต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ทางราชสำนักไทยจึงส่งพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ราชทูต พระราชเสนาอุปทูตไปเฝ้าจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 เสร็จจากทำสัญญาใหม่ ด้วยความสนับสนุนช่วยเหลือของนายมองตัญญู ไทยกับฝรั่งเศสได้ตกลงทำสัญญาฉบับวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410* มอบเขมรส่วนนอกให้อยู่ใต้ความคุ้มครองของฝรั่งเศสโดยสิ้นเชิง ซึ่งเหตุที่รัฐบาลไทยต้องยอมตามความต้องการของฝรั่งเศสก็เพราะรัฐบาลไทยเล็งเห็นว่า "อำนาจของไทยไม้อาจจะคุ้มครองเขมรได้อีกต่อไปแล้ว"¹

สนธิสัญญาฉบับวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเป็นผลทำให้ไทยต้องเสียส่วนใหญ่ของประเทศเขมร และเกาะ 6 เกาะ เป็นเนื้อที่ประมาณ 124,000 ตารางกิโลเมตรให้กับฝรั่งเศส แลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสยอมรับว่าไทยมีสิทธิเหนือเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ

ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา เขมรเป็นรัฐกันชน (Buffer State) ระหว่างไทยและญวน ถ้าฝ่ายใดมีอำนาจก็มักจะขยายอำนาจเข้าไปครอบครองเขมรด้วยทุกครั้ง ทั้งนี้เพื่อความ

* ฎีกาผนวก ก. พนา (17) - (21)

¹ จดหมายเหตุ ร. 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 127 รัชกาลที่ 4 - องค์อินโรคม
ประมาณ 15 - 17 เมษายน 2409.

ตลอดภัยของประเทศของตน ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรจึงมักจะมีญวนเข้ามาเกี่ยวข้องกับ
 ภัยตลอดเวลา จนถึงสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ามาครอบครองญวน ฝรั่งเศสก็ให้อำนาจ สาเหตุว่าญวนเคย
 เข้าครอบครองเขมรมาก่อน ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสเข้าครอบครองญวนได้แล้วก็จำต้องเข้าครอบครอง
 เขมรด้วย

ไทยมีอิทธิพลเข้าควบคุมเขมรได้ครั้งแรกในคอนต้นสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ก็ไม่สามารถรักษาอำนาจนั้นไว้ได้นาน เนื่องจากญวนได้เข้ามาแทรกแซงเหตุการณ์ในเขมรด้วย เป็นเหตุ
 ให้ไทยพยายามต่อต้านอิทธิพลของญวน จนถึงกับต้องทำสงครามกับญวนถึง 2 ครั้งด้วยกันในรัชสมัย
 ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขับไล่อิทธิพลของญวนออกไปจากเขมร แต่ก็ประสบ
 ความสำเร็จระยะหนึ่งเท่านั้น นอกจากนั้นในการต่อต้านอิทธิพลของญวนนั้นไทยได้ควบคุมดินแดนเขมร
 ส่วนหนึ่งคือ พระตะบอง และเสียมราฐให้ขึ้นต่อกรุงเทพฯ โดยตรง และใช้เมืองทั้ง 2 นี้เป็นจุด
 ยุทธศาสตร์สำคัญในการควบคุมอำนาจในเขมร ป้องกันการขยายตัวของญวน และป้องกันรักษาความ
 ปลอดภัยของประเทศ การเข้าควบคุมเมืองทั้ง 2 นั้นได้กระทำเป็นการถาวร ต่อเนื่องมาตั้งแต่
 สมัย พ.ศ. 2338 จนถึงสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ามาแทรกแซงกิจการในเขมร เพื่อมุ่งไปสู่การเข้า
 ครอบครองเขมรนั้น พระตะบอง เสียมราฐ ก็ยังเป็นดินแดนที่ไทยถือว่าสำคัญยิ่ง และได้พยายาม
 รักษาอำนาจเหนือดินแดนดังกล่าวนี้ไว้ตลอดมา จนในปี พ.ศ. 2410 ถึงแม้ว่าไทยจำเป็นต้องยก
 ประเทศเขมรให้แก่ฝรั่งเศสก็ตาม แต่ไทยก็ยังขอสงวนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ไว้เป็นของไทย
 แยกเปลี่ยนกับการยกเลิกการเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรที่มีมาแต่เดิมนั้นเสีย

เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐก่อนการจัดตั้งเป็นเขตเทศบาลใน ปี พ.ศ. 2439

1. สภาพภูมิประเทศของเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และเมืองพนมศก

1.1 เมืองพระตะบองตั้งอยู่ริมน้ำ มีกำแพงล้อมประตูก่อกว้ยอิฐโบกปูนอย่างดี ซึ่งเือกก่อสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวที่ไทยทำสงครามกับญวน ภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นป่า พันดินเป็นดินปนทราย

เมืองพระตะบองเป็นเมืองใหญ่มีพื้นที่ 30,000 ตารางกิโลเมตร แบ่งออกเป็น 45 ตำบล มีเมืองขึ้น 5 เมือง คือ เมืองระสือ เมืองนันทรี เมืองสวายจืด เมืองโตนค เมืองคึกโช มีอาณาเขตติดต่อกับเมืองโพธิสัตว เมืองพรหมกัน เมืองพนมศก เมืองศรีโสภณ เมืองเสียมราฐ เมืองปราจีนบุรี เมืองจันทบุรี และเมืองตราด¹

1.2 เมืองเสียมราฐอยู่ใกล้ลำน้ำ มีกำแพงล้อมประตูเชิง เือกก่อกว้ยอิฐโบกปูน ภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นป่า พันดินเป็นดินปนทราย

เมืองเสียมราฐแบ่งเป็น 16 ตำบล มีเมืองกลัน และเมืองมงคลบุรี เป็นเมืองขึ้น เขตแดนเมืองเสียมราฐ และเมืองขึ้นเมืองเสียมราฐ ติดต่อกับเมืองชีแครง เมืองพรหมเทพ เมืองสังฆะ เมืองพระตะบอง²

เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐเป็นเมืองหน้าด่านติดต่อกับเขตเขมร จึงมีความสำคัญต่อไทยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ในคราวที่เกิดสงครามไทยกับญวน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้เสนาบดียกกองออกไปตั้งทำป้อม กำแพงเมืองทั้ง 2 เมืองนี้ใหม่คง จึงเป็นเหตุให้คนไทยพากันออกไปตั้งบ้านเรือนของไทยอยู่ใกล้ ๆ เมืองทั้ง

¹ หทข, เอกสาร ร.5, ม 41/23 รายงานเมืองพระตะบอง 8 มิถุนายน ร.ศ.115.

² หทข, เอกสาร ร.5, ม. 41/24 รายงานเมืองนครเสียมราฐ 17 มิถุนายน ร.ศ. 115.

สองนี้ จนเกิดมีเมือง มงคลบุรี เมืองศรีโสภณ เมืองวัดฉนวนกร เมืองอรัญประเทศ ขึ้น
นอกจากนั้น ทั้ง เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ ยังมีลำน้ำไหลผ่าน ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีน้ำมาก
เฉพาะฤดูฝน ส่วนในฤดูแล้งน้ำจะลึกเพียง 1 - 3 ศอกก็ตาม แต่ทำให้เมืองทั้งสองอุดมสมบูรณ์
มีชุมชนคนอยู่ทั่ว ๆ ไป เมืองพระตะบองซึ่งมีความสำคัญมากมาตั้งแต่อดีตมีราษฎรอาศัยอยู่
ประมาณ 10,000 คน ส่วนใหญ่เป็นชาวเขมร นอกนั้นมีคนไทย ลาว จีน แขก ฝรั่งเศส
และญวน ราษฎรเมืองเสียมราฐเป็นคนเขมรประมาณ 4,000 คน และมีคนต่างภาษา คือ
ไทย จีน ญวน ลาว แขก

1.3 เมืองศรีโสภณ อยู่ชายป่าทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ไม่มีป้อมกำแพง
ประตู คู เือง เิน มีลำน้ำไหลผ่านไปยังเมืองมงคลบุรี เมืองสวายจิก ถึงเมืองพระตะบอง
ผ่านไปยังคานเสมา ทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีภูเขาและป่า พื้นที่เป็นดินค้ำ ถัดจากภูเขา
และป่าเป็นทุ่งนา พื้นที่เป็นดินปนทราย

เมืองศรีโสภณแบ่งเป็น 12 ตำบล มีอาณาเขตติดต่อกับเมือง มงคลบุรี เมือง
สวายจิก เมืองนางรอง เมืองโคกค เมืองอรัญประเทศ²

1.4 เมืองพนมศก* อยู่ทิศเหนือไม่มีกำแพง ป้อม ประตู เือง เิน แต่มี
คร่อมเมืองซึ่งมีน้ำเต็มเฉพาะฤดูฝน ในฤดูแล้งมีน้ำลึกเพียง 2 ศอกเศษ ราษฎรคานในเมือง
มีคนไทยป่าเบญจพรรณ พื้นที่เป็นทราย บางแห่งเป็นท้องทุ่ง บางแห่งเป็นป่าละเมาะ

เมืองพนมศกแบ่งเป็น 16 ตำบล มีอาณาเขตติดต่อกับเมืองเสียมราฐ เมืองพระตะบอง
เมืองพรหมกัน เมืองโคกเียน³

* เขมรเรียก "พนมศรก" เป็นเมืองชั้นจัตวา ภายหลังยุบเป็นอำเภอ และเมื่อโอนไป
อยู่ใต้อำเภอของฝรั่งเศสแล้ว ยุบเป็นตำบล

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/1 เรื่องราชการเมืองเขมรว่าด้วยสัญญาชั้นเก่า

(ร.ศ.84)

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/26 รายงานเมืองศรีโสภณ วันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ.115.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/25 รายงานเมืองพนมศก วันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ.115.

เมืองศรีโสภณ และเมืองพนมศก ไม่มีกำแพง ป้อม และเชิงเทิน แสดงว่ามีความสำคัญน้อยกว่าเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ภูมิประเทศค่อนข้างจะแห้งแล้ง บุคคลเมืองจึงมีน้อย และส่วนใหญ่ยากจน ชาวเขมรถิ่นเครื่องอุปโภคบริโภค ทำให้มีคนอยู่น้อยมาก เมืองศรีโสภณมีราษฎรอาศัยอยู่เพียง 350 คน ส่วนเมืองพนมศกมีประมาณ 500 คน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวเขมร นอกจากนั้น มีคนไทย คนลาว คนจีน

2. ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองพระตะบองและเสียมราฐ

เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐมีความสัมพันธ์ผูกพันใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ทั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา ทั้ง ๆ ที่การปกครองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ แต่ก็มีฐานะคล้ายเมืองประเทศราช ตำแหน่งข้าราชการเมืองเรียกว่า "ผู้สำเร็จราชการเมือง" มีฐานันดรชั้นเจ้าพระยา ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร มีอิสริยยศเหมือนเจ้าทางประเทศ และต้องกระทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นประจำเสมอมา²

ในตอนต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ถึงแม้ว่าเมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐจะถูกจัดเข้าเป็นหัวเมืองชั้นนอก^{*} ขึ้นกรมมหาดไทยก็ตาม³ แต่ทางกรุงเทพฯ ได้จัดการปกครอง

^{*} หัวเมืองชั้นนอก

ตั้งแต่เมืองนครราชสีมาไปจนถึงเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองตาก และเมืองลาวตะวันออก เมืองเขมรป่าดง เป็นเมืองขึ้นกรมมหาดไทย.

เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ตะกั่วป่า พังงา เมืองหลวง เมืองภูเก็ต เป็นเมืองขึ้นกรมพระกลาโหม

¹ เติม วิกาศยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 458.

² หชช, เอกสาร ร.5, ม 41/15 ที่ 708/23362 กรมแผนผังราชอาณาจักร - กรมแผนผังสมมติกรมพันธุ 12 มกราคม ร.ศ. 113.

³ ธิคา จากประยูร อ.อ. หน้า 30.

เหมือนหัวเมืองประเทศราช ดังนั้น ภาชีอากรและผลประโยชน์ทั้งหมด จึงตกเป็นของผู้สำเร็จราชการเมืองนั้น ๆ ธรรมเนียมกฎหมายต่าง ๆ ก็ใช้ตามธรรมเนียมกฎหมายในเมืองนั้นทางกรุงเทพฯ เป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองโดยเลือกเอาจากคนในเมืองนั้นที่ขุนนางและราษฎรในเมืองนั้นเห็นชอบพร้อมกัน แต่ส่วนใหญ่มักเป็น "ผู้ที่มีตระกูล"¹ เป็นบุตรหลานสืบเชื้อสายตระกูลจากเจ้าเมืองคนก่อน ๆ ซึ่งไต่ทำราชการกับพม่าหากินจนถึงดินฐานได้มีลูกทายาทเป็นขนาดเล็กก่อนแล้วขอออกไปรับราชการ หรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองนั้นเอง จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการ เป็นยกกระบัตร เป็นปลัด ใครก็ทำได้เป็นเจ้าเมืองในที่สุดเป็นแล้วก็อยู่ในเมืองนั้นจนตลอดชีวิต ดังนั้น ตำแหน่งเจ้าเมืองพระตะบองจึงเป็นการสืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) เจ้าเมืองพระตะบองคนแรกเมื่อปี พ.ศ. 2338 จนมาถึงเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม) เจ้าเมืองคนสุดท้ายก่อนที่มณฑลบูรพาตกไปเป็นของฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449 ถึงคำกราบบังคมทูลขอลาพักหน้าที่ข้าหลวงเทศาภิบาลของพระยาภักทธาร (ชุ่ม) ว่า "... เสียขายชื่อของตัว และบุ๋กกับิกาคำที่ไต่ทำคี่ เวลานี้จะตกเสียอยู่ในส่วนตัว จึงจำเป็นทำไปบอกทูลลาหยุดพักเพราะรักชื่อ จึงไต่สู่สละเกียรติยศ และผลประโยชน์..."²

ทั้งแก๊วชัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐมีความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์กำลังเพื่อควบคุมเมืองเขมร เมื่อคราวที่ไทยทำสงครามกับญวน ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นไทยได้สร้างป้อมค่าย กำแพงเมือง และยกกองทัพไปตั้งประจำรักษาการอยู่ที่เมืองทั้งสองนี้ เพื่อป้องกันการขยายตัวของญวน และเพื่อรักษาความปลอดภัยของประเทศ ไทยก็ได้จัดการปกครองหัวเมืองดังกล่าวนี้โดยตรง อาจเป็น

¹ กระทรวงมหาดไทย "สภาพเมื่อแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย" อนุสรณ์ที่ระลึกคล้ายวันสถาปนากระทรวงมหาดไทย หน้า 46.

² หข, เอกสาร ร.5, ม 41/49 สำเนาโทรเลขที่ 35 พระยาภักทธารธรร'อินทร์-พระยาศรีสุนทร วันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ. 124.

เพราะว่า เจ้าเมือง และราษฎรในเมืองเหล่านั้นเป็นชาวเขมร ซึ่งเป็นพวกเดียวกับเขมร ส่วนใหญ่ที่ตกตกไปเป็นของฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2410 นอกจากนั้นเมืองทั้งสองนี้ยังมีความสำคัญทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมือง ไทยจึงปกครองเป็นแบบหัวเมืองชั้นนอก แต่ก็ไม่เข้มงวดเหมือนหัวเมืองอื่น ๆ พร้อมกันนั้นยังใช้นโยบายยกย่องเจ้าเมืองให้มีฐานะแบบเจ้าประเทศราช ยกภาษีอากร และผลประโยชน์ต่าง ๆ ในเมืองให้หมด ทั้งนี้ คงต้องการยึดเหนี่ยวจิตใจของเจ้าเมืองเพื่อไม่ให้หันเหไปคบกับฝรั่งเศสนั่นเอง ถึงคำกราบบังคมทูลของพระยามหาอำมาตยาธิบดีศรีรัชกาลที่ 5 ว่า

"...แต่ราชการเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ นับเป็นการยากที่จะจัดการรวบรัดโดยเราได้เพราะนี้ใส่เขมร มักจะก่อตั้งลุกจากลัทธิลอบไหวระแวงโดยมาก... จะต้องอาศัยเกลี้ยกล่อมถนอมน้ำใจ ชี้แจงราชการโดยเย็น ๆ ไปก่อนกว่าจะเรียบร้อย เมื่อราชการสิ่งใดจำเป็นจะต้องจัดการร้อนเรวอย่างไร ต้องผ่อนผันตามสมควรแก่ภูมิประเทศ..."¹

สำหรับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงมีพระราชดำริถึงการปกครองเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ความว่า "ให้คิดรักษาราชการให้ดี อย่าประมาทเหมือนอย่างเมืองลาว"² พร้อมทั้งทรงกำชับว่า "... ราชการหัวเมืองเขมรขอให้เข้าใจว่า เป็นการสำคัญมาก จะทำการสิ่งใดต้องครีครองให้จงหนัก อย่าให้ผู้นั้นประมาทหมิ่นได้เป็นอันขาด"³

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/2 ไปรเวทที่ 2 พระยามหาอำมาตยาธิบดี - รัชกาลที่ 5 วันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ. 111.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/5 ที่ 84 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - พระยามหาอำมาตยาธิบดี วันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 111.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/2 ที่ 956/111 รัชกาลที่ 5 - พระยามหาอำมาตยาธิบดี วันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 111.

2.1 ความสำคัญของพระตะบอง และเสียมราฐในคานเศรษฐกิจ

เมืองพระตะบองกับเมืองเสียมราฐอยู่ริมแม่น้ำลำน้ำไหลขนานไปลงทะเลสาบ จึงอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชผักผลไม้ ราษฎรประกอบการเพาะปลูก พืชพันธุ์พื้นเมืองมีข้าว มะพร้าว ข้าวโพด ผลไม้ต่าง ๆ ผัก ถั่ว งา ถั่วไทย และถั่วจีน ราษฎรตามริมแม่น้ำอาศัยทำการประมง นอกจากนั้นยังมีสัตว์เลี้ยง เช่น โค กระบือ สุนัข ออกมีข้าวโพด ปลา ไม้เนื้อหอม เร่ว กระวาน เขา หนั้ กระต๊อ สัตว์ ส่วนสินค้าเขาเป็นเครื่องภาชนะ ของบริโภค ซึ่งส่งมาจากกรุงเทพฯ และพนมเปญ สินค้าไปมาระหว่างกรุงเทพฯ พระตะบองนั้น ต้องขึ้นลงทางเมือง กบินทร์บุรี ถ้าจะลงมายังเมืองพนมเปญ ต้องเป็นคราวฤดูน้ำหลาก จึงจะมาได้

พืชพันธุ์พื้นเมืองในเมืองเสียมราฐมี ข้าวเปลือก มะพร้าว มะม่วง ส้มโอ ถั่ว อ้อย ขุน ข้าวโพด ถั่วไทย ถั่ว มัน ถั่วไทยต่าง ๆ พริก พืช ยา สินค้าออกมี เรือโคลน แจวโคลน ไค ชัน น้ำมันยาง หวาย ช้าง เร่ว เนื้อไม้หอมต่าง ๆ ปลาต่าง ๆ เขา หนั้ กระต๊อ สัตว์ป่าต่าง ๆ ส่วนสินค้าเขาเป็นพวกเครื่องภาชนะ ไซสอยและเครื่องแต่งกาย²

ดินแดนซึ่งในเวลาต่อมากลายเป็นเมืองชลเขมรนี้ มีความอุดมสมบูรณ์มากทั้งในด้านการเพาะปลูก การประมงน้ำจืด โดยเฉพาะเมืองพระตะบอง ผลิตภัณฑ์มากเป็นพิเศษ และเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจทางด้านการประมงน้ำจืด ซึ่งเกิดจากทะเลสาบเขมร

ผลจากความอุดมสมบูรณ์ทางด้านการประมงน้ำจืดนี้เอง เป็นสิ่งที่ช่วยทำให้ฝรั่งเศสสอยากไข่มณฑลเขมรมาก เพื่อจะได้นำอาหารไปเลี้ยงทหารฝรั่งเศสในญวนใต้³ ดังนั้นแม้แต่พวกสมาคมการค้า

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/23 รายงานเมืองพระตะบอง วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.115

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/24 รายงานเมืองเสียมราฐ วันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.115.

³ กองบรรณสาร, ก.ค.ป.ก 2.19.1 ที่ 267/2724 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์ไชโยประภาส วันที่ 19 มีนาคม ร.ศ. 122.

ที่อินโดจีนเองยังไ้ยินหนังสืออรรถาธิบาย แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

"... ในข้อที่เกี่ยวข้องกับทหารเขมร ที่ในลุ่มแม่น้ำโขงนี้ (คือในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ซึ่งนายทหารฝรั่งเศสจะเป็นผู้นำกันนั้น ขอให้กลับไปกลายเอาเป็นเมืองปกครองของฝรั่งเศสเสียโดยเร็ว เห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องเอาดินแดนซึ่งอยู่โดยรอบทะเลสาบนั้นเข้าไว้ในแผนที่เขมร และให้ฝรั่งเศสเสียให้สิทธิขาด และคำขอล้นมีนาที่บริบูรณ์มาก จะได้เป็นที่กันไม่ให้เข้า (ชาว) ในตำบลนั้น มาลงทางกรุงเทพฯ ได้"¹

2.2 ความสำคัญของพระตะบอง และเสียมราฐในด้านการเมือง

เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางด้านการเมืองมาตั้งแต่สมัยที่ไทยทำสงครามกับญวนในรัชกาลที่ 3 แล้ว ในตอนนั้น ไทยก็กองรักษาการไว้ที่เมืองทั้งสองนี้เพื่อป้องกันความขยายตัวของญวน เมืองทั้งสองยังเปรียบเสมือนหน้าด่านของไทยกับญวนจึงต้องควบคุมตลอดมา เพื่อป้องกันรักษาความปลอดภัยของประเทศ หลังจากฝรั่งเศสเข้าครอบครองเขมรส่วนใหญ่แล้ว ไทยยังระมัดระวังดินแดนแถบนี้เป็นพิเศษ เพราะไม่ต้องการมีเรื่องบาดหมางกับฝรั่งเศส ในคราวที่นักกองเว้ตถากการจลาจลในเมืองเขมรนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริถึงภัยจากการจลาจลในครั้งนั้นว่า

"... เมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองมโนไพร และเมืองขึ้นเมืองลาว ตามลำน้ำโขง เขตแดนซึ่งกั้นแหลมทิศเมืองกับเมืองเขมร ซึ่งอยู่ในบางฝรั่งเศส ผู้คนเข้าออกไปมาถึงกัน ก้าวเกลือก คนไปเมืองลาว เขมรเหล่านี้จะเล็ดลอดออกไปเข้าเป็นพวกนักกองเว้ตฯ จะทำให้ฝรั่งเศสยกเหตุขึ้นว่า

¹ เพ็ญศรี กุ๊ก "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรี และสัมพันธภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศส ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399-2410) แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 7(3) : กันยายน 2516 หน้า 5.

กล่าวให้เป็นการใหญ่โตต่อไป..."¹

พระองค์ทรงเป็นห่วงการปกครองในเมืองต่าง ๆ แดงเนือง เมื่อคราวที่
พระยานภาพไตรภพ ผู้ว่าราชการเมืองนครเสียมราฐถึงแก่กรรม พระองค์ทรงแสดงความ
ห่วงใยว่า

"...เมืองนครเสียมราฐก็เป็นเมืองนาคาน เขตแดนใกล้ติดกับเมือง
เมืองเขมรในเขมรฝรั่งเศส ราษฎรลูกหลานต่างประเทศ เข้าออกไปมาค้าขาย
แลมีคดีถอยความกันเนื่อง ๆ พวกนี้กลัวว่ารัฐก็ยังการรบพุ่งกันกับเมืองเขมร
ในเขมรฝรั่งเศส ยังไม่เป็นที่เรียบร้อยใด ถ้าจะมีคดีถอยความเกี่ยวของ
ประการใด ทรงพระราชวิตก ด้วยราชการในเมืองนครเสียมราฐ ไม่มีผู้ใหญ่
จะบังคับว่ากล่าว ก็จะเสียราชการไป..."²

เมื่อเกิดเหตุการณ์ไม่สงบในดินแดนดังกล่าวครั้งใดก็ตาม รัชกาลที่ 5 ทรงห่วงใย
มาก ได้กำชับข้าราชการเมืองให้ระมัดระวังเหตุการณ์วุ่นวายต่าง ๆ ให้สงบเรียบร้อย
อย่าประมาท และให้ปกครองเหมือนกับที่ฝรั่งเศสปกครองเขมร ตัวอย่างในคราวที่จีนตั้ง
วิวาทกับญวนเข้ารีตนั้น พระองค์ทรงมีตราทูลแสดงความห่วงใยในการรักษาราชการเมือง
พระตะบอง เสียมราฐ ความว่า

"...ให้รักษาราชการให้เสมอกันเสมอปลาย ฝ่ายเจ้าจักรรักษาอย่างไร ฝ่ายเรา
ต้องจักษารักษาบ้างให้เหมือนกัน อย่าให้อ่อนหย่อนกว่าเขาไปได้ จึงจะรักษาความสงบ
เรียบร้อยของบ้านเมืองได้"³

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 2.12ก/2 ที่ 4 พระยานภาพไตรภพ-กรมมหาดไทย
วัน 6⁹ 8 คำ ปิจจ 1248.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 2.12ก/2 ที่ 5 กรมการเมืองนครเสียมราฐ-กรมมหาดไทย
วัน 5¹ 10 คำ ปิจจ 1250.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ม 1.2ก/95, ที่ 290/46 รัชกาลที่ 5-พระยาตราพระบรมโอรสา
จ.ศ. 1246.

และอีกตอนหนึ่งว่า

"แต่เมืองพระตะบอง เป็นเมืองปลายเขตรแดนใกล้ชิดติดต่อกับเขตรแขวงเมืองพมเปน ควรจะต้องจัดการระวังรักษามันเมืองโดยแข็งแรง จึงจะเป็นที่เรียบร้อยได้ ถ้าพระยาท้าวทธรเห็นว่า ควรจะฝึกหัดทหารไว้สำหรับบ้านเมืองสักร้อยคน ถ้า 200 คน จะใคร่ระวังรักษาเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้ทันทั่วทั้งที่ ก็ให้ไปบอกเข้าไป ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว จะได้โปรดเกล้าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้นายทหารออกมาฝึกหัดทหารไว้สำหรับราชการ เมืองพระตะบองต่อไป..."¹

ทางฝ่ายไทยพยายามจัดการปกครองอย่างรัดกุม ระงับความวุ่นวายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และที่จะคงเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสอย่างรวดเร็ว ทั้งพระราชดำริที่ว่า "...วิตกแตกการที่เมืองนครเสียมราฐเป็นเวลานานอยู่ดังนี้ ถ้าไม่จัดการให้เรียบร้อยโดยเร็ว จะมีเหตุประการใดจะแก้ไขยากกลายเป็นทั้งภายนอกภายในอยู่ด้วย..."² แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ก็ยังหนีไม่พ้นความต้องการของฝรั่งเศสอยู่นั่นเอง ทั้งความเห็นของพระยามหาอำมาตยาธิบดีว่า "...เมืองพระตะบอง เป็นเมืองพ้อแหลมต่อแดน แรกก่อนแลทุกวันนี้ ฝรั่งเศสมุ่งหมายเพ่งเล็งจะเอิบเอื่อมเมืองพระตะบองอยู่เป็นนิค..."³ ฝรั่งเศสพยายามดำเนินงานทุกวิถีทางในการ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 2.12ก/7 กรมพระบวรราชปักษ์-พระยาท้าวทธรธินทร
วัน 7 11 คำ ปิวอก ร.ศ. 103.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 1.2ก/13 ร.ที่ 431/47 รัชกาลที่ 5 - กรมพระบวรราชปักษ์
วัน 7 15 คำ ปีระกา สักราช 1247.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/2 ที่ 2 พระยามหาอำมาตยาธิบดี-รัชกาลที่ 5
วันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ.111.

เขามามีอิทธิพลเหนือมณฑลบูรพา จนในที่สุด ก็ได้เข้าครอบครองมณฑลบูรพาตามต้องการ

3. การจัดตั้งมณฑล

3.1 สาเหตุของการจัดตั้งมณฑลฝ่ายนอก

ทั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา อังกฤษ และฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองดินแดนใกล้เคียงประเทศไทยที่ละเล็กละน้อยจนหมด* และจากการที่ประเทศไทยมีประเทศราชอยู่ติดต่อกับดินแดนเหล่านั้น จึงได้รับความกระทบกระเทือนจากภัยดังกล่าว เนื่องจากการปกครองประเทศราชของไทยไม่รัดกุมพอ ประเทศราชเหล่านี้โดยทั่วไป ไม่มีอิสระในการปกครองตนเองทุกอย่าง มีหน้าที่เพียงแต่ทูลส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทอง และเครื่องราชสักการะอื่น ๆ มาเป็นเครื่องบรรณาการแด่องค์พระมหากษัตริย์ของไทยตามเวลาที่กำหนด ส่งกองทัพมาช่วยเหลือเมื่อมีการสงครามเกิดขึ้น การสืบเชื้อสายของเจ้าผู้ครองก็เป็นไปตามสายเลือด และประเพณีของเมืองนั้น ๆ และเมื่อมีการเปลี่ยนตัวผู้ครองเมือง ประเทศราชเหล่านี้จะต้องส่งใบบอกมายังเมืองราชธานีทุกครั้ง

นอกจากนั้น หัวเมืองประเทศราชของไทยบางเมืองยังอยู่ในฐานะที่ไม่แน่นอน เป็นเมืองสองฝ่ายบ้าง** บางเมืองก็เป็นเมืองสามฝ่ายบ้าง*** ด้วยเหตุนี้เองจึงเป็นจุดอ่อนที่ทำให้ให้อังกฤษและฝรั่งเศส ใช้เป็นสาเหตุในการอ้างสิทธิครอบครองดินแดนประเทศราชของไทยบางแห่งจนทำให้ไทยต้องยอมยกเขมรประเทศราชของไทยให้แก่ฝรั่งเศสเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2410 โดยไทยยังคงมีสิทธิในการครอบครองเมืองพระตะบองและเสียมราฐ

* อังกฤษยึดประเทศพม่าได้หมดในปี พ.ศ. 2428 และเริ่มขยายอำนาจในมลายู ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2410 ส่วนฝรั่งเศสได้ฐานทั้งหมดเมื่อปี พ.ศ. 2428.

** หัวพันทั้งห้าทั้งหก ส่งบรรณาการให้ ชวนและไทย.

*** เมืองสิบสองจุไทย ส่งบรรณาการให้ทั้ง ชวน ไทย และจีน.

ยิ่งไปกว่านั้น ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็สนใจที่จะขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนแถบชายแดนบางส่วนของไทย ซึ่งมีอาณาเขตที่ไม่แน่นอน เพราะไม่ได้มีการปักปันเขตแดนไว้เป็นหลักฐาน จึงเป็นเหตุให้ไทยเริ่มคำนึงถึงภัยจากการคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศส จะเห็นได้จาก หนังสือที่เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลเมื่อ พ.ศ. 2427 ตอนหนึ่งว่า

"...ภัยอันตรายที่จะมีมาถึงนั้น ต้องมาแต่ข้างนอกพระราชอาณาเขต และจะมาจากประเทศที่มีอำนาจมากกว่ากรุงสยาม ... ในเวลาทุกวันนี้ ฝรั่งเศสได้ไปใกล้กรุงสยามมาก และจะคิดขึ้นมาเวลาใดก็อาจสามารถที่จะทำได้ในเวลานั้นเอง... จะมีหนังสือพิมพ์ออกความเห็นกะเวลาเท่านั้นว่า ไม่ช้าใน 5 ปี คงจะต้องเกิดเหตุการณ์..."¹

ในปี พ.ศ. 2428 จมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสง - ชูโต) ใหญ่โตเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2428) เกี่ยวกับอันตรายที่อาจเกิดจากมหาอำนาจชาติตะวันตก ข้อความว่า

"...กรุงสยามทุกวันนี้ภัยก็เข้ามาถึงแล้ว ในฝ่ายตะวันตกก็เป็นของอังกฤษ ส่วนตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส เห็นควยเกล้าฯ ... ต้องจัดการบ้านเมืองก่อนกว่าจัดการทหาร ... กรันจะจัดการทหารก่อนกว่าจัดการบ้านเมือง ฝรั่งเศสก็จะมีคำสั่งขึ้นจะเห็นไปว่าคอเวอนแมนสยามจะสร้างกำลังทหารไว้ต่อสู้ จึงได้ไปจัดการทหารที่คอเชกแดน..."²

¹ กรมศิลปากร เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 หน้า 2 - 6.

² กรมศิลปากร ล.ก. หน้า 47 - 52.

สภาพของเมืองไทยในสมัยนั้น ยังไม่พร้อมที่จะจัดการบ้านเมืองใหม่คงในระยะเวลาอันรวดเร็วได้ เพราะการปกครองที่ไทยจักมาแต่เดิมนี้เป็นอุปสรรคที่สำคัญ ถึงพระราชดำรัสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. 2430 ไว้ตอนหนึ่งว่า

"... การปกครองบ้านเมืองของเราซึ่งได้จักมาแต่ก่อนนั้นได้แบ่งเสนาบดีเป็น 6 ตำแหน่ง ยกเป็นอัครมหาเสนาบดี 2 คือ สมุหนายก ไก่บังคับกรมฝ่ายพลเรือนทั่วไป สมุหพระกลาโหม ไก่บังคับกรมฝ่ายทหารทั่วไป... ฉะนั้น ราชการในกรมมหาดไทย กรมกลาโหมจึงต้องมีทั้งการที่หนัก ทั้งการที่จะรักษาทำนุบำรุงบ้านเมือง และการเก็บส่วยเก็บบรรณาการ และการที่จะระงับคดีความต่าง ๆ ปกกันอยู่ในหน้าที่นั้น จึงเป็นการมากเหลืออัน ทำการไปไม่ใคร่ตลอดทุกสิ่งทุกอย่างได้..."¹

จากพระราชดำรัสนี้ แสดงให้เห็นว่า สภาพการปกครองของไทยในขณะนั้นยังล่าช้าลง หน่วยงานต่าง ๆ สัมพันธ์กันไม่หมด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แบ่งการปกครองออกเป็น 12 กรม (กระทรวง) แล้วแยกงานที่ปะปนกันอยู่ให้เป็นสัดส่วนแน่นอน เช่น บรรดากรมต่าง ๆ ซึ่งมีศาลพิจารณาความ ต้องยกไปรวมในกรมยุติธรรมกรมเดียว² เป็นต้น และได้ทดลองปฏิบัติตั้งแต่ พ.ศ. 2431 เป็นต้นมา เมื่อใดทรงจัดระเบียบการปกครองออกเป็นกรมหรือเป็นกระทรวงแล้ว จึงทรงจัตราราชการหัวเมือง โดยการส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ให้ไปประจำอยู่ยังหัวเมืองชั้นนอกต่อไป

¹ กรมศิลปากร พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย แก้ไขการปกครองแผ่นดิน หน้า 62 - 64.

² กรมศิลปากร ล.ก. หน้า 104.

3.2 การจัดตั้งมณฑลเขมรในปี พ.ศ. 2434

ในระบะที่ไทยกำลังปรับปรุงการปกครองภายในอยู่นั้น ปรากฏว่า เหตุการณ์ตามชายแดนของไทยทั้งทางด่านตะวันตกและด่านใต้ ซึ่งติดกับพม่าและมลายู เมืองขึ้นของอังกฤษ และชายแดนทางด่านตะวันออกซึ่งติดอยู่กับอินโดจีนของฝรั่งเศส มีที่หาที่ไม่ น่าไว้วางใจ โดยเฉพาะชายแดนด่านตะวันออก เพราะหลังจากที่ฝรั่งเศสได้ประเทศเขมร ไปจากไทยในปี พ.ศ. 2410 แล้ว ก็ไม่ได้หยุดยั้งอยู่เพียงเท่านั้น แต่ได้ขยายความ สนใจมายังดินแดนไทยบางส่วนที่อยู่แรมริมฝั่งแม่น้ำโขงด้วย และก็ได้ดำเนินการแทรกแซง ภัยวิธีต่าง ๆ ซึ่งนับวันก็ยิ่งจะทวีความรุนแรงขึ้น อันอาจจะมีอันตรายต่อความมั่นคงของ ประเทศ ถ้าไม่จัดการป้องกันรักษาไว้เสียก่อน จึงพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

"... กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมา ช้านาน บ้านเมืองก็เกิดขึ้นสู่ความเจริญเป็นลำดับ และบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปราม ได้เมืองเขมรและญวนทั้ง เกื้ออยู่ในอำนาจ ฝรั่งเศสได้จัดการทะลุปรุรุกเขตแดน ใกล้ชิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ทั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกจนโอบถึง ทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่าติดต่อกับเขตแดนสยาม ทางฝ่ายทิศใต้ และทิศตะวันออกโอบถึงยางแคง เจียว เซิน เซียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นที่ตั้งถกถกกัน ผู้คนเขมร ขาป่าดง ญวน ลาว เจียว ซึ่งเป็นชาวชนชั้นต่ำล้า กรุงเพมหานคร อันตั้งถกถกสถานอยู่ตามปลายพระราชอาณาเขต ก็สับสนปะปนกันกับคนที่อยู่นอก พระราชอาณาเขต... ควรจะจัดข้าหลวงที่มีคุณวุฒิปรีชาสามารถออกไปประจำ รักษาพระราชอาณาเขต ซึ่งติดต่อกับหัว เมืองต่างประเทศให้เป็นที่ยอมรับ..."¹

¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 (เล่ม 3) หน้า 370.

ตามข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ความบกพร่อง ไม่นานของ เซกแดนเป็นปัญหาสำคัญที่อาจจะทำให้เกิดเรื่องโต้แย้งกับต่างประเทศได้ รัฐบาลจำเป็นต้องจัดตั้งตำแหน่ง "ข้าหลวงใหญ่" ออกไปประจำรักษาการในดินแดนชายแดนเหล่านั้นให้สงบเรียบร้อย ทั้งนี้ พระองค์จึงได้ทรงจัดการรวบรวมหัวเมืองตามชายแดนที่สำคัญขึ้น เป็นเขตปกครอง เรียกว่า "มณฑล" โดยมีผู้ป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากการคุกคามจากภายนอกเป็นหลัก และในขณะเดียวกันก็เป็นการทดลองการจัดระเบียบการปกครองแบบใหม่ ซึ่งพระองค์ทรงสนพระทัยที่จะจัดให้ขึ้นในประเทศไทยต่อไปด้วย

มณฑลชั้นนอกที่พระองค์ทรงจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2434 เพื่อจุดประสงค์ดังกล่าว มี 5 มณฑลด้วยกัน* ส่วนมณฑลชายทะเลตะวันตกนั้น จัดตั้งขึ้นเพื่อผลประโยชน์ในการเก็บเงินแผ่นดิน

ด้วยเหตุนี้เอง พระองค์จึงโปรดให้รวมเมือง พระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ และเมืองพนมเปญเข้าด้วยกันเรียกว่า "มณฑลเขมร" โปรดเกล้าฯ ให้

- * 1. มณฑลลาวเฉียง หรือมณฑลพายัพ มีเจ้าพระยาพลเทพ (หมื่น ศรีไชยรัตน์) ว่าที่สมุหนกลาโหม เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่นครเชียงใหม่
2. มณฑลลาวพวน หรือมณฑลอุดร มีพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่เมืองหนองคาย
3. มณฑลลาวกาว หรือมณฑลอีสาน มีพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์
4. มณฑลลาวกลาง หรือมณฑลนครราชสีมา มีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ ทั้งกองบัญชาการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา
5. มณฑลเขมร หรือมณฑลบูรพา มีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หมื่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ ทั้งกองบัญชาการอยู่ที่เมืองศรีโสภณ

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ และทั้งที่ทำการมณฑลอยู่ที่เมืองศรีโสภณ

แต่ต่อมาเพื่อความเหมาะสมบางประการ จึงได้มีการเปลี่ยนชื่อมณฑลเขมรเป็นมณฑลตะวันออกในปี พ.ศ. 2442* และในที่สุดเปลี่ยนเป็นมณฑลบูรพาในปี พ.ศ. 2443**

เนื่องจากมณฑลชั้นนอกดังกล่าว ซึ่งรวมทั้งมณฑลเขมรด้วย ได้ตั้งขึ้นเป็นการรีบด่วน เพื่อที่จะชิงหัวเมืองชายแดนเหล่านี้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐบาลกลาง และเป็นการป้องกันภัยคุกคามจากอังกฤษ และฝรั่งเศสด้วย จึงมิได้จัดวางระเบียบแบบแผนการปกครองเหมือนมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งได้จัดให้มีขึ้นในภายหลัง*** มณฑลเขมรจึงได้รับการจัดระเบียบการปกครอง เป็นแบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2439

3.3 การแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา

ในการแต่งตั้ง "ข้าหลวงใหญ่" ประจำมณฑลบูรพา ครั้งแรกนี้ เมื่อตรงกับระยะเวลาที่พระยาภาณุวรลักษมณ์ (เปีย อภัยวงศ์) ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง ซึ่งมีอายุถึง 69 ปี กำลังป่วยหนัก รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระศัลย์เสถียร ข้าหลวงนำพระประสิทธิ์ หมอยา ของลัทธิผี หมอหลวง ออกมาประกอบยารักษา พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้พระอภัยพิทักษ์ บุตรพระยาตากทราฯ โดยพระองค์มีพระประสงค์จะให้รับราชการสืบวงศ์ตระกูลต่อไป แต่ทั้งทรงห่วงใยว่าอายุยังน้อย สติปัญญาในการปกครองกับคนต่างประเทศคงจะไม่เชี่ยวชาญ และชำนาญเท่าพระยาตากทราฯ ซึ่งรอบรู้ในราชการต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกราชอาณาจักร ถึงพระราชดำริว่า "เมืองพระตะบองเป็นเมืองขนาดใหญ่ติดต่อกับเมืองพนมเปญ ราชการบ้านเมืองที่จะเกี่ยวข้องกับต่างประเทศก็มีมาก ทั้งคนต่างประเทศไปมาอยู่เนื่อง ๆ ..." ¹ นอกจากนี้ยังทรงห่วงใยว่าพระยาตากทราฯ จะไม่ได้

* ฤภาคผนวก ข. หน้า (60)–(61)

** ฤภาคผนวก ข. หน้า (62.)

*** กระทรวงมหาดไทยจัดตั้งมณฑลเป็นแบบเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. 2437.

¹ หจข, เอกสาร ร.5, บ 41/56 สารตราเจ้าพระยาจักรี-พระยาตากทราฯ วันที่ 3 มิถุนายน ร.ศ. 110.

พิก่อนรักษาคำไว้เต็มที่ ดังนั้น พระองค์จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี เป็นข้าหลวงใหญ่
ออกมาชี้แจงราชการให้พระอภัยพิทักษ์ ช่วยราชการ และกรมการดูแลรักษาราชการจนกว่า
พระยาทหารจะหายป่วย พระมหากษัตริย์จะคอยช่วยแนะนำราชการ การชำระคดีสินคดีให้ถูกต้อง
ตามกฎหมาย และคอยบอกข้อความกับต่างประเทศให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญาที่ทำกับต่างประเทศ

พระยามหาอำมาตยาธิบดีได้คุมทหาร ขุน หมื่น ไพร ออกมาดำรงตำแหน่งครั้งนี้
ถึง 159 คน พระมหากษัตริย์ได้ตั้งพระยาทหารธรรมนิทร์ให้เป็น "เจ้าพระยา"
เลื่อนตราจุลจอมเกล้าขึ้นเป็นชั้นที่ 1 กับนำตราศักดินาจุลจอมเกล้ามาให้แก่พระอภัยพิทักษ์ด้วย¹
แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงยกย่อง เคารพเห็นใจและเข้าใจถึงความสำคัญ และหน้าที่ใน
ตำแหน่ง เจ้าเมืองพระตะบอง เป็นอย่างดี นอกจากนั้นจะเห็นว่ารัฐบาลส่งข้าหลวงใหญ่มาประจำ
ที่พระตะบองในโอกาสที่เหมาะสมมาก เพราะพระยาทหารฯ กำลังป่วยหนัก และก็ได้ถึง
แก่อสัญกรรมในเวลาต่อมา จึงไม่เกิดความรู้สึกว่ารัฐบาลกลางเข้าไปแทรกแซงการปกครอง
ของตน ส่วนพระอภัยพิทักษ์ บุตรพระยาทหารฯ นั้น ก็ได้เข้ามาบริหารราชการอยู่ในกรุงเทพฯ
หลายปี เพิ่งจะกลับไปช่วยราชการที่พระตะบองพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ ซึ่งยังไม่มีอำนาจ
และความชำนาญในการปกครองเต็มที่ ตำแหน่ง "ข้าหลวงใหญ่" จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับ
แนะนำช่วยเหลือในการจัดการปกครอง พระอภัยพิทักษ์ยังไม่เกิดความรู้สึกว่า พระยามหาอำมาต
ยาธิบดีในฐานะข้าหลวงใหญ่จะเข้ามาแทรกแซง และบั่นทอนอำนาจของตน ดังนั้น จึงไม่ได้
มีการต่อต้านนโยบายแห่งรัฐบาลกลาง และก็ยอมรับพระยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นอย่างดี

ด้วยเหตุนี้เอง "ข้าหลวงใหญ่" จึงมีหน้าที่ให้คำแนะนำปรึกษาแก่เจ้าเมืองพระตะบอง
เสียมราฐ ศรีโสภณ พนมเปญ ในการปกครองบ้านเมือง และให้คำแนะนำในเหตุการณ์ที่ต้อง
ติดต่อกับต่างประเทศโดยเฉพาะฝรั่งเศส ซึ่งได้เข้ามาปกครองเขมรส่วนใหญ่ และมีพรมแดน
ติดต่อกับมณฑลบูรพา

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/56 สารตราเจ้าพระยาจักรี-พระยาทหารธรรมนิทร์
วันที่ 3 มิถุนายน ร.ศ. 110.

3.4 สมัยพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่คนแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2434 - 2436

3.4.1 การไกล่เกลี่ยข้อพิพาทเรื่องทรัพย์สินระหว่างพี่น้อง พระอภัยพิทักษ์

พระยาท้าวขรรค์ชัย (เย็บ อภัยวงศ์) ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 110 (ปลายปี พ.ศ. 2434) โดยไม่ได้แบ่งเงินผลประโยชน์ให้แก่บุตรหลานเป็นที่เรียบร้อย และเนื่องจากพระยาท้าวขรรค์ชัยมีภรรยาหลายคน จึงมีบุตรหลานจำนวนมาก เป็นเหตุให้บุตรหลานเกิดวิวาทเรื่องการแย่งชิงทรัพย์สิน ซึ่งพระอภัยพิทักษ์ผู้รักษาราชการเมืองพระตะบอง ไม่สามารถจะจัดการได้ ดังนั้น พระยามหาอำมาตยาธิบดีข้าหลวงใหญ่ จึงได้จัดการไกล่เกลี่ยข้อพิพาทเรื่องทรัพย์สินระหว่างพี่น้องดังกล่าวได้เป็นผลสำเร็จ ตลอดจนแบ่งเงินเป็นที่เรียบร้อยดังนี้คือ

เงินภาษีอากรในเมืองพระตะบองทั้งหมด	794	ซ่ง
ทูลเกล้าฯ ถวาย	100	"
แจกเบี้ยหวัดญาติพี่น้อง	207	"
แจกกรมการ (เสมียนทนาย)	87	"
พระยาท้าวขรรค์ (พระอภัยพิทักษ์) ได้รับ	400	"

สำหรับเงินภาษีอากร ที่จะส่งมาถวาย 100 ซ่ง เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นใหม่ เพราะตั้งแต่เดิมมา กรุงเทพฯ ไม่เคยได้รับผลประโยชน์อย่างใดจากเมืองพระตะบองเลย ดังนั้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ จึงเริ่มได้รับผลประโยชน์จากเมืองพระตะบอง เป็นเงิน 100 ซ่ง²

การแบ่งทรัพย์สินดังกล่าวนี้ เมื่อตกลงกันได้ระหว่างพระอภัยพิทักษ์กับพระยามหาอำมาตยาแล้ว ทางกรุงเทพฯ จึงได้มีตราบังคับออกไป แสดงให้เห็นว่า ทาง

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

กรุงเทพฯ จึงได้มีคราบบังคับออกไป แสดงให้เห็นว่า ทางกรุงเทพฯ มีหน้าที่รับผิดชอบในการระบับข้อวิาทระหว่างพี่น้องของเจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งหน้าที่นี้เหมือนกับทางเมืองกลันตัน ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่กรุงเทพฯ ต้องส่งข้าหลวงออกไปจัดการไกลเกลี่ยข้อวิาทเรื่องทรัพย์สินระหว่างพี่น้องจนเป็นผลสำเร็จ

3.4.2 ปัญหาขัดแย้งระหว่างพระยามหาอำมาตย์กับพระอภัยพิทักษ์

ความวิวาทระหว่างพี่น้องของพระอภัยพิทักษ์ นอกจากจะเกิดจากเรื่องทรัพย์สินสมบัติ ซึ่งพระยามหาอำมาตย์ได้จัดการไกลเกลี่ยจนเป็นผลสำเร็จแล้ว ยังมีสาเหตุมาจากเรื่องส่วนตัวด้วย จึงทำให้พี่น้องแตกแยกออกเป็น 2 พวก ดังคำกราบทูลของพระยามหาอำมาตย์ ข้าหลวงใหญ่ที่แสดงให้เห็นถึงความแตกแยกของพี่น้องพระอภัยพิทักษ์ ดังมีใจความต่อไปนี้

"... การที่พระอภัยพิทักษ์กับพวกพระบริรักษ์นรากรไม่เข้ากัน และกรมการบุญยกก็แยกแยะกันออกเป็นพวกนั้นนักโทษทราบอยู่แล้ว เห็นว่าเป็นธรรมดาการที่ยัง ไม่ไถ่ปล่อยใหญ่โตเป็นใหญ่ ข้างพระอภัยพิทักษ์เห็นว่า พวกข้างขลิบและพระบริรักษ์หลายคนด้วยกัน และหมั้นไปมาในกรุงเทพฯ กว่าพระอภัยพิทักษ์ก็เกรงว่าจะมาเพทุกลดลาโทษพระอภัยพิทักษ์ ข้างฝ่ายพวกพระบริรักษ์นั้นเล่า เคยไต่ประโยชน์อยู่มาก เกรงว่าพระอภัยพิทักษ์ผู้นั้นไต่เป็นใหญ่ จะขมเหงให้ไต่ความเดือดร้อนต่าง ๆ จึงชวนชวายุวนาย ส่วนข้างกรมการบุญยก เห็นผู้ใหญ่วิวาทกันไม่รู้ว่ ข้างไหนจะไต่เป็นใหญ่ จึงแตกต่างกันไป..."¹

จากข้อความดังกล่าว แสดงว่าบุตรหลานของเจ้าพระยาศุภชวลิตฯ แตกแยกออกเป็น 2 พวกคือ ขลิบ (พี่สาวพระอภัยพิทักษ์) พระบริรักษ์นรากร พระขจรศักดิ์ฯ และพระเสนาพิพิธ (บุตรของขลิบทั้ง 3 คน) พวกหนึ่ง กับพระอภัยพิทักษ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งเนื่องมาจากการหากระแวงและไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน พวกข้างขลิบกล่าวว่า ถ้าพระอภัยพิทักษ์ไต่เป็นใหญ่ (เป็นเจ้าเมือง) พวกของตนจะเดือดร้อนอาจจะสูญเสียผลประโยชน์ได้ ส่วนฝ่าย

¹ ทร., เอกสาร ร.5, ม 41/2 ที่ 4 พระยามหาอำมาตยาธิบดี - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 14 เมษายน ร.ศ. 111.

พระอภัยพิตรก็กล่าวว่า พวกชาวขลิบ ซึ่งไปมาค้าขายที่กรุงเทพฯ เป็นประจำจะมารวมมูล
ใส่รายพวกของชนจึงทำให้เกิดความหวาดระแวงซึ่งกันและกัน

ปัญหาก็แย่งกันกล่าวโดยคเณศมาจนถึงสมัยที่พระอภัยพิตรได้รับแต่งตั้งเป็น
พระยาทหารธรณินทร์เจ้าเมืองพระตะบอง ซึ่งพระยามหาอำมาตย์ก็ไม่ได้จัดการอย่างไร
เพราะเกรงว่าจะกลายเป็นการยุแหย่ให้แตกร้าวกันหนักขึ้นไปอีก เนื่องจากงูญาติแตกออกเป็น
เป็น 2 กลุ่ม แต่ละกลุ่มก็ชิงดีชิงเด่นกัน ถ้าพระยามหาอำมาตย์เข้าข้างใดข้างหนึ่ง ก็อาจ
จะต้องถูกกล่าวหาจากอีกฝ่ายหนึ่ง ดังนั้น พระยามหาอำมาตย์จึงวางตัวเป็นกลางไม่เข้า
เกี่ยวข้องในวงศาความญาติ แต่ถึงกระนั้น พระยาทหารก็ไม่พอใจจึงกับออกคำสั่งห้ามกรมการ
ไม่ให้ไปมาที่บ้านพระยามหาอำมาตย์ ราชการถึงกรุงเทพฯ ซึ่งเคยบอกผ่านข้าหลวงก็ไม่บอก
ผ่าน แต่โดยบอกตรงมายังกรุงเทพฯ เลย การกระทำดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงบุคลิกลักษณะของ
พระยามหาอำมาตย์ว่าเป็นคนอ่อน ชนแข็ง คำว่าพระยาทหารฯ พระยาทหารฯ จึงไม่เคารพ
เชื่อถือ และได้มีปฏิกริยาต่อต้าน การขัดแย้งครั้งนี้ เป็นผลทำให้พระยามหาอำมาตย์มีหนังสือ
กราบทูลขอกลับเข้ามาซึ่งแจ้งความจริงที่กรุงเทพฯ

จะเห็นว่า ในช่วงระยะเวลากังกล่าวนี้ ไทยกำลังมีปัญหาเรื่อง "วิกฤตการณ์
ร.ศ. 112" ซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่เดือน กรกฎาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) และกินแดนมณฑลบูรพา
อันมีพื้นที่ติดต่อกับมณฑลอีสาน* ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์สำคัญใน "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" อัน
ไทยได้เริ่มทราบเจตนาของฝรั่งเศสตั้งแต่ครั้งนั้นว่า ต้องการมณฑลบูรพาไว้ในอำนาจด้วย
ดังนั้นรัฐบาลจึงได้พยายามระงับเหตุการณ์ไม่สงบภายในมณฑลบูรพา เพราะกลัวว่าฝรั่งเศสจะ
ใช้อำนาจเข้ามาแทรกแซงภายใน ด้วยเหตุนี้เอง รัฐบาลจึงได้ย้ายพระยามหาอำมาตย์กลับเข้า
มายังกรุงเทพฯ ตามความต้องการ และได้ส่งพระยาศักดากิเศวรฤทธิ์ ไปรับตำแหน่งข้าหลวง
ใหญ่สืบตมมา

* กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ ทั้งที่ว่าการมณฑลอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์

¹ หจข เอกสาร ร.5, ม 41/11 ที่ 143 พระยามหาอำมาตยาธิบดี - กรมหมื่น
คำรงราชานุภาพ วันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ. 112.

3.5 สมัยพันเอก พระยาศักกาทิเกษรฤทธิ (คั่น ฉนวนนท์) ข้าหลวง เทศาภิบาลระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2445

พันเอกพระยาศักกาทิเกษรฤทธิ (คั่น ฉนวนนท์) ได้รับแต่งตั้งให้ออกไปดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา เมื่อเดือน พฤศจิกายน ร.ศ. 112 ซึ่งในระหว่างที่เกิด
"วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" นั้น พันเอกพระยาศักกาทิเกษรฤทธิ ได้รับราชการอยู่ในมณฑล
อีสาน กินแค้นที่มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น พระยาศักกาทิเกษร
จึงรู้และเข้าใจปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับฝรั่งเศส นอกจากนั้น พระยาศักกาทิเกษรฤทธิ
ยังเคยเป็นนายทหารมาก่อน เมื่อพิจารณาบุคลิกแล้ว จึงน่าจะเป็นคนที่เข้มแข็ง เด็ดขาด
รู้เท่าทันเหตุการณ์ และมีปฏิภาณดี

ในปี พ.ศ. 2439 มณฑลเขมรได้รับการแก้ไขการปกครองจากมณฑลแบบเก่ามาเป็น
มณฑลเทศาภิบาล ดังนั้นตำแหน่ง "ข้าหลวงใหญ่" จึงเปลี่ยนเป็นเรียกว่า "ข้าหลวง-
เทศาภิบาล"

3.5.1 พระยาศักกาทิเกษรฯ ระเบียบการแตกแยกในหมู่ญาติวงศ์ของ พระยาศาทิเกษรฯ

เมื่อพระยาศักกาทิเกษรฤทธิไปรับตำแหน่งต่อจากพระยามหาอำมาตยาธิบดีในตอน
แรกนั้นก็ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ให้แก้ไขปัญหการแตกสามัคคีระหว่างพี่น้องของพระยา
ศาทิเกษรฯ ซึ่งทางกรุงเทพฯ กล่าวว่า ถ้าเหตุการณ์ดูกลาใหญ่โต อาจจะเป็นช่องทางให้ฝรั่งเศส
เข้ามาแทรกแซงหรืออาจถึงขั้นรุกรานได้ ดังนั้นกรมมหาดวังราชานุภาพ จึงมีคำสั่งให้
พระยาศักกาทิเกษรฤทธิ¹ รับผิดชอบและจัดการปฏิบัติดังนี้คือ

1) ถ้าเป็นเรื่องที่ผู้น้อยคิยเหตุให้แตกแยกกัน ก็ให้เรียกประชุมพระยาศาทิเกษรฯ
กับพวกของขลิบ ชี้แจงข้อเท็จจริงให้เข้าใจ และให้ลงโทษผู้ใดผู้หนึ่งเป็นตัวอย่าง

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/12 ที่ 207/31481 กรมมหาดวังราชานุภาพ -
พระยาศักกาทิเกษร วันที่ 12 มีนาคม ร.ศ. 113.

2) ถ้าเป็นเรื่องที่ผู้ใหญ่วาทกันเอง ให้พระยาศักดาภิเษกเป็นคนกลางไกลเกลี่ยให้เรียบร้อย อนึ่งยังทรงกำชับว่า ควรจัดการให้รอบคอบ อย่าให้เกิดเหตุการณ์แตกหักรุนแรง เพราะจะกระทบกระเทือนถึงความปลอดภัยของประเทศ ถึงใจความในคำสั่งตอนหนึ่งว่า "ในระหว่างนี้ขอให้ระวังราชการให้ถี่ถ้วนเป็นพิเศษ" แสดงให้เห็นว่า ทางกรุงเทพฯ ทรงมณฑลบูรพาอย่างเฉียวคือ ฝรั่งเศส ไทยกลัวฝรั่งเศสจะเข้ามาแทรกแซงในมณฑลบูรพา เพราะว่า มณฑลบูรพามีพรมแดนติดต่อกับเขมรที่พรมแดน และยังมีดินแดนต่อเนื่องกับเมืองนครราชสีมา และเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นดินแดนที่เกิดเหตุการณ์พิพาทกับฝรั่งเศสในสมัย ร.ศ. 112 ดังนั้นมณฑลบูรพาจึงจ่ายคอกการเข้าแทรกแซง กวญเหตุนี้เอง หน้าที่ของข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา ที่ต้องจัดทำคือ ค่องระงับ และไกลเกลี่ยข้อวิวาทระหว่างพี่น้องของพระยาคหฬารว ซึ่งทำโดยยากมาก เนื่องจากบุตริศาของเจ้าพระยาคหฬารว เก่ง ๆ กวญกันทั้งนั้น เพราะแม่แต่ขลิบเองซึ่งเป็นพี่สาวของพระยาคหฬารว และไม่มีหน้าที่ในการปกครองก็ยังมีสิทธิ์เข้ามากราบทูลฟ้องร้องถึงกรุงเทพฯ ได้ แสดงว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับทางเมืองพระตะบองนั้นแน่นแฟ้น และไม่ใช่ว่าเฉพาะเจ้าเมืองเท่านั้น แต่กับบุตริศาของเจ้าพระยาคหฬารว (เยี่ย อภัยวงศ์) ทุก ๆ คนกวญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาตให้เข้ามากราบทูลเรื่องราวได้ตามความต้องการ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงฐานะและความสำคัญของเมืองพระตะบอง และของตระกูล "อภัยวงศ์" กวญ

3.5.2 ปัญหาขัดแย้งระหว่างพระยาศักดาภิเษกวรฤทธิ กับพระยา

คหฬารวธรรณิทร

ช่วง เป็นสัควาพณะที่จำเป็นมากสำหรับการคมนาคมทางบกในมณฑลบูรพา และการที่มณฑลบูรพามีพรมแดนติดต่อกับเขตเขมรในฝั่งซ้ายฝรั่งเศสนั้น จึงทำให้เกิดปัญหาการลักข้างข้ามเขตแดนไปมาอยู่เสมอ ซึ่งได้กลายเป็นปัญหาโต้แย้งกับฝ่ายฝรั่งเศส เพราะในบางครั้งช่วงก็สูญหายไปเลย ติดตามไม่พบ

ส่วนฝ่ายพระยาคหฬารว กอ้างสาเหตุของการตัดสินใจครั้งนี้เอง เป็นข้อกล่าวหาพระยาศักดาภิเษกวรฤทธิ โดยกล่าวหาว่า เวลาที่ข้าหลวงชำระคดีขัดแย้งระหว่างคนในบังคับ

ฝรั่งเศสและคนในบังคับไทยนั้น ข้าหลวงมณฑลนครราชสีมา (กด) ทอคนในบังคับไทย และยอคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งพระยาศุภชลาศัย มีความเห็นว่า ถ้ากรมการและราษฎร เห็นว่าข้าหลวงและเจ้าเมืองไม่เข้มแข็งจริงจริง เวลาเมื่อถึงทางประเทศก็ถูกกดขี่ไม่ได้รับความเป็นธรรม แล้วจะเป็นปัญหาทางการปกครองมาก พระยาศุภชลาศัย กัดว่า จะปกครองราษฎรไม่อยู่ สำหรับในเรื่องส่วนตัวของข้าหลวงใหญ่ นั้น พระยาศุภชลาศัย ยังมีความรู้สึก ว่า บางครั้งข้าหลวงก็ไว้วางใจ บางครั้งก็ไม่ไว้วางใจ¹

สำหรับปัญหาที่กล่าวนี้ ทางกรุงเทพฯ พยายามประนีประนอมและไกล่เกลี่ยให้ทั้งสองฝ่ายเข้าใจต่อกัน กันนั้น เมื่อพระยาศุภชลาศัย ชี้แจงความหนักใจ และปรับทุกข์เข้ามายังกรุงเทพฯ นั้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงได้ทรงตอบชี้แจงไปว่าไม่มีใครไม่ว่าข้าหลวงที่ออกไปจากกรุงเทพฯ หรือคนในเมืองพระตะบองมากล่าวโทษพระยาศุภชลาศัย ซึ่งถึงแม้จะมีคนมาบอกหรือไม่ ถ้ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพเกิดสงสัยแล้ว จะสอบถามจากพระยาศุภชลาศัย โดยตรงถึงใจความตอนหนึ่งว่า

"ตัวพระยาศุภชลาศัยกับฉัน ได้มาร่วมราชการกันมานานนี้ ก็เห็นว่าได้รู้จักคุ้นเคยสนิทสนมแก่กันเป็นอันมากอยู่แล้ว ฉันรู้ว่าเป็นแนว อัยยาไศรยของพระยาศุภชลาศัย ชอบการที่พูดจาโดยตรง เพราะฉะนั้นในข้อที่จะมีความสงสัยในใจอย่างใดนั้น ขออย่าได้มีความวิตกเลยเป็นอันขาด"²

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/17 ที่ 19/81 พระยาศุภชลาศัยรณินทร - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 8 สิงหาคม ร.ศ. 114.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/17 ที่ 3/13754 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - พระยาศุภชลาศัยรณินทร วันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ. 114.

ข้อความนี้ เป็นท่านองปลอบใจพระยาตากสินฯ ไม่ให้ท้อถอยดวงสังขัย และ
 กรมหมื่นเจ้ารองราชานุกาฬ ทราบว่า พระยาตากสินฯ เป็นคนบริสุทธิ์ซื่อตรง รัฐบาลไม่ได้
 สงสัยในตัวพระยาตากสินฯ เลย พร้อมกันนั้นยังทรงแนะนำให้พระยาตากสินฯ ทำความเข้าใจ
 ทกลงกับพระยาตากสินฯ ด้วย ฉันเพื่อนฝูง โดยให้เข้าใจความในจดหมายฉบับเดียวกันนี้ไปบอก
 ให้พระยาตากสินฯ ทราบ เพื่อจะได้มีโอกาสพูดคุยทำความเข้าใจกันเป็นการส่วนตัวให้เข้าใจ
 ซึ่งผลก็คือว่า ทั้งสองฝ่ายตกลงประนีประนอมกันได้คราวหนึ่ง แต่ถึงกระนั้นพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีพระราชดำริว่า "การที่ประนีประนอมได้เป็นการดี แต่
 สังเกตดูจำนวนพระยาตากสินฯ เป็นรองอยู่ ถ้าคุณกันอยู่นานกลัวจะชินยาเสีย" แสดงให้เห็นว่า
 ชื่นเชิดของพระยาตากสินฯ อยู่เหนือพระยาตากสินฯ มาก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่า
 พระยาตากสินฯ ยังมีความคิดฝังใจอยู่ว่า ตนเองยิ่งใหญ่ และมีอำนาจเทียบเท่าเจ้าประเทศราช
 มาแต่เดิม ดังนั้นจึงไม่ยอมเสียเกียรติยศ และไม่ยอมลดศักดิ์ศรี ของตนลงมาเชื่อฟังพระยา
 ตากสินฯ ซึ่งตนถือว่าศักดิ์ศรีต่ำกว่าตน

3.5.3 พระยาตากสินฯ วรฤทธิ ขอลับเข้ามาบริหารราชการใน

กรุงเทพฯ

การขอย้ายมาดหมายระหว่างพระยาตากสินฯ วรฤทธิ กับพระยาตากสินฯ เป็นไป
 ชั่วครั้งคราวเท่านั้น เพราะนอกจากการตัดสินคดีข้างแล้ว ยังมีคดีความอื่น ๆ อีกมากมาย
 จึงเป็นสาเหตุทำให้พระยาตากสินฯ คิดท้อใจ และขอลับเข้ามาบริหารราชการในกรุงเทพฯ
 โดยให้เหตุผลว่าโดยปกติหน้าที่ราชการในตำแหน่งข้าหลวงเรียบรอยตลอดมา แต่กลัวว่าใน
 เวลาต่อไปข้างหน้าจะไม่สามารถบริหารราชการต่อไปได้ จึงกล่าวทูลของพระยาตากสินฯ
 ที่แสดงถึงความหนักใจในหน้าที่ราชการ ความว่า

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/17 ที่ 170 /29931 รัชกาลที่ 5 - กรมหมื่น
 คำรณราชานุภาพ วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 114.

"... เปรียบประดุจว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้รับตำแหน่งที่สารพัดผู้ขบถ
พระที่นั่งเหี้ยมขว้างราชพาหนะอันมีกิริยาลำพองมาก ถ้าวิถีที่ขบถไปเป็นทาง
สรวกสบาย ข้าฯ ก็พอส่องพระเคศพระคุณ คอยโลมเล้าขับส่งพระเคศ
พระคุณไปได้ ถ้าเป็นวิถีโดยคับขันลำบากแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะขับโดยเค้น
กำลังให้ทรงหวง ราชพาหนะก็จะวิ่งไปตามอำนาจที่มีพยศ บางที่จะทำให้
รถพระที่นั่ง เป็นอันตรายไปได้... ข้าพระพุทธเจ้ามีมือถือแซ่กรันจะตีสงไปก็เป็นที่
ราชพาหนะที่นี้สำคัญ เหตุอันตรายก็จะบังเกิดขึ้นกับข้าพระพุทธเจ้าผู้สารพัด
ต่อไป"¹

ข้อความดังกล่าวนี้เปรียบเทียบให้เห็นว่า พระยาศกาทิศาฯ มีศักดิ์ศรีและเคยชิน
กับการมีอำนาจสิทธิ์ขาดมาแต่เดิม จึงไม่ยอมรับฟังคำแนะนำ หรือข้อเสนอของพระยา
ศกาทิศาฯ เนื่องจากกลัวว่า ถ้าทำตามข้อเสนอ หรือคำแนะนำของพระยาศกาทิศาฯ
นานวันเข้า อำนาจการปกครองของตนอาจจะลดหย่อนน้อยลงไป ซึ่งจะทำให้ปกครองราษฎร
ไม่ไฉน นอกจากนั้น พระยาศกาทิศาฯ ก็ไม่กล้าใช้นโยบายรุนแรงอะไร เนื่องจากพระยา
ศกาทิศาฯ เป็นคนแข็งใจเร็ว และเป็นบุคคลที่สำคัญมากสำหรับมณฑลบูรพา เพราะนอกจาก
พระยาศกาทิศาฯ แล้วจะไม่มีใครที่จะสามารถปกครองบังคับบัญชาผู้คนให้สงบเรียบร้อยได้
ด้วยตนเอง พระยาศกาทิศาฯ จึงขอกลับเข้ามาบริหารราชการในกรุงเทพฯ ไม่ว่าจะเป็น
ตำแหน่งใดก็ตาม จะให้ไปต่อสู้กับข้าศึกศัตรู ถึงกับเสียชีวิตท่ามกลางข้าศึกก็ยินดีสนอง
พระเดชพระคุณ แต่ความตั้งใจของพระยาศกาทิศาฯ ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะไม่ได้รับ
อนุญาต ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงให้เหตุผลว่า การที่พระยาศกาทิศาฯ รับ
ราชการมาโดยรอบคอบเรียบร้อยตลอดมานั้นควรได้รับความชอบใจ และสรรเสริญ แต่
พระยาศกาทิศาฯ อยู่ในตำแหน่งนี้ต่อไป ก็จะเป็นคุณประโยชน์กับประเทศชาติ และมีบำเหน็จ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/12 ที่ 11 /765 พระยาศกาทิศาฯ วรฤทธิ -
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 6 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113.

ความชอบได้ดีกว่าที่จะมารับราชการในกรุงเทพฯ¹

สำหรับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระกระแสว่า พระองค์ทรงทราบถึงความทุกข์ยากลำบากของพระยาศักดากิเดช แต่ก็ไม่สามารถหาคนที่เหมาะสมไปเปลี่ยนได้ เพราะจะต้องเป็นคนที่มีสติปัญญา ความคิด และความซื่อตรงมาก โอกาสที่พระยาศักดาจะกลับเข้ามาได้คือต้องหาข่าวหลวงไปช่วยราชการ ชักโยงให้พระยาศักดาทราบถึง และชี้แจงราชการให้เข้าใจตลอด ซึ่งคนเช่นนี้หายากมาก ดังนั้น พระยาศักดากิเดชควรออกหน้าไปก่อน คอยติดตามการที่หาอยู่เดี๋ยวนี้ ก็เป็นความดีความชอบ ยิ่งซ้ำ มีการงานมาก ก็ยิ่งเป็นความดีความชอบของตัวพระยาศักดาเอง และพระยาศักดาก็เป็นทหาร ต้องพยายามฝึก ถ้าไม่ได้รับก็จะไม่มีความดีความชอบ²

ดังนั้น พระยาศักดากิเดชจึงจำเป็นต้องดำรงตำแหน่งข่าวหลวงใหญ่ต่อมาจนถึงปลายปี พ.ศ. 2444 จึงได้กราบทูลขอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอกลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ สักครั้งหนึ่ง เนื่องจากรับราชการอยู่ในมณฑลบูรพาถึง 9 ปีแล้ว และเห็นว่า พระยาศักดาฯ มีความสามารถในการปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นที่ไว้วางใจได้ มีสติปัญญาในการโต้ตอบขอราชการต่าง ๆ และมีใจสามัคคีกับคหบดีพระองค์อย่างมั่นคง³

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/12 ที่ 198/29170 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ-พระยาศักดากิเดชวรฤทธิ วันที่ 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/12 รัชกาลที่ 5 - พระยาศักดากิเดชวรฤทธิ วันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 114.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/43 ที่ 1 พระยาศักดากิเดชวรฤทธิ-รัชกาลที่ 5 วันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 120.

พระองค์ทรงอนุญาตและทรงชมเชยพระยาศักดากิเษในการที่ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความสำเร็จ
เรียบร้อย โดยเฉพาะการรักษามิตรไมตรีกับพระยาตากทรา นั้น เป็นประโยชน์กับราชการ
มาก เป็นที่น่าสังเกตว่า ถึงแม้ว่าในช่วงแรกที่ไปรับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่นั้น พระยาศักดากิเษ
จะมีเรื่องบาดหมางใจกับพระยาตากทรา ก็ตาม แต่พระยาศักดากิเษก็ได้รับตำแหน่งยืนยาว
ต่อมาถึง 9 ปี แสดงให้เห็นว่าในช่วงหลังนี้ ทั้งสองฝ่ายต่างก็หันมาประนีประนอมและร่วมมือ
กันต่อต้านอิทธิพลของฝรั่งเศสซึ่งได้พยายามแทรกแซงเข้ามาในเขตมณฑลบูรพาอยู่ตลอดเวลา
หลังจาก "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" แล้ว ปัญหาขัดแย้งส่วนนี้จึงหมดสิ้นไป ทั้งพระยา
ศักดากิเษ และพระยาตากทรา ต่าง ก็ช่วยกันขจัดอิทธิพลของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นศัตรูที่สำคัญ
สำหรับความมั่นคงปลอดภัยของมณฑลบูรพาเอง และสำหรับประเทศไทยด้วย

กระทรวงมหาดไทยได้แต่งตั้งพระวราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีพระบรม
ราชานุญาตให้พระยาศักดากิเษพ้นจากตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพาไปพระราชทาน
ให้พระยาศักดากิเษบรรดาศักดิ์ เมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)¹ และ
ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2445 พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาตากทราบรรดาศักดิ์ (หม่อม
อภัยวงศ์) เป็นผู้แทนข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลบูรพาต่อมา จนถึง พ.ศ. 2446
จึงได้มีพระบรมราชโองการประกาศแต่งตั้งให้พระยาตากทราบรรดาศักดิ์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลบูรพา พระยาตากทราบรรดาศักดิ์ดำรงตำแหน่งนี้จนถึงปี พ.ศ. 2449* ซึ่งเป็น
ปีที่ไทยจำต้องยกมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศส และหลังจากนั้นพระยาตากทราจึงได้อพยพครอบครัว
ญาติพี่น้อง ทหารพยานมิตรต่าง ๆ เข้ามายังถิ่นฐานอยู่ที่จังหวัดปราจีนบุรี และได้รับพระราชทาน

* รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลบูรพา

พ.ศ. 2434 - 2436 พระยาหนามท่าบวชบิณฑ์ (ทรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่

พ.ศ. 2436 - 2445 พันเอกพระยาศักดากิเษบรรดาศักดิ์ (กัน อมรานนท์) เป็นข้าหลวงใหญ่
ต่อมาเปลี่ยนเป็น "ข้าหลวงเทศาภิบาล"

พ.ศ. 2445 - 2449 พระยาตากทราบรรดาศักดิ์ (หม่อม อภัยวงศ์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล.

ในจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/43 ที่ 2/1322

รัชกาลที่ 5 - พระยา

ศักดากิเษบรรดาศักดิ์ วันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 120.

นามเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ สืบเชื้อสายวงศ์ตระกูล "อภัยวงศ์" ต่อมาจนทุกวันนี้

3.6 นโยบายของรัฐบาลในการแก้ปัญหาลุงใหญ่

จุดมุ่งหมายของรัฐบาลในการแก้ปัญหาลุงใหญ่ไปปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองชายแดนทางพระเนตรพระกรรณ ของพระเจ้าแผ่นดินตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 นั้น ก็เพื่อที่จะดึงหัวเมืองชายแดนเหล่านั้นให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรัฐบาลกลาง โดยเฉพาะมณฑลบูรพา นั้น ในคราวแรกที่รัฐบาลกลางส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดีไปเป็นข้าหลวงประจำราชการที่นั่นก็มีหน้าที่เพียงแต่พาไปให้ปรึกษาแนะนำหน้าที่ราชการต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องรายชื่อกองต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นกับฝรั่งเศสไม่ไกลไปรุกรานอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองแต่อย่างใด แต่เนื่องจากความมณฑลบูรพามีลักษณะที่แตกต่างไม่เหมือนกับมณฑลอื่น ๆ ในแง่ที่ว่า เจ้าเมืองพระตะบอง เคยมีอำนาจมาแต่ดั้งเดิมเปรียบเสมือน "เจ้าประเทศราช" ที่เกี่ยว เพราะรัฐบาลกลางไม่เคยเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับหรือควบคุมการปกครองในหัวเมืองเหล่านั้น เจ้าเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองเต็มที่เพียงแต่รายงานเรื่องราวต่าง ๆ มาให้กรุงเทพฯ ทราบเท่านั้น ดังนั้น การมีข้าหลวงไปประจำราชการเช่นนี้จึงทำให้เจ้าเมืองพระตะบองเกรงกลัวว่า ตนเองจะสูญเสียอำนาจไป จึงได้มีปฏิกิริยาต่อต้านกีดขวาง กังวาลกราบทูลของกรมฝนคำทรงราชานุภาพ ความว่า "... พระยาคหฬาร เคยมีอิศรยศอยู่ในบ้านเมืองการที่มีข้าหลวงสูงกว่า หรือเสมอมาไหล ไปนั่งกำกับอยู่ใกล้ ๆ ถึงจะถนนไม้ศรีสักเท่าใดก็ยอมเป็นความว่าคาญจุจแมลงวันค่อมอยู่เสมอ คงจะเกิดทุกข์หยิกกันไต่บอย ๆ ..."

ความจริงรัฐบาลก็ได้พยายามหลีกเลี่ยงปัญหาลุงใหญ่ จะเห็นได้ว่ารัฐบาลจัดตั้งกองบัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองศรีโสภณ แทนที่จะไปตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้ข้าหลวงใหญ่อยู่ห่างจากพระยาคหฬาร นั่นเอง แต่ถึงกระนั้นก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงปัญหากระทบกระทั่งกันไปได้ ซึ่งเป็นเพราะว่า พระยาคหฬารฯ ถือตัวว่ามีอำนาจ และมี

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/17 ที่ 186/3270 กรมฝนคำทรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 114.

ศักดิ์ศรีเกียรติยศสืบมาจากบรรพบุรุษ และวงศ์ตระกูล "อภัยวงศ์" ของตน มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองเมืองพระตะบองที่ยึดมานานตั้งแต่ พ.ศ. 2338 เป็นต้นมา ดังนั้นพระยาศุภชรา จึงได้พยายามทุกวิถีทางที่จะรักษานำนาจของตนไว้ให้มั่นคง เพราะกลัวว่าถ้านำนาจของตนหย่อนไป จะปกครองราษฎรไม่ได้ผล พระยาศุภชรา จึงมักจะมีเรื่องบาดหมางกับข้าหลวงใหญ่ทั้งสองคน * ซึ่งรัฐบาลก็ได้ใช้นโยบายแก้ปัญหาดังกล่าวนี้

2 วิธีคือ

1) ประนีประนอมยุติทาง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างข้าหลวงใหญ่กับพระยาศุภชราทุกครั้ง โดยการเอาใจพระยาศุภชรา ชี้แจงให้หายสงสัย เพราะรัฐบาลไม่ต้องการให้เกิดเรื่องราวรุนแรงเกรงว่าพระยาศุภชรา จะใช้เป็นข้ออ้าง และหันไปเป็นพวกกับฝรั่งเศส คำแนะนำของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพความว่า "จะให้ยาวนานในเวลานี้ไม่ได้ ต้องช่วยกันเอาใจไว้ให้ดี ถ้าพระอภัยพิทักษ์ (พระยาศุภชรา) เกิดขึ้นเชิงกับข้าหลวงในเวลานี้ก็เป็นเครื่องรำคาญใจมาก"¹ หรือในกรณีที่รัฐบาลแต่งตั้งเจ้านายออกไปตรวจราชการก็ได้แจ้งให้พระยาศุภชรา ทราบ เพื่อจะได้ไม่ตกใจสงสัย ดังพระราชดำริ ของรัชกาลที่ 5 ความว่า "...พระยาศุภชรา เป็นคนมักหวั่นไหวหวาดหวั่นต่าง ๆ อยู่ เห็นเมื่อเจ้านายออกไปเป็นที่สูงเสียดเหมือนวูบวายุไป..."²

2) ใช้หลักจิตวิทยาเข้าแก้ไขคือ รัฐบาลไม่ได้เข้มงวดกับเจ้าพระยาศุภชรา หรือข้าราชการอื่น ๆ นัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงโปรดให้พระยาศุภชราเข้ามาเฝ้าใกล้ชิดเพื่อเป็นการยึดเหนี่ยวจิตใจ และเป็นกำลังใจในการปฏิบัติงาน โดย

* พระยามหาอำมาตยาธิบดีระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2436 และพระยาตักกาทิเทศวรฤทธิ ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2445.

¹ หจข. เอกสาร ร.5, ม 41/8 ที่ 250/ 333 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - พระยามหาอำมาตยาธิบดี วันที่ 7 มิถุนายน ร.ศ. 112.

² หจข. เอกสาร ร.5, บ 1.2 ก/10 รัชกาลที่ 5 - กรมพระบำราบปรปักษ์ วัน 3 4 4 คำ ปีกอก ศักราช 1246.

ทรงหวังว่าการใกล้ชิด ไต่ถามทุกข์สุข จะทำให้เกิดความเป็นกันเอง ไว้วางใจ การว่ากล่าว
ชี้แจงอาจจะง่ายขึ้น ถึงความเห็นของกรมพนักงานราชานุภาพ ความว่า "... ถ้าเราไม่
มีคนรุนแรงเหลือเกินแล้ว พวกนี้คงไม่หันเข้าหาฝรั่งเศส เพราะความจริงที่ไต่ถาม
พระราชทานลาภ แลอำนาจอยู่ก็กว้างกว่าอันโรมมาก..."¹ จุดประสงค์สำคัญของรัฐบาล
ก็คือ พยายามป้องกันไม่ให้พระยาศุภชรา หันไปติดต่อกับหากับฝรั่งเศส เนื่องจากขณะนั้น
ฝรั่งเศสกำลังหาช่องทางที่จะแทรกแซง เข้ามามีอำนาจในเขตลพบุรีพาควยวิธีการทาง ๆ

3) กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงอนุญาตให้พระยาศุภชรา กราบทูลเรื่องราว
ต่าง ๆ มาถึงตัวของพระองค์โดยตรง ซึ่งแต่เดิมนั้น การกราบทูลเรื่องราวราชการต่าง ๆ
นั้น จะต้องรายงานมายังกระทรวงมหาดไทย แสดงให้เห็นว่า กรมหลวงดำรงฯ ทรงเข้าใจ
ฐานะของพระยาศุภชรา เป็นอย่างดี และทรงดูแลเอาใจใส่อย่างใกล้ชิด ทรงเห็นว่า
รายงานที่ไต่ถามนั้น มีเพียงเฉพาะรายงานจากข้าหลวงหรือข้าราชการจากกรุงเทพฯ เพียง
ฝ่ายเดียว ซึ่งข้าราชการไทยที่เขาไปจัดทำราชการ หรือออกไปตรวจราชการในเขตลพบุรีพา
นั้น เมื่อเห็นฉันทธรรมเนียมพื้นเมือง อาทิ เช่น การออกขุนนางของพระยาศุภชรา หรือ
เห็นพระยาศุภชราไม่ยอมอ่อนข้อให้ เนื่องจากเคยชินกับการมีอำนาจอย่างเก่า จึงมักจะ
ถูก และเขียนรายงานเข้ามากราบทูล ด้วยเหตุนี้เอง กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรง
เกรงว่าพระยาศุภชรา จะไม่ได้รับความยุติธรรมพอ จึงได้ทรงอนุญาตให้พระยาศุภชรา
กราบทูลเรื่องราวต่าง ๆ มาเป็นการส่วนตัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพโดยตรง แต่
เป็นที่น่าสังเกตว่า คำกราบทูลจากพระยาศุภชรา ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพในช่วงแรกๆ
นั้นมีน้อยฉบับ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระยาศุภชรา เชื่อมั่นในความสามารถของตน ไม่ศก
สทาคกล่าวกรหานินทาใด ๆ แต่มาในระยะหลังที่ฝรั่งเศสขยายอำนาจเข้าแทรกแซงมณฑล

¹ หข, เอกสาร ร.5, ม 41/13 ที่ 757/937 กรมพนักงานราชานุภาพ -
รัชกาลที่ 5 วันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 113.

บุรพาแล้ว พระยาคหฬาร มีคำกราบทูลมาถึงกรมหลวงคำรงราชานุภาพบอยขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระยาคหฬาร คำนี้ถึงภัยจากฝรั่งเศสซึ่งเป็นอันตรายต่อความมั่นคงปลอดภัยของมณฑลบุรพาเอง และต่อประเทศชาติ จึงกราบทูลขอความเห็นและคำแนะนำในการปฏิบัติราชการบอยครั้ง

ปัญหาขัดแย้งระหว่างข้าหลวงใหญ่กับเจ้าเมืองพระตะบองนี้เป็นภาระที่ทำให้รัฐบาลกังวลใจ และต้องตัดสินใจปัญหาบอยครั้ง เพราะความขัดแย้งดังกล่าวมักจะเกิดขึ้นเสมอ ๆ ซึ่งเนื่องมาจากบุคลิกลักษณะของข้าหลวงใหญ่ที่มาจากประจำกับ บุคลิกลักษณะของ เจ้าเมืองพระตะบอง เพราะถึงแม้ว่ารัฐบาลจะได้พิจารณาแต่งตั้งบุคคลที่เหมาะสมมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ก็ตาม กล่าวคือ พระยามหาอำมาตยาธิบดีเคยรับราชการอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์มาก่อน ส่วนพระยาศักดาภิเษกเคยรับราชการอยู่ที่มณฑลอีสานในระยะเวลาที่เกิด "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" ดังนั้นบุคคลทั้ง 2 นี้ ย่อมจะรู้ถึงปัญหาต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นกับฝรั่งเศสได้ เนื่องจากเคยมีประสบการณ์ในดินแดนที่เกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสมาก่อน แต่ถาเทียบบุคลิกลักษณะของบุคคลทั้ง 2 กับพระยาคหฬาร แล้วจะเห็นว่า ชัดแจ้ง ความสามารถของพระยาคหฬาร เห็นความมาก ประกอบกับความเคยชินที่เป็นใหญ่มาแต่เดิม และยังมีอำนาจในการปกครองเต็มที่ พระยาคหฬารจึงไม่ยอมรับข้อเสนอและคำแนะนำจากข้าหลวงใหญ่ เพราะกลัวว่า ถ้าเชื่อและทำตามนานวันแล้ว ข้าหลวงใหญ่อาจจะเข้ามาแทรกแซงการปกครอง หรือรุกรอนอำนาจ หรือที่ร้ายที่สุดคือ แย่งอำนาจไปจากพระยาคหฬารได้ ดังนั้นจะเห็นว่า ถ้าเป็นข้อเสนอแนะเกี่ยวกับทางด้านการเมือง การปกครองแล้ว มักจะเกิดความขัดแย้งทุกครั้งไป ตัวอย่างเช่น การตัดสินคดีลักขโมยข้าวเขตแดน เป็นต้น

มณฑลบุรพา เป็นมณฑลชายแดน และเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญเพราะไทยได้ทราบเจตนาของฝรั่งเศสอยู่แล้วว่า หลังจากปี พ.ศ. 2436 เป็นต้นมานั้นฝรั่งเศสเริ่มสนใจมณฑลบุรพา และมณฑลบุรพายังแทรกแซงได้ง่าย นโยบายของทางกรุงเทพฯ ไม่ต้องการให้เกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นทั้งสิ้น และพยายามป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสแทรกแซงเข้ามาด้วย

ประการใด ๆ จะเห็นว่า ฐานะตำแหน่งของข้าหลวงใหญ่ในระยะหลังนี้ เข้าใจว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อย ความรับผิดชอบดูเหมือนจะมีสิทธิมากขึ้นในการตัดสินใจเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส ตัวอย่างเช่น ท้าพระยาศักดาภิเษกเองก็เคยรับราชการในมณฑลยี่สิบาน ซึ่งอยู่เรื่องราวเกี่ยวกับ ร.ศ. 112 มาก่อน และเป็นทหารด้วย ดังนั้นอาจจะสรุปได้ว่า นโยบายของไทยเรื่องมณฑลยี่สิบานนั้น ไม่ต้องการให้เกิดปัญหาหรือข้ออะไรขึ้น ที่จะชักจูงไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามาแทรกแซง เพราะว่าเป็นนโยบายใหญ่ของไทยที่ต้องการรักษาเอกราชไว้ให้ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 5 ก็ทรงเข้าใจ และไว้วางใจพระยาศักดาภิเษกมาก ถึงพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงออกความคิดเห็นเกี่ยวกับพระยาศักดาภิเษกที่ว่า

"... เพราะพระยาศักดาภิเษก เป็นคนที่ถืออำนาจไว้มากอย่างเขมร ถึงพอก็เป็นอย่างนี้มาเหมือนกัน แต่พอเป็นผู้ใหญ่ มีความคิดหยั่งนาหยั่งหลังมาก คิดกันลึกเล็กน้อย แต่การที่จะคิดกันไปเข้าหาฝรั่งเศสนั้นคงจะไม่เข้าไป เว้นไว้แต่เห็นว่าเราจะลงโทษ เพราะมันรู้ดีเหมือนกันว่าอยู่กับฝรั่งเศส คงจะไม่สบายกว่าอยู่กับเรา ขอสำคัญนั้นอยู่ที่ราษฎรไทยความเดือดร้อน อย่างหนึ่ง ทำไมเผลอไปกับฝรั่งเศสบ่อย ๆ อย่างหนึ่ง ก็น่าจะไปเสียทางวันหนึ่ง..."¹

ข้อความนี้แสดงว่า รัฐบาลเข้าใจฐานะของเมืองพระตะบอง และเข้าใจพระยาศักดาภิเษก ว่า ทั้งพระยาศักดาภิเษก (ซุม อภัยวงศ์) และเจ้าพระยาศักดาภิเษก (เปี้ย อภัยวงศ์) มีคาถียยศศักดิ์ อำนาจมาก หาคณคล้าย ๆ กับเจ้าเขมรที่เกี่ยว จึงได้แสดงการทอดคานข้าหลวงใหญ่ถึงกล่าว แต่อย่างไรก็ตาม ถ้ารัฐบาลไม่ลงโทษแล้ว ก็คงจะไม่หันไปหาฝรั่งเศสแน่ เพราะถ้าอยู่กับฝรั่งเศสจะไม่มีสิทธิ และอำนาจทาง ๆ หลงเหลืออยู่เลย แต่ขอเสียก็คือว่าราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน และถ้าพระยาศักดาภิเษก ไขว่

¹ หจข, เอกสาร ร.5, น 41/12 รัชกาลที่ 5 - พระยาศักดาภิเษกบรรพต

การแข่งขันฝรั่งเศษน้อย ๆ เขาอาจจะพลาดท่า เพราะไม่ลุ่มมอลวยเท่าพ่อ (เจ้าพระยา
 ทหารราบเย้ย อภัยวงศ์) เนื่องจากบุคลิกของพระยาตากท้าวเป็นคนแข็ง มีนิสัยใจร้อน
 เนื่องจากความเคยชิน แต่ถึงกระนั้น พระองค์ก็ทรงไว้ใจ และได้แต่งตั้งให้พระยาตากท้าว
 เป็นข้าหลวง เพื่อแก้ปัญหาค้าง และเพื่อไปปกครองต่อไป ซึ่งดูเหมือนว่าฐานะข้าหลวง
 เสาะบิบาลของพระยาตากท้าว นั้น ลดอำนาจ และฐานะลงไปจากเดิม แต่ความจริงไม่ได้เป็น
 เช่นนั้น เพราะพระยาตากท้าว ยังคงเป็น 2 ตำแหน่งในเวลาเดียวกัน คือตำแหน่งเจ้าเมือง
 พระตะบอง และตำแหน่งข้าหลวงเสนาธิการ มณฑลบูรพา

สำหรับปัญหาค้างระหว่างข้าหลวงใหญ่กับเจ้าเมืองพระตะบองนี้ พระยาราช-
 วรานุกล ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยทรงออกความเห็น ว่า พวกชาวเมืองพระตะบอง
 พยายามโฆษณาเรียกร้องความสนใจจากรัฐบาล ดังความเห็นที่ว่า "พวกเมืองพระตะบอง
 นี้เข้าใจยวว่าเรากลัวจะเอาใจไปเข้าด้วยฝรั่งเศษ มักจะโฆษณาให้เราหวาดหวั่นเช่นนี้
 เพื่อที่จะให้ตามใจจนมาแตกร้างเจ้าพระยาตากท้าว (เย้ย อภัยวงศ์)"¹ ซึ่งหมายถึงว่า
 พวกชาวเมืองพระตะบองเขาเจตนาได้ถูกว่า ไทยกลัวพวกเขาจะหันไปเข้ากับฝรั่งเศษ พวกนี้
 จึงสร้างสถานการณ์ต่าง ๆ ขึ้นมาขู่ไทย เพื่อรัฐบาลจะได้ตามใจและเห็นความสำคัญของตน
 และอุปายที่เรียกร้องความสนใจดังกล่าวนั้น มีมานานแล้วตั้งแต่ครั้งเจ้าพระยาตากท้าว
 (เย้ย อภัยวงศ์) ซึ่งความเห็นดังกล่าวนั้นไม่น่าจะถูกตอ้งนัก เพราะเป็นการกล่าวหาและมอง
 ความเพียงคานเดียวเท่านั้น จากสายข่าวราชการไทย ซึ่งไม่ให้ความยุติธรรมแก่ชาวเมือง
 พระตะบองเลย

4. ความเกี่ยวพันกับฝรั่งเศษหลังสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศษฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 เป็น
 ผลจากการยุติข้อพิพาทต่าง ๆ ใน "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112" ซึ่งกว่าจะตกลงกันได้ต้อง

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ฅ 20/6 ที่ 114/16065 พระยาราชวรานุกล - พระยา
 ศักดาภิเษวรฤทธิ วันที่ 29 ตุลาคม ร.ศ. 113.

ใช้เวลาเจรจาบนาน การเจรจาทันทีครั้งแรกเริ่มขึ้นในวันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2436 โดยฝ่ายฝรั่งเศสยื่นร่างสัญญาให้ฝ่ายไทยพิจารณา แต่เป็นการเอาเปรียบไทยมากเกินไป เพราะหลังจากที่กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชาทรงพิจารณาแล้ว ได้ทรงเจรจาต่อรองกับฝ่ายฝรั่งเศส จึงพบว่าฝรั่งเศสเริ่มสนใจพระตะบอง เสียมราฐมาตั้งแต่เวลานี้ ก็จะเห็นได้จากรายละเอียดในคำกราบทูลของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา ความว่า "...ทางคนต่างประเทศเห็นด้วยกันยังไม่เป็นอันตกลง เพราะความคิดแยบยลจะเอาเปรียบเกินความในอดีตกัม และการณ์ที่เพิ่มเติมหลายข้อ เรียกว่าเป็นการคิกเอาเขตร เสียมราฐ ทงลับซ่อนอยู่ในหนังสือนี้เป็นอันมาก..."¹

และถึงแม้ว่าไทยได้ติดต่อขอความช่วยเหลือจากรัสเซีย² ให้ช่วยวาทลาวฝ่ายฝรั่งเศส ให้โอนถอนตามข้อประสงค์ของฝ่ายไทย โดยขอให้พระเจ้ากรุงรัสเซียว่ากล่าวให้ฝรั่งเศส ละเว้นข้อเรียกร้อง 4 ข้อคือ

1. การที่ฝรั่งเศสขอเลิกภาษีเมืองพระตะบองและเสียมราฐ และวันที่ดินฝั่งขวา น้ำโขงเป็นกลางไว้ 16 ไมล์ หรือ 25 กิโลเมตร
2. ฝรั่งเศสขอจัดการโปลิศในทะเลสาบใหญ่ให้อยู่ใต้มงคัมฝรั่งเศส
3. การโปลิศซึ่งรักษาการอยู่ในระหว่างเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และที่ดินซึ่งห่างจากฝั่งตะวันตก 16 ไมล์ ฝรั่งเศสขอไม่ให้อยู่ในมงคัมสยาม และขอให้ขึ้นอยู่กับเจ้าเมือง กรมการ หรือผู้รักษาการในที่นั้น ๆ
4. ขอให้ลงโทษนายทหารชาวเดนมาร์กที่เกี่ยวข้องเวลาชิงเรือที่ปากน้ำ"³

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ฝ 18.1/2 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา-รัชกาลที่ 5 วันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ. 112.

² หจข, เอกสาร ร.5, รล 99/6 สำเนาพระราชโอรสเสวยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราชแห่งชาวรัสเซีย วันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ. 112.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ฝ 18/8 พระองค์เจ้าวิมลนาถวงศ์-พระยานนทบุรี วันที่ 15 กันยายน ร.ศ. 112.

ความหวังของไทยที่กองการจะให้รัสเซียช่วยเหลือยับยั้งฝรั่งเศสในครั้งนี้ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะพระยานนทบุรีศรีเกษการราม (หัด สิงห์เสนี) อัครราชทูตไทยประจำกรุงเบอร์ลิน ไม่มีโอกาสได้เข้าเฝ้าพระเจ้านิโคลัสที่ 2 ซึ่งกำลังเสด็จประพาสเคมมาร์ค และกำลังทรงเสด็จไปจากเมืองจากพระเชษฐาของพระเจ้ากรุงเคมมาร์คคือพระชนมโอรสในขณะนั้น แต่ความจริงแล้วไทยก็ไม่ได้หวังว่ารัสเซียจะช่วยเหลือไทยได้สำเร็จจริง ทั้งพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "...รัสเซียก็เหมือนอังกฤษคือ เมตตาที่สุดก็ป้องกันความเป็นอิสระภาพเท่านั้น ไม่ได้คิดมุ่งหมายคั่นร่นไปอย่างอื่น ยิ่งกว่าที่จะฟังทั้งสองฝ่าย และยินยอมในเมื่อจำเป็นจะต้องยินยอม โดยการบีบบังคับภายใน..."¹ แสดงว่าทั้งอังกฤษและรัสเซียนั้นไม่ได้มีเจตนาที่จะช่วยเหลือไทยจริง นอกจากว่าในกรณีที่ไทยต้องเสียเอกราชไปนั้นจึงจะคอยยับยั้งไว้มากที่เป็นดังนี้เพราะทั้งอังกฤษและรัสเซีย ต่างก็ต้องการแสวงหาผลประโยชน์จากไทยด้วยกันเหมือนกัน และก็ไมต้องการบาดหมางกับฝรั่งเศส

ดังนั้นหลังจากที่ไทยยื่นขอเสนอต่อรองกันไปมาเป็นเวลาหลายครั้งด้วยกัน ไทยก็จำเป็นต้องตกลงและลงนามในสัญญาใหญ่และอนุสัญญา รวมทั้งบันทึกวาทา* กับฝรั่งเศส ซึ่งถึงแม้ว่าไทยจะอยู่ในฐานะเสียเปรียบที่ไม่อาจจะเจรจาต่อรองให้ฝรั่งเศส โอนอ่อนผ่อนตามความประสงค์ของไทยแต่ก็ยังถือว่า "การที่เราต้องเสียไปอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแค่เสียทรัพย์สินและเสียแผ่นดินแต่ไม่เป็นการเสียเกียรติยศ ซึ่งปรากฏแก่ตาโลก"² ส่วนฝ่ายฝรั่งเศสบรรลุถึงจุดประสงค์ตามความต้องการของคนทุกประการ

* อนุสัญญา ก. หน้า (22) - (28).

¹ หจข, ร.5, ฝ 38/2 รัชกาลที่ 5 - พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ วันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 112.

² หจข, ร.5, ฝ 18.2/5 รัชกาลที่ 5 - กรมหลวงพิชิตปรีชากร วันที่ 5 ตุลาคม ร.ศ. 112.

4.1 ผลสะท้อนของสนธิสัญญานับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

สนธิสัญญานับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 มีผลเพียงการระงับข้อพิพาทที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2436 ชั่วคราวเท่านั้น เพราะข้อตกลงต่าง ๆ ในสัญญานับนี้ก่อให้เกิดผลสะท้อนตามมามากมายทั้งในด้านการเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม กลายเป็นปัญหาระยะยาวที่เป็นภาระทำให้รัฐบาลต้องประสบความยุ่งยาก และต้องหาทางแก้ไขตลอดมา เพราะการสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นผลทำให้อิทธิพลทางการเมืองของไทย ที่เคยมีอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงลดน้อยลง การกล่าวหาคงพียงถึงเมืองพระตะบองและเสียมราฐซึ่งหมายถึงมณฑลบูรพา โดยตรงตามใจความขอ 3, 4, 5, 7 และขอ 8 ของหนังสือสัญญา มีผลต่อไทยหลายประการ คือ

"ขอ 3 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้าง คาน ค่าย คู ท่อของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ และในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) ฝั่งขวาของฟากตะวันตกแม่น้ำโขง

ขอ 4. ในจังหวัดซึ่งไกลกว่าไว้ในขอ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษามีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้เป็นกำลัง แต่เพียงที่จำเป็นเท่านั้น และห้ามการตามอย่าง เช่น เคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีผลประจำ ฤาพลเกณฑ์สรรพควยอาวุธเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งอยู่ในที่นั้นด้วย"

ผลของสัญญาในขอ 3, 4 ทำให้พื้นที่ในรัศมี 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตั้งแต่อำเภอเชียงแสน อำเภอเชียงราย ลงมาตามลำน้ำโขงจนถึงสทิงแตร และเมืองเสียมราฐกับพระตะบองทั้งเมืองกลายเป็นเขตปลอดทหารไปด้วย

"ขอ 5 คอเวอนเมนต์สยามจะรับผูกขาดกับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสภายในกำหนดหกเดือน แต่มีไปในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แล้วจึงตั้งบ้านโรงภาษีในที่ตำบลซึ่งไกลกว่าไว้ในขอ 3 นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา ปีมะโรง อัฐศก.

จุลศักราช 1218 ศักราช 1856 นั้นด้วยคอเวอนเมนต์สยามจะไม่เก็บภาษี
สินค้าเข้าออกในจังหวัดที่ใดกล่าวไว้ในข้อ 3 แล้วนั้น จนกว่าจะไต่ตกลงกัน
คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะไต่ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่
กล่าวนี้สืบต่อไป"

สำหรับข้อ 5 มีผลทำให้ฝั่งขวา 25 กิโลเมตร และ 2 เมืองดังกล่าวข้างตนกลายเป็น
เขตปลอดภาษีไปถาวร

ผลจากสัญญาข้อ 3, 4, 5 ยิ่งกำหนดว่า การรักษาความสงบเรียบร้อยในบริเวณ
ดังกล่าวนี้ต้องทำเป็นแบบธรรมเนียมที่เคยทำมา ไทยจะไปสร้างด่าน ค่ายทหาร หรือ
เกณฑ์ทหารไม่ได้ จะมีไต่ตกลงกระเวน (ตำรวจภูธร) ซึ่งก็ต้องมีจำนวนเท่าที่จำเป็นและ
ต้องเป็นชาวพื้นเมืองที่นั้น ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้ไทยเสียอำนาจในการปกครอง และเสีย
ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ นอกจากนั้น ผลในระยะยาว ฝรั่งเศสได้อาศัยจุดอ่อนในบริเวณ
ดังกล่าวขยายอิทธิพลเข้ามาในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง โดยเฉพาะดินแดนทางสามหลวงพระบาง
เสียมราฐ และพระตะบอง

"ข้อ 7 คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ คนในบังคับอาณานิคมอยู่ในปกครองฝรั่งเศสก็
ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งใดกล่าวไว้ในข้อ 3 เมื่อถือหนังสือเดินทาง
ของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัด อันใดกล่าวไว้นี้จะไต่
รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน"

ผลของสัญญาข้อ 7 ได้ผลตามสัญญาไทย-ฝรั่งเศส พ.ศ. 2399 (ค.ศ. 1856)
ที่ว่าด้วยหนังสือเดินทางของคนในบังคับฝรั่งเศส ต้องได้รับการประทับตราอนุญาตจากรัฐบาลไทย
แต่ในสนธิสัญญา 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 มาตราดังกล่าวให้อำนาจฝรั่งเศสออกหนังสือเดินทาง
ได้ ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการล้มล้างสิทธิของไทยที่เกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นผลทำให้รัฐบาล
ไม่สามารถควบคุมและทราบจำนวนคนในบังคับได้ สัญญานี้ทำให้ไทยเสียเปรียบฝรั่งเศสมาก

และได้เป็นปัญหาทางการปกครองเรื่อยมา เพราะฝรั่งเศสได้อาศัยจุดอ่อนในข้อนี้แทรกแซงและขยายอำนาจเข้ามาจนไทยต้องพยายามหาทางแก้ไข ซึ่งกว่าจะเป็นผลสำเร็จต้องใช้เวลากว่าหลายปี และต้องสูญเสียเงินแสนหลายแห่งเป็นการแลกเปลี่ยนฝรั่งเศสจึงจะยอมแก้ไขให้

"ข้อ 8. กอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลไว้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคน อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส และมีที่เมืองนครราชสีมา และเมืองนาน เป็นต้น"

ส่วนข้อ 8 นั้น ฝรั่งเศสได้สิทธิในการตั้งกงสุลที่เมืองนาน และโคราช ต่อมาในปี ค.ศ. 1894 (พ.ศ. 2437) ฝรั่งเศสขอตั้งสถานกงสุล 4 แห่งคือที่อุบลราชธานี หนองคาย เชียงของ จำปาศักดิ์ อีก 2 แห่งในเขตลพบุรีพา คือที่พระตะบอง และเสียมราฐ กับที่กรุงเทพฯ อีก 1 แห่ง รวม 7 แห่ง แต่จะใช่งงสุล 6 คน เพราะที่พระตะบองและเสียมราฐจะใช่งงสุลคนเดียวกัน แต่ในการปฏิบัติปรากฏว่า ฝ่ายฝรั่งเศสไม่มีตัวบุคคลพอสำหรับมาตั้งเป็นกงสุล จึงปรากฏว่าในตอนแรกมี "ม.โรแลนด์" เป็นกงสุลประจำพระตะบองคนเดียว ส่วนเมืองอื่น ๆ ยังไม่ได้ตั้ง¹

อาจกล่าวได้ว่า สนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 แสดงให้เห็นเจตนาของฝรั่งเศสเป็นครั้งแรกที่ต้องการเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ เพราะต่อจากนี้ไปฝรั่งเศสเริ่มดำเนินทุกวิถีทางในการขยายอิทธิพลของตนเข้ามาแทรกแซงในดินแดนดังกล่าว ซึ่งได้ทำควบคู่กันไปทั้งทางการเมืองการใช้อำนาจของกงสุล และการเจรจาในการทำสัญญาฉบับต่าง ๆ จึงทำให้มีเรื่องบาดหมาง และกระทบกระทั่งกัน ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา ไทยได้พยายามหลีกเลี่ยงอ่อนอ่อนผ่อนเบา แก้ไขในทุก ๆ ด้าน แต่ก็ได้ผลช้ามาก ไทยต้อง

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ผ 18.2/2 ลำเนาที่ 2/18623 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา - พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113 (ค.ศ. 1895).

ใช้เวลาแก้ปัญหา "มณฑลเขมร" กว่า 10 ปี จึงจะเป็นผลสำเร็จ โดยที่ไทยต้องเสียพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)

4.2 ความพยายามของไทยและฝรั่งเศสในการระงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นใน

เขต 25 กิโลเมตร และบริเวณหัวเมืองเขมร

การที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงระยะ 25 กิโลเมตร และบริเวณหัวเมืองพระตะบองและเสียมราฐกลายเป็นเขตปลอดทหาร และปลอดภาษีนั้น มีผลทำให้อำนาจการปกครองของไทยในบริเวณดังกล่าวมีน้อยมาก เพราะไม่สามารถจะมีกองทหารไว้รักษาความสงบได้ ทำให้เกิดปัญหาใจราษฎรชุกชุมในบริเวณ 25 กิโลเมตร ผู้ร้ายทั้งฝั่งไทยและฝั่งฝรั่งเศสหนีเข้ามาอยู่ในบริเวณนี้ หรือกรณีคนในบังคับฝรั่งเศสมากระทำความผิดในเขตไทย แล้วหลบหนีออกไปโดยที่ทางการไม่อาจจะติดตามจับกุมได้ ก่อให้เกิดความไม่เข้าใจกันระหว่างเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายฝรั่งเศสฝั่งตรงข้าม ฝรั่งเศสกล่าวหาว่าไทยรู้เห็นเป็นใจกับพวกผู้ร้าย ในบางครั้งทางฝรั่งเศสก็ฟ้องร้องต่อทางรัฐบาลไทยว่า เจ้าพนักงานไทยบังคับเก็บภาษีสินค้าซึ่งคนในบังคับฝรั่งเศสนำเข้าในเขต 25 กิโลเมตร หรือเจ้าพนักงานไทยเข้าไปฝั่งซ้ายกวาดต้อนราษฎรมายังฝั่งขวา และบังคับเก็บเงินส่วยราษฎรในดินแดนของฝรั่งเศส เหตุนี้วนวายต่าง ๆ เหล่านี้ทางฝ่ายต่างกล่าวโทษซึ่งกันและกัน แต่รัฐบาลไทยก็พยายามหาทางตกลงกับฝรั่งเศสตลอดมา เพราะขณะนั้นฝรั่งเศสยังคงยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน พร้อมทั้งอ้างว่าจะต้องยึดไว้ต่อไป เนื่องจากเหตุการณวนวายต่าง ๆ ตามชายแดนยังไม่สงบเรียบร้อย

4.2.1 สัญญาการระงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร

รัฐบาลไทยต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี จึงหาทางเจรจากกลงกับฝรั่งเศสเพื่อจะระงับเหตุร้ายที่ชายแดน พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงเจรจากับนาย ฮาโนโตซ์ (Hanotaux) รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ ซึ่งดำรงตำแหน่งต่อจากนาย เดอเวลล์ (Develle) อยู่เป็นเวลานาน ในที่สุดทั้งสองฝ่ายตกลงกันได้ว่า จะแต่งตั้งข้าหลวงของตนออกไประงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร และบริเวณหัวเมือง

เขมรของไทยที่ติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศส ข้อตกลงจึงกล่าวมีการลงนามในวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2437* ซึ่งมีข้อความโดยย่อต่อไปนี้

1. รัฐบาลไทยและรัฐบาลฝรั่งเศสตกลงที่จะจัดตั้งข้าหลวงผสมไปจัดการระงับการวิวาทซึ่งอาจจะเกิดขึ้นในดินแดนดังกล่าว
2. รัฐบาลทั้งสองจะประชุมตกลงกันกำหนดค่าบดที่ข้าหลวงผสมจะออกไปปฏิบัติภารกิจ และจะกำหนดเรื่องราวและขอบเขตที่จะออกไปปฏิบัติหน้าที่ด้วย
3. ข้าหลวงผสมทั้งสองฝ่ายจะจัดทำรายงานยื่นต่อรัฐบาลของตนไว้เป็นหลักฐาน
4. ข้าหลวงผสมชุดนี้กำหนดเวลาอยู่ในตำแหน่งเพียง 1 ปีเท่านั้น

4.2.2 การจัดตั้งคณะกรรมการผสมไทย - ฝรั่งเศส

กรมหลวงเทเวศน์วัชรินทร์ ทรงเปิดการเจรจา กับ นายปิแยงส์กัวในวันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2438 ที่กรุงปารีส เพื่อตกลงเกี่ยวกับข้อปฏิบัติ ที่ระบุไว้ในข้อตกลงฉบับวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2437 ทั้งสองฝ่ายต่างก็แต่งตั้งผู้แทน ออกไปปฏิบัติหน้าที่ ผู้แทนฝ่ายไทยได้แก่ พระยาศักดาภิเษวรฤทธิ ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสได้แก่ นายเอมิล โรแลนด์ (Emil Roland) คณะบุคคลทั้งสองเดินทางไปปฏิบัติหน้าที่ ณ เมืองพระตะบอง**

ถึงแม้ว่าไทยจะยินยอมจัดตั้งคณะกรรมการผสมไทย - ฝรั่งเศสขึ้นที่เมืองพระตะบอง แต่ไทยก็เข้าใจเจตนาและหมายของฝรั่งเศสเป็นอย่างดี เพราะว่าชายแดนไทยทางด้าน พระตะบอง และเสียมราฐไม่เคยเกิดเหตุการณ์ยุ่งยากอะไร จนถึงกับว่าจะต้องมีข้าหลวง ฝรั่งเศส ออกมาจัดการระงับปราบปรามพร้อมกันข้าหลวงไทย ดังนั้นกระทรวงมหาดไทย จึงมีตราสั่งถึงพระยาศักดาภิเษวรฤทธิให้ระมัดระวังความยุ่งยากต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นมีใจความว่า "... ที่ฝรั่งเศสจักให้มองซิเออร์โรแลนด์ออกมานี้จะหมายเป็นความดีแก่ฝ่ายเรานั้นไม่ได้ จำต้อง

* ภาควิชา ก. หน้า (25) - (26).

** ดูรายละเอียดในบันทึกจาก วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2438 ภาควิชา ก. หน้า (27 - (28).

ระวังชั้นเชิงแยบคายให้จงมาก..."¹ พรหมทั้งห้าเห็นว่า มงซิเออร์โรแลนด์ มีอำนาจและ
หน้าที่เฉพาะผูกขาดส่วนจัดการเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับข้อความในสัญญาในชั้นนี้ ลงวันที่ 3
ตุลาคม ร.ศ. 112 เท่านั้น จำพวกเหตุการณ์ตามชายแดนหรือการทำผิดต่อสัญญา โดย
ให้ตกลงประนีประนอมกันให้เรียบร้อยตามทางราชการแล้วส่งบันทึกถ้อยคำหรือสำนวนข้อความที่
ตกลงเข้ามายังกรุงเทพฯ ถ้าข้อใดที่ปัญหากันไม่ตกลงก็ให้มีบอกชี้แจงเข้ามา ส่วน
เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองภายใน ห้ามไม่ให้ผูกตกลงด้วย เพราะไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่
ข้าหลวงผสม² นอกจากนั้นยังให้พระยาศักดาภิเษกชี้แจงให้พระยาพหลโยธิน ระวังรักษา
ราชการให้ดี ถ้ามงซิเออร์โรแลนด์ พுகถึงราชการในพื้นที่บ้านเมืองก็ให้บอกไปให้พวก
พระยาศักดาภิเษก และให้พระยาศักดาภิเษกชี้แจงให้พระยาพหลโยธิน กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย
ทั้งหมดยกเว้นกัน "จะได้ไม่เป็นช่องทางให้ศัตรูภายนอกโอบเอื้อมเข้ามากระทำการอันตรายได้"
เกี่ยวกับเรื่องข้าหลวงผสมนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงพระดำริว่า "เรื่องนี้เป็นเรื่อง
น้ำล่อล่อให้ร้าย แก่เจ้าเป็นแล้วก็ให้ไป"³ หมายถึงว่าฝรั่งเสสพยายามเข้าแทรกแซงที่ละ
น้อย ๆ โดยไม่ให้ไทยรู้ตัว

มงซิเออร์โรแลนด์ ได้แสดงท่าทีที่จะขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสตั้งแต่เริ่มแรกที่เกี่ยว
โดยได้ไปหาพระยาศักดาภิเษกซึ่งตั้งบ้านอยู่อาศัยโดยอ้างว่า บ้านที่ไทยจัดให้กันนั้นร้อน
ไม่เป็นที่ตากอากาศไม่ชอบใจ ทางฝ่ายไทยเห็นว่า ถ้าไม่จัดให้ตอนแรกอาจจะต้องจัดให้ใน
ตอนหลัง และฝรั่งเศสอาจจะใช้เป็นสาเหตุกล่าวหาว่าไทยไม่ช่วยเหลือเรื่องที่อยู่อาศัยได้
จึงสั่งให้พระยาศักดาภิเษกปรึกษาหารือกับมงซิเออร์โรแลนด์ ให้ใช้เงินหลวงจัดซื้อที่และ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ฝ 11/3 ที่ 349/3117 กระทรวงมหาดไทย-พระยา
ศักดาภิเษกวรฤทธิ์ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. 113.

²
ก.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ฝ 11/2 ที่ 143/3119 รัชกาลที่ 5 - กรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ วันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113.

บ้านตามหิมองซีเออร์โรแลนด์ทองการ หรือปลูกใหม่เป็นของหลวง สำหรับเป็นที่ว่าการ
 ขาหลวงเมืองพระตะบอง หรือทำเป็นที่พักนักเดินทางทางประเทศ แต่เวลานี้ให้ มองซีเออร์
 โรแลนด์พักอยู่ก่อน ความจริงตำแหน่งขาหลวงผสมนี้ตามสัญญากำหนดไว้ให้จกษัตริย์ลาว
 มีระยะเวลาเพียง 1 ปีเท่านั้น ดังนั้นการที่ฝรั่งเศสเรียกร้องซื้อที่ดินปลูกบ้านพักอาศัยนั้น
 ฝ่ายไทยจึงแปลเจตนาไปว่า ฝรั่งเศสต้องการตั้งรกรากอยู่อย่างถาวรนั่นเอง เมื่อรัชกาล
 ที่ 5 ทรงทราบเรื่องนี้ ได้ปรารภว่า "เรื่องนี้ เล่นเอาไม่อายุกันสิว่า จะไปทรวการเป็น
 กราว ไม่ใช่เป็นกงซุล ถ้าเป็นเอเยนตการล่าขาย แล้วทำไมจึงจะต้องซื้อที่ดิน จะเถียงกัน
 ก็เป็นความ..."¹

ตลอดระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่ง มองซีเออร์โรแลนด์ได้ใช้อำนาจในหน้าที่ขาหลวง
 ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส เช่นเกลี้ยกล่อมกรมการเมือง พ่อค้าชาวจีนให้เข้าเป็นพรรคพวก
 จึงมีเรื่องขัดแย้งกับพระยาตากษรฯ อยู่บ่อย ๆ ตัวอย่างเช่น

มองซีเออร์โรแลนด์กล่าวหาว่า พระยาตากษรฯ ทำผิดสัญญาคือ

ก. เก็บภาษีสินค้าในเมือง พวกปลาแพ เลือ หวาย หนึ่ง เขา
 ขาวสาร ซึ่งตามสัญญาให้เลิกเก็บ

ข. จัดกรมการคุมกำลังและอาวุธออกไปตั้งคานถึงพรมแดนต่อเมืองโพธิสัตว์
 สำหรับเรื่องนี้ฝ่ายไทยได้โต้แย้งว่า เป็นธรรมเนียมเดิมในเมืองพระตะบอง เมื่อถึงฤดูแล้ง
 เคยแต่งกรมการออกไปตั้งคานคอยตรวจจับโจรผู้ร้ายตามชายแดน เพราะเป็นเวลาที่โจร
 ผู้ร้ายลอบลักโค กระบือ ช้าง มา พาหนีข้ามเขตแดน และเมื่อทำสัญญาปี ร.ศ. 112
 กับฝรั่งเศสแล้ว พระศักดาภิเษกขาหลวงใหญ่ได้แจ้งให้เรลคังฝรั่งเศสเมืองโพธิสัตว์ทราบ
 แล้ว เรื่องก็เรียบรอยตลอดมา ที่จริงไทยอยากจะได้เลิกเหมือนกัน เพราะเปลืองค่าใช้จ่าย

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ผ 32.2/2 ที่ 34 รัชกาลที่ 5 - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
 วันที่ 7 มิถุนายน ร.ศ. 114.

๑
 แสดงว่า ยูรายจะกำเริบมากขึ้น และฝรั่งจะกล่าวหาว่าไม่รักษายาแถมให้เรียนร้อย
 นอกจากนั้น มงซิเออร์ เดอ ฟรานซ์ ราชทูตฝรั่งเศสยังได้กราบทูลมายัง
 กรมหลวงเทเวธวัชรโพรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศว่า กิริยาท่าทางของผู้สำเร็จ
 ราชการเป็นปฏิปักษ์ต่อ มงซิเออร์ โรแลนด และรัฐบาลไทยจะต้องรับผิดชอบความทุกข์
 ยากต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นแก่ มงซิเออร์โรแลนดด้วย แต่ทางไทยก็รู้ถึงต้นเหตุของความ
 ยุกยักทั้งกล่าว และก็เข้าใจในตัวยุทธศาสตร์การนี้ ทั้งกำลังของกรมหลวงดำรง
 ราชานุภาพที่มีไปถึงพระยาศักดาภิเษก ความว่า

"พิเคราะห์ข้อความที่โรแลนดว่านั้น ถ้าจะอุปมาที่เสมอเขาซึ่งกองเชื้อเพลิง
 ซึ่งเขาหมายจะจุดให้เป็นไฟเกิดขึ้นในน่านเรือน การอย่างใดจะเป็นเชื้อไฟให้เขา
 จุดไฟหรือไม่โดยประการใด เราเป็นเจ้าของบ้านยอญอยู่ เมื่อเห็นว่าการอย่างใด
 มันจะเป็นเชื้อเพลิงให้เขาจุดจริงก็มีอย่างเดียว จะต้องชิงจับบ้านของเสียให้
 สอดกนกเชื้อไฟ อีกอย่างหนึ่ง ใช้น้ำเย็นชุบยอมเสียไหม้โชกไม่เป็นเชื้อไฟ
 แล้วถึงจะจุดก็คงไม่ติดเป็นความจริง ดังอุปมาอันนี้..."²

ขอล่าวหากังกล่าวไม่ปรากฏว่าได้รับการคัดค้านหรือการโต้ตอบจากฝ่ายไทยอย่างไร
 และฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่คิดใจที่จะเอาความ เรื่องจึงเงียบหายไป เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่า
 ฝรั่งเศสลองเชิงดูว่าไทยจะโต้ตอบอย่างไร ? โดยสร้างสถานการณ์ขึ้นมาใหญ่เป็นเรื่อง
 ร้ายแรง เพื่อจะโค่นปฏิปักษ์โต้ตอบจากฝ่ายไทย ซึ่งถ้าเป็นผลสำเร็จก็จะโค่นแทรกแซง

¹
 ทช, เอกสาร ร.5, ม 2.21 ก/24 ที่ 113 /3505 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ-
 กรมหลวงเทเวธวัชรโพรประการ วันที่ 30 เมษายน ร.ศ. 115.

²
 ทช, เอกสาร ร.5, ม 2.21ก /24 ที่ 1 /1081 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ-
 พระยาศักดาภิเษกวรฤทธิ วันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 115.

ในเรื่องอื่น ๆ ให้มากขึ้น แต่ฝ่ายไทยก็ทราบเจตนาของนโยบายดังกล่าวเป็นอย่างดีว่า
ฝรั่งเศสพยายามจะก่อความเคลื่อนไหวในภูมิภาคเมืองระส่ำระสายจะได้หันไปขอความช่วยเหลือ
จากฝรั่งเศส ทั้งนี้ไทยจึงแก้ไขโดยการจัดการปกครองภายในเขตลพบุรีพาให้สงบเรียบร้อย
ระงับเหตุการณ์ร้ายแรงต่าง ๆ ที่จะทำให้ราษฎรเดือดร้อน และพยายามชักจูงราษฎรให้
จงรักภักดีต่อรัฐบาลไทย

ข้าหลวงผสมที่จกตั้งขึ้นมาที่เมืองพระตะบองนี้ความจริงแล้วไม่มีหน้าที่ราชการอย่าง
ไรเลย คล้าย ๆ กับว่าตั้งขึ้นมาเพื่อจะใช้เป็นช่องทางหาเหตุแทรกแซงเข้ามาในเขตลพบุรีพา
นั่นเอง คงใจความในโทรเลขของพระยาตากสินว่า ความว่า

"ตั้งแต่ มงซีเออร์โรลงมาอยู่ที่เมืองพระตะบอง ยังไม่เห็นทำการสิ่งใด
แต่กิจวัตรของมงซีเออร์โรลง คอยหาช่องโอกาสที่จะก่อเหตุในพื้นบ้านเมือง
อยู่เสมอ แต่ทุกวันนี้ราชการในเมืองพระตะบองที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสก็ไม่มีสิ่งใด
มีแต่การขรรคมดาของบ้านเมืองเล็กน้อย"

ข้อความดังกล่าวนี้เป็นหลักฐานที่ยืนยันเจตนาของฝรั่งเศสให้เห็นชัดเจนว่าฝรั่งเศส
พยายามที่จะใช้อำนาจและหน้าที่ของข้าหลวงผสมก่อเหตุเคลื่อนไหววุ่นวายขึ้น ซึ่งเมื่อได้โอกาส
ก็จะขยายอำนาจแทรกแซงเข้ามาในเขตลพบุรีพาทันที ทั้งนี้ทางฝ่ายไทยจึงต้องการจะเลิก
และเมื่อมงซีเออร์โรแลนด์ประกาศตั้งศาลข้าหลวงผสมที่ที่พักนั้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
จึงได้มีตราฉบับแจ้งให้พระยาตากสินฯ หากโอกาสพบปะและบอกให้มงซีเออร์โรแลนด์ทรวจูก
คำสั่ง และสัญญาเรื่องข้าหลวงผสม ซึ่งมีกำหนดเวลาเพียงปีเดียว เมื่อไม่มีคำสั่งเป็น
อย่างอื่น ก็ต้องหมดหน้าที่ตามสัญญา อนึ่งพระยาตากสินฯ เองก็มีหน้าที่ราชการอย่างอื่นคือ

¹ หพ, เอกสาร ร.5, ๘ 20/8 ที่ 345/10330 พระยาราชวรานุกุล-
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ วันที่ 28 มิถุนายน ร.ศ. 115.

จักราชการเมืองศรีโสภณ* และตรวจตราเมืองนครเสียมราฐ เป็นต้น จำเป็นจะต้องไป
ตรวจจัดการตามหน้าที่เดิมต่อไป¹ สาเหตุที่ไทยตกลงชี้แจงกับ มอนซิเออร์โรแลนด์
ข้าหลวงผสมแทนที่จะเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสนั้น เป็นเพราะว่าไทยทราบถือว่า
ฝรั่งเศสจะต้องไม่ยอมยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงผสมอย่างง่าย ๆ แน่ และจะต้องใช้สาเหตุ
อ้างว่า จำเป็นจะต้องมีตำแหน่งนี้ต่อไป เนื่องจากเหตุการณ์ตามชายแดนยังไม่สงบ
ความจริงฝรั่งเศสมีเจตนาที่จะแย่งชิงดินแดนส่วนอื่น ๆ ของไทยอีกจึงคิดที่จะใช้ ข้าหลวง
ผสมเป็นเครื่องมือต่อรองในการเจรจากับไทย ดังนั้นไทยจึงกล่าวว่า ถ้าเจรจากับรัฐบาล
ฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสจะเกลี้ยกล่อมเห็นยาวต่อเวลาให้ยืดยาวต่อไปอีกนั่นเอง แต่ผลที่สุด
เมื่อฝ่ายไทยยินยอมให้มีการทออายุของคณะกรรมการชุดนี้ คณะกรรมการผสมไทย-ฝรั่งเศส
จึงต้องล้มเลิกไป ภายหลังที่พ้นขึ้นเพียงปีเดียวเท่านั้น

4.3 การโต้แย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องข้าหลวงใหญ่ผสมตะลุงบูรพา

การที่ไทยแสร้งทำเป็นเอก พระยาศักดากิเกษวรฤทธิ์ไปเป็นข้าหลวงใหญ่
ประจำที่มณฑลบูรพานั้น ฝรั่งเศสได้ถือเป็นสาเหตุกล่าวหาว่าไทยทำผิดจากข้อสัญญาในปี ค.ศ.
1893 เพราะในสัญญาข้อ 3, 4 ห้ามไม่ให้ไทยมีอำนาจยกทหารเข้าไปในเมืองพระตะบอง
และเสียมราฐ เพื่อป้องกันไม่ให้ไทยเบียดเบียนพลเมืองของทั้ง 2 เมือง ซึ่งเป็นชาติเขมรได้
โดยพลการ ดังนั้นการที่ไทยมีนาย ^{ทหาร}ประจำตำแหน่งอยู่ที่แขวง เมืองพระตะบองและเสียมราฐ
นั้น ฝรั่งเศสจึงจำเป็นต้องแต่งตั้ง มอนซิเออร์ เดอ กูลยง เป็นข้าหลวงฝรั่งเศสประจำอยู่

* พระยาศักดากิเกษวรฤทธิ์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่อยู่ที่เมืองศรีโสภณ ก่อนที่จะ
มารับตำแหน่งข้าหลวงผสมที่เมืองพระตะบอง

¹ หช, เอกสาร ร.5, ผ 20/8 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - พระยาศักดากิเกษ
วรฤทธิ์ วันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 114.

ในแขวงเมืองทั้งสองนี้ว่าคราว ฝ่ายไทยได้ชี้แจงว่า ก่อนเป็นหม่อม พระยาศักดาภิเษก รัชการทหารอยู่จริง แต่หลายปีมาแล้วได้ปลดมาอยู่กองหม่อมรัชการฝ่ายพลเรือน ก่อนที่จะได้รับตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า พระยาศักดาภิเษกได้เป็นข้าหลวงก่อนลงชื่อในสัญญาปี ร.ศ. 112 และได้รับราชการในตำแหน่งนั้นตลอดมา¹ ค่ายแห่งนี้เอง ฝรั่งเศสจึงไม่มีสิทธิแต่งตั้งมอญซีเออร์ เกอกูลยง เป็นข้าหลวงของรัฐบาล ฝรั่งเศสในเมื่อตำแหน่งข้าหลวงนั้นเล็กมานานแล้ว และก็ไม่ได้มีการทูลสัญญาเรื่องการตั้งข้าหลวง (ข้าหลวงเทศาภิบาล) อีก เพราะฉะนั้นไทยไม่เห็นด้วยกับการที่ฝรั่งเศสส่งทหารเข้ามาอยู่เมืองพระตะบอง และต้องการให้รัฐบาลฝรั่งเศสรับมีคำสั่งถอนทหารเหล่านั้น ออกไปจากดินแดนไทยด้วย

ฝรั่งเศสไม่ยอมฟังเหตุผล แต่กลับโต้แย้งต่อไปว่าในสัญญาข้อ 4 เกี่ยวกับการที่ความของคำ "Local authorities" นั้น หมายความว่า เจ้าพนักงานรักษาราชการปกครองเมืองพระตะบองและเสียมราฐจะต้องเป็นคนพื้นเมือง ไม่ใช่เป็นคนที่ตั้งไปจากกรุงเทพฯ แต่ไทยกล่าวถึงในสัญญาโดยส่งคนกรุงเทพฯ ไปแทนตำแหน่งที่ชาวเมือง เป็นอยู่ก่อน และถึงกับคัดค้านการที่เมืองพระตะบองคนเก่าออกส่งขุนนางไทยออกไปว่าราชการ มีหน้าว่าขุนนางผู้นี้ยังเป็นเยนเรลนายทหารด้วย ซึ่งผิดต่อหนังสือสัญญาเป็นสองชั้น²

ฝ่ายไทยชี้แจงว่า ฝรั่งเศสแปลความผิดตลอดเรื่อง คำว่า "Local Authorities" นั้นแปลว่าเจ้าพนักงานในบ้านเมืองจริงและคนไทยที่ตั้งไปจากกรุงเทพฯ ก็เรียกว่าเป็นเจ้าพนักงานจากบ้านเมืองได้ ที่ใช้คำนี้ คงมีความประสงค์จะกันเจ้าพนักงานจากต่างประเทศเท่านั้น และฝ่ายฝรั่งเศสแน่ใจหรือว่าคนชาวเมืองพระตะบอง เสียมราฐ พวกละแวก และ

¹ ทพ., เอกสาร ร.5, ๘2.2/11 ที่ 24 / 640 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรประการมอญซีเออร์ เกอกูลยง ของ เกอวิล วันที่ 29 ตุลาคม ร.ศ. 120.

² กองบรรณสาร, ก.ค, แฟ้ม 8.8.2 ที่ 42 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวธวงศ์โรประการ วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.

พวกลาวเหล่านั้นจะปกครองบ้านเมืองของตนเองตามลำพังได้ เพราะคนพวกนี้ไม่ได้เรียนรู้กฎหมายหรือธรรมเนียมที่ถูกของเพื่อนอย่างประเทศที่เจริญแล้ว พลเมืองเหล่านั้นส่วนใหญ่คอยความเจริญ ถ้าปล่อยให้ปกครองกันเองแล้ว จะทำให้เกิดความเดือดร้อนอยู่เสมอ และรัฐบาลฝรั่งเศสซึ่งมีเขตแดนติดต่อกันก็จะได้รับความลำบากด้วย เนื่องจากว่ารัฐบาลไทยไม่มีวิธีการใดที่จะรับผิดชอบความประพฤติของชาวเมืองได้

การที่รัฐบาลไทยส่งคนที่มีความรู้ความชำนาญออกไปช่วยปกครองบ้านเมืองอยู่นั้น ไม่ใช่เพิ่งทำอยู่ในเวลานั้น และไม่เฉพาะที่เมืองพระตะบอง เสียมราฐ เมืองหลวงพระบาง หรือมณฑลชางเผ็งแม่น้ำโขง วิธีการเช่นนี้มีมาแต่โบราณแล้ว และมีอยู่ทั่วทั้งพระราชอาณาเขต ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ไปถึงประเทศมลายูทางตะวันตกก็เป็นดินแดนไทย เป็นการปกครองที่ออกไปจากอำนาจกลางที่กรุงเทพฯ ทั้งสิ้น เพื่อรับผิดชอบความประพฤติทุกอย่างของชาวเมืองของประเทศใกล้เคียง ซึ่งถ้าไม่ทำเช่นนี้แล้ว ประเทศใกล้เคียงจะไม่มีความสุขเลย

ไทยไม่มีความมุ่งหมายที่จะตัดเจ้าพนักงานชาวเมืองออกจากตำแหน่ง การเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองก็แล้วแต่ความเหมาะสม และมีอยู่ทั่วไปไม่เฉพาะเมืองตามฝั่งแม่น้ำโขงเท่านั้น เพราะทุกวันนี้ไทยเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว จำเป็นจะต้องจัดการปกครองเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นตามกันไปด้วย ดังนั้นวิธีการคัดคนเก่าออก เอาคนดีแทนจึงต้องมีอยู่เสมอ ข้าราชการที่รัฐบาลส่งออกไปนั้นถือเป็นตัวแทนของรัฐบาลในกรุงเทพฯ และมีอำนาจที่จะบังคับบัญชาข้าราชการเมืองต่าง ๆ ดังกล่าว อนึ่ง ฝรั่งเศสไม่มีสิทธิ์ที่จะห้ามไม่ให้เขาไปปกครองดินแดนเหล่านั้น เพราะหนังสือสัญญาห้ามแทรกการทหารไม่ได้อำนาจไปถึงการปกครอง¹

จะเห็นว่า ฝรั่งเศสพยายามยกสาเหตุดังกล่าวขึ้นมาเป็นข้อกล่าวหาไทยว่ากระทำผิดจากข้อตกลงในสัญญาปี ร.ศ. 112 เพื่อจะใช้เป็นข้ออ้างในการขอเอาเมืองพระตะบอง และเสียมราฐตามต้องการ แต่ไทยก็รู้เท่าทันทุกครั้งไป ฝรั่งเศสจึงต้องยอมจำนนต่อหลักฐานของฝ่ายไทย ถึงที่กรมหลวงเทเวศร์วังหน้าโรประการ ได้ทรงออกความเห็นไว้ว่า

¹ หพ, เอกสาร ร.5, ฝ 19/2 ที่ 54 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวงเทเวศร์วังหน้าโรประการ วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 121.

"... การที่เป็นขึ้นอย่างนี้ คงจะเป็นการที่คิดยั่วเข้าให้ชักเคืองใจ แล้วถ้าฝ่ายไทยไปลงมือวิวาทก่อน ก็จะได้เป็นเหตุใหญ่ต่อไป... พระยาศักดาภิเดช ข้าราชการหลวง และพระยาทหารฯ คงจะเข้าใจในความผิดของฝรั่งเศส แลรักษาการไม่ให้มีเหตุวิวาทกัน แลซึ่งจะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศได้..."¹

ข้อความดังกล่าวนี้ก็เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ฝรั่งเศสใช้ทดลองปฏิบัติการจากฝ่ายไทย โดยใช้สาเหตุเรื่องชาวหลวงใหญ่ประจำมณฑลบูรพาเป็นข้ออ้าง ให้เกิดการโต้เถียงซึ่งอาจจะถึงขั้นทะเลาะวิวาทกัน และถ้าเป็นถึงนั้นแล้วฝรั่งเศสก็จะฉวยโอกาสเข้ามาแทรกแซงได้สะดวกขึ้น ทั้งนี้เป็นหน้าที่ของพระยาศักดาภิเดช และพระยาทหารฯ ที่จะคอยร่วมมือกันระงับเหตุการวิวาทต่าง ๆ มิฉะนั้นจะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้

4.4 ชาวเขมรอพยพ เข้ามาอยู่ในมณฑลบูรพา

การที่ไทยจัดตั้งชาวหลวงออกไปรักษาราชการอยู่ในมณฑลบูรพานั้น ทำให้ราษฎรมีความสุขสมบูรณ์ขึ้นกว่าแต่เดิม และเกิดเป็นข้อเปรียบเทียบระหว่างเขตเขมร ซึ่งอยู่ในปกครองของฝรั่งเศสมาก เป็นเหตุทำให้ชาวเขมรในเขตของฝรั่งเศสอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลบูรพาจำนวนมาก แม่แตหาราชการในเขตเขมรเช่น หลวงชนะบรรพต นายกองส่วย กระวาน เมืองโพธิ์สัตว์ พาดรอมครัวและเลขจำนวน 98 คน เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่เมืองพระตะบอง ซึ่งก็ได้รับการทำนุบำรุงให้ได้ทำมาหากินมีความสุข

รัฐบาลมีนโยบายให้ความช่วยเหลือคุ้มครองบุคคลจำพวกนี้ เพราะถือว่า "เป็นการหนีรือมาพึ่งเย็น"² ดังนั้นในบางครั้งก็ฝ่ายฝรั่งเศสมีหนังสือเข้ามาแจ้งความนิคมขอให้ส่งตัวออกไปชำระความ ฝ่ายไทยก็ไม่ยอมส่งตัวออกไป แต่ได้แนะนำให้มาฟ้องร้องกันที่ศาลใน

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 8.8.1 ที่ 27 ⁷⁶⁴³ กรมหลวงเทเวศร์วัชรโปประการ-พระยาราชวรานุกูล วันที่ 30 ตุลาคม ร.ศ. 120.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 2.25/4 ที่ 170 /34138 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ-กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ วันที่ 4 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116.

เขตไทย ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า เมื่อเกิดปัญหาวิวาทระหว่างคนไทยกับคนในบังคับ
ฝรั่ง เศรษฐาชายแดนหลายทอดหลายครั้งด้วยกัน และข้าหลวงโคฟองรองแจ้งให้ฝรั่งเศรษฐา
ไต่ถามฝรั่งเศสก็ไม่วางใจให้เลย ไทยจึงไม่จัดการให้เช่นเดียวกัน แต่ไทยก็ระมัดระวัง
เกี่ยวกับเรื่องนี้มาก ในคราวที่ทหารจากเมืองกระพงฆม หนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร
โดยอ้างเหตุกลัวว่า ถูกบังคับให้ทำงานต่าง ๆ ไม่มีเวลาหยุดได้รับความเดือดร้อนมาก ซึ่ง
ถึงแม้ว่า พระยาศักดากิเดชจะได้รับตัวเข้ามาไว้ที่เมืองศรีโสภณก็ตาม แต่ทางกระทรวง
มหาดไทยยังไม่มีใครเลิขส่งกำกับไปถึงพระยาตากทรา ให้ระมัดระวังถึงเรื่องนี้เป็นพิเศษ
ก็จะเห็นได้จากรายงานของพระยาศรีสทเทพ ซึ่งมีใจความต่อไปนี้

"... การที่คนของฝรั่งเศสเข้ามาในพระราชอาณาเขตสยามเวลานี้ ยอ้าให้
ก่อนรับ หรือช่วยเหลืออย่างใด ให้ปรากฏว่าฝ่ายสยามยุ่งเกลี้ยกล่อมให้หนีเข้ามา
แวนแควจะเข้ามาอยู่โดยความสมัครใจ จึงยอมให้อยู่ได้ไม่ห้ามปราม... ที่คน
เขมรฝ่ายนอก เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตสยามเช่นนี้ ต้องให้คอยตรวจตรา
ดูว่าจะสมัครเข้ามาอยู่โดยสุจริต หรือจะเป็นอุบายอย่างไรให้รู้แนบคายไว้..."¹

รัฐบาลพยายามหลีกเลี่ยงปัญหาคนอพยพดังกล่าว เพราะกลัวฝรั่งเศสจะใช้เป็นข้อ
อ้างในการหาเหตุวิวาทกับไทย พร้อมกันนั้นก็ให้ตรวจตราบุคคลอพยพเหล่านั้นให้รัดกุมขึ้น
สอบถามถึงเหตุผลของการอพยพเพื่อจะได้ทราบความจริงว่าเข้ามาอยู่เองโดยสุจริต หรือ
เป็นอุบายที่จะก่อความเดือดร้อน เป็นคน นอกจากนั้นพระยาศักดากิเดชยังได้มีคำสั่งไปยัง
ผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ ให้อนุญาตบุคคลอพยพเข้ามาเหล่านั้น ได้เข้ามาหากินตามใจสมัคร
เหมือนราษฎรทั่ว ๆ ไป โดยไม่ต้องช่วยเหลือแต่ประการใด และให้อยู่ได้บังคับบัญชาของ
กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในตำบลที่เขาไปอาศัยอยู่ตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม2.25/27 ที่ 235 /5766 พระยาศรีสทเทพ -
กรมมหาดมณฑลนครราชสีมา วันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 118.

หนึ่งคนเหล่านี้มีสิทธิ์ที่จะย้ายไปอยู่ในที่ใด ๆ ได้ตามใจสมัคร¹

จะเห็นว่า ไทยมีนโยบายช่วยเหลือ ปักเป้าความทุกข์ร้อนให้บุคคลเหล่านี้จริง ๆ ซึ่งนอกจากว่า พลเมืองในเขตชลบุรพา จะเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมแล้ว ยังเป็นนโยบายที่ดี เห็นว่าจิตใจของคนทั้งหมดให้รู้สึกบุญคุณ และเห็นความสำคัญของรัฐบาลไทยว่าเป็นประโยชน์ และหวังดีต่อพวกเขามาก เป็นผลทำให้พลเมืองเหล่านี้รักไทย และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากได้เห็นความแตกต่างระหว่างการอยู่ในปกครองของฝรั่งเศส กับการอยู่ในปกครองของรัฐบาลไทย

ผลจากนโยบายดังกล่าว นอกจากชาวเขมรที่อยู่ในปกครองฝรั่งเศสจะอพยพเข้ามาแล้ว พวกชาติอื่น ๆ เช่น พวกแขก พวกจีน ซึ่งอยู่ถึงเมืองพนมเปญก็ได้อพยพเข้ามาอยู่ที่เมืองพระตะบองหลายพวกด้วยกัน โดยได้ชี้แจงความเดือดร้อน 3 ประการคือ

1. ฝรั่งเศสเก็บเงินการราชการคนหัว 7 $\frac{1}{2}$ เหรียญ แต่เมืองพระตะบองเก็บเพียงคนละ 4 บาทเท่านั้น
 2. ฝรั่งเศสจับพวกจีน, เขมร, แขก ที่ไม่มีใบเสร็จเสียเงินการราชการ และเมื่อจับไปแล้วก็ไม่ยอมปล่อยกลับมาสู่ญาติไปเลย เพราะเวลาไปตามไม่พบ ฝรั่งเศสก็อ้างว่าไปปล่อยกลับมาแล้ว
 3. การเลิกขนเบียร์ที่เมืองพนมเปญ ทำให้เจ็บเหงา ไม่สนุกกรีกกรีน เจ้าเมืองพนมเปญขอถอนเบียร์ขึ้นตามเดิม ฝรั่งเศสกับเรื่องราวส่งไปปรึกษาหารือที่รัฐบาลฝรั่งเศส นอกจากนั้น ลูกคาเมืองพระตะบองซึ่งออกไปค้าขายที่พนมเปญได้ยื่นข้อกล่าวหาว่า
1. ฝรั่งเศสขูดหารเมืองพนมเปญไปรบกับจีน* เจ้าเมืองพนมเปญไม่ยอมให้ชื่อว่า

* ก.ศ. 1900 เกิดกบฏ Boxer ในจีน ซึ่งกรมแผนของฝรั่งเศสทางเหนือติดต่อกับจีน.

¹ หข, เอกสาร ร.5, ม 2.25/27 ที่ 235/3766 พระยาศรีสัตตเทพ -
กรมมหาดมณฑลพนมเปญ วันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 118.

นิคสัญญิน

2. ฝรั่งเศสจับคนที่ไม่ถือไทเพลิงในเวลากลางคืนไป และหายสาบสูญไม่ไ้กลับมาเมื่อไปตามกล่าวปล่อยมาแล้ว

3. การเลิกขนเบี่ยงที่เมืองพนมเปญ ทำให้คนอพยพเข้ามา

กวยเหตุกึ่งกลางนี้เอง คนเขมร หรือแม่แก่ชนชาติอื่น ๆ ที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสซึ่งได้รับความเดือดร้อน จึงรวบรวมสมัครพรรคพวก หันเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในเขตมณฑลบูรพาเป็นจำนวนมาก ทั้งบุคคลธรรมดา พอกา ทหาร และข้าราชการ

เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ เป็นหัวเมืองชั้นนอก ที่มีความสำคัญทั้งทางด้านการเศรษฐกิจ และทางการเมืองมาก ทางด้านการเศรษฐกิจนั้น ปรากฏว่าที่เมืองพระตะบองเป็นแหล่งผลิตข้าวที่มีความสำคัญมากเมืองหนึ่งในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง นอกจากนั้นยังเป็นแหล่งการประมงน้ำจืดที่สำคัญ เพราะอยู่ริมทะเลสาบเขมร ซึ่งเป็นแหล่งการประมงน้ำจืดที่สำคัญยิ่ง ส่วนทางการเมืองนั้น เมืองพระตะบองและเสียมราฐเป็นหัวเมืองชายแดนที่ติดต่อกับประเทศเขมรซึ่งได้ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2410 กวยความสำคัญกึ่งกลางมาแล้ว รัฐบาลจึงได้จัดตั้งเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมดง ขึ้นเป็นมณฑลในปี พ.ศ. 2434 เพื่อจุดประสงค์ที่จะถึงหัวเมืองชายแดนดังกล่าวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับทางกรุงเทพฯ และเพื่อป้องกันภัยคุกคามจากฝรั่งเศสด้วย รัฐบาลได้แต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ไปประจำรักษาราชการที่เมืองศรีโสภณ โดยให้หน้าที่ แนะนำให้คำปรึกษาแก่ผู้รักษาราชการเมืองเหล่านั้น แต่ได้เกิดปัญหาขัดแย้งระหว่างข้าหลวงใหญ่กับเจ้าเมืองพระตะบอง ซึ่งเนื่องมาจากสาเหตุที่ว่า ในระยะที่เมืองพระตะบอง และเสียมราฐมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นนอกนั้น เจ้าเมืองพระตะบองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองอย่างเต็มที่ การที่ข้าหลวงใหญ่มาคอยให้คำแนะนำปรัการาชการนั้น พระยาอหะสุราช มีความรู้สึก

¹ หข, เอกสาร ร.5, ม 2.25/18 ไปรเวทที่ 755 /6849 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมเฑศวรพันธุ์ วันที่ 17 ธันวาคม ร.ศ. 119.

นานวันเข้าข้าหลวงใหญ่อาจจะเข้าไปแทรกแซงการปกครองของทมิฬ ซึ่งถ้าอำนาจของตน
 ลดหย่อนลงไปจากเดิมแล้ว จะปกครองคนมิได้ผล ซึ่งความจริงนั้น อำนาจการปกครอง
 ในมณฑลบูรพา ยังอยู่ในกำมือของพระยาศุภราชฯ ตลอดเวลา แต่เป็นความเข้าใจผิดของ
 พระยาศุภราชฯ ดังนั้น พระยาศุภราชฯ จึงพยายามที่จะรักษาสถานะในการปกครองของทมิฬ
 อย่างเข้มแข็ง.

การปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพา ระหว่างปี พ.ศ. 2439 - 2449

1. การปกครอง

เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมามีสภาพเป็นหัวเมืองชั้นนอก ซึ่งเจ้าเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครอง ปรากฏว่า รัฐบาลกลางไม่เคยส่งข้าราชการออกมาควบคุมการปกครองดินแดนแถบนี้เลย จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า - เจ้าอยู่หัว ทางรัฐบาลกลางจึงได้จัดส่งข้าหลวงทางพระเนตรพระกรรณออกมาให้คำแนะนำปรึกษาแก่ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ¹ นอกจากนั้น ผลประโยชน์และภาษีอากรทั้งหมดต่างตกเป็นของเจ้าเมืองทั้งสิ้น ทางกรุงเทพฯ ไม่เคยได้ผลประโยชน์อย่างใดจากเมืองพระตะบองเลย จนถึง ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) กรุงเทพฯ จึงได้จัดทำสัญญาฉบับหนึ่งที่บ่อนพลอยไพลิน ให้ผูกขาดการทำแร่ และเก็บภาษีอากร² ดังนั้นลักษณะการปกครองของมณฑลบูรพา จึงมีลักษณะกึ่งประเทศราช คือ เจ้าเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในด้านการปกครอง โดยชักสินใจหาไปตามลำพังก่อน แล้วจึงกราบทูลเรื่องราวรายงานมาให้กรุงเทพฯทราบ ส่วนคดีความนั้น ถ้าเป็นคดีอุทธรณ์ฎีกา ก็จะส่งมาชำระที่กรุงเทพฯ สำหรับอำนาจการบริหารบ้านเมืองของมณฑลนี้ ในหน้าที่ต่าง ๆ ก็กระจัดกระจายอยู่แต่เฉพาะในหมู่บรรดาเจ้านายบุตรหลานที่ได้รับมอบอำนาจไปจากเจ้าเมืองเท่านั้น ลักษณะการปกครองเช่นนั้นนับว่ามีความบกพร่องอยู่มาก กล่าวคือ เมื่อใดที่เจ้าผู้ครองนครเป็นผู้ที่เข้มแข็ง เอาใจใส่ในราชการ ประชาชนพลเมืองก็อยู่อย่างสงบสุข แต่ถ้ามืดเมื่อใดเจ้าผู้ครองนครเป็นผู้ที่ละเลยไม่เอาใจใส่ต่อราชการ ก่อขึ้นมเหว ราษฎรก็จะได้รับความทุกข์ยากลำบาก

ดังนั้น หลังจากที่ได้จัดตั้งมณฑลบูรพาในปี พ.ศ. 2434 แล้ว พระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงใหญ่ ก็ได้ปรับปรุงแก้ไขการปกครองตลอดมาจนถึงสมัยที่จัดการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/56 สารตราเจ้าพระยาจักรี - พระยาตราพระรัตนธัทร วันที่ 3 มิถุนายน ร.ศ. 110.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

แต่ผลปรากฏว่า ระเบียบราชการต่าง ๆ ก็ยังคงเป็นแบบอย่างธรรมเนียมเดิม¹ ไม่ได้เปลี่ยนแปลง
แต่อย่างใด ดังคำกราบทูลของพระยาศรีสัตนาคนหุตว่า "การปกครองในมณฑลนี้ พระยา
คหาวุธฯ ยังรักษาอำนาจอย่างเช่นเป็นเจ้าประเทศราชเก่า อำนาจที่จะสั่งการงาน ถึงจะเป็นการ
เล็กน้อยอย่างใดก็ดี ต้องให้รอคำสั่งของพระยาคหาวุธทั้งสิ้น ไม่ยกอำนาจให้ใคร..."² แสดงให้
เห็นว่า พระยาคหาวุธยังรักษาอำนาจทางการปกครองของตนอย่างมั่นคง ไม่ยอมกระจายอำนาจ
ให้กับคนอื่น ซึ่งผิดกับลักษณะของการปกครองแบบเทศาภิบาล ที่จะต้องแบ่งหน้าที่รับผิดชอบไปให้
หน่วยงานต่าง ๆ จัดทำ ดังนั้นลักษณะการปกครอง จึงยังเป็นแบบเดิม ไม่มีการเปลี่ยนแปลง
แต่อย่างใด

1.1 การแบ่งเขตอำเภอ

การแบ่งเขตแขวงมณฑลบุรพาออกเป็นอำเภอที่เป็นอยู่เกิมนั้น ไม่เหมาะสมกับท้องที่
คือมีอำเภอมากกว่าที่ควร บางอำเภอเป็นท้องที่เล็กน้อยเท่านั้น และบางอำเภอก็อยู่ใกล้ติดกันเกินไป
ดังนั้นหลังจากที่ได้จัดการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว จึงได้มีการจัดแบ่งอำเภอในมณฑล
บุรพาดังนี้ คือ เมืองพระตะบองมี 7 อำเภอ คือ 1. อำเภอเมืองพระตะบอง 2. อำเภอเมือง
มงคลบุรี 3. อำเภอเมืองระสือ 4. อำเภอเมืองตึกโซ 5. อำเภอเมืองโพนค 6. อำเภอ
เมืองสวายจิก 7. อำเภอ ไพลิน เมืองศรีโสภณ รวมและเลิกอำเภอที่มีอยู่แล้วเหลือเพียง
อำเภอเดียว คือ อำเภอเมืองศรีโสภณ เมืองเสียมราฐ รวมและเลิกอำเภอที่มีอยู่เหลือเพียง
4 อำเภอ คือ 1. อำเภอเมือง 2. อำเภอเมืองสุทรนิคม 3. อำเภอเมืองกลันบุรี
4. อำเภอบ้านพวก เมืองพนมสค แบ่งเป็น 1 อำเภอ คือ อำเภอเมืองพนมสค

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/23 รายงานเมืองพระตะบอง วันที่ 8 มิถุนายน
ร.ศ. 115.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสัตนาคนหุต - กรมหลวงดำรง -
ราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

ดังนั้น มณฑลบูรพาจึงมีทั้งหมด 13 อำเภอ ส่วนอำเภออื่น ๆ ที่เคยมีอยู่แล้วเป็นอันยกเลิกตั้งแต่วันที่ 1 กันยายน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) เป็นต้นไป¹

1.2 การปกครองท้องถิ่น

การปกครองท้องถิ่นที่เป็นอยู่เดิมไม่ได้เป็นไปตามพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่นที่ ร.ศ. 116 เพราะไม่มีข้าราชการที่มีคุณวุฒิชำนาญงานเป็นผู้จัดและตรวจตรา การปกครองในแต่ละอำเภอก็ยังเป็นแบบเก่า ตัวอย่างเช่น อำเภอกาง ๆ ในเมืองพระตะบองเป็นเมืองขึ้นของพระตะบองมาแต่เดิม จนถึงกันว่าเป็นเมืองประเทศราชของเมืองพระตะบอง² และยังมีความรู้สึกพอใจในการที่เป็นเช่นนั้น นายอำเภอเหล่านั้นก็คือเจ้าเมือง ๆ ขึ้น มีอำนาจต่างกัน แล้วแต่พระยาคหฬราชระจิกให้ มี เช่น มีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีความได้ เว้นแต่เป็นเรื่องที่ขัดกับความสามารถ จึงบอกส่งเข้ามายังเมืองพระตะบอง

เจ้าเมืองที่ปกครองเมืองขึ้นของเมืองพระตะบองแต่เดิมนี้มีหน้าที่ดังนี้คือ

1. ควบคุมความเรียบร้อยของเจ้าเมืองเก่า ๆ หัวเมืองขึ้นใน
2. เก็บเงินการราชการ และทำหนังสือบริคณห์สัญญา หัวหมื่นรูปพรรณ และหนังสือเดินทางในแต่ละเมืองจะมีกรมการช่วยราชการไม่ว่ากว่า 10 คน ทำคนละเล็กละน้อย คดีความมีเพียงเดือนละ 2 หรือ 3 เรื่องเท่านั้น แต่กระนั้นก็ยังค้างชำระเป็นเหตุให้ชาวเมืองมาร้องทุกข์อยู่บ่อย ๆ

ผลประโยชน์ในราชการของเจ้าเมืองขึ้นเหล่านี้ พระยาคหฬราชระจิกเป็นผู้แบ่งให้ตามความพอใจของตน มี

1. ศาสนาเนียบความ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 29/381 พระยาคหฬราชระจิก — กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 16 สิงหาคม ร.ศ. 124.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ — กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

2. ค้าธรรมเนียมทำหนังสือ บริคนห์สัญญา
3. ค่าทำตัวรับรูปพรรณ และหนังสือเดินทาง
4. ส่วนแบ่งเงินคานา
5. เงินค่าอากรห่วยบ้าง บางเมืองไม่เท่ากัน

ค่าธรรมเนียมที่ได้จะต้องแบ่งระหว่างเจ้าเมืองกับกรมการ ซึ่งเจ้าเมืองคนหนึ่งได้รับประมาณ ปีละ 20 ชั่ง ถึง 30 ชั่ง¹

การกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้ชื่อเพียงว่าเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน ยังไม่ได้จัดการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ คงเป็นอย่างกำนันเก่า ๆ ในหัวเมืองชั้นใน

เมื่อได้รวบรวมหัวเมืองชั้นดังกล่าวจัดเป็นอำเภอแล้ว เจ้าเมือง ๆ นั้นเหล่านั้นจึงได้กลายเป็นกรมการอำเภอ และมีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีความแพ่งความอาญาต่าง ๆ แต่ก็ไม่เป็นระเบียบแบบแผนอันใด

อำเภอเมืองพระตะบองเป็นอำเภอแรกที่ได้รับการจัดการปกครองตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 เพื่อให้เป็นแบบอย่างกับอำเภออื่น ๆ ต่อไป ชนังแม้ว่า จะมีคนที่ได้ฝึกหัดการปกครองท้องที่อยู่แล้วก็ตาม แต่ก็มีปัญหาเรื่องนายอำเภอ ซึ่งหาคนเป็นยาก ไม่มีใครอยากเป็นเนื่องจากกลัวจะปฏิบัติงานไปไม่ตลอด แต่ในที่สุดก็ได้ นายเลื่อมมหาดเล็ก บุตรของพระยาศุภชรา เป็นนายอำเภอ ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีอายุน้อย แต่ก็มีนิสัยขยันทำงานและคงจะมีกับบัญชาคนได้ เพราะเป็นบุตรของพระยาศุภชรา คงได้รับความอุดหนุนช่วยเหลือจากพระยาศุภชรา เป็นแน่

การปฏิบัติงานในอำเภอนั้น เนื่องจากว่า แต่เดิมยังไม่เคยมีที่ทำการอำเภอโดยเฉพาะ ดังนั้น กรมการคนใดทำหน้าที่ใด ก็จะทำงานไปทำที่บ้านของตน ราษฎรที่มาติดต่อได้รับความเดือดร้อนมาก คว้ยเหตุนี้จึงจำเป็นต้องจัดสร้างที่ทำการอำเภอโดยเฉพาะ แต่ในช่วงแรกที่ยังไม่ได้ปลูกสร้าง พระยาศุภชราได้จ่ายเงินเพื่อเป็นค่าเช่าบ้านพระอนุรักษ์เดือนละ 100 บาท เป็นที่ทำการอำเภอไปก่อน

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสัตนาทหะ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

สำหรับข้าราชการที่จะปฏิบัติงานประจำอำเภอ นั้น พระยาคหาวรฯ ได้ขอให้กรุงเทพฯ ส่งข้าราชการที่มีคุณวุฒิระดับปลัดอำเภอ 6 นาย ออกไปช่วยแนะนำนายอำเภอเก่า ๆ (เจ้าเมืองชั้นพระตะบองแต่เดิม) ให้เข้าใจการปกครองท้องที่ตามพระราชบัญญัติ และหลังจากนั้นจึงให้ปลัดมณฑล และข้าหลวงมหาดไทย จัดการแบ่งเขตแขวงกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน ให้ถูกต้องตามแบบแผนของพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116

จะเห็นว่า การปฏิรูปการปกครองแบบเทศาภิบาลในมณฑลบูรพาได้ค่อยน้อยมาก และล่าช้ากว่ามณฑลอื่น ๆ ซึ่งได้เริ่มจัดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 เป็นต้นไป แต่สำหรับมณฑลบูรพาแล้วเลยมาจนถึงปี พ.ศ. 2448 (ร.ศ. 124) จึงเพิ่งเริ่มโครงการจัดการปกครอง ตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 และยังไม่ทันทำได้สำเร็จ มณฑลบูรพาก็ต้องตกไปอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส

1.3 ที่ทำการมณฑล และหน้าที่ราชการ

ที่ว่าการมณฑลเมื่อแรกตั้งสมัยพระยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นข้าหลวงใหญ่นั้น อยู่ที่เมืองศรีโสภณ แต่มาสมัยที่พระยาคหาวรธรรมิกร เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ที่ว่าการมณฑลจึงได้ย้ายมาอยู่ที่เมืองพระตะบอง และเป็นตึก 3 ชั้นเล็ก ๆ อยู่ริมแม่น้ำท่าเก่าแพ่งเมือง ซึ่งเป็นตึกของพระยาคหาวรธรรมิกรให้ยืมเพื่อทำการมณฑล

ในที่ว่าการมณฑลมี พระเสนากภิกขี ปลัดมณฑล เป็นประธาน นอกจากนั้นก็มี ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงคลัง และข้าหลวงสรรพากร ประจำทำงานอยู่ด้วย สำหรับพระยาคหาวรฯ ข้าหลวงเทศาภิบาลนั้นไม่ได้มานั่งประจำที่ว่าการมณฑล มีราชการสิ่งใดต้องนำไปเสนอที่บ้านในเวลาออกขุนนาง แสดงให้เห็นว่า พระยาคหาวรฯ กระทำตัวเป็นแบบขุนนางเก่า ๆ ส่วนปลัดมณฑล และข้าหลวงแผนกต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วนั้น ไม่มีอำนาจสั่งการงานหรือใช้ผู้คนในเมืองพระตะบองได้เลย ถึงแม้ว่าจะเป็นราชการในหน้าที่ของตัวเองก็ไม่มีอำนาจสั่ง แม่ทัพหลวงสถลภินทร บุตระเขยของพระยาคหาวรฯ ซึ่งเป็นกรมการหนึ่งในเมืองพระตะบอง พระยาคหาวรฯ ก็ยังไม่มอบอำนาจให้บังคับคน และสั่งราชการในเมือง ดังนั้นราชการต่าง ๆ จึงคึกคักไม่คล่องตัว เพราะถ้าพระยาคหาวรฯ ไม่สั่งเองแล้ว ไม่มีใครทำตาม ดังคำกราบทูลของพระยาศรีสหเทพ ความว่า

"....อำนาจที่จะสั่งการงาน ถึงจะเป็นการเล็กน้อยอย่างไรก็ดี ต้องให้
 รอคำสั่งของพระยาศุภราชฯ ทั้งสิ้น ไม่ยกอำนาจให้ใคร เพราะฉะนั้นเมื่อการงาน
 ทั้งปวงไม่มีระเบียบสิ่ง แลจัดการมาที่ก็ย่อมติดขัดค้างคั่ง ยิ่งเฉพาะว่าพระยาศุภราชฯ
 อยู่ในเมืองแค่น้อยวัน พาให้ราชการไม่มีใครดำเนินไปได้...."¹

การปกครองซึ่งยังคงเป็นแบบรวมอำนาจของพระยาศุภราชฯ ดังกล่าว เป็นเหตุให้
 พระยาศุภราชฯ มีงานมากจนแทบไม่มีเวลาหยุดพักรับประทานอาหารหรือนอนเลย เพราะพระยา
 ศุภราชฯ ไม่ไว้วางใจใครทั้งสิ้น แม้แต่ข้าราชการกรุงเทพฯ ที่ออกมาบริหารราชการก็มีฐานะเป็นเพียง
 คนที่รับคำสั่งของพระยาศุภราชฯ เท่านั้น ไม่มีโอกาสได้ทำงานตามตำแหน่งหน้าที่เลย ยิ่งไปกว่านั้น
 ข้าราชการจากกรุงเทพฯ ไม่วาญใหญ่บุญน้อย เมื่อมาถึงพระยาศุภราชฯ จะลงมือปราบปรามเสียจน
 กลัว และยอมอยู่ใต้อำนาจของพระยาศุภราชฯหมด จะเห็นได้จากคำกราบทูลของพระยาศรีสุทเทพ
 ตอนหนึ่งว่า "....ยังมีนิสัยเก่า ๆ ติดอยู่ในข้อที่ไม่พอใจในการที่มีข้าราชการกรุงเทพฯ ออกมา
 เกี่ยวข้องด้วยนัก ข้าราชการกรุงเทพฯ ที่ออกมาอยู่ ไม่ใคร่ได้รับความอุดหนุนเท่าใด...."²
 เป็นที่เห็นว่า ไม่ได้รับความสะดวกในเรื่องที่พักอาศัย ดังนั้นจึงหากคนกรุงเทพฯ ออกมาช่วยราชการ
 ได้ยาก อันข้าราชการกรุงเทพฯ ที่ออกมาทำราชการอยู่ในขณะนั้น มีแต่ราชการที่เกี่ยวข้องกับ
 หัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลส่วนราชการในเมืองพระตะบอง และเขตแขวงเมืองพระตะบอง ซึ่งมีราชการ
 มาก และสำคัญ กลับไม่มีหน้าที่ทำอะไร ซึ่งเป็นเพราะว่า วิธีปกครองในเมืองพระตะบองยังแบ่ง
 ข้าราชการเป็น 2 พวก คือ

1. พวกข้าราชการที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ รับเงินเดือนจากกระทรวงพระคลังฯ

2. พวกกรมการที่ทำราชการสำหรับพระยาศุภราชฯ รับผลประโยชน์ และความดีความ
 ชอบจากพระยาศุภราชฯ อีกพวกหนึ่ง ซึ่งพระยาศุภราชฯ จะต้องอุดหนุนอย่างเต็มที่ เพราะกรมการ
 ดังกล่าวนั้นทำราชการ และผลประโยชน์ให้แก่พระยาศุภราชฯ โดยเฉพาะ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ - กรมหลวงดำรง
 ราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

การที่มีข้าราชการถึง 2 พวกดังกล่าวนั้น นอกจากว่าสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการปกครองแล้ว ยังเป็นผลทำให้หน้าที่ราชการทวาทายกัน คล้ายกับว่ามี 2 รัฐบาลในที่แห่งเดียวกัน ดังนั้น การที่จะจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อยต่อไปนั้น จำเป็นที่จะต้องแก้ไขวิธีปกครองดังกล่าวนี้ให้เป็นผลสำเร็จ ข้าราชการทั้ง 2 พวกดังกล่าวก็น่าจะต้องรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อันนี้แม้แต่พระยาพิชัยฯ เองก็เห็นพ้องต้องกันว่า ถึงเวลาแล้วที่จะต้องจัดการแก้ไข

1.4 อุปสรรคของการจัดการปกครอง

การปกครองในมณฑลบูรพายังมีว่ล้าหลัง และมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ไม่เหมาะสมกับกาลสมัยทั้ง ๆ ที่รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะต้องรับจัดการปกครองให้เป็นระเบียบเรียบร้อย และบำรุงรักษายบ้านเมืองให้เจริญขึ้นก็ตาม¹ แต่ก็มีอุปสรรคหลายอย่างที่ไม่สามารถจะทำได้โดยสะดวก ซึ่งพอจะสรุปสาเหตุได้ดังนี้ คือ

ก. ขาดข้าราชการที่มีคุณวุฒิ ความสามารถ และความชำนาญในการบริหารงานราชการแบบใหม่ ดังคำกราบทูลของพระยาศรีสทเทพว่า "....ในมณฑลเขมรไม่มีข้าราชการผู้ใดที่เข้าใจพระราชนโยบายปกครองท้องที่สักคนเดียว จำต้องส่งคนที่เข้าใจมาให้สักคนหนึ่ง...."² ปัญหาข้อนี้ทำให้ไม่สามารถจัดการปกครองท้องที่ตามพระราชนโยบายปกครองท้องที่ใดพร้อมกันหมดทั้ง 7 อำเภอในคราวเดียวกัน เพราะไม่สามารถจะหากรรมการอำเภอได้ และการรับจัดโดยที่เครื่องมือและคนไม่พอเพียงแล้ว กลับจะเป็นโทษมากกว่าผลดี ดังนั้นในช่วงแรกนี้จึงได้จัดการอำเภอในเมืองพระตะบองให้เป็นตัวอย่างแก่อำเภออื่น ๆ เนื่องจากมีคนที่จะเข้ามาฝึกจัดการปกครองท้องที่ตกค้างว่างอยู่หลายคน และเมืองพระตะบองเป็นที่ชุมนุมชน ต้องเกี่ยวข้องกับกาปกครองอย่างอื่น ต่อจากนั้นจึงมีโครงการ

¹พจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

²พจข, เอกสาร ร.5, ม 2.14/43 ที่ 7 พระยาศรีสทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 118.

จัดส่งบุตรหลานกรมการเข้ามาเรียนการปกครองท้องถิ่นในกรุงเทพฯ ปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า 4 คน เพื่อจะได้เป็นกำลังในราชการต่อไป

ข. พลเมืองขาดความรู้ทางกฎหมาย และขนบธรรมเนียมที่ถูกต้องเหมือนประเทศที่เจริญแล้ว ส่วนใหญ่คือความเจริญ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นไปอย่างล่าช้า และถึงแม้ว่ารัฐบาลจัดการศึกษาทั่วเมืองในมณฑลบูรพาแล้วก็ตาม แต่ก็ได้ผลน้อยมาก ไม่มีใครให้ความสนใจในการศึกษาเล่าเรียนเท่าที่ควร

ค. อุปสรรคที่สำคัญที่สุดก็คือ ผลประโยชน์และอำนาจของพระยาคหบดีนั้นเอง การปรับปรุงการปกครองตามพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ร.ศ. 116 ทำให้กระทบกระเทือนถึงผลประโยชน์และอำนาจของพระยาคหบดีมาก พระยาคหบดี ซึ่งเคยมีอำนาจมากในเมืองพระตะบองมาแต่เดิม เมื่อมารับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล ก็ยังรักษาอำนาจของตนอย่างเหนียวแน่น ไม่ยอมเปลี่ยนแปลงอย่างใด การปกครองของพระยาคหบดี จึงจัดทำวิธีเก่าทั้งสิ้น ตัวอย่างเช่น การเก็บเงินค่านา ถึงปีก็จัดเจ้าพนักงานเมืองพระตะบองออกเป็นกอง ๆ ไปตรวจจริงวัดเก็บเงินค่านาตามอำเภอเมืองขึ้น เหมือนข้าหลวงเดินประเมินนาในหัวเมืองชั้นในแต่ก่อน ซึ่งการจัดเช่นนี้ได้ปรากฏผลมาในหัวเมืองชั้นในแล้วว่า ต้องใช้คนมาก สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย และมีทางรวบไหลมาก ซึ่งตามลักษณะของการปกครองแบบเทศาภิบาลโดยทั่ว ๆ ไปนั้น แต่ละมณฑลจะมีตำแหน่งข้าหลวงคลังเป็นผู้ตรวจตราการภาษีอากร และเร่งรัดจัดเก็บเงินผลประโยชน์ของแผ่นดิน เช่น เงินค่าราชการ เป็นต้น ดังนั้นเงินค่านาจึงเป็นหน้าที่ของข้าหลวงคลังในการจัดเก็บ โดยได้แบ่งสำงงานออกไปตามพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ร.ศ. 116 แต่เนื่องจากว่าเงินค่านาในมณฑลบูรพานั้นเป็นเงินพระราชทานส่วนตัวของพระยาคหบดี ดังนั้นพระยาคหบดี จึงจัดเก็บเอง และก็ได้ใช้วิธีดั้งเดิม ดังได้กล่าวแล้ว

นอกจากนั้น การปกครองในแต่ละเมืองยังมีข้าราชการอยู่ 2 พวก คือ ข้าราชการของรัฐบาลที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ กับข้าราชการของพระยาคหบดี การทำงานจึงไม่ประสานกัน และขัดแย้งกันอยู่ตลอดเวลา ซึ่งมีสาเหตุมาจากผลประโยชน์ของพระยาคหบดี เป็นประการสำคัญ แต่ถึงแม้ว่าจะมีอุปสรรคต่าง ๆ ดังกล่าวก็ตาม รัฐบาลก็ได้พยายามหาวิธีการต่าง ๆ เข้าแก้ไข จัดการปกครองให้ดีขึ้น ทั้งพระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงห่วงใยความมั่นคงปลอดภัยของมณฑลบูรพา

คนหนึ่งว่า "...เราจำเป็นต้องช่วยกันรักษาจักรวรรดิบ้านเมืองทุกสิ่งทุกอย่างให้เดินไปในทางที่ดีขึ้นที่จะทอดขวานิ่งอยู่นั้นไม่ได้แล้ว เพราะการก็จวนตัวดังนี้แล้ว..."¹ เพราะว่าในระยะนั้นฝรั่งเศสซึ่งปกครองประเทศเขมรอยู่ ได้พยายามหาเหตุแทรกแซงเข้ามาในมณฑลบูรพา ดังนั้นฝรั่งเศสอาจจะถือจุดอ่อนของการแตกแยกทางการเมืองการปกครองเป็นเครื่องมือขยายอำนาจของตนเข้ามาได้โดยง่าย รัฐบาลจึงจำเป็นต้องต้องป้องกันไว้แต่ต้นมือ ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลจึงได้พยายามจัดการปฏิรูปการปกครองในทุก ๆ เมือง เพื่อให้เจริญไปด้วยกัน ตัวอย่างเช่น เมืองเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองที่มีความสำคัญรองลงมาจากเมืองพระตะบองนั้น ก็ได้รับการทำนุบำรุงหลายอย่าง เช่น คัดถนนหนทางใหม่ สร้างศาลากลาง เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อจะให้เป็นอย่าง และชักจูงให้เมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะเมืองพระตะบองปฏิบัติตามดังคำกราบทูลของพระยาศรีสัตตเทพ ความว่า

"....ควรรับจัดการ จักถอนเมืองพระตะบอง ให้เมืองพระตะบองแลเห็นเป็นแบบแล้ว คงจะคิดทำตามกัน เพราะนิสัยพระยาศุภราช เป็นคนอยากทำแข่งไม่ให้มีใครสู้ และมีวิสัยทัศน์ ถ้าใครจะว่าเสียมราฐไม่ได้ ในการอย่างใดก็ดี โกรธนัก แลรับจัดการให้ดีกว่า..."²

ข้อความดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงนโยบายที่รอมคอมของรัฐบาลในการแก้ไขจัดการปกครองมณฑลบูรพา เพราะรัฐบาลทราบปัญหาดีกว่า พระยาศุภราชฯ ซึ่งยังห่วงแทนอำนาจเดิมของตนคงจะไม่ยอมแก้ไขการปกครองได้โดยง่าย แต่พระยาศุภราชฯ ก็ไม่อยากจะเห็นเมืองอื่นเจริญกว่าเมืองพระตะบอง ดังนั้นรัฐบาลจึงจับจูนขึ้นมาใช้ในการแก้ปัญหาดังกล่าวคือ ปรับปรุงจัดสร้างความสำเร็จให้เมืองเสียมราฐก่อน ซึ่งถ้าพระยาศุภราชฯ เห็นแล้ว คงจะไม่ยอม และจะต้องรีบจัดการปรับปรุงเมืองพระตะบองให้เหนือกว่าเมืองเสียมราฐเป็นแน่

¹ หจข, เอกสาร ร.5, สารบาญสมุคพิเศษ จ.ศ. 1245 - 1240 เล่ม 25 ที่ 108
รัชกาลที่ 5 - เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี วัน 1¹⁴ 8 ค่ำ ปีมอก ศักราช 1246

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 2.14/43 ที่ 7 พระยาศรีสัตตเทพ - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
วันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 118.

2. การศาล

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว การพิพากษาคดีความต่าง ๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 จนถึงตั้งกระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2324¹ ได้ใช้แบบอย่างของกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย² ศาลต่าง ๆ จะแยกอยู่ตามกระทรวงทบวงกรม คนที่สังกัดอยู่กับกรมกองใด เมื่อโจทก์ฟ้องการฟ้องร้องจำเลย ก็ต้องไปฟ้องร้องต่อผู้บังคับบัญชาที่จำเลยสังกัดอยู่³

ส่วนศาลหัวเมืองนั้น เมื่อเกิดคดีความขึ้นที่เมืองใด ก็จะมีการพิจารณาคดีที่เมืองนั้น เจ้าเมืองและกรรมการของเมืองจะทำหน้าที่เป็นลูกขุน พิจารณาคดี ณ ที่ประชุมกรรมการ คือ ใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความ หรือบางเมืองจะเลือกเอาอุโบสถวัดใดวัดหนึ่งเป็นที่พิจารณาคดี⁴ การพิจารณาพิพากษาคดีความต่าง ๆ อยู่ในอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมือง เช่น ความเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เปรียบเทียบปรับเป็นเงิน ความแพ่ง ความอาญา ส่วนคดีอุทธรณ์ฎีกา ต้องส่งเข้ามาพิจารณาในกรุงเทพฯ ซึ่งทำให้ไม่สะดวกหลายประการ สมเด็จพระบวรราชราชนุนาภ เมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการหัวเมือง ก่อนจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ได้ทรงแสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องการศาลไว้ว่า

"....ให้ความรู้แก่ประชาชนไม่รู้ เมื่อได้รับทุกข์ขึ้นก็ยากที่จะหาที่พึ่งและความยุติธรรมช่วยได้ เช่นมีคดีอุทธรณ์ฎีกา ที่ต้องส่งเข้ามาพิจารณาในกรุงเทพฯ กว่าจะได้รับคำพิพากษาแต่ละเรื่อง อุความต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากมาย และเสียเวลาแรมปี จำเลยคดีอาญา ต้องถูกขังอยู่ตลอดเวลาที่คอยนั้น แม้คดีชนะก็อยู่ในฐานะ "กว่าถั่วจะสุกงาก็ไหม้...."⁵

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กฎหมายเล่ม 1 หน้า 50.

²สมเด็จพระบวรราชราชนุนาภ ขุนนวมพระนิพนธ์ ภาค 2 หน้า 59.

³พระวรภักดีพินัยย์ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย หน้า 261.

⁴กรมมหาดไทย รายงานสมเด็จพระบวรราชราชนุนาภ เสด็จตรวจราชการคราวแรก พ.ศ. 2435 หน้า 75.

⁵สมเด็จพระบวรราชราชนุนาภ กับพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 48.

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความบกพร่องของการศาลในสมัยก่อน ซึ่งเป็นผลทำให้ราษฎรที่มีคดีความได้รับความลำบากมาก โดยเฉพาะคดีอุทธรณ์ฎีกา ซึ่งต้องตัดสินในกรุงเทพฯ นั้น ทำให้เสียเวลาทำมาหากิน เสียเวลาเดินทางและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก นอกจากนั้นยังเป็นปัญหาสำหรับกรรมการ เจ้านาที่หมิ่นหาที่คุมตัวเข้ามากรุงเทพฯ ด้วย เพราะผู้ร้ายมักจะต่อสู้และหลบหนีไปในระหว่างทางบ่อยครั้ง ซึ่งตัวอย่างดังกล่าวนี้ก็ได้ปรากฏขึ้นในมณฑลบูรพาด้วยเช่นกัน กล่าวคือ พระยานุภาพไตรภพ ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราฐได้จัดให้หลวงรามเสนา ขุนบวรเสนา คุมผู้ร้าย ๑๐ คน ซึ่งเป็นผู้ร้ายในคดีอุกฉกรรจ์ และมีความผิดร้ายแรงมาก คือ นอกจากปล้นเงินเขี่ยเจ้าทรัพย์แล้ว ยังได้ฆ่าเจ้าทรัพย์ตายด้วย ซึ่งการกระทำในสมัยนั้นถือเป็นความผิดที่ร้ายแรงมาก ดังนั้นจึงต้องส่งตัวเข้ามาตัดสินในกรุงเทพฯ แต่พอมาถึงเมืองกบินทร์บุรี ผู้ร้ายหักศรอน (โซ่ล่าม) หนีไปได้ทั้งหมด และตามจับไม่ได้แม้แต่คนเดียว ซึ่งแสดงให้เห็นความบกพร่องของกรรมการผู้คุมตัว ดังนั้นพระยานุภาพไตรภพ จึงให้ส่งตัวกรรมการทั้ง ๒ ที่รับผิดชอบในคดีนี้เข้ามาในกรุงเทพฯ เพื่อจะได้หาโทษให้เห็นเป็นตัวอย่างต่อไป เกี่ยวกับปัญหาในการควบคุมตัวผู้ร้ายนี้ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเข้าพระทัยถึงปัญหาว่า ระยะทางไกลกินเวลาหลายวัน โอกาสที่คนร้ายจะหลบหนีเกิดขึ้นได้ง่าย ดังคำกราบทูลมีใจความว่า

...ผู้ร้ายในหัวเมืองชั้นนอก ที่ต้องส่งเข้ามากรุงเทพฯ เป็นระยะทางไกลเกินการ คุมตัวผู้ร้ายจะหลบหนีตามทางก็จะเป็นที่เสียราชการ อย่างที่เป็นมาแลวนแต่บรรดาหัวเมืองชั้นนอก ก็มีข้าหลวงใหญ่ประจำรักษาราชการอยู่ อย่างเช่น ข้าหลวงลาวพวน } เมืองพระตะบอง เมืองนครราชสีมา ควรให้ข้าหลวงปลุกษาหาโทษอาชามีชื่อผู้ร้ายที่หัวเมืองใด อย่าให้ต้องส่งตัวผู้ร้ายเข้ามาหาโทษกรุงเทพฯ เว้นไว้แต่โทษถึงประหารชีวิต หรือจำขังตลอดชีวิต ให้ส่งคำปลุกษาเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ก่อน เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประการใด จะมีตราบังคับออกไปยังข้าหลวง...

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นด้วยกับข้อเสนอดังกล่าว ที่ให้อำนาจอธิบดีตัดสินโทษผู้ร้ายคดีอุทธรณ์ฎีกา ตามหัวเมืองในมณฑลของตนได้ แต่ถ้ามองโทษถึงประหารชีวิต หรือจำขังตลอดชีวิต ก็ให้ส่งคำพิพากษาและคำตัดสินเข้ามากรุงเทพฯ ก่อนเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

สามารถกล่าวเหล่านั้น ไปจัดการแนะนำ ชี้แจงให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการศาลในมณฑลบูรพาเข้าใจ เพื่อจะได้ยึดเป็นหลักปฏิบัติต่อไป

2.1 การศาลหลังจาก ปี พ.ศ. 2439

หลังจากที่ปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ศาลในเมืองพระตะบองมีอยู่ถึง

3 ศาลด้วยกัน คือ

1. ศาลอำเภอ ว่าความชั้นเปรียบเทียบ ชำระที่บ้านกรมการผู้เป็นตุลาการ แล้วแต่ใครได้ชำระความเรื่องใด
2. ศาลเมือง ว่าความที่เกิดขึ้นในแขวงเมืองพระตะบอง ทั้งที่ทำการอยู่ที่ศาลากลาง หนาบานพระยาทหารรา

สำหรับศาลอำเภอและศาลเมือง มีกรมการในเมืองเป็นตุลาการตัดสิน ทั้งความแพ่ง ความอาญา อย่างศาลแบบเก่าในหัวเมืองชั้นใน โดยไม่มีกำหนดว่าศาลใดชำระความได้เพียงใด เมื่อชำระเสร็จแล้วก็นำเสนอพระยาทหารรา ขอคำตัดสิน

กรมการที่เป็นตุลาการได้รับเบี้ยหวัดจากพระยาทหารราปีหนึ่งตั้งแต่ 300 บาทขึ้นไปถึง 600 บาท การเพิ่มหรือลดเบี้ยหวัดแล้วแต่พระยาทหารราจะเห็นสมควร นอกจากนั้นยังได้ค่าธรรมเนียมศาลทั้งหมดซึ่งต้องแบ่งกันทั้งแต่ตุลาการจนถึงเสมียน

3. ศาลมณฑล มีหน้าที่ชำระความที่เกี่ยวกับคนในบังคับต่างประเทศ และรับอุทธรณ์ความที่ส่งมาจากหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลบูรพา ศาลมณฑลนี้ ยังไม่มีที่ตั้งศาลโดยเฉพาะ อาศัยทำงานอยู่ในที่ที่ว่าการมณฑล หลวงจงคึกกิจ อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลนี้มีโต๊ะเล็ก ๆ ๓ ตัวหนึ่งสำหรับนั่งทำงาน

วิธีการที่จะพิพากษาคดีเรื่องใด ก็ต้องนำร่างคำพิพากษาขึ้นหาหรือพระยาทหารรา ก่อน เช่นเดียวกับศาลอำเภอ และศาลเมือง เมื่อพระยาทหารราเห็นชอบด้วย และสั่งให้จัดการตามคำพิพากษา จึงจะอ่านคำพิพากษาให้โจทก์จำเลยฟัง และทำตามคำพิพากษานั้นได้ วิธีการดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า ในทาง

ปฏิบัตินั้น หลวงจงคดีกิจ และกรมการเหล่านั้นไม่ได้เป็นผู้พิพากษา แต่ตัวพระยาศุภราช เป็นผู้พิพากษาเสียเอง กล่าวคือ การพิพากษาคัดสินคดีต่าง ๆ จะต้องได้รับความยินยอมเห็นชอบจากพระยาศุภราชทั้งสิ้น ผู้พิพากษาจะพิพากษาคัดสินไปตามลำพังไม่ได้ ซึ่งวิธีการเช่นนี้ผิดกับระเบียบวิธีพิจารณาคดีของศาลที่ผู้พิพากษามีอำนาจสิทธิ์ขาดในการพิพากษาคัดสินคดีความในทุก ๆ เรื่อง

2.2 ข้อบกพร่องของศาล และวิธีการแก้ไข

การศาลในมณฑลบูรพายังบกพร่องอยู่มาก ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของมณฑลนี้ พอจะสรุปสาเหตุได้ดังนี้คือ

ก. มีศาลหลายแบบด้วยกัน มากเกินไป

ข. การพิจารณาคัดสินคดีของราษฎรยังไม่เป็นไปตามตัวกฎหมาย เพราะ "พระราชกำหนดกฎหมายบทใด ถึงจะได้ประกาศให้ใช้ในมณฑลบูรพาแล้วก็ดี เป็นอันยังเป็นไปไม่ได้ตามประกาศนั้นเลย"¹ พระยาศุภราช อนุญาตให้ใช้กฎหมายบางมาตราที่เห็นสมควรให้ใช้ได้เท่านั้น ด้วยเหตุนี้เอง จึงทำให้ราษฎรเดือดร้อนทั่วไปหมด เกี่ยวกับเรื่องคดีความต่าง ๆ ความบกพร่องในชั้นนี้ยังเป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนเข้าหางงสู่ฝรั่งเศส² เพื่อขอรับความคุ้มครอง

ค. ดูความที่มาเป็นความ ผลสุดท้ายมักต้องเป็นโทษของผู้พิพากษาและพระยาศุภราชเสียโดยมาก³ โดยเฉพาะความอาญาเล็กน้อย ที่ตัดสินให้เสียเงินพิณัย เมื่อไม่มีเงินเสียทำให้ต้องขายตัวเป็นทาส แต่โดยมากมักยกเงินพิณัยนั้นขึ้นทำสาธารณธรรม เป็นทาส ทำให้ราษฎรเดือดร้อนมากเพราะบางคนมีคดีอาญาเพียงเล็กน้อย หรือบางคนถูกจับด้วยเหตุที่ไม่มีหนังสือเดินทาง เมื่อถูกปรับแล้วไม่มีเงินเสีย ก็ต้องทำสาธารณธรรมเป็นทาสแทนเงินพิณัย

ถึงแม้จะทราบข้อบกพร่องที่ควรจะต้องแก้ไขก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถทำได้ง่ายนัก เพราะว่าการปรับปรุงการศาลและกฎหมายให้เป็นระเบียบและทันสมัยนั้น จะเป็นผลทำให้ผลประโยชน์และอำนาจของ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

² ก.

³ ก.

พระยาทหารฯ ลดน้อยลง พระยาทหารฯ จึงไม่ค่อยให้ความร่วมมือ¹ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงแก้ไข จึงได้ผลเพียงชั่วคราวเท่านั้น ซึ่งถ้าจะให้ได้ผลดีเป็นการถาวร จำเป็นจะต้องจัดการเปลี่ยนแปลง รูปของราชการ เมืองพระตะบองทั้งหมด

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงแก้ไขจึงทำได้เพียงว่า

ก. กำหนดอำนาจในการตัดสินความของศาลอำเภอเสียใหม่ อำเภอเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่มี อำนาจแต่เพียงเปรียบเทียบความแพ่ง และไต่สวนความอาญาเท่าอำนาจของอำเภอหัวเมืองชั้นใน เจ้าเมืองและนายอำเภอ มีอำนาจตัดสินความแพ่งได้ ภายในทุนทรัพย์ 160 บาท ความอาญาปรับ ได้ไม่เกิน 160 บาท และจำคุกได้ไม่เกิน 3 เดือน ส่วนคดีที่เกินอำนาจก็ให้ฟ้องร้องไปยังศาล มณฑล ที่เมืองพระตะบอง

ข. รวมศาลเมืองกับศาลมณฑลให้เป็นศาลเดียวกัน เรียกว่า "ศาลมณฑล" มีอำนาจ พิจารณาตัดสินคดีที่เกิดขึ้นในเมืองพระตะบอง และความอุทธรณ์ที่ส่งมาจากหัวเมืองในมณฑลบูรพา ทั้งที่ ทำการศาลชั่วคราวขึ้นที่ศาลากลาง หนาม่วนพระยาทหารฯ ให้หลวงจงคดีกิจ ผู้พิพากษาศาลมณฑลเป็น อธิบดีผู้พิพากษา มีหน้าที่บังคับบัญชา และจัดการศาลแห่งใหม่ให้การตัดสินรวดเร็วขึ้น และให้มีความ ยุติธรรมเท่าที่จะเป็นได้ คดีความต่าง ๆ ของราษฎรทั้งหลายในเมืองพระตะบองจะต้องมาตัดสินที่ศาล มณฑลศาลเดียวเท่านั้น และให้ศาลมณฑลนี้ใช้พระราชกำหนดกฎหมายที่โปรดเกล้าฯ ให้ใช้แล้วในมณฑล บูรพา และที่จะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ต่อไป ศาลแห่งใหม่นี้ได้เปิดทำการตั้งแต่วันที่ 16 สิงหาคม ร.ศ. 124

ค. เนื่องจากวิธีพิจารณาตัดสินคดี และแบบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ใช้ในศาลมณฑลบูรพา ยังไม่เป็นระเบียบแบบแผนที่ถูกต้องตามแบบกระทรวงยุติธรรม² ดังนั้น จึงกำหนดให้ศาลในมณฑลบูรพา ใช้พระราชกำหนดกฎหมายดังต่อไปนี้ คือ

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสัตนาทหะ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/39 ที่ 2583/11485 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสุโขตมรพันธ์ วันที่ 22 มกราคม ร.ศ. 121

1. พระราชบัญญัติการระบวนพิจารณาความแพ่งความอาญา ร.ศ. 115
2. พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114
3. พระราชบัญญัติลักษณะพยาน ร.ศ. 113
4. ประกาศลักษณะอาชญาคดี ทิฆารณาความแพ่ง ร.ศ. 115

ซึ่งศาลต่าง ๆ จะต้องใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวนี้ ตั้งแต่ ร.ศ. 124 เป็นต้นไป และยังกำหนดให้ศาลทั้งหลายในมณฑลบูรพา มีอำนาจตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง และขึ้นแก่ศาลมณฑลบูรพาตามระเบียบพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114

2.3 ศาลเมืองศรีโสภณ

เนื่องจากเมืองศรีโสภณยังไม่มีศาลประจำสำหรับชำระคดี ถ้าราษฎรมีกฎฟ้องร้อง ต้องมาขึ้นฟ้องต่อศาลมณฑล ที่เมืองพระตะบอง เวลาพิจารณาจะต้องเรียกพยานจากเมืองศรีโสภณมาสืบซึ่งระยะทางจากเมืองพระตะบองถึงเมืองศรีโสภณอยู่ห่างไกลกันมาก ทำให้คู่คดีและพยานได้รับความลำบาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งศาลประจำสำหรับชำระคดีที่เมืองศรีโสภณขึ้นในปี ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) ให้มีอำนาจอย่างศาลแขวงชั้นที่ 1 ชำระคดีที่มีทุนทรัพย์ไม่เกิน 1000 บาท กำหนดโทษอาญาจำไม่เกิน 3 ปี ตามประกาศแก่พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ลงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 116 แก่ตาความมีทุนทรัพย์เกินกว่า 1000 บาท หรือกำหนดโทษอาญาจำเกินกว่า 3 ปี ราษฎรจะต้องไปฟ้องร้องกันที่ศาลมณฑลบูรพา ศาลเมืองศรีโสภณมีหลวงนราโยธี ผู้ว่าราชการเมืองศรีโสภณ เป็นผู้พิพากษา*

2.4 ศาลต่างประเทศ

ก่อนที่จะมีการจัดตั้งศาลต่างประเทศในมณฑลบูรพานั้น ความบกพร่องทางศาลและการศาลที่ยังไม่ได้จัดตามแบบกระทรวงยุติธรรม¹ เป็นสาเหตุทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ใน

*อุฎกคณวก ข. หน้า (64).

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/39 ที่ 2583/11485 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมกอมรพันธ์ วันที่ 22 มกราคม ร.ศ. 121.

เรื่องการตัดสินคดีที่เกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส แต่เดิมมา เมื่อคนไทยและคนในบังคับฝรั่งเศสเกิดคดีความฟ้องร้องกันนั้น โจทก์ที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสจะเป็นคำฟ้องต่อกงสุลฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสจะส่งคำร้อง และตัวโจทก์มาให้ศาลมณฑลชำระตัดสินคดี แต่หลังจากที่ หลวงจงศักดิ์กิจ ผู้พิพากษาออกไปจัดระเบียบการพิจารณาตามลักษณะความเพ่ง ความอาญา ร.ศ. 116 ให้ถูกต้องตามพระราชบัญญัตินั้นแล้ว ปรากฏว่า โจทก์จะต้องทำฟ้องใหม่เป็น 2 ครั้งด้วยกัน ซึ่งทำให้ได้รับความลำบาก และต้องเสียค่าธรรมเนียมศาลถึง 2 ครั้ง กงสุลฝรั่งเศสได้ขู่แจ้งขอมทรวงของศาลในแง่ที่จะทำให้ผู้คดีความได้รับความเดือดร้อน จึงมีใจความต่อไปนี้

"...ตามที่ศาลฝ่ายสยามจัดตั้งขึ้นครั้งนี้ก็สำหรับดูแลโดยเรียบร้อยในระเบียบของศาล แต่ไม่สูงจะเป็นประโยชน์อย่างใดนัก ความสำคัญนั้นศาลจะคงพิจารณาเอาความที่เป็นยุติธรรมเป็นประมาณ และราษฎรพื้นเมืองพระตะบองในสมัยนี้ก็ยังเป็นคนที่ไม่รู้ตัว และมีความรู้ความฉลาดเพิ่มพูนเหมือนอย่างประเทศอื่น ถ้าขึ้นใช้ตามระเบียบนี้แล้วดูเหมือนศาลจะทำให้ราษฎรได้รับความลำบากเท่านั้น...."¹

กงสุลฝรั่งเศสมีความเห็นว่า ความเป็นระเบียบเรียบร้อยของศาลตามที่หลวงจงศักดิ์กิจไปปรับปรุงขึ้นใหม่นั้น จะทำให้ราษฎร ซึ่งเป็นคนที่ยังไม่เจริญ และมีความรู้ยังได้รับความลำบากมาก เพราะต้องทำฟ้องถึง 2 ครั้งด้วยกัน ทำให้เสียค่าธรรมเนียมศาลถึง 2 ครั้ง ซึ่งเท่ากับว่าต้องจ่ายเงินค่าธรรมเนียมศาลมากกว่าเดิม

สำหรับปัญหาขัดแย้งเรื่องศาลสำหรับตัดสินคดีคนในบังคับฝรั่งเศสนั้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้คาดคะเนเหตุการณ์ภายหลังว่า ถ้ามีคนในบังคับฝรั่งเศสมากขึ้นเพียงใด ปัญหาขัดแย้งเรื่องศาลก็ย่อมมีมากขึ้นเพียงนั้น และทราบโดยดีที่ยังมีศาลกงสุลสำหรับคนในบังคับฝรั่งเศสตั้งประทับอยู่กับศาลมณฑล ซึ่งถึงแม้ว่าจะจัดศาลมณฑลให้ดีขึ้นเพียงไร ปัญหาขัดแย้งในเรื่องศาลก็คงไม่หมดไปได้ ดังนั้น กรมหลวงดำรงฯ จึงเสนอความคิดว่า ควรจะจัดศาลในเมืองพระตะบองให้เหมือนศาลต่างประเทศ เมืองเชียงใหม่

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ๘ 20/33 ที่ 634/3156 พระยาศรีสุทเทพ - กรมขุนสมณโกมลรัตน

และให้มีคนฝรั่งเศสมาเป็นที่ปรึกษากฎหมายในศาลเมืองพระตะบองหนึ่งคน¹

รัฐบาลต้องการยกเลิกศาลกงสุลฝรั่งเศสเพราะเป็นศาลที่ไทยเสียเปรียบมาก เนื่องจากฝรั่งเศสใช้เป็นเครื่องมือชักจูงคนให้เข้าเป็นพวกกับฝรั่งเศส ดังคำกราบทูลของพระยาราชวราวุธเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "ฝรั่งเศสทั้งศาลนั้นเข้ามาเพื่อประโยชน์หาอำนาจให้ ราษฎร เขมร จีน ญวน หาถอยความมาฟ้องร้อง และจะได้เห็นเข้ามาพึ่งอำนาจฝรั่งเศส"² แต่ความคิดที่จะจัดศาลในเมืองพระตะบองให้เหมือนศาลต่างประเทศเมืองเชียงใหม่ เพื่อจะได้ยกเลิกศาลกงสุล ซึ่งไม่ยุติธรรมนั้น เมื่อได้นำความกราบทูลรัชกาลที่ 5 แล้ว พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าควรจะปรึกษากันให้รอบคอบเสียก่อน จึงมีใจความต่อไปนี้

".....ความคิดนี้ก็อยู่ แต่เข้าใจว่าศาลเชียงใหม่เรายังไม่ตกลงกับอังกฤษที่จะให้มีที่ปรึกษาอังกฤษ ถ้าไม่เกิดขึ้น ทางพระตะบองดังนี้ จะเลยลูกถามมาถึงเชียงใหม่ถาม มีความคิดที่จะเอาที่ปรึกษาฝรั่งเศสขึ้นไปไว้เชียงใหม่จริงอยู่ แต่ไม่ได้เป็นการตกลงอย่างหนึ่งอย่างใดกับอังกฤษเลย ถ้าจะพูดกับฝรั่งเศสเป็นทางราชการ จะเป็นคอนเซชัน (Concession) อันหนึ่ง ซึ่งเราไต่ถามลงไวยิ่งกว่าเชียงใหม่ เห็นข้อขัดข้องมีอยู่เพียงนี้ ขอให้ทริตรองดูให้รอบคอบ ทางที่จะแก้ไขอย่างอื่น นอกจากว่านำเขาหาจรรยาเห็น ฌักยังไม่แลเห็น แต่เดี๋ยวนั้นเมื่อจะหาทางอย่างไรให้แยบคายไต่ถาม ความคิดที่จะจัดศาลให้เขารูปฝรั่งเศสกันนั้นก็ ยังรังเกียจสงสัยเสียแต่วิธีที่จะทำอย่างเกี่ยวเท่านั้น...."³

1 ทรข, เอกสาร ร.5, ม 41/48 ที่ 49/1231 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 124.

2 ทรข, เอกสาร ร.5, ม 20/8 ที่ 1126/27763 พระยาราชวราวุธ - กรมหมื่นสมมทอมรพันธ์ วันที่ 4 พฤศจิกายน ร.ศ. 124.

3 ทรข, เอกสาร ร.5, ม 41/48 ที่ 40/352 รัชกาลที่ 5 - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 124.

ศาลต่างประเทศ (International Court) ที่เมืองเชียงใหม่ นั้น ความจริงคือศาลไทย ซึ่งมีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับต่างประเทศเป็นแห่งแรก* และต่อมาได้ขยายเพิ่มเป็น ศาลต่างประเทศ เมือง ลำปาง ลำพูน และน่านด้วย การพิจารณาตัดสินคดีในบังคับต่างประเทศ (อังกฤษ และฝรั่งเศส) ในศาลต่างประเทศทั้ง 4 เมืองนั้น ใช้กฎหมายคนไทย และตัดสินไปตามตัวบทกฎหมาย ไทยทุกอย่าง ดังนั้นการที่จะใช้คนฝรั่งเศสมาเป็นที่ยกษัตริย์กฎหมายที่ศาลต่างประเทศเมืองพระตะบองที่จะจัด ตั้งขึ้นใหม่นั้น จะเป็นผลทำให้อังกฤษเรียกร้องให้มีที่ปรึกษากฎหมายชาวอังกฤษ ประจำที่ศาลต่างประเทศ เชียงใหม่ด้วย และถึงแม้ว่ารัฐบาลมีความคิดที่จะใช้ที่ปรึกษากฎหมายชาวต่างประเทศทำงานในศาลต่างประเทศเชียงใหม่ก็ตาม แต่ก็ยังไม่ได้ตกลงกับอังกฤษ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวว่า ถ้าไทยยอมให้มีที่ปรึกษากฎหมายชาวฝรั่งเศสที่ศาลต่างประเทศเมืองพระตะบอง ก็จำเป็นต้องให้มีที่ปรึกษากฎหมายชาวอังกฤษที่ศาลต่างประเทศเมืองเชียงใหม่ด้วย ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วฝรั่งเศส และอังกฤษอาจจะเข้าแทรกแซงอำนาจศาลต่างประเทศดังกล่าวนี้ได้ จากพระราชดำรินี้ จึงได้มีการ ปรับปรุงศาลมณฑลให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เพื่อเตรียมที่จะจัดเป็นศาลต่างประเทศต่อไป

3. การภาษีอากร

ในสมัยก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะการเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดิน แบ่งเป็น จังกอบ อากร ส่วย และสุขา ทั้งสี่อย่างนี้เรียกรวมกันว่า ส่วยสาอากร หรือส่วยสี่ศัพย์อากร¹ มีเจ้าเมืองและกรมการทำหน้าที่รับผิดชอบเก็บให้เป็นไปตามพิถักอัตราที่กฎหมายกำหนดไว้² พอถึงสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้แก้ไขวิธีการเก็บภาษีอากรเสียใหม่ ทรงตั้งภาษีขึ้นใหม่ ถึง 38 ชนิด และจัดระเบียบการเก็บภาษีอากรโดยให้มีผู้ประมูลเงินหลวงรับผูกขาดผลประโยชน์แผ่นดิน

* เริ่มมีครั้งแรกที่เมืองเชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2426 (ค.ศ. 1883) และพิจารณาตัดสินคดีที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับอังกฤษเท่านั้น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยสุนทร อธิบายตำนานภาษีอากร หน้า 12.

² สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 41.

ผู้ที่ประมูลได้เรียกว่า "เจ้าภาษี" คือ เป็นผู้เก็บภาษีจากรายการอย่างหนึ่ง และมี "นายอากร" ทำหน้าที่ผูกขาดทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ผูกขาดทำนาเกลือในท้องที่บางแห่ง ผูกขาดเก็บรังผึ้งในป่า กังป่อนการพนัน คัมสุรา ฯลฯ เป็นต้น¹

แต่สำหรับหัวเมืองชั้นนอกซึ่งมีเจ้าเมืองปกครองเช่นเดียวกับเมืองชั้นในทั้งหลาย รัฐบาลไม่เก็บภาษีอากร หรือไม่ให้มีเจ้าภาษีนายอากร ประมูลผูกขาดเก็บภาษีอากรใด ๆ เป็นแต่ให้ส่งส่วยสิ่งของเข้ามาให้เป็นเครื่องตอบแทน โดยเจ้าเมืองเก็บจากรายการเอง หรือมีกองส่วยพิเศษส่งสิ่งของให้แก่รัฐบาล เรียกว่า "กองไพร่ส่วย"² อันหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลบูรพาซึ่งเป็นเมืองที่ขึ้นต่อกรมมหาดไทย โดยตรงมีหน้าที่ต้องส่งส่วยสิ่งของให้แก่รัฐบาลเป็นประจำตามแต่เมืองนั้น ๆ จะมีสิ่งของอะไร³ ดังนั้นเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐจึงต้องส่งส่วยกระวาน ส่วยผลแวว (หมากเหม็ง) เข้ามากรุงเทพฯ เป็นประจำ หลักฐานปรากฏว่า พระอนุรักษมนตรี จางวางกองส่วยกระวาน นายไพร่ 182 คน คุมกระวานส่วนเมืองพระตะบอง 100 หาบ 67 ชั่ง เข้ามาถวายที่กรุงเทพฯ⁴

เนื่องจากการที่รัฐบาลให้อิสระแก่เจ้าเมืองในการบริหารบ้านเมืองอย่างเต็มที่ ผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่เก็บได้ รัฐบาลกรุงเทพฯ ก็ไม่ได้เข้าไปมีส่วนยุ่งเกี่ยวแต่อย่างใด ดังนั้นทางเมืองพระตะบองจึงจัดเก็บ "ภาษีกระวาน" กับแวว นอระมด งาช้าง ไหมหอม ช้างพัง หนึ่ง เรียกว่า ภาษีกระวาน⁵ ต่อมาก็ได้ปรับปรุงการเก็บภาษีชนิดต่าง ๆ ตามแบบอย่างหัวเมืองชั้นใน เช่น ภาษีร้อยชักสาม ภาษีเบ็ดเสร็จ เป็นต้น

วิธีการเก็บภาษีอากร ก็ใช้การเรียกประมูลเป็นราย ๆ ไป และส่วนใหญ่มักเป็นชาวจีนที่เข้ามา รับประมูลทำภาษีชนิดต่าง ๆ ⁶ ผู้ว่าราชการเมืองจะทำหน้าที่แทนเจ้าพนักงานพระคลังในกรุงเทพฯ เรียก

¹ สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5 หน้า 93 - 94.

² สมคิด ศรีสิงห์ ล.ค. หน้า 60.

³ จดหมายเหตุ ร. 3, จ.ศ. 1190 เลขที่ 8 รายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นเมืองชั้น

⁴ จดหมายเหตุ ร. 3, จ.ศ. 1203 เลขที่ 55 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี เรื่องส่งกระวานส่วยเมืองพระตะบอง

⁵ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/5 ที่ 20 พระยามหาอำมาตยาธิบดี - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 111

⁶ ก.

ประมุขเจ้าภานายอากร โดยพิจารณาว่า เป็นผู้ประมุขราคาสูงกว่าผู้อื่น และต้องมีหลักฐานมั่นคง
ไว้วางใจได้ ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจะต้องรับผิดชอบในการภาษีอากรทั้งหมด ถ้ามีเหตุการณ์เสื่อมเสีย
เกิดขึ้นในการภาษีอากรทั่วเมืองขึ้นนอก ทางรัฐบาลจะเอาผิดกับผู้ว่าราชการเมืองผู้เดียว ไม่ได้ชำระ
รายคลังไปถึงเจ้าภานายอากรทั่วเมืองขึ้นใน¹

3.1 ผลประโยชน์ของเจ้าเมือง

เงินภาษีอากรผลประโยชน์ในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ พนมเปญ และ
เมืองขึ้นอื่น ๆ นั้นแต่เดิมมาอยู่ในอำนาจสิทธิขาดของผู้ว่าราชการเมือง แล้วแต่จะจับจ่ายใช้สอยได้ตาม
อำเภอใจ ใครเป็นเจ้าเมืองก็ได้รับผลประโยชน์เป็นส่วนตัวทั้งหมด และการที่จะอนุญาตให้ผู้อื่นทำภาษี
อากรบ่อนเบี้ยหรือนักแล้วแต่เจ้าเมืองจะเห็นสมควร² ผลประโยชน์ต่าง ๆ นี้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับ
กรุงเทพฯ เลย ยกเว้นแต่ภาษีบ่อพลอย ซึ่งเป็นภาคหลวง แต่ถึงกระนั้นก็ได้บ้างไม่ได้บ้าง เจ้าเมือง
กรมการจัการทั้งภาษีอากรขึ้นไว้เท่าใด ก็เป็นประโยชน์แก่เจ้าเมืองกรมการในเมืองนั้น ดังพระราช
ดำริว่า

“..... จำนวนเงินผลประโยชน์สำหรับเมืองพระตะบองมากน้อยเท่าใด แต่ก่อน
กรุงเทพฯ ก็ไม่ใคร่ทราบ แลเมืองพระตะบองก็ไม่ได้แบ่งปัน ส่วนผลประโยชน์สำหรับเมือง
สำหรับช่วยราชการกรุงเทพฯ อย่างหนึ่งอย่างใด นอกไปจากภาษีบ่อพลอยเป็นเงินเล็กน้อย
ก็ได้บ้างไม่ได้บ้าง.....”³

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/59 เจ้าพระยาจักรี - พระยามหาอำมาตย์ วันที่ 9
กรกฎาคม ร.ศ. 111.

² หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/42 ที่ 229/1933 พระยาศรีสัตนาคนหุต - กรมขุนสมมตอมรินทร์
วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 122.

³ หจข, เอกสาร ร.5, ม 41/59 ที่ 7 รัชกาลที่ 5 - พระยามหาอำมาตยาธิบดี วันที่ 17
เมษายน ร.ศ. 111.

การที่ผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการจัดการภาษีอากรทุกอย่างในบ้านเมืองของตนนั้น เป็นผลทำให้เกิดเหตุวิวาทบาดหมางกันเกี่ยวกับผลประโยชน์ต่าง ๆ ซึ่งสืบเนื่องมาจากผู้ว่าราชการเมือง แบ่งรายได้จากการเก็บภาษี ไปให้บุตรหลานของตนจัดการแทน โดยที่ไม่มีหลักฐานไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ดังนั้นจึงเกิดเรื่องโต้แย้งในภายหลัง ตัวอย่างเช่น พระยาคหฬราชธรรณิทร์ (เปี้ย อภัยวงศ์) มีบุตรหลานหลายคน และแบ่งภาษีให้แก่บุตรหลาน เมื่อถึงแก่กรรมบุตรหลานจึงทะเลาะวิวาทแย่งชิงทรัพย์มรดกจนตกลงกันไม่ได้ เป็นปัญหาที่รัฐบาลต้องจัดการตัดสิน และได้ตกลงวางกฎเกณฑ์ไว้ว่าให้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้จัดการภาษีอากร แต่เพียงผู้เดียว ไม่ให้แบ่งให้บุตรหลานทำเป็นผลประโยชน์เฉพาะตัวเหมือนแตกชน¹ เพราะการแบ่งภาษีอากรออกไปอยู่ในความรับผิดชอบของคนหลายคนนั้นจะทำให้เกิดข้อโต้แย้งในภายหลัง รัฐบาลจะออกเป็นท้องตรากำหนดส่วนแบ่งภาษีอากรให้บุคคลต่าง ๆ เอง ซึ่งวิธีนี้จะทำให้รัฐบาลควบคุมผลประโยชน์ของเมืองพระตะบองได้ใกล้ชิดขึ้น ถึงความเห็นของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ความว่า

"....การภาษีเป็นของผูกครองบ้านเมือง ถ้าแยกกันทำคงเกิดวิวาทเป็นความกันรำไป จึงคิดจะรวมเสียให้ผู้ว่าราชการเมืองทำ ส่วนที่จะแบ่งมีแบ่งเป็นของกรุงเทพฯ เป็นของพวกขลิบ เป็นของผู้ว่าราชการเมือง เป็นของบุตรหลานอื่น ๆ ของเจ้าเมือง จะเป็นลายพระราชทานเป็นท้องตราทั้งสิ้น จะได้เป็นอันจบเมืองพระตะบองนั้นเข้าอีก..."²

แต่เดิมนั้นกรุงเทพฯ ไม่ได้เกี่ยวข้องและรู้เห็นกับผลประโยชน์ในเมืองพระตะบองเลย เพิ่งจะมาจัดการเป็นครั้งแรกในสมัยที่รัฐบาลส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงใหญ่ไปประจำ ที่มณฑลบูรพา เพราะเคยมีเหตุการณืบุตรหลานพระยาคหฬราชฯ ทะเลาะวิวาท เกี่ยวกับทรัพย์มรดก ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงให้มีท้องตราบังคับออกไป พระราชทานเงินภาษีอากรเลี้ยง

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/5 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - พระยามหาอำมาตยาธิบดี ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/59 ที่ 264/111 กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ - กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช วันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ. 111.

วังตระกูลเจ้าพระยาทหารรา เหมือนบเบี้ยหวัดไม่ให้เห็นว่าพระอภัยพิทักษ์ให้กันเอง และมีรายชื่อพระราชทานคนนั้นปีละเท่า่นั้น ๆ พระราชทานแต่ในเวลาที่คนเหล่านั้นอยู่ในพระราชอาณาเขต และที่รับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วย

3.2 ผลประโยชน์รายได้ของเมืองพระตะบอง

เนื่องจากราชการเมืองพระตะบอง มีมากขึ้นกว่าเดิม ต้องมีข้าหลวงไปมาเป็นประจำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงมีพระดำริว่า ควรจัดจกแบ่งเงินผลประโยชน์สำหรับเมืองพระตะบอง เพื่อไว้ใช้สอยในราชการที่มีข้าหลวงไปมาในหัวเมืองเหล่านั้น แทนการกะเกณฑ์ ช่างมา พาหนะรับส่ง และเสบียงอาหาร เหมือนอย่างเดิม แต่ก็ให้ข้าหลวงปรึกษาคถลงกันกับผู้ว่าราชการเมืองให้ยินยอมพร้อมใจ เงินจำนวนนั้นจะเป็นสิบหิบหนึ่งในภาษีอากร หรือจะกำหนดส่งปีละร้อยหรือสองร้อยซึ่งก็แล้วแต่จะตกลงกัน เพราะว่า "เมืองพระตะบองคล้ายกับเมืองประเทศราช"¹ ใจความนี้แสดงให้เห็นว่าเมืองพระตะบองโดยทางทฤษฎีนั้น มีลักษณะเป็นหัวเมืองชั้นนอก แต่ในทางปฏิบัติ เมืองพระตะบองมีฐานะคล้ายกับเมืองประเทศราช เพราะแตกต่างกับหัวเมืองชั้นนอกอื่น ๆ ในเรื่องของผลประโยชน์เอง รัฐบาลไม่เคยรับรู้หรือมีส่วนแบ่งจากผลประโยชน์ของเมืองพระตะบองมาก่อนเลย ดังนั้นในการที่รัฐบาลพยายามเข้ามาจัดการในเรื่องผลประโยชน์ในครั้งนั้น จึงต้องคำนึงถึงฐานะของเมืองพระตะบองแตกฉานด้วย เพราะเกรงว่าพระยาทหารรา จะเกิดความรู้สึกว่ารัฐบาลเข้าไปควบคุมหรือไปรุกรอนผลประโยชน์เดิมของตน การที่จะตกลงจัดการอะไรจึงต้องค่อยทำค่อยไป และต้องปรึกษาคถลงกัน ซึ่งการตกลงนั้นไม่ได้รุนแรง มักจะอดุลยสวาทแบบทุกกรณี

ผลปรากฏว่า พระอภัยพิทักษ์กับข้าหลวงใหญ่ตกลงแบ่งผลประโยชน์ของเมืองพระตะบองทั้งหมดออกเป็น 4 ส่วนดังนี้²

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/59 ที่ 7 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - พระยามหาอำมาตยาธิบดี วันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 111.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/59 ที่ 194/23440 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 29 มกราคม ร.ศ. 111.

1. พระราชทานเป็นเบี้ยหวัด เลี้ยง ญาติ บุตรหลาน เจ้าพระยาอัครราช
2. พระราชทานพระราชทานเมือง กรมการขุนน้อย และเสมียนตรา
3. เงินสำหรับจ่ายทำนุบำรุงบ้านเมือง
4. เงินภาคหลวงสำหรับทำนุบำรุงราชการทั่วไป

นับว่าเป็นครั้งแรกที่กรุงเทพฯ ได้รับผลประโยชน์จากเมืองพระตะบอง ซึ่งก็เป็นผลเนื่องมาจากการจัดส่งข้าหลวงใหญ่ไปปกครองดูแลดินแดนดังกล่าวนั่นเอง

ปัญหาการเงินที่จะใช้จ่ายในการปรับปรุงบ้านเมืองนับเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะในการที่จะปรับปรุงบ้านเมืองให้มีระเบียบแบบแผนนั้นจำเป็นต้องใช้งบประมาณท้องถิ่นมากกว่าเดิม แต่ทางรัฐบาลไม่สามารถที่จะหาเงินมาเพื่อการนี้ ให้พอเพียงได้ จึงเป็นหน้าที่ของข้าหลวงที่จะหาวิธีจัดเก็บภาษีตามหัวเมืองต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ดังนั้นเมื่อข้าหลวงใหญ่จัดระเบียบการเก็บภาษีอากรให้รัดกุมขึ้นกว่าเดิม จึงปรากฏว่า ภาษีอากรในเมืองต่าง ๆ จะเพิ่มจำนวนสูงขึ้นกว่าเดิมมาก ตัวอย่างเช่น ภาษีอากรในเมืองพระตะบอง และเมืองขึ้นเมืองพระตะบอง สมัยที่เจ้าพระยาอัครราช (เย็บ อภัยวงศ์) จัดเก็บนั้นเป็นเงินปีละ 794 ชั่ง 11 ตำลึง

ตาราง 1 เงินภาษีอากรเมืองพระตะบอง ปี ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)¹

ชนิดของภาษี	จำนวนเงินภาษี	
	ชั่ง	ตำลึง
1. ภาษีเงินเป็นเงิน 900 แนน คิดเป็นเงินตรา	281	5
2. ภาษีสุราเป็นทองคำหนัก 10 แนน เงินตรา 65 ชั่ง	133	15

ไทย, เอกสาร ร. 5, ม 41/59 พระอภัยพิทักษ์ - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ. 111.

ตาราง 1 (ต่อ)

ชนิดของภาษี	จำนวนเงินภาษี	
	ซึ่ง	กำลัง
3. ภาษีข้าว	50	—
4. ภาษีกระวาน	43	5
5. ภาษีบนเบี้ยทองคำหนัก 1 แนน เงินหนัก 130 แนน	47	11
6. ภาษีหอย	20	—
7. ภาษีกับปลา แลกลอง นอกลำคลองในเมือง	218	15
รวมเงินภาษีอากร	794	11

จำนวนเงินรายได้จากภาษีอากรทั้งหมดนั้น พระยาศุภราช ได้แบ่งถวายเป็นเงินหลวงปีละ 100 ซึ่ง รวมกับภาษีบ่อพลอยไหลิน ที่หลวงมณีรจนารับทำ 200 ซึ่ง ภาษีบ่อพลอยส่วนของ เจ้าพระยาศุภราช 37 ซึ่ง 40 บาท อากรสุรา และบนเบี้ยที่บ่อ พลอยไหลินอีก 40 ซึ่ง ดังนั้นจึงเป็นเงินหลวงทั้งหมด 327 ซึ่ง 40 บาท ซึ่งใช้สำหรับเป็นเงินเดือนข้าหลวง และเงินค่า ราชการอื่น ๆ เช่น ใช้นำรุงรักษาทางสายเจ้าพระยาบดินทร์เดชา นำรุงรักษาสายโทรเลข เป็นต้น¹ ส่วนเงินหลวงของเมืองเสียมราฐ อีก 50 ซึ่ง ก็ใช้ในราชการอย่างเดียวกัน จะเห็นว่าในปีแรกที่จัด ตั้งมณฑลบูรพา (ปี พ.ศ. 2434) มีข้าหลวงใหญ่ไปกำกับราชการนั้นทางกรุงเทพฯ เพิ่งเริ่มได้รับผลประโยชน์

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ - กรมหลวงดำรง ราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

จากมณฑลบูรพาเป็นครั้งแรก เป็นจำนวนเงินทั้งหมด 427 ชั่ง 40 บาท หรือเท่ากับ 34200 บาท

ต่อมาในปี ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ทางกรุงเทพฯ ได้จัดทำสัญญากับบริษัทบอพลอยไพลิน ให้ผูกขาดการทำแร่ และภาษีอากร ตามสัญญาบริษัทต้องส่งเงินกระทรวงพระคลังปีหนึ่ง 32000 บาท และต่อมาสัญญาเพิ่มเติม บริษัทต้องส่งเงินเพิ่มขึ้นอีก 4200 บาท

ในปี ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ได้มีประกาศเก็บเงินค่าราชการในมณฑลบูรพา* ดังนั้น ผลประโยชน์ที่ได้จากเงินค่าราชการเมื่อหักค่าใช้จ่ายออกแล้ว จึงแบ่งเป็น 3 ส่วนคือ

1. เงินหลวง
2. เงินบำรุงเมือง
3. เงินพระราชทานแก่ผู้ว่าราชการเมือง

เงินบำรุงเมือง ตามความมุ่งหมายเดิม กำหนดไว้สำหรับใช้ในการบำรุงเมืองให้เป็นประโยชน์ แก่ราษฎรในพื้นบ้านเมือง เช่น ทำถนนหนทาง สาธารณประโยชน์ต่าง ๆ แต่เท่าที่ปฏิบัติกันมาไม่ได้เป็นไป อย่างนั้น เพราะได้รวมยกเงินบำรุงเมืองเข้าเป็นเงินหลวง คือ เป็นเงินที่ส่งเข้ากรุงเทพฯ จึงเท่ากับว่า เป็นเงินหลวง 2 ส่วน พระราชทานแก่ผู้ว่าราชการเมือง อีก 1 ส่วน

เงินค่าราชการเป็นผลประโยชน์แผ่นดินรายใหญ่ที่สำคัญรายหนึ่ง เพราะเก็บได้ถึงปีละประมาณ 120,000 บาท นับว่าเก็บได้พอใช้จำจนถึงกับเหลือเงินส่งมายังกระทรวงพระคลังฯ ที่กรุงเทพฯ ดังนั้น ผลประโยชน์ในเมืองพระตะบองจึงมีภาคหลวง บอพลอยไพลิน กับเงินค่าราชการ ซึ่งแบ่งเอามาเพียง 2 ใน 3 ส่วนเท่านั้น ส่วนเงินค่านา เงินภาษีอากรบ่อนเบี้ย และค่าธรรมเนียมทั้งปวง โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่พระยาตากหาชราฯ ดังจะเห็นรายละเอียดจากการาง 2

* ดูภาคผนวก ข. หน้า (63)

ตาราง 2 เงินรายได้ของเมืองพระตะบองในปี ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)¹

ผลประโยชน์ส่งกระทรวงพระคลังกรุงเทพ		ผลประโยชน์พระราชทานพระยาคณาทรธรณินทร์	
ชนิดของรายได้	จำนวนเงิน	ชนิดของรายได้	จำนวนเงิน
เงินการราชการ	83,238	อากรค่าน้ำ	24,662
ภาคหลวงบอพลอยไพลิน	37,000	อากรเงิน	84,990
		อากรสุรา	69,980
		อากรบชนเบี้ย	30,110
		อากรหอย	12,742
		อากรตลาด, ภาษีเส้นไหม, ภาษีสุกร	10,733
		เงินส่วนแบ่งการราชการ	41,619
		เงินคานา	64,033
		เงินส่วนแบ่งคาภาคหลวงบอพลอยไพลิน	5,000
		เงินพิณัย	3,360
		เงินค่าธรรมเนียมความ	2,475
		ค่าออกตั๋วพิมพ์รูปพรรณ	378
		ค่าออกหนังสือเดินทาง	259
		ค่าธรรมเนียมทำสารกรมธรรม์	800
รวมเงินส่งกรุงเทพ	120,238	รวมเงินผลประโยชน์ของพระยาคณาทร	351,141

¹ ราช, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

จากตารางนี้จะเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะมีส่วนแบ่งในเงินค่าราชการ และได้เงินรายได้เพิ่มขึ้นกว่าเดิมจำนวนมากก็ตาม แต่เป็นที่น่าสนใจกว่าจำนวนเงินที่ส่งเข้ามากรุงเทพฯ มีจำนวนเพียง 1 ใน 3 ของจำนวนเงินที่พระยาศุภชรา ได้รับ ยิ่งไปกว่านั้นการเก็บเงินค่าราชการ ค่านา ภาษีอากรธรรมเนียมอย่างอื่น ๆ ก็คือ คนของพระยาศุภชราเป็นผู้จัดเก็บทั้งสิ้น เจ้าพนักงานของรัฐบาลไม่ได้เกี่ยวข้องตรวจตราอย่างใด แล้วแต่คนของพระยาศุภชราจะจัดเก็บ เมื่อเก็บเสร็จแล้ว คนเหล่านั้นนำเงินมาส่งหัวว่าการมหาดไทยไว้เท่านั้น แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลไม่นับนโยบายที่จะวิจารณ์ผลประโยชน์ของพระยาศุภชรา ๆ เคยมีผลประโยชน์อย่างไรก็ยังมีอย่างเดิม อาจจะมากกว่าเดิมด้วยซ้ำไป เพราะผลประโยชน์ที่พระราชทานให้พระยาศุภชรา นั้น เป็นเงินใช้สอยส่วนตัวของพระยาศุภชรา ส่วนเงินที่ใช้จ่ายในการดูแลปกครองมณฑลบูรพานั้นเป็นส่วนหนึ่งในจำนวนเงินที่ต้องส่งทองพระคลังกรุงเทพฯ ดังนั้นพระยาศุภชรา จึงไม่รู้สึกเดือดร้อนในการที่รัฐบาลกลางจัดการปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพา นอกจากนั้นรัฐบาลยังไว้วางใจ และเชื่อใจพระยาศุภชรา มาก จึงไม่กล้าเข้าไปก้าวก่ายในอำนาจหน้าที่ ยังคงปล่อยให้พระยาศุภชรา มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองอย่างเดิม ด้วยเหตุนี้เอง พระยาศุภชรา จึงไม่คิดที่จะหันไปขอความช่วยเหลือฝรั่งเศส แต่ยังคงซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเช่นเดิม ส่วนภาษีอากรชนิดที่ต้องมีการผูกขาดนั้น พระยาศุภชรา จัดให้พวกจีนผูกขาดคัดตอนไป เว้นแต่ปีไหน เช่น ปี ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) นี้เงินที่จีนว่าประมูลค่าเกินไป พระยาศุภชรา ก็จัดทำเสียเองสำหรับอากรค่าน้ำนั้น ถึงแม้จะเป็นอากรที่ได้ผูกขาดคัดตอนไปจับปลา และเก็บค่าเครื่องมือก็จริงอยู่ แต่พระยาศุภชราต้องออกเงินให้แก่ผู้รับผูกขาดไปหาทุนสำหรับซื้อเครื่องมือจับปลาทุกปี

3.3 ภาษีบ่อพลอยไพลิน

เขตติดต่อระหว่างพระตะบอง จันทบุรี และตราด มีภูเขาบรรทัด ผาควางอยู่ ซึ่งในบริเวณดังกล่าวนี้เป็นแหล่งของสินแร่พลอยไพลิน ชนิดต่าง ๆ จำนวนมาก สำหรับบ่อพลอยไพลินของเมืองพระตะบองอยู่ทางด้านตะวันออกของภูเขาบรรทัด มีพวกหม่า ก่องซู่ ลาว จีน เข้าไปขุดหาพลอยกันเป็นเวลานานแล้ว

ในปี พ.ศ. 2425 ตั้งแกมเองแซงเงี้ยว ซึ่งเป็นคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ขอช่วยเก็บเงินภาษีอากรคนในบังคับอังกฤษ ที่บริเวณบ่อพลอยดังกล่าว มีการทำหนังสือสัญญาตกลงกันระหว่างพระยาศุภชรา กับ

ตั้งแกมอแข¹ ทกลงให้ตั้งแกมอแข² ช่วยพระพิไชยบรมวงพระพล ซึ่งมีอำนาจเก็บเงินภาษีบ่อพลอย แขวงเมืองพระตะบองมาแต่เดิม โดยให้ตั้งแกมอแข² เก็บเงินภาษีคนในบังคับอังกฤษ คนละ 3 บาท ซึ่งตั้งแกมอแข² จะได้รับส่วนแบ่งคนละ 1 สลึง นอกจากนั้นตั้งแกมอแข² ยังได้รับมอบหมายอำนาจ จากกงสุลอังกฤษให้ช่วยระงับเหตุการณ์คนในบังคับอังกฤษในบริเวณบ่อพลอยแขวงเมืองพระตะบอง

จนถึงปี พ.ศ. 2435 ตั้งแกมอแข² ซึ่งได้เป็นหลวงมณีรจนาศ^{*} ได้ขอผูกขาดทางบ่อพลอย ทั้งหมด จัดตั้งบริษัทบ่อพลอยไพลิน ในแขวงเมืองพระตะบอง จำนวน 13 บ่อด้วยกัน ตัดคอนออก มาจากบริษัท สยามเอ็กซ์พลอริงกัมปะนี (Siam Exploring Company) ซึ่งเป็นบริษัทอังกฤษที่ตั้ง ขุดพลอยในบริเวณเทือกเขาบรรทัดนั้น²

บริษัทบ่อพลอยไพลินทำสัญญากับกรุงเทพฯ รับทำภาษีบ่อพลอย ภาษีเงิน สุรา หอย บ่อนเบี้ย ส่งกระทรวงพระคลังจำนวน 277 ชั่ง 10 ตำลึงทุกปี

ต่อมาในปี พ.ศ. 2440 (ร.ศ. 116) บริษัทบ่อพลอยไพลิน รับผูกขาดภาษีอากรท่ามลสาลา สัมปทัก ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับบ่อพลอยไพลินเดิม เป็นจำนวนเงินถึงปีละ 10,000 บาท ซึ่งเงินจำนวน นี้ได้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ยกให้พระยาทหาร 75,000 บาท ส่วนที่เหลือส่งกระทรวงพระคลัง กรุงเทพฯ

สำหรับภาษีขาเข้าไปบ่อพลอยไพลินที่บริษัทจัดเก็บมี 2 ชนิด คือ³

*ตามระเบียบของไทย ผู้ผูกขาดประมูลภาษีอากรเก็บผลประโยชน์ให้รัฐบาล จะได้รับแต่งตั้งเป็นหลวง ไทซ, เอกสาร ร. 5, ม 2.12 ก/1 หนังสือสัญญาระหว่างพระยาทหารธรรมินทร์ - ตั้งแกมอแขเงี้ยว วัน 27 6 ค่ำ จุลศักราช 1244 (ดูภาคผนวก ค. หน้า (68) - (69))

²ไทซ, เอกสาร ร. 5, ม 67/4 ที่ 461/32837 พระยาราชวราวุธ - กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 117.

³ไทซ, เอกสาร ร. 5, ม 67/7 ที่ 31513 พระยาศักดาภิเศกวรฤทธิ - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 17 ธันวาคม ร.ศ. 117.

ก. ภาษีสินค้าเบ็ดเสร็จ ทั้งค่านีเก็บที่พระตะบอง เก็บมาตั้งแต่ปี ร.ศ. 111 เป็นภาษีขาเข้าไปในบ่อพลอยไหลน เก็บ 10 ชัก 1 หลวงมณีรจนาทำเอง ปี ร.ศ. 117 เป็นเงิน 2,000 บาท แต่ได้เลิกเก็บเมื่อตุลาคม ร.ศ. 111

ข. ภาษีสัตว์ และพาหนะขาเข้าไปในบ่อพลอยไหลน ทั้งค่านีเก็บที่พระตะบอง เก็บมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2425 (จ.ศ. 1244) วิธีที่เก็บคือ

เกวียนกระบือ	เล่มละ	32	อัฐ	} หลวงมณีรจนาทำเอง ในปี ร.ศ. 117 เป็นเงิน 2,000 บาท
เกวียนโค	เล่มละ	16	อัฐ	
โคต่าง	ตัวละ	8	อัฐ	

แต่ภาษีเบ็ดเสร็จ และภาษีสัตว์พาหนะ ดังกล่าวนี้นี้ทั้งเก็บทางเมืองพระตะบองเข้าไปในบ่อพลอยไหลนเท่านั้น ส่วนทางเมืองจันทบุรีเข้ามาทางบ่อพลอยไหลนไม่ได้ทั้งเก็บภาษี ซึ่งเป็นเพราะคนในบังคับอังกฤษเดินทางจากเมืองจันทบุรีเข้าไปในบ่อพลอยไหลนมาก และคนในบังคับอังกฤษร้องขอ กงสุลอังกฤษไม่ให้เก็บคนในบังคับอังกฤษ ให้เก็บแต่คนในบังคับไทยเท่านั้น ดังนั้นจึงเป็นผลทำให้ได้ภาษีอากรไม่เต็มที่เท่าที่ควร

ภาษีบ่อพลอยไหลนเป็นรายได้โดยตรงของรัฐบาล ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 เป็นต้นมา และเป็นเงินจำนวนมากรองจากรายได้จากเงินค่าราชการที่กรุงเทพฯ ได้รับจากมณฑลบูรพาตลอดมา ถึงแม้ว่าจะมีผู้มาประมูลภาษีบ่อพลอยโดยให้เงินหลวงมากกว่าหลวงมณีรจนาก็ตาม แต่ทางรัฐบาลก็ไม่ยอมรับให้ทำ ยังคงอนุญาตให้หลวงมณีรจนาคมนในบังคับอังกฤษรับทำภาษีอากรบ่อพลอยอย่างเดิมนั้น เป็นเพราะรัฐบาลเล็งเห็นว่า หลวงมณีรจนารับทำภาษีส่งเงินหลวงติดต่อกันมาหลายปีไม่เคยขาด - อำนวยความสะดวกแก่ทางราชการในตำบลบ่อพลอยได้เรียบร้อยตลอดมา เป็นผู้ที่มีถิ่นฐานมั่นคง และที่สำคัญ คือ หลวงมณีรจนารับอำนาจจากกงสุลอังกฤษให้จัดการว่ากล่าวคนในบังคับอังกฤษได้ แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลคำนึงถึงปัญหากระทบกระทั่งอันอาจจะเกิดขึ้นกับคนในบังคับอังกฤษ พอ ๆ กับคนในบังคับฝรั่งเศสนั่นเอง

3.4 ภาษีอากร เมืองเสียมราฐและเมืองอื่น ๆ

เมืองเสียมราฐก็เช่นเดียวกับเมืองพระตะบอง และเมืองพนมสทที่ไปรคเกล้าฯ ใหญ่ สำเร็จราชการเมืองทั้งภาษีขายยาสูบ ตั้งนายอากรขายน้ำสุรา และบ่อนเบี้ย โดยที่ห้ามไม่ให้ราษฎร

ทุยาดิน หามน้ำสุรา เล่ม่อนเบี้ย ซื่อขายกันทุกบ้านทุกตำบล¹ เจ้าเมืองมีอำนาจเรียกประมูล เจ้าภานายอากรมอนเบี้ยหวย ตามที่ตนเห็นสมควร ซึ่งผลประโยชน์ต่าง ๆ จะตกเป็นของเจ้าเมืองทั้งสิ้น นอกจากนั้นยังมีภาษีเบ็ดเสร็จซึ่งเป็นภาษีอากรเข้าออกในแขวงเมืองเสียมราฐ และเมืองขึ้น

พระยานุภาพไตรภพ ได้จัดให้พวกจีนเป็นนายภาษีประจำเมืองต่าง ๆ รวบรวมจำนวนเงินภาษีเป็นประจำทุกปีมา ซึ่งปรากฏว่า จำนวนเงินภาษีอากรมีได้รับนั้นมีจำนวนเพิ่มขึ้นทุกปี ดังปรากฏรายละเอียดในตารางข้างล่างนี้

ตาราง 3 จำนวนเงินภาษีอากรเมืองเสียมราฐ ระหว่างปี ร.ศ. 108 - ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2432 - 2435)²

ปี ร.ศ.	จำนวนเงิน	
	ชั่ง	บาท
ปี ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)	161	5
ปี ร.ศ. 109	197	27
ปี ร.ศ. 110	183	22
ปี ร.ศ. 111	217	65

จนถึงปี ร.ศ. 112 เมื่อมีข้าหลวงออกมาจัดการการมณฑลบูรพาแล้ว พระยานุภาพไตรภพ ได้ยกถวายเป็นเงินราชการแผ่นดิน ปีละ 50 ชั่ง รวมกับเงินเดือนเสมียนโทรเลข และเงินค่าน้ำมันปีละ 17 ชั่ง 13 บาท จึงเป็นเงินทั้งหมด 57 ชั่ง 13 บาท

¹ พจ. เอกสาร ร. 5. ม 2.12 ก/3 ที่ 112 ใบบอกพระพิทักษ์บุรทิศ - กรมพระบารามปรปักษ์ วันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 108.

² พจ. เอกสาร ร. 5. ม 41/59 ที่ 212/23922 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 10 กันยายน ร.ศ. 111.

ในปี ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) เมื่อได้ประกาศเก็บเงินค่าธรรมเนียมชลประทานแล้ว จึงได้ยกเลิกภาษีเบ็ดเสร็จในเมืองเสียมราฐ และเมืองขึ้นทั้งหมด เก็บเงินค่าธรรมเนียม และยกเลิกการเกณฑ์แรงงานทั้งหมด เว้นแต่ที่จำเป็นเป็นครั้งคราว ดังนั้นผลประโยชน์ของเมืองเสียมราฐซึ่งนับว่ามากเป็นอันดับที่ 2 รองจากเมืองพระตะบอง จึงได้มาจากค่าน้ำ ภาษีฝิ่น ภาษีสุกร และภาษีสุรา แต่ส่วนแบ่งของหลวง และส่วนพระราชทาน ผู้ว่าราชการเมืองเปลี่ยนแปลงไปมาไม่บ่อยครั้งที่ซึ่งแล้วแต่ตัวข้าราชการที่เป็นผู้ว่าราชการเมือง¹

ต่อมาในปี ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) โปรดเกล้าฯ ให้รวมเงินผลประโยชน์ทั้ง 5 อย่างนี้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน เช่นเดียวกับเมืองพระตะบอง คือ

1. เงินหลวง
2. เงินบำรุง
3. เงินพระราชทานผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งให้ใช้เป็นการส่วนตัว ไม่เกี่ยวข้องกับการดูแลปกครองเมืองเสียมราฐ

ตาราง 4 เงินรายได้ของเมืองเสียมราฐ ปี ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)²

ชนิดของรายได้	จำนวนเงิน (บาท)
1. อากรค่าน้ำ	23,305
2. อากรฝิ่น	7,625
3. อากรสุกร	3,687

¹ หจข. เอกสาร ร. 5. ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุนเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

² ก.

ตาราง 4 (ต่อ)

ชนิดของรายได้	จำนวนเงิน (บาท)
4. อากรสุรา	8,604
5. เงินการราชการ	38,500
รวมรายได้ที่จะต้องแบ่ง 3 ส่วน	81,721

ผู้ว่าราชการเมืองไค้ส่วนแบ่ง 1 ใน 3 ของผลประโยชน์ 5 อย่าง ดังนั้นจึงได้รับเงิน
ปีละ 27,240 บาท ส่วนผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งมีจำนวน 2 ใน 3 นั้น จึงคิดเป็นเงินเท่ากับ

	54,480 บาท
รวมกับเงินค่าธรรมเนียม	2,000 บาท
คานา	8,000 บาท
อากรหอย	18,866 บาท
ดังนั้นจึงรวมเป็นเงินผลประโยชน์แผ่นดินทั้งหมด	83,346 บาท

สำหรับเมืองศรีโสภณกับเมืองพนมศกนั้น ในปี ร.ศ. 123 ปรากฏว่า

เมืองศรีโสภณ มีเงินรายได้ทั้งหมด	13,074 บาท
เมืองพนมศก มีเงินรายได้ทั้งหมด	11,053 บาท

เงินที่เก็บได้จากเมืองศรีโสภณมากน้อยเท่าใด เป็นเงินหลวง ส่งกระทรวงพระคลังกรุงเทพฯ
หมด ส่วนในเมืองพนมศกนั้น พระยาพนมพิณิจ ไม่ได้รับผลประโยชน์อื่นเลย นอกจากภาษีเงิน ซึ่งพระยา
พนมพิณิจ และกรมการ บุตรหลาน ได้รับพระราชทานเพียงปีละ 36 ชั่งเท่านั้น¹

¹ หจข. เอกสาร ร.5. ม 41/42 ที่ 153/4806 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5
วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 122.

ดังนั้นรายได้ทั้งหมดจากมณฑลบูรพาซึ่งส่งกระทรวงพระคลังกรุงเทพฯ ในปี ร.ศ. 122

(พ.ศ. 2446) เป็นเงิน 279,900 บาท

แต่ในปี ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) รายได้ทั้งหมดมีเพียง 244,359 บาท ซึ่งต่ำกว่าเดิมถึง 35,541 บาท ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า การเก็บภาษีผูกขาดทางเมืองพระตะบอง (ซึ่งเป็นผลประโยชน์ของพระยาทหารฯ) ได้ลวงล่ำเกี่ยวพันเข้าไปในหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลนั้น ผลประโยชน์ของกรุงเทพฯ จึงลดลงกว่าเดิม

ถึงแม้ว่าการปรับปรุงการเก็บภาษีอากรในมณฑลบูรพาจะทำให้กรุงเทพฯ ได้รับเงินรายได้เพิ่มมากขึ้นก็ตาม แต่ก็ยังนับว่าได้ไม่เต็มเม็ด เพราะการเก็บเงินค่านา และเงินค่าราชการ ซึ่งนับว่าเป็นผลประโยชน์สำคัญ ของการการตรวจตราอย่างละเอียดถี่ถ้วนนั้น ยังทำกันหละหลวมไม่มีการตรวจตราเพียงพอ ซึ่งเป็นผลมาจากการที่มีเจ้าพนักงานของรัฐบาลชุดหนึ่ง และเจ้าพนักงานของพระยาทหารฯ อีกชุดหนึ่ง เปรียบเสมือนกับเป็น 2 รัฐบาลในเมืองเดียวกัน การที่จะจัดหรือตรวจตราผลประโยชน์ให้ดีขึ้น ย่อมเป็นไปได้ยาก เพราะการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินกับการเก็บผลประโยชน์ของพระยาทหารฯ ที่มัวแต่เป็นมานานขัดแย้งและกาวก่ายกันอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือ ผลประโยชน์ส่วนที่เป็นของพระยาทหารฯ นั้นมักจะเกี่ยวของและปะปนกับผลประโยชน์แผ่นดินอยู่เสมอ

ดังนั้นการแก้ปัญหานี้ จึงต้องรวมหน้าที่ และเจ้าพนักงานทั้ง 2 ฝ่ายให้เป็นหน่วยงานเดียวกัน จึงจะเป็นผลสำเร็จได้ และถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ควรจะจัดการสรรพากรให้เต็มที่อยู่ทั่วหัวเมืองขึ้นในเพราะจะได้ผลประโยชน์ของแผ่นดินเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมไม่ต่ำกว่าครึ่งหนึ่งของรายได้ที่ได้รับอยู่ในขณะนั้น

3.5 อากรบ่อนเบี้ย

อากรบ่อนเบี้ยเป็นรายได้ของแผ่นดินอีกชนิดหนึ่งที่หารายได้สูงมาก การพนันที่เล่นในบ่อนเบี้ยมี หว่ย (กข) ถั่วโป ฯลฯ ซึ่งนายอากรเป็นผู้รับผูกขาดส่งเงินหลวง ดังนั้น นายอากรจึงเป็นผู้ลงทุนจัดการเล่นเอง และมีผู้นิยมเล่นกันมากจนไม่เป็นอันทำมาหากิน ดังรายละเอียดในราชกิจจานุเบกษา ที่ประกาศห้ามการเล่นการพนันตอนหนึ่งว่า

โหวง. เอกสาร ร. 5. ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ - กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

การเล่นตัวโป ซึ่งเป็นวิชาถนัดของคนจีนนั้น ชักชวนคนไทยให้หลงเล่นไป
ควย ทำให้เป็นการเสียทรัพย์ เสียเวลา เสียประโยชน์การศรัทธา และให้สันดาน
หมกมุ่นไปในสิ่งซึ่งหาประโยชน์มิได้ เป็นการร้ายแรงยิ่งกว่าการเล่นซึ่งชาวสยามเคย
เล่นกันมาก่อน...¹

แสดงว่าตัวโปเป็นการพนันที่ชาวจีนนำมาเผยแพร่ มอมเมาคนไทยให้มึนเมา และมีโทษยิ่ง
กว่าการพนันที่คนไทยรู้จักและเคยเล่นกันมาแต่เดิม ปรากฏว่าตอนต้นรัชกาลที่ 5 ในกรุงเทพฯ มีบ่อนเบี้ย
เล่นกันถึง 121 แห่ง และตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็มีการเล่นโดยทั่วไปอีกประมาณ 277 แห่ง เงิน
รายได้จากอากรบ่อนเบี้ยนั้นนับว่าเป็นจำนวนไม่น้อย ที่เก็บได้สูงสุดคือ 6.8 ล้านบาท²

อากรบ่อนเบี้ยในมณฑลบูรพาเป็นรายได้ของเจ้าเมือง ซึ่งจะมีชาวจีนมารับประมูลผูกขาดเป็น
รายปีไป เช่น พระพนมพิณจ ผู้ว่าราชการเมืองพนมศกมีใบบอกเข้ามากราบทูลว่า จีนหลินตั้งบ้านเรือน
อยู่ที่เมืองศึกโซ ขอรับผูกขาดอากรบ่อนเบี้ยในเมืองพนมศก ปี ร.ศ. 122, ร.ศ. 123, ร.ศ. 124
ปีละ 14 ชั่ง 3 ปีเป็นเงิน 42 ชั่ง และพระยาพนมพิณจขอถวายเป็นเงินหลวงปีละ 10 ชั่ง
แก่พระบาทพรรษา เห็นว่าพระพนมพิณจกับกรมการบุตรหลานมีรายได้จากภาษีเงินอย่างเคี้ยวเท่านั้นเพราะ
ภูมิประเทศกันดาร เจริญช้า ผลประโยชน์ที่จะได้มากมีแต่บ่อนเบี้ย ซึ่งพอจะเป็นกำลังของพระพนมพิณจ³
ดังนั้นจึงได้ยกเงินอากรบ่อนเบี้ยในเมืองพนมศกทั้งหมดให้แก่พระพนมพิณจ

สำหรับเมืองเสียมราฐนั้นตั้งแต่ปี ร.ศ. 122 พระบาทพรรษา ได้ยกอากรบ่อนเบี้ย และอากร
หอยเป็นเงินหลวงส่งกระทรวงพระคลัง

¹ราชกิจจานุเบกษา 8 : 295 ร.ศ. 120.

²สมสวาท ขวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
หน้า 165

³พจ. เอกสาร ร. 5. ม 41/42 ที่ 153/4806 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5
วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 122.

ตาราง 5 บาดูรายไ้จากอากรหวน อากรบ่อนเบี้ย เมืองเสียมราฐ ร.ศ. 122
(พ.ศ. 2446)¹

ชื่อภาวอากร	ชื่อตัวเจ้าภาว นายอากร	ชื่อประกัน	ชื่อรับเรือน	เงินปี ร.ศ. 121 (เงินบาท)	+ เงินขึ้น - เงินลด (เงินบาท)	เงินปี ร.ศ. 122 (เงินบาท)
อากรหวน	จันอุ	หลวงเสนาประเทศ	จันปี	14,500	+ 4,166	18,666
อากรบ่อนเบี้ย	จันอุ	หลวงเสนาประเทศ	จันปี	6,250	+ 2,088	8,334
				20,750	+ 6,250	27,000

จากตาราง แสดงให้เห็นว่ารายได้จากอากรบ่อนเบี้ยเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกปี แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่า การพัฒนาการให้โทษมากกว่าคุณ ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกเสีย และได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติอากรการพนัน ร.ศ. 120" แทน พระองค์พยายามยกเลิกอากรบ่อนเบี้ยในที่ต่าง ๆ ซึ่งได้เลิกเสียเป็นส่วนใหญ่ จนในปี พ.ศ. 2453 ซึ่งเป็นปีที่สุดท้ายในรัชกาลนั้น บ่อนเบี้ยยังคงเหลืออยู่ในกรุงเทพฯ เพียง 9 แห่ง ส่วนหัวเมืองได้ยกเลิกหมดทุกมณฑล ตั้งแต่ พ.ศ. 2449²

การเลิกอากรบ่อนเบี้ยมีผลเสียตามมาหลายอย่างดังต่อไปนี้ คือ

1. นักเลงการพนันพากันไปเล่นที่เมืองอื่น เป็นผลให้เศรษฐกิจซบเซา และเก็บภาวอากรได้น้อยกว่าเดิม ตัวอย่างเช่น ภาวอากรเมืองเสียมราฐ ในปี ร.ศ. 125 ต่ำกว่าปี ร.ศ. 124 เป็นเงินถึง 27,537 บาท ดังรายละเอียดในตาราง 6

¹ ราช. เอกสาร ร.5. ม 41/42 ที่ 229/1933 พระยาศรีสุนทเทพ - กรมขุนสมมตอมรินทร์
วันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 122.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ "ประชุมพงศาวดารภาคที่ 17" เรื่อง ตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและหวน หน้า 46 - 50.

ตาราง 6 เปรียบเทียบรายได้จากภาษีอากรเมืองเสียมราฐ ระหว่างปี ร.ศ. 124 และ ร.ศ. 125¹

ชนิดของภาษีอากร	ปี ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448)	ปี ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449)	จำนวนเงินที่ลดน้อย (บาท)
อากรสุรา	17,274	10,834	6,440
ภาษีสุกร	8,637	5,416	3,221
ภาษียาสูบ	21,526	9,000	12,526
อากรหอบ	12,350	7,000	5,350
จำนวนรวม	59,787	32,250	27,537

จากตารางนี้ จะเห็นว่ารายได้จากภาษีอากรในปี ร.ศ. 124 เป็นเงินถึง 59,787 บาท แต่เมื่อประกาศเลิกอากรบ่อนเบี้ยในปี ร.ศ. 125 แล้ว เก็บเงินภาษีอากรได้เพียง 32,250 บาท ซึ่งน้อยกว่าปี ร.ศ. 124 เป็นจำนวนถึง 27,537 บาท ที่เป็นเช่นนี้เพราะผลประโยชน์ส่วนใหญ่ของเมืองเสียมราฐ ได้มาจากชุมชนที่มีการเล่นการพนัน ส่วนการค้าขายนั้นมีบ้างเพียงเล็กน้อยซึ่งผลเสียอันนี้กระทบกระเทือนถึงรายได้ของแผ่นดินด้วย

2. พอกำ ราษฎร ลักลอบเล่นกันมาก ห้ามปรามไม่ไหว

3. เงินรายได้ไม่พอกับรายจ่ายที่ต้องใช้

แต่ถึงกระนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็โปรดเกล้าฯ ให้เลิกบ่อนเบี้ย และให้ใช้พระราชบัญญัติอากรการพนันในเมืองเสียมราฐ ศรีโสภณ พนมศก แทนการที่ไม่ให้บ่อนเบี้ย ตั้งแต่ ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449)* เป็นต้นไป

* ภูภาคผนวก ข. หน้า (66).

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระราชบัญญัติการการพนัน ฉบับ ร.ศ. 125 นี้ ไม่ได้กล่าวถึงเมืองพระตะบอง ๆ จึงยังมีอากรบ่อนเบี้ยอยู่ตามเดิม ซึ่งเป็นผลประโยชน์ของพระยาพนาธิราชฯ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับผลประโยชน์รายได้ของพระยาพนาธิราชฯ เลย เพราะกลัวจะกระทบกระเทือนถึงอำนาจ และความสัมพันธ์ที่มีอยู่นั่นเอง จะเห็นได้จากพระราชดำริ ของรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีใจความดังต่อไปนี้

.....ซึ่งคิดจะมีบังคับให้เลิกภาษี หาบ ทั่วไป นั้น สงสัยว่า เมืองพระตะบอง จะยังคงอยู่ จำรายภาษีไม่ได้ ถ้าพระตะบองยังไม่เลิก เป็นภาษีที่เขาตั้งมานานแล้วเลิกเสียเงินจะตกไปมาก....ควรจะสั่งพระยาพนาธิราชฯมาทบทวนก่อน ถ้าใดความขาดเดือดร้อนจึงให้เลิกเสีย การที่จะคิดตั้งภาษีในเมืองเขมรนั้นยากอยู่ เพราะเก็บเก็บไว้มากแล้ว จำต้องรักษาอย่าให้เขมรของเรารอนกว่าเขมรทมิฬเขา ถ้าตั้งขึ้นในเวลานี้จะเป็นเพราะข้าหลวงออกไปจะเป็นเหตุให้เขมรกระด้างกระเดื่องเสีย ต่อภาษีอะไรก็ไม่รอนแก่ใคร เพราะเป็นการหาเงินเกิดขึ้นใหม่อย่างบอพลอย จึงควรตั้งขึ้นในเวลานี้....¹ (ชิตเสนโกษเขียน)

ใจความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลไม่มีนโยบายริถอนผลประโยชน์และอำนาจของพระยาพนาธิราชฯ แต่อย่างใด นอกจากนั้นยังระมัดระวังในการคิดตั้งภาษีชนิดใหม่ด้วย เพราะกลัวว่าราษฎรในมณฑลบูรพาจะได้รับความลำบากมากกว่าชาวเขมรในเมืองทมิฬ ซึ่งถ้าราษฎรเดือดร้อนเพราะข้าหลวงออกไปปรับปรุงการปกครองแล้ว อาจจะกระด้างกระเดื่องกับไทย และหันไปขอความช่วยเหลือจากฝรั่งเศส ดังนั้นพระองค์จึงพยายามเอาใจราษฎรในมณฑลบูรพาเอาไว้ มีการลดหย่อนผ่อนเบา ไม่ได้เข้มงวดจริงจังแต่อย่างใด

4. เงินค่าราชการ

การภาษีอากรเดิมกัน มีการเก็บส่วนชนิดหนึ่ง เรียกว่า "ส่วยแทนแรง" คือ ตามปกติบรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่เข้ารับราชการปีละ 6 เดือน แต่ทางราชการยอมให้บุคคลบางพวกไปประกอบ

¹ หจข. เอกสาร ร. 5. ม 41/59 ที่ 645/111 รัชกาลที่ 5 - พระยาราชวราวุฒ
วันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 111.

อาชีที่ได้ โดยให้ส่งเงินมาจ้างคนแทนตัว หรือหาสิ่งของที่ต้องการใช้ในราชการส่งแทนแรงที่เข้ามา
รับราชการ ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่า ที่เมืองพระตะบอง มีการเก็บเงินส่วยแก่เลขาธิการวัน ปีหนึ่ง
คนละ 7 บาท¹ ส่วยแทนแรงดังกล่าวนี้ มีอัตราไม่เท่ากันในแต่ละแห่ง บางแห่งก็เก็บ บางแห่งก็ไม่
เก็บ ไม่เป็นที่แน่นอน รายได้จึงไม่คงที่ ดังนั้น เมื่อได้มีการปรับปรุงภาษีอากรขึ้นใหม่ จึงได้มีพระ
ราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการแทน ซึ่งจะกำหนดจำนวนที่แน่นอน และบังคับเก็บแก่ชาวยกรรจ์ทุกคนซึ่ง
มีอายุตั้งแต่ 18 ปี จนถึงอายุ 60 ปี โดยที่ให้มีประกาศใช้ตามมณฑลต่าง ๆ²

วิธีเก็บเงินค่าราชการแต่เดิมนั้น เจ้ากรม ปลัดกรม ซึ่งควบคุมไพร่ออกไปเก็บเงินค่าราชการ
จากตัวไพร่ที่อยู่ตามหัวเมืองเข้ามาส่งต่อเจ้าพนักงานในกรุงเทพฯ ต่อมาเมื่อได้จัดการเทศาภิบาล มี
เจ้าพนักงานอยู่ประจำทำการปกครองท้องที่ตามมณฑลหัวเมืองแล้ว ดังนั้น หน้าที่เก็บเงินค่าราชการจึง
เป็นหน้าที่ของพนักงานเทศาภิบาล ซึ่งจะเป็นผู้เก็บจากไพร่ซึ่งอยู่ในเขตนั้น ๆ ยกเลิกวิธีที่เจ้ากรมปลัด
กรม และเจ้าหนุ่ยนายกองจากกรุงเทพฯ ออกไปเก็บ อันวิธีที่ให้เจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่เก็บเงิน
ค่าราชการสะดวกกว่าที่เจ้าหนุ่ยนายกองจากกรุงเทพฯ ออกไปเก็บมาก³

รัฐบาลได้ออกประกาศเก็บเงินค่าราชการเมือง พระตะบอง และเมืองเสียมราฐ ตั้งแต่วันที่
5 มิถุนายน ร.ศ. 118 โดยให้เก็บเงินค่าราชการแก่ชาวยกรรจ์ในเมืองพระตะบอง ซึ่งมีอายุ
ตั้งแต่ 18 ปี จนถึงอายุ 60 ปี คนหนึ่งปีละ 4 บาท ส่วนเมืองเสียมราฐ และเมืองขึ้นเมือง
เสียมราฐ ซึ่งอัตราจัดสันกว่าเมืองพระตะบองนั้นให้เก็บคนหนึ่งปีละ 3 บาท* แต่ถึงแม้ว่าจะออก
ประกาศเก็บเงินค่าราชการฉบับนี้ขึ้นใช้แล้วก็ตาม ปรากฏว่า การเก็บเงินค่าราชการในเมืองพระตะบอง

*ดูภาคผนวก ข หน้า (63)

¹หจข. เอกสาร ร.5. ม 28.2/8 ที่ 121/5727 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาล
ที่ 5 วันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 120.

²หจข. เอกสาร ร.5. ม 28.2/2 ที่ 502/11101 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ -
รัชกาลที่ 5 วันที่ 14 มกราคม ร.ศ. 121.

³หจข. เอกสาร ร.5. ม 28.2/2 ประกาศพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทรศก

และเมืองเสียมราฐบางแห่งก็ยังเป็นแบบเดิมอยู่ คือ เก็บได้บ้างไม่ได้บ้าง ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย บางคนก็ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ ทำให้พวกเขาได้รับความเดือดร้อน และได้หลบหนีเข้าไปอยู่ในเขตอื่น เจ้าหนุ่ยนายกของท้องถิ่นติดตามขอรับเอาตัวเลขคืน ซึ่งเป็นการลำบากมาก ด้วยเหตุนี้เอง พระยาพิชัยราชนา จึงได้ประกาศเก็บเงินช่วยกระวาน แก่เลขกระวาน แขวงเมืองพระตะบอง คนหนึ่งปีละ 4 บาท ลดลงกว่าที่เคยเก็บ

ต่อมาในปี 120 ได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการในมณฑลบูรพา รัตนโกสินทรศก 120 ซึ่งกำหนดให้จัดเก็บเงินค่าราชการในเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ ตามอัตราเดิมที่ประกาศใช้ในปี ร.ศ. 118 แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า จัดการเก็บเพียง 2 เมืองเท่านั้น ส่วนเมืองศรีโสภณ และพนมสกล ยังไม่ได้เก็บ เนื่องจากเป็นเมืองกันการ แห่งแล้ง ทำมาหากินไม่ได้ผล

ต่อมาในปี ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) พระยาพิชัยราชนา ได้กราบทูลขอพระราชทานให้จัดการเก็บเงินค่าราชการแก่ชาวยุทธในเมืองศรีโสภณ และเมืองพนมสกล ปีหนึ่งคนละ 4 บาท แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงมีพระดำริว่า "คนในเมืองทั้งสองนี้ยอมจะกันดารกว่าเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ ถ้าหากว่า เห็นว่า จะเก็บได้ ก็ควรจะผ่อนผันให้พอกำลัง อย่าให้คนแตก¹ แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลได้คำนึงถึงปัญหาความเดือดร้อนของราษฎร จึงผ่อนผันตามสมควร เพราะกลัวว่าราษฎรที่ได้รับความเดือดร้อนจะพากันหนีเข้าไปพึ่งฝรั่งเศส นอกจากนั้นรัฐบาลยังยกเว้นไม่เก็บเงินค่าราชการแก่คนอพยพจากที่อื่นเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต เป็นกำหนด 3 ปี² แต่ผลที่สุดตกลงว่าให้เก็บเงินค่าราชการ เมืองศรีโสภณ พนมสกล เท่ากับ เมืองเสียมราฐ คือ คนละ 3 บาท

5. การคมนาคม

การส่งข่าวสารทางราชการ และการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายแดนในสมัยก่อน ๆ นั้นมีอุปสรรค และเป็นไปด้วยความลำบากมาก ทำให้เป็นปัญหาต่อการป้องกันชายแดน เพื่อ

¹ หจข. เอกสาร ร. 5. ม 28.2/8 ที่ 296/367 รัชกาลที่ 5 - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
วันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 122.

² หจข. เอกสาร ร. 5. ม 2.21 ก/95 ที่ 255/7469 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ -
รัชกาลที่ 5 วันที่ 6 ตุลาคม ร.ศ. 122.

รักษาเอกราชของไทย ตลอดจนมาทุกยุคทุกสมัย เนื่องจากการส่งข่าวสารแจ้งเหตุการณ์ และขอกำลังช่วยเหลือจากกรุงเทพฯ มักจะล่าช้าไม่ทันเหตุการณ์ เพราะการสื่อสารของไทยยังไม่พร้อม เนื่องจากการขาดเส้นการสื่อสารที่ใช้อยู่มีเพียงโทรเลข อย่างเดียวเท่านั้น และถึงแม้รัฐบาลจะจัดส่งคณะข้าหลวงออกไปทำการสำรวจ และสร้างสายโทรเลข ตามหัวเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. 2418 แล้วก็ตาม แต่การก่อสร้างต้องล่าช้า เพราะขาดทั้งกำลังเงิน และช่างผู้ชำนาญพอที่จะส่งไปจัดวางสายโทรเลขให้ทั่วถึง และเสร็จเรียบร้อยในเวลาอันรวดเร็วได้ ต้องคอยทำไปตามระยะ เท่าที่กำลังเงินในสมัยนั้นจะอำนวย

การส่งข่าวสารทางโทรเลข ที่มีใช้อยู่ก็มักจะมิชอบสมรรถ เช่น สายเสีย สายตามทางในป่า คงไม่มีใครรักษา และมักจะถูกทำลายจากช้างป่าบ้าง คนไม้ไผ่ทับสายบ้าง กว้าเจ้าพนักงานบางแห่งจะรู้ก็หลายวัน ข่าวสารจึงล่าช้าดังกล่าว ส่วนเส้นทางที่ไม่มีสายโทรเลขชานก็ต้องใช้มาเร็ว เรือเร็วบ้าง ส่งหนังสือ ซึ่งช้ากว่าโทรเลขหลายวัน ด้วยเหตุนี้กระทรวงมหาดไทยจึงได้มีตราสั่งเรื่องการสื่อสารราชการควบระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายแดนโดยกำหนดไว้สำหรับทางบางสายไปยังหัวเมืองที่สำคัญดังนี้

1. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองหลวงพระบาง ขาขึ้น 17 วัน ขาล่อง 13 วัน
2. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองหนองคาย ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ 12 วัน
3. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองอุบลราชธานี ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ 12 วัน และถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ก็ต้องเพิ่มอีก 2 วันเป็น 14 วัน

4. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพระตะบอง เที่ยวละ 7 วัน

ทั้งนี้ต้องใช้เรือเร็ว และมาเร็ว สุดแล้วแต่ความเหมาะสมของทาง ซึ่งถ้าใช้พาหนะอื่นในสมัยนั้นจะต้องล่าช้ากว่าอีกสองสามเท่าตัว¹ ถึงแม้ว่าระยะเวลาเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพระตะบอง จะน้อยที่สุด คือ ใช้เวลาเพียง 7 วันเท่านั้นก็ตาม แต่เส้นทางก็ไม่สะดวกตลอดสาย เพราะจากกรุงเทพฯ ต้องใช้เส้นทางเดินเรือ ผ่านแม่น้ำบางปะกง ไปจนถึงเมืองกบินทร์บุรี จากนั้นจึงมีทางเกวียนต่อไปยังเมืองพระตะบอง เส้นทางเกวียนดังกล่าวนี้ถึงแม้จะเป็นทางราบก็จริง แต่ก็

สควกเฉพาะฤดูร้อน ที่ทางแห่งเท่านั้น ส่วนฤดูฝนทางจะมีน้ำท่วมเป็นตอน ๆ เป็นหล่มเกวียนผ่านไม่ได้ นอกจากนั้นจะมีไข้มาเลเรียชุกชุมมาก ดังนั้นเส้นทางเดินจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพระตะบอง จึงไม่สามารถใช้ได้ตลอดทั้งปี

5.1 เส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปยังมณฑลบูรพา

เส้นทางคมนาคมทางภาคตะวันออกของไทยในสมัยนั้นเป็นเส้นทางเดินเรือ ซึ่งมีอยู่ 2 ทางด้วยกันคือ

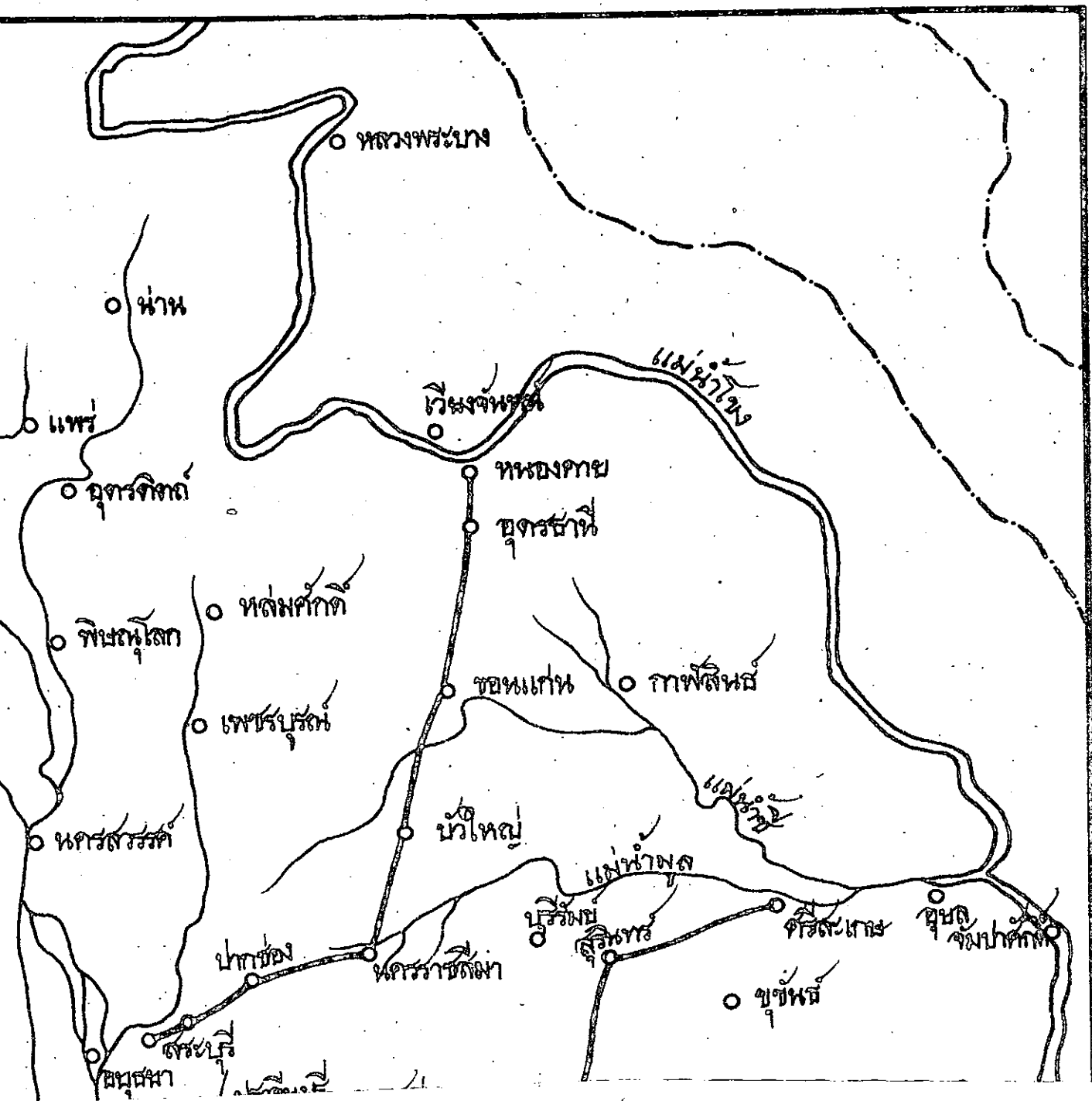
ก) การเดินเรือไปตามลำน้ำบางปะกง ซึ่งไหลผ่านเมืองกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี ออกสู่อ่าวไทยที่ตำบลบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา

ข) การเดินเรือเลียบชายฝั่งทะเลอ่าวไทย จากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองจันทบุรี ดังนั้นการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับพระตะบองจึงใช้ทั้ง 2 ทางนี้ เพราะจากแม่น้ำบางปะกงมีถนนเชื่อมต่อไปยังเขมร ซึ่งเป็นผลทำให้รัฐบาลสามารถควบคุมสถานการณ์ภายในเขมรและชายแดนฝ่ายเขมรได้ ส่วนทางเมืองจันทบุรี ต้องเดินผ่านป่ากระวาน เขิงเขาบรรทัด ซึ่งลำบากมากกว่า และไม่นิยมใช้กัน

เส้นทางเดินเรือตามลำแม่น้ำบางปะกง เริ่มจากกรุงเทพฯ มาตามคลองบางขนาก เข้าสู่แม่น้ำบางปะกง เมื่อถึงเมืองกบินทร์บุรี จะมีทางเกวียนต่อไปยังเมืองพระตะบอง และมีถนนแยกออกไปหลายสายเชื่อมเมืองต่าง ๆ ในเขมร และบางเมืองในญวนด้วย แต่การเดินทางตามเส้นทางนี้เต็มไปด้วยความลำบากมาก ดังปรากฏในหนังสือเทศาภิบาล ซึ่งได้ยกตัวอย่างการเดินทางในมณฑลบูรพา ความว่า

“...มณฑลชายแดน มีเพียงมณฑลบูรพาเท่านั้นที่เป็นทางราบตลอดระยะทางราว 400 กิโลเมตร แต่ก็สควกเฉพาะฤดูแล้ง ส่วนฤดูน้ำท่วมทางจะมีห้วยธารน้ำท่วมเป็นตอน ๆ เป็นหล่มเป็นโคลนเกวียนจมติด และมีไข้มาเลเรียชุกชุมมาก...อนึ่งทางจากศรีโสภณไปทางพระตะบองอีกหลายสิบกิโลเมตร น้ำท่วมทุ่งอันกว้างใหญ่สุดสายตาถึงทะเล ต้องใช้เรือใหญ่แต่ก็ไม่มีใช้ มีแต่เรือชะลาของชาวบานไม่กี่ลำ.....”¹

¹ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 47.

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าเส้นทางจากเมืองกบินทร์บุรีไปยังมณฑลบูรพาจะเป็นเส้นทางราบก็ตาม แต่ก็ใช้โคสควกเฉพาะฤดูร้อนเท่านั้น ส่วนฤดูฝนจะมีน้ำท่วมทางบางตอนเป็นหล่ม ซึ่งเกวียนผ่านไม่ได้ และยังมีไข้มาเลเรียชุกชุมตลอดทาง นอกจากนั้นระยะทางจากเมืองศรีโสภณไปยังเมืองพระตะบองอีกหลายสิบกิโลเมตรนั้นในฤดูฝน น้ำจะท่วมทุ่งเป็นบริเวณกว้างใหญ่ ต้องใช้เรือใหญ่ในการเดินทางข้ามทุ่ง แต่ก็ไม่ค่อยมี มีแต่เรือชะล่าเล็ก ๆ ของชาวบ้านเพียงไม่กี่ลำเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เอง ในคราวที่ส่งทหารไปป้องกันมณฑลบูรพาในกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 นั้นทหารเสียชีวิตมาก เนื่องจากต้องตรากตรำตลอดฤดูฝน และเป็นไข้ป่ากันมาก

5.2 ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ- พระตะบอง

การปกครองแบบรวมอำนาจเป็นมณฑลนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการคมนาคมที่สะดวก และรวดเร็ว เพื่อช่วยเอื้ออำนวยให้รัฐบาลกลางสามารถสั่งราชการ ควบคุม ตรวจสอบ ทรวจตราการปฏิบัติงาน ตลอดจนการรักษาความสงบได้ทันทั่วถึง แต่เนื่องจากการคมนาคมติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับพระตะบองไม่สะดวก และเต็มไปด้วยอุปสรรคนานัปการ การส่งไปรษณีย์ด้วยตนเองจึงได้มีความพยายามที่จะจัดทำทางรถไฟและสายโทรเลข เพื่อติดต่อถึงกันได้สะดวกขึ้น

หลังจากที่ได้เริ่มสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือจากกรุงเทพฯ ไปยังนครราชสีมา* ใน พ.ศ. 2433 (ร.ศ. 109) แล้ว¹ ได้มีบริษัทสร้างทางรถไฟของอังกฤษ 2 บริษัท ขออนุญาตสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงพระตะบอง

ก. บริษัทเมสซาลากแอนโก (Messrs Clarke Company) ขออนุญาตสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงพระตะบองยาว 175 ไมล์ และต่อจากพระตะบองไปยังจันทบุรีอีกยาว 112 ไมล์

*สร้างเสร็จเป็นระยะและเปิดการรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ - อยุธยา (ก.ม. 72) เมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2439 ซึ่งถือกันว่าเป็นวันกำเนิดรถไฟไทย

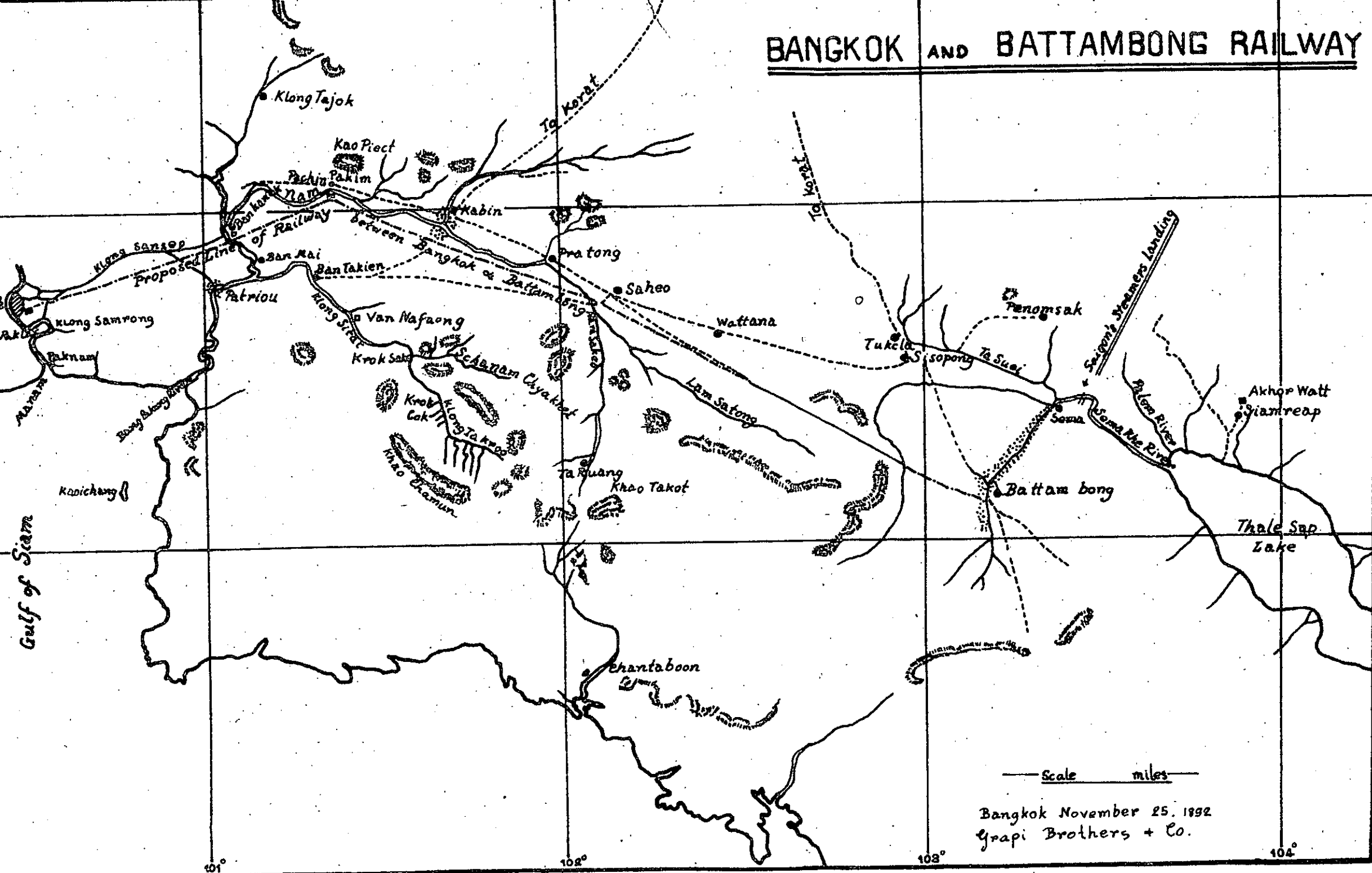
¹ เติม วิชาญพนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 539.

ข. บริษัทเมสแซร์ซีแอนด์โก (Messrs Grassi Company) ขอสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงพระตะบอง ซึ่งยาว 175 ไมล์

ภายหลังจากการรถไฟได้สำรวจทางแล้ว เสนอความเห็นเห็นว่า ทางนี้เมื่อสร้างแล้วจะเป็นประโยชน์ในแง่เศรษฐกิจ เนื่องจากว่าลักษณะภูมิประเทศระหว่างไทยกับมณฑลบูรพาที่มีภูเขาบรรทัดขวางกั้นอยู่ การเดินทางต้องผ่านเส้นทางขรุขระขึ้นเขา ลงห้วย และผ่านป่ากระวานจึงจะมาถึงจันทบุรี ส่วนด้านจากมณฑลบูรพาไปยังดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสนั้นเป็นพื้นราบ การคมนาคมจึงสะดวกทุกทาง แต่ส่วนใหญ่มีน้ำทางน้ำ ซึ่งจะมีลำคลองหลายสาย ในมณฑลบูรพา ต่อไปลงยังทะเลสาบเขมร และจากนั้นก็ผ่านไปสู่แม่น้ำโขงไปถึงเมืองพนมเปญ และไซ่ง่อนต่อไป การที่ลักษณะภูมิประเทศของมณฑลบูรพา หันหน้าออกสู่ดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสดังกล่าว จึงชักพาเอาเศรษฐกิจและการค้าไปผูกพันกับไซ่ง่อนมาก ส่วนการปกครองเท่านั้นที่หันเข้ามาหากรุงเทพฯ ดังนั้นในอดีตที่ผ่านมาสินค้าแถบเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ ซึ่งได้แก่ข้าว ปลาเกลือ น้ำกระชื้อ กระวาน และอื่น ๆ จึงถูกส่งออกโดยทางเรือกลไฟ ผ่านทะเลสาบเขมร ไปจนถึงเมืองไซ่ง่อน แต่เส้นทางเดินเรือดังกล่าวนี้ก็มีอุปสรรค เพราะใช้ไค้สควเพียงปีละ 5 เดือน คือในช่วงฤดูฝนที่มีน้ำหลากเท่านั้น ส่วนในฤดูแล้ง น้ำน้อย จะใช้เดินเรือไม่ได้ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าลำคลองที่เชื่อมระหว่างเมืองต่าง ๆ ในมณฑลบูรพาไปยังทะเลสาบเขมรนั้นจะมีน้ำมาก ใช้เดินเรือไค้สควเฉพาะช่วงฤดูฝน ส่วนในฤดูแล้งจะมีน้ำในลำคลองต่าง ๆ เหล่านั้นลึกประมาณ 1 - 3 ศอก ใช้ไค้เฉพาะเรือขนาดเล็ก ๆ ของชาวบ้านเท่านั้น ไม่สามารถใช้เรือใหญ่เพื่อบรรทุกสินค้าจากหัวเมืองต่าง ๆ ไปยังท่าเรือเปียมเสมา และขนถ่ายสินค้าลงเรือกลไฟ ผ่านทะเลสาบเขมรไปยังเมืองไซ่ง่อนได้ ดังนั้นการเดินเรือในฤดูแล้ง จึงลำบากและเป็นไปได้อย่างยิ่งไปกว่านั้นเส้นทางเดินเรือจากมณฑลบูรพา ไปยังไซ่ง่อนยังสิ้นเปลืองเวลาการเดินทางมาก ซึ่งถ้ามีทางรถไฟเชื่อมระหว่างพระตะบองกับเมืองจันทบุรีแล้ว จะใช้เวลาการเดินทางเพียง 8 ชั่วโมงเท่านั้น และจากจันทบุรีสินค้าก็จะถูกบรรทุกลงเรือกลไฟไปยังไซ่ง่อนต่อไป¹

¹ หจข, เอกสาร ร.5.บข ค.4/3 Project of the Battambang and Chantaboree Railway Company Limited

BANGKOK AND BATTAMBONG RAILWAY

ถึงแม้ว่าทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - พระตะบองจะอำนวยประโยชน์ทางการค้าและการเศรษฐกิจก็ตาม แต่เนื่องจากว่านโยบายการสร้างทางรถไฟของรัฐบาลนั้นคำนึงถึงเหตุผลทางด้านการปกครองมากกว่าทางด้านการเศรษฐกิจ รัฐบาลจะเลือกสร้างเส้นทางรถไฟที่สำคัญทางการเมืองก่อน¹ ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อพิจารณาทางการเมืองประกอบแล้ว รัฐบาลเห็นว่าเส้นทางนี้ควบคุมยากมาก ทั้งนี้เนื่องจากว่ายังไม่มีเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับพระตะบองที่สะดวกและรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากความเห็นของกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการที่ชี้แจงผลเสียในแง่ของการเมืองของการสร้างเส้นทางรถไฟสายนี้ ไว้ว่า

“...ในความคิดเห็นของข้าพเจ้านั้นกลับมาเห็นเสียว่า ทางรถไฟนี้จะ เป็นประโยชน์แก่การค้าขายก็จริงอยู่ แต่ไม่เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ด้วยจะทำให้ เมืองพระตะบองไกลตลาดอีก และเป็นพื้นากลัวจะป้องกันศัตรูบุกเข้ามามากกว่า เกือบนั้นมากขึ้น กรุงสยามจะมีกำลังรักษาบ้านตอสุดศัตรูในทางบกได้เร็วกว่าที่จะมี กำลังสู่ในทางทะเล เมื่อคิดดูเสียอย่างที่สุดว่า ถ้าจะต้องเสียเมืองจันทบุรี ถ้าเมือง พระตะบองเมืองหนึ่งเมืองใดแล้ว และมีรถไฟถึงกันเช่นนี้ ก็จะทำให้เสียไปทั้งสอง เมืองใด แต่ถ้าวางรถไฟในเมืองพระตะบองนี้มีมาตรงยังกรุงเทพฯ ไกลก่อนแล้ว ก็จะไม่วัดขวางกับทางที่จะต่อกับจันทบุรี ด้วยจะคิดจัดการป้องกัน แต่กรุงไปไกลง่าย เห็นด้วยเกล้าฯ เชนนี้จึงว่าควรรถไฟก่อน...”² (ขีดเส้นโดยผู้เขียน)

ข้อความดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าทางรถไฟสายพระตะบอง - จันทบุรีจะเป็น ประโยชน์สำหรับการค้าขายก็ตาม แต่ผลที่ได้ไม่คุ้มกับเสีย เพราะจะทำให้เมืองพระตะบองไกล อ่าวไทย ซึ่งหมายถึงว่า การคมนาคมติดต่อกับเมืองพระตะบองมายังเมืองจันทบุรีสะดวกขึ้น ซึ่งจะเป็นปัญหาในแง่ของการรักษาความปลอดภัย เพราะรัฐบาลมีความสามารถในการต่อสู้กับ ชาตศัตรูทางบกได้ดีกว่าชาติทางทะเล ด้วยเหตุนี้เอง การป้องกันรักษาความปลอดภัยของเมือง

¹ เกื้อกุล ปิ่นทอง ภัณฑารักษ์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 63.

² หจข. เอกสาร ร. 5. ขบ 5.4/3 ที่ 4/1817 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ - พระองค์เจ้าโสณดิถีทิพย์ วันที่ 11 พฤษภาคม ร.ศ. 110

พระตะบองกับเมืองจันทบุรีจะเป็นไปได้ยาก และถ้าต้องเสียเมืองใดเมืองหนึ่งแล้ว การที่มีทางรถไฟเชื่อมถึงกันทั้งนั้น ก็จะทำให้ต้องเสียไปทั้งสองเมืองได้ แต่ก็อาจจะป้องกันได้ถ้าสร้างทางรถไฟเชื่อมจากพระตะบองมายังกรุงเทพฯ ก่อน แล้วจึงต่อไปยังเมืองจันทบุรี เพราะในกรณีนี้การส่งกำลังจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองพระตะบองจะสะดวกรวดเร็วขึ้น

รัฐบาลคำนึงถึงความปลอดภัยทางคมนาคมทางบกจึงกล่าว และเห็นว่าการสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพ-พระตะบอง - จันทบุรี จะเป็นผลเสียทางด้านการเมืองมากกว่าผลดีทางด้านการเศรษฐกิจ เพราะจะทำให้การควบคุมเมืองพระตะบองเป็นไปได้ยากลำบากขึ้น ดังนั้นรัฐบาลจึงไม่อนุญาตให้สร้าง และถึงแม้ว่า มิสเตอร์ แกรซซี (Grassi) จะร้องว่าเสียเงินค่าใช้จ่ายในการสำรวจ และทำแผนที่ถึง 200 ซึ่งก็ตาม รัชกาลที่ 5 ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อแผนที่และเครื่องมือที่ใช้ในการสำรวจทุกอย่าง ใช้เงินตอบไปในที่สุด ดังนั้นการคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปยังพระตะบองจึงต้องอาศัยเส้นทางธรรมชาติเหมือนอย่างเดิม ซึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาในการเดินทางไปมา สิ้นเปลืองเวลามาก จะเห็นว่าในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลประจำปี มีหลายครั้งด้วยกันที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา มีอุปสรรคในการเดินทางไม่สามารถเข้าร่วมประชุมได้ เพราะการเดินทางบกลำบาก และในบางครั้งก็ต้องลงเรือไปที่โขงนอน และลงเรือกลไฟซึ่งเป็นเรือโดยสารจากโขงนอนมายังกรุงเทพฯ อีกทอดหนึ่ง

5.3 การไปรษณีย์โทรเลข

การไปรษณีย์โทรเลข เป็นระบบของการสื่อสารคมนาคมชนิดหนึ่งที่รวดเร็วมาก และเหมาะสำหรับใช้ติดต่อในระหว่างภูมิภาคทางบก ที่การคมนาคมยังไม่ทั่วถึง

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดฯ ให้จัดตั้งกรมไปรษณีย์ขึ้นมาเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2426 แล้วก็ได้มีการเปิดทำการไปรษณีย์ ในที่ต่าง ๆ และเมื่อวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2432 ก็ได้มีการเปิดการไปรษณีย์ระหว่างเมืองพระตะบองกับพนมเปญ ซึ่งนับว่าเส้นทางไปรษณีย์สายแรก ที่ทำการติดต่อระหว่างหัวเมืองมณฑลฝ่ายตะวันออกกับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส

การที่ฝรั่งเศสเข้ามาปกครองดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสนั้น เป็นเหตุให้มีการค้าขาย ติดต่อกับหัวเมืองชายแดนของไทย และมีเรื่องเกี่ยวข้องกับกัน ซึ่งต้องรายงานมาให้ทางกรุงเทพฯ ทราบ แต่การส่งใบบอกขอราชการเข้ามากรุงเทพฯ มักจะล่าช้าไม่ทันเวลาที่ ซึ่งเป็นผลมาจาก ความทุรกันดารของเส้นทางคมนาคมทางบกดังกล่าว นอกจากนั้นฝรั่งเศสก็ได้จัดการโทรเลขใน หัวเมืองชายแดนเขมร ซึ่งอยู่ใกล้ความปกครองของฝรั่งเศส ติดต่อกันแล้ว ด้วยเหตุนี้เอง รัฐบาลจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำสายโทรเลขติดต่อกับสายโทรเลขของฝรั่งเศส เพื่อจะได้ ติดต่อกันโดยตลอด

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้รวมไปรษณีย์ และโทรเลขเข้าด้วยกัน และให้สังกัดกระทรวงโยธาธิการในปี พ.ศ. 2434 แล้ว กรมไปรษณีย์โทรเลขจึงได้สนอง พระราชประสงค์ทางค่านี้นี้คือ

ในปี พ.ศ. 2436 ได้สร้างทางโทรเลขสายบูรพา โดยใช้ลวดเหล็กอาบสังกะสี เริ่มต้น จากกรุงเทพฯ ผ่านปราจีนบุรี ภูมิทรบุรี อรัญประเทศ ศรีโสภณ จนถึงคลองกำพองปากใน เมืองพระตะบอง และเชื่อมต่อกับสายโทรเลขของอินโดจีนต่อไปจนถึงไซ่งอน ซึ่งนับว่าเป็นโทรเลข สายแรกที่ติดต่อกับต่างประเทศ รัฐบาลเปิดให้ประชาชนใช้โทรเลขสายนี้ตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2436

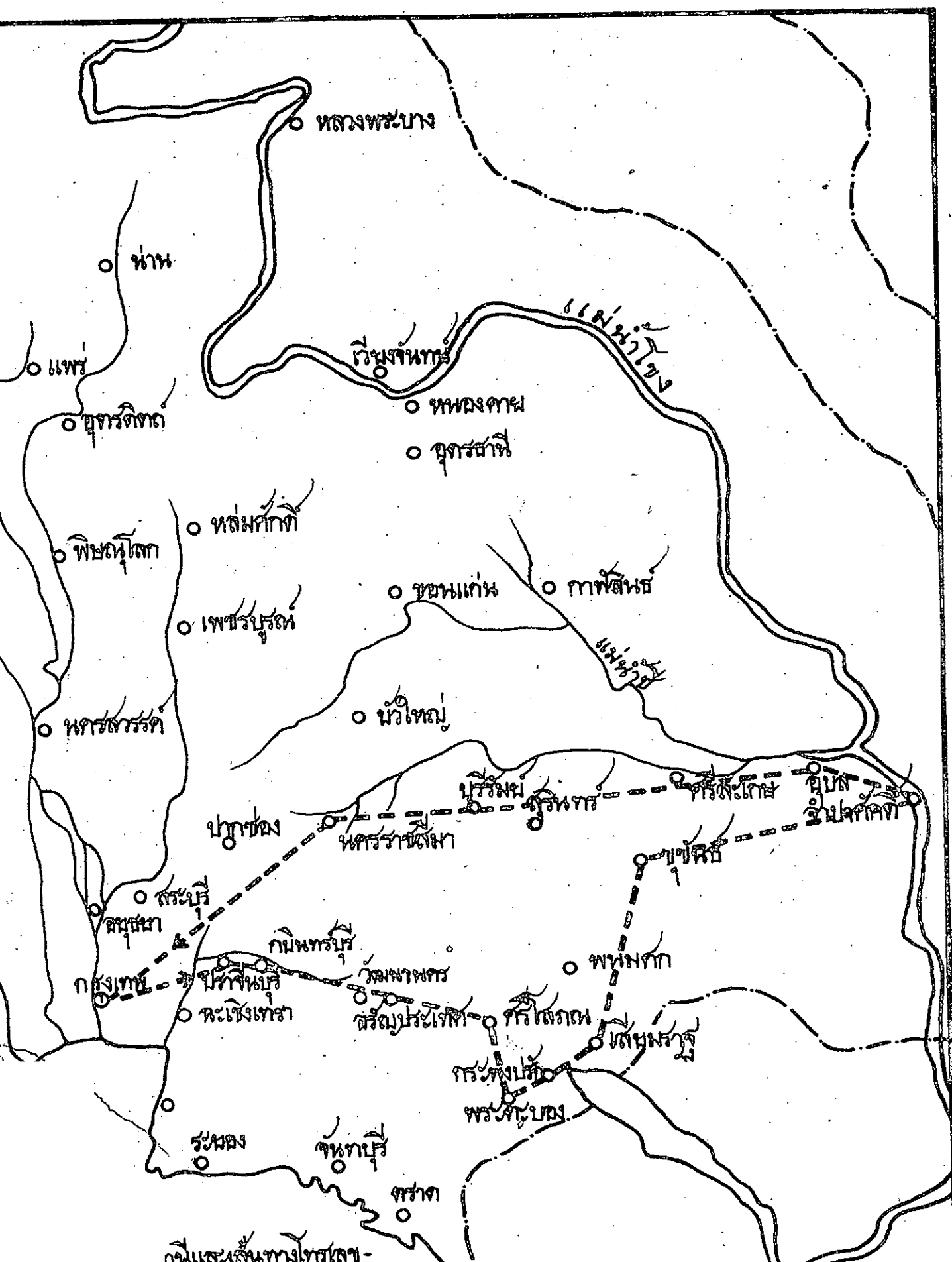
โทรเลขสายบูรพานี้เป็นสายที่สำคัญมาก เพราะทำให้การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ ผ่าน มณฑลบูรพา ออกไปถึงไซ่งอนของฝรั่งเศส เป็นไปได้สะดวก รัฐบาลสามารถทราบข่าวคราว และนโยบายต่าง ๆ ของฝรั่งเศสได้ทันเวลาที่ และเป็นที่น่าสังเกตว่า โทรเลขสายบูรพานี้ เปิดให้ ใช้ในปีที่เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 และยังเปิดใช้พร้อมกับโทรเลขระหว่าง กรุงเทพฯ - อูซุยา และกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ จึงอาจกล่าวได้ว่า โทรเลขสายบูรพานี้เป็นประโยชน์ทั้งทางด้าน เศรษฐกิจ และทางด้านยุทธศาสตร์การเมืองด้วย หลังจากนั้นก็ได้มีการต่อสายโทรเลขภายใน ประเทศ จากหัวเมืองในมณฑลบูรพา ผ่านเข้ามายังหัวเมืองสำคัญในมณฑลอีสาน และสุโขทัย ทางที่กรุงเทพฯ ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 7 แสดงสถานีโทรเลข เงินค่าบำรุงรักษา และผู้รักษาโทรเลขสายบูรพา
ในปี ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438)¹

แต่ละเขตนับ	ถึงแต่ละเขตนับ	เงินค่ารักษาเดือนละ (บาท)	ผู้รักษา	หมายเหตุ
กรุงเทพฯ	ปราจีน		กรมโทรเลข	
ปราจีน	กระบินทร์	50	ผู้ว่าราชการการปราจีน	
กระบินทร์	ศรีโสภณ	50	ผู้ว่าราชการการกระบินทร์	
ศรีโสภณ	พระตะบอง		ผู้ว่าราชการการพระตะบอง	พระตะบอง
พระตะบอง	กระพงปรัก			รักษาอยู่ใช้
กระพงปรัก	เสียมราฐ			เงินในเมือง
เสียมราฐ	คูขันธ์	50	ผู้ว่าราชการการเสียมราฐ	
คูขันธ์	จำปาศักดิ์	50	ข้าหลวงคูขันธ์	
จำปาศักดิ์	อุบล	50	ข้าหลวงจำปาศักดิ์	
อุบล	นครราชสีมา	60	ข้าหลวงอุบล	ยังทำอยู่
นครราชสีมา	กรุงเทพฯ		กรมโทรเลข	ยังทำอยู่

จากตารางจะเห็นว่าเส้นทางโทรเลขสายบูรพานั้นตั้งต้นจากกรุงเทพฯ ผ่านเมืองที่สำคัญ
ในมณฑลบูรพา และในมณฑลอีสาน แล้วจึงวกกลับมาสู่ปลายทางที่กรุงเทพฯ อีกซึ่งกินแผนที่สาย
โทรเลขฯ ดังกล่าวที่คั่นผ่านนั้นเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ จำเป็นที่รัฐบาลจะต้องติดต่อส่งข่าวสาร
และความรู้ให้ได้อย่างทั่วถึง (โปรดดูแผนที่ประกอบตารางหน้าต่อไป)

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ยธ 3.1/3 ที่ 4/283 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ -
รัชกาลที่ 5 วันที่ 4 เมษายน ร.ศ. 114.

กิจการไปรษณีย์โทรเลขในมณฑลบูรพาเจริญและแพร่หลายขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะใน
 ชุมชนคนค้าขาย ซึ่งต้องอาศัยมาก แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่สามารถสนองความต้องการของผู้ใช้ให้ครบ
 ถ้วนได้ เพราะกิจการไปรษณีย์โทรเลขนั้น ทำหน้าที่เพียงแต่ส่งจดหมาย และข่าวสารทาง ๆ แต่
 ยังส่งเงินไม่ได้ ถึงความเห็นของขุนวิเศษวักทิงษ์ ความว่า "การซื้อขายแลกเปลี่ยนไปมา
 ตามมณฑลต่าง ๆ นั้น ยิ่งลำบากมากที่ใช้ธนาคารไม่ได้" ความจริงการธนาคารเป็นสิ่งที่จำเป็นมาก
 ในการค้าขาย เพราะไม่ต้องพกเงินติดตัวไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจจะได้รับอันตรายจากโจรผู้ร้าย
 หรือสูญหายได้ ดังนั้นเพื่อประโยชน์ในทางราชการ และการค้าขาย กระทรวงโยธาธิการจึงได้
 ออกประกาศเปิดใช้การไปรษณีย์โทรเลข และการธนาคาร (คือ ฝากเงิน) ระหว่างมณฑลอีสาน
 อุดร ปราจีนบุรี และมณฑลบูรพากับที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขหมายเลขที่ 1 ที่ 2 กรุงเทพฯ
 ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เป็นต้นไป แต่ได้กำหนดจำนวนเงินที่จะ
 ฝากได้มากที่สุดเพียง 80 บาท หรือ 1 ชั่งเท่านั้น

5.3.1 การบำรุงรักษากิจการไปรษณีย์โทรเลข

การบำรุงรักษากิจการไปรษณีย์โทรเลขในมณฑลบูรพานั้นแบ่งความรับผิดชอบ
 ออกเป็น 2 หน่วยงาน คือ

- 1) กิจการไปรษณีย์โทรเลขในเมืองเสียมราฐ ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราฐเป็น
 ผู้บำรุงรักษา และใช้เงินหลวง (เงินที่ต้องส่งเข้ามณฑลกรุงเทพฯ) เป็นค่าบำรุงรักษาเดือนหนึ่ง
 เป็นเงิน 50 บาท ซึ่งมีอัตราเท่ากับเงินค่าบำรุงรักษาในหัวเมืองอื่น ๆ
- 2) กิจการไปรษณีย์โทรเลขในเมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นกิจการใหญ่ และมีสถานี
 ถึง 3 แห่งคือ ที่ศรีโสภณ ที่พระตะบอง และที่กระพงปรักนั้น อยู่ในความดูแลรับผิดชอบของ
 พระยาทหารธรณินทร์ โดยใช้เงินบำรุงเมือง เป็นค่าบำรุงรักษา ตามความจำเป็นไม่มีอัตราที่
 แน่นอน

แต่ในการสร้างและบำรุงกิจการไปรษณีย์โทรเลขโทรศัพท์นั้น นอกจากจะใช้เงินแผ่นดิน

โดยทรงแล้ว บางครั้งข้าราชการ ประชาชน ก็ได้ช่วยอุทหนุนโดยไม่ต้องใช้เงินหลวง ตัวอย่าง เช่น ในเดือนเมษายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) พระยาทหารรา เจ้าเมืองพระตะบอง ได้ออกเงินส่วนตัวใช้จ่ายในการบำรุงซ่อมแซมการโทรเลข โทรศัพท์ ตลอดจนเงินเดือนเจ้าพนักงานที่เมืองพระตะบองทั้งหมด ส่วนผลประโยชน์ที่เก็บได้ก็จะส่งมาให้รัฐบาลตามเดิม แต่ขอใช้โทรเลขไปในที่ต่าง ๆ โดยไม่ต้องเสียเงิน¹ สำหรับเรื่องนี้ รัฐบาลเห็นชอบด้วย เพราะเป็น ประโยชน์แก่ราชการ แต่เห็นควรให้พระยาทหารรา ใช้โทรเลขแต่เฉพาะในเมืองพระตะบองได้ และต่อมาในเดือนพฤษภาคม ปีเดียวกัน พระยาทหารรา ก็ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ติดตั้งโทรศัพท์จากเมืองพระตะบองไปยังท่าเรือเปียมเสมา แขวงเมืองพระตะบองด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง ซึ่งท่าเรือเปียมเสมานี้เป็นปากน้ำใหญ่ ที่แม่น้ำ 2 สายไหลมาบรรจบกัน และเป็นท่าจอดเรือเมล์ของฝรั่งเศสที่แล่นขึ้นลงตามลำคลองไปยังเมืองพระตะบอง การโทรศัพท์จึงเป็น ประโยชน์แก่การเดินเรือเมล์ และการค้าขาย²

ในปี ร.ศ. 118 นี้เอง พระยาเจริญประจามิตร ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราฐก็ได้ออกเงินส่วนตัวสร้างที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขแห่งใหม่ในกำแพงเมือง และซ่อมแซมเสาให้เรียบร้อย นอกจากนั้นยังรับจ่ายเงินเดือนค่าใช้สอย การรักษาเสาและสายโทรเลขในเมืองเสียมราฐ ตั้งแต่ปี ร.ศ. 118 เป็นต้นไป

5.3.2 อุปสรรคของกิจการไปรษณีย์โทรเลข

1. ตัวบุคคลซึ่งเป็นเจ้าพนักงาน ส่วนใหญ่มักเป็นชาวต่างประเทศ ทำให้เกิดปัญหาหลายประการ เช่น ถ้าเจ้าพนักงานต่างประเทศนั้นเดินทางกลับ กิจการก็มักจะหยุดชงัก เพราะไม่มีใครดำเนินงานต่อ และที่สำคัญคือถ้าเกิดคดีความอย่างไร รัฐบาลไทยก็ไม่มีอำนาจที่จะ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ขบ 3.3/36 ที่ 14/764 พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 118

² หจข, เอกสาร ร. 5, ขบ 3.3/36 ที่ 37/1634 พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 25 พฤษภาคม ร.ศ. 118

จัดการได้ เนื่องจากเป็นคนในบังคับต่างประเทศ ได้รับความคุ้มครองจากศาลกงสุลหรือศาลต่างประเทศ ดังนั้นในการจ้างนายช่างโทรเลขชาวฝรั่งเศสเข้ามาวางสายโทรเลขจากพระพองรักเข้ามาถึงกรุงเทพฯ นั้น รัฐบาลไทยมีข้อแม้ว่า นายช่างที่จ้างนี้จะต้องอยู่ในบังคับและรับเงินเดือนจากไทยฝ่ายเดียว

2. เจ้าพนักงาน และบุรุษไปรษณีย์ ซึ่งคัดเลือกจากคนท้องถิ่นเอง ไม่มีความชำนาญเพียงพอ การจัดการโทรเลขตามหัวเมืองในมณฑลบูรพาประสบปัญหาดังกล่าวนี้มาก ต้องขอเจ้าพนักงานที่ชำนาญงานจากกรุงเทพฯ ออกไปจัดการ

3. สภาพภูมิประเทศ ดินฟ้า อากาศ อาทิเช่น เส้นทางคมนาคมตามหัวเมืองที่ทุรกันดาร ต้องผ่านป่าเขา ฝนตกน้ำท่วม ทางขาด สิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อพนักงานไปรษณีย์โทรเลขในการนำส่งข่าวสารต่าง ๆ มาก เป็นผลให้ข่าวสารถึงมือผู้รับช้าเกินไป ไม่ทันเหตุการณ์

4. สายโทรเลขเสื่อมย่อย ซึ่งเป็นผลมาจากสภาพภูมิประเทศ และปรากฏการณ์ตามธรรมชาตินั้นเอง สายโทรเลขที่ผ่านสภาพภูมิประเทศที่เป็นป่าทึบ ภูเขา หรือหนองบึง เมื่อชำรุดเสียหายก็ซ่อมแซมได้ยาก ซ่อมแซมมักต้องเสียอันตราย สายโทรเลขทางเมืองพระตะบอง มักโดนต้นไม้และกิ่งไม้ใหญ่ ซึ่งถูกพายุพัดโค่น ทำให้สายขาด บางครั้งก็ถูกช้างป่าทำลาย และในฤดูฝนน้ำหลาก เสาโทรเลขมักจะโคล่นล้ม ทำให้สายขาด¹ เป็นต้น

หัวเมืองตามมณฑลต่าง ๆ มักจะมีปัญหาสายโทรเลขเสื่อมย่อย ๆ ด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้นในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อเดือนธันวาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) นั้นได้มีการปรึกษากันถึงเรื่องการไปรษณีย์ และรักษาสายโทรเลขโดยตกลงกันว่า ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลในแต่ละมณฑล มีอำนาจตรวจตราบังคับบัญชา เจ้าพนักงานไปรษณีย์โทรเลขแทนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และให้กระทรวงโยธาธิการตั้งเจ้าพนักงานตรวจการโทรเลขมณฑลละคน ซึ่งเจ้าพนักงานนี้จะมีตำแหน่งอยู่ในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มีหน้าที่ตรวจการซ่อมแซมเสา และสายโทรเลขทั้งหมด ในมณฑลนั้น โดยให้จัดตั้งสถานีโทรเลขทุกระยะ 500 เส้น มีเจ้าพนักงานซ่อมแซมสายโทรเลขประจำอยู่ และเจ้าพนักงานตรวจการโทรเลขจะต้องรับผิดชอบไม่ให้สายโทรเลขเสีย (ขาด) ถึงปีละ 15 วัน

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ขบ. 3.1/3 ที่ 2391/64 พระยาสโมสรสรรพการ-กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา วันที่ 3 พฤศจิกายน ร.ศ. 114.

5. ความล่าช้าของการไปรษณีย์โทรเลข ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานอันอาจจะสืบเนื่องมาจากความไม่ชำนาญพอ หรือจากสาเหตุอื่น ๆ ก็ตามได้กลายเป็นข้อโต้แย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส กล่าวคือ ราชทูตฝรั่งเศสได้บอกว่า การใช้โทรเลขกรุงเทพฯ กับพม่ามีปัญหาช้า เสียเวลามาก สำหรับเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า เมื่อได้พิจารณาจากหมายรายวันคืนที่ฝรั่งเศสจัดไว้เป็นหลักฐาน ทำให้รู้ว่า เจ้าพนักงานละเลยหน้าที่ "เป็นเหตุระอย่างไทยโง่ ๆ เผลอ ๆ การที่จะโต้เถียงกันในข้อหาว่า จริงไม่จริง ฤๅสอบเวลากัน ก็คงจะมีข้อที่แก้ไยบ้างไม่ไยบ้าง"¹ พระราชดำริ ดังกล่าวนั้นแสดงให้เห็นถึงความหย่อนสมรรถภาพของข้าราชการไทย ห่าอะไรไม่จริงจึงและขาดความรับผิดชอบในหน้าที่การงาน พระองค์ทรงแก้ไขโดยให้สอบสวนหาความจริง ถ้าจำเป็นก็ให้ลงโทษคนที่ละทิ้งหน้าที่ราชการ ลดเงินเดือน หรือย้ายตำแหน่งจากเงินเดือนสูงไปรับเงินเดือนต่ำ โดยให้ลงโทษแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เพราะพระองค์มีความเห็นว่า ความผิดในกรณีนี้ละทิ้งหน้าที่ราชการดังกล่าวนั้น ไม่ได้มีแต่เฉพาะในกลุ่มพนักงานโทรเลขเท่านั้น แต่มันทั่วไปหมดไม่ว่าจะเป็นข้าราชการตำแหน่งสูง หรือตำแหน่งต่ำ ดังพระราชดำริ ตอนหนึ่ง ความว่า

"....การไม่เอาใจใส่ ไม่ใส่ใจมีแก่พนักงานโทรเลข ย่อมมีทั่วไปตั้งแต่เสมานต์ ขุนหมื่น เสมียนแล้ว เป็นโรคที่ควรเรียกว่า กระสៃของเมืองไทย จึงขอเตือนให้คิดเอาราชการซึ่งต้องจริงเวลานี้ เอาเพื่อชนให้มากอีกหน่อยหนึ่ง..."²

แสดงให้เห็นว่า ปัญหาข้าราชการบกพร่องในหน้าที่ราชการ ไม่อำนวยความสะดวกซึ่งกันและกัน หรือถึงกับละทิ้งราชการนั้น ได้เกิดขึ้นมานานแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 และเป็นกันมากทุกระดับ ไม่ว่าเสมานต์ หรือเสมียน พระองค์ทรงให้สมญาว่าเป็น "กระสៃของเมืองไทย"

¹ หจข, เอกสาร ร.5, ขช 3.1/11 ที่ 30/334 รัชกาลที่ 5 - กรมหมื่นพิทยาลงกรณ พุทธศักราช วันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117.

² ก.

แสดงว่าแก้ไขลำบาก คล้ายกับโรคประจำตัวของแต่ละคน ยากที่จะรักษาให้หายขาด แต่ตามความจริงนั้นพระองค์ก็ไม่ได้มีนโยบายปราบปรามแก้ไขอย่างเด็ดขาดแต่อย่างใด เพียงแต่ทักเตือนให้หมั่นปฏิบัติราชการให้ดีขึ้นกว่าเดิมเท่านั้น เพราะพระองค์ไม่บังคับคนทำงาน

6. การศึกษา

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) พระองค์ทรงพัฒนาประเทศชาติในด้านต่าง ๆ เพื่อให้เจริญเทียบทันกับนานาประเทศ จนอาจกล่าวได้ว่าประเทศไทยได้เข้าสู่ยุคใหม่อย่างแท้จริงในรัชสมัยของพระองค์เอง โดยเฉพาะทางด้านการศึกษา หลังจากที่ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวังเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2414 แล้วก็ได้ทรงขยายโรงเรียนออกไปอีกหลายแห่งทั่วพระนคร และได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง กรมศึกษาธิการขึ้นเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2430 จากนั้นก็ได้ทรงโปรดให้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครู ในปี พ.ศ. 2435 เพื่อฝึกหัดครูแล้วส่งไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ในพระนคร¹ เมื่อทรงเห็นว่าการศึกษาในพระนครเจริญแพร่หลายขึ้นแล้ว พระองค์จึงได้ทรงมีพระราชดำริ จะขยายการศึกษาออกไปในหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อให้กุลบุตรของชาติได้รับการศึกษา มีความรู้ความสามารถเพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต และการปกครองของบ้านเมืองโดยทั่วถึงกัน

ประกอบกับผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ หลายเมืองที่ขอการให้จัดการศึกษาในเมืองของตน ดังคำกราบทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ว่า

"....ด้วยผู้ว่าราชการหัวเมืองหลายคนได้แจ้งความแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่า อยากจะขอรับพระราชทานให้มีโรงเรียนหลวงสอนหนังสือไทยขึ้นตามเมืองนั้น ๆ มาเนื่อง ๆ บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่า ราชการในกรมศึกษาธิการก็เรียบร้อยเจริญขึ้น แบบสำหรับฝึกสอนวิชา ก็ได้คิดเรียบเรียงให้ง่าย และไต่ลงพิมพ์ไว้พอสมควรจะฝึกสอนตามหัวเมืองได้ เพราะฉะนั้นจึงเห็นด้วยเกล้าว่า ในรัตนโกสินทรศก 110 นี้ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แล้ว ก็พอจะคิดจัดการตั้งโรงเรียนให้แพร่หลายออกไปหลายหัวเมืองได้...."²

¹สมเด็จพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งราชบัณฑิตยสถาน และยกขึ้นเป็นกระทรวงศึกษาธิการของประเทศไทย

ข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองนั้น นอกจากจะเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังเป็นความต้องการของข้าราชการหัวเมืองหลายเมืองด้วย ที่ต้องการจะให้ท้องถิ่นของตนมีความเจริญและถึงแม้ว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพมีความเห็นว่า ควรจะจัดการศึกษาหัวเมืองได้ตั้งแต่ปี ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434) เพราะว่ามีแบบเรียนที่ตีพิมพ์ไว้พร้อมและมากพอที่จะใช้ตามหัวเมืองแล้วก็ตาม แต่โครงการจัดการศึกษาหัวเมืองได้ถูกริเริ่มขึ้นอย่างจริงจังและเป็นผลสำเร็จในปี พ.ศ. 2441 ได้มีพระบรมราชโองการประกาศจัดการศึกษาเล่าเรียนในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรขึ้นเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441¹ โดยมีพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นผู้อำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์ส่งสอนกุลบุตรในหัวเมือง และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ช่วยจัดการช่วยเหลือในกิจการฝ่ายสรรพาวาส

ในการจัดการศึกษาเบื้องต้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งตั้งพระราชอาคันโธเป็นผู้ช่วยการ ซึ่งมีหน้าที่ออกไปตรวจสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่กับมณฑลที่ได้รับนิคมชอบ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร คิณยวัตร และโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนั้นยังให้คำแนะนำพระสงฆ์ สรรพาวาสให้คิดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ ในตำบลที่อาจจะตั้งขึ้นได้ และให้จัดส่งภิกษุสามเณรเข้ามาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป²

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงแต่งตั้งพระราชอาคันโธเป็นผู้ช่วยการ 13 รูป สำหรับมณฑลบูรพานั้น พระอุตรคณาภิรักษ์ เป็นผู้ช่วยการ ผู้อำนวยการศึกษาแต่ละมณฑล ได้เริ่มออกไปตรวจการตามมณฑลตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2441 เป็นต้นไป

การศึกษาหัวเมืองในช่วงแรก พ.ศ. 2441 - 2445 ภายใต้ความอำนวยการของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสนั้น ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย จนถึงปี พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) จากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ วันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 121 จึงได้โอนหน้าที่จัดการศึกษาหัวเมืองกลับคืนไปให้กรมศึกษาธิการจัด

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ศ 12/7 การประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)

² หจข, เอกสาร ร. 5, ศ 12/4 สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 - 118.

ตาราง 8 แสดงจำนวนโรงเรียน อาจารย์ และนักเรียน ในมณฑลบูรพา ระหว่างปี พ.ศ. 2441-2448*

ปี พ.ศ.	เมืองศรีโสภณ			เมืองพระตะบอง			เมืองเสียมราฐ			เมืองพนมสก			รวม		
	โรงเรียน	ครู	นักเรียน	โรงเรียน	ครู	นักเรียน	โรงเรียน	ครู	นักเรียน	โรงเรียน	ครู	นักเรียน	โรงเรียน	ครู	นักเรียน
2441	2	2	51	5	5	166	2	2	38	1	1	20	10	10	275
2442	2	3	52	5	5	153	2	2	38	1	1	20	10	11	263
2443	2	3	64	4	4	160	2	2	57	1	1	34	9	10	315
2445	1	1	36	4	4	147	1	1	40	1	1	38	7	7	261**
2446	1	1	54	4	4	155	1	1	36	1	1	50	7	7	295
2447	1	1	46	4	4	186	1	1	43	1	1	31	7	7	306
2448	1	1	47	4	4	214	1	1	55	1	1	33	7	7	349

*คัดแปลงจาก "สรุปรายงานตรวจการคณะการพระศาสนา และการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 118 - 127.

**พ.ศ. 2445 เกิดอหิวาตกโรคระบาดในมณฑลบูรพา ราษฎรอพยพหนีเข้าป่า เป็นผลทำให้ต้องปิดโรงเรียน และจำนวนนักเรียนลดน้อยลงมาก

จากตารางข้างบนนี้ พอจะเปรียบเทียบได้ว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองในช่วงที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2441 - 2443) ภายใต้อำนาจการของกรมหมื่นวิจิตรานุชาโรรส นั้นเจริญก้าวหน้ากว่าในช่วงที่กลับมาขึ้นกับกรมศึกษาธิการ (พ.ศ. 2445 - 2448) เมื่อเทียบความสามารถในการจัดการศึกษา เพราะในช่วงหลังนี้ จำนวนอาจารย์ และโรงเรียนลดน้อยลง ส่วนจำนวนนักเรียนนั้นเพิ่มขึ้น หรือลดลงในแต่ละปี ซึ่งไม่มีอะไรเป็นเกณฑ์วัด เราอาจจะสรุปได้ว่า การจัดการศึกษาในมณฑลบูรพาไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร

6.1 อุปสรรคของการจัดการศึกษาในมณฑลอยุธยา

จากความล้มเหลวของการจัดการศึกษาดังกล่าว เราอาจจะสรุปปัญหาได้ดังนี้

คือ

1. ปัญหาทางการเงิน การจัดการศึกษาในช่วงแรกระหว่างปี (พ.ศ. 2441-2443) ยังไม่มีปัญหาทางการเงิน เพราะกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้อุดหนุน จึงไม่ต่องบประมาณของกรมศึกษาธิการเลย จากรายงานการประชุมพิเศษเมื่อวันที่ 21 กันยายน ร.ศ. 117 นั้น ได้ตกลงว่า กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ มีหน้าที่อุดหนุนการศึกษาหัวเมืองทางด้านการเงิน และตำราเรียน ส่วนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีหน้าที่ตรวจจัดการศึกษารวมทั้งการสอบไล่ด้วย¹ กรมศึกษาธิการไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง ตั้งแต่ปี ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) เป็นต้นมา จนถึงปี ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) จึงได้โอนหน้าที่จัดการศึกษาหัวเมืองจากกระทรวงมหาดไทยกลับคืนไปให้กรมศึกษาธิการจัด
2. ผู้ปกครองไม่นิยมส่งบุตรหลานมาเรียนหนังสือ ซึ่งเนื่องมาจากว่าราษฎรเป็นคนจน บ้านเรือนไม่เป็นหลักฐาน การคมนาคมไปมาลำบาก และไม่มีคนคอยแนะนำ เป็นเหตุให้พลเมืองไม่นิยมการศึกษา ไม่เห็นคุณประโยชน์ของการเล่าเรียน
3. ขาดครูสอน ซึ่งส่วนใหญ่พระมักจะทำหน้าที่เป็นครูสอน ดังเช่นในกรณีที่พระย้ายอาราม หรือลาสิกขาบท โรงเรียนบางแห่งจำเป็นต้องปิด และถึงแม้ว่าในช่วงหลัง ผู้อำนวยการได้จัดหาครูจากกรุงเทพฯ ไปสอน แต่ก็อยู่ไม่นาน มักจะลากลับกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ ทำให้ต้องยุบโรงเรียนจากเดิมที่มีอยู่ 10 โรงเรียน เหลือเพียง 7 โรงเรียน เนื่องจากปัญหาขาดครูสอนนั่นเอง ต่อมาได้ครูซึ่งส่งเข้ามาเรียนที่โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก* ออกไปเป็นครู การศึกษาจึงค่อนข้างจะดีขึ้นกว่าเดิม

* ปัจจุบันคือ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ต 12/7 การประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117

(พ.ศ. 2441)

4. ปัญหาทางด้านภาษา เนื่องจากชาวพื้นเมืองเป็นชาวเขมร พูดภาษาเขมร จึงเป็นปัญหาที่สำคัญที่สุดในการที่จะปลูกฝังภาษาไทยให้กับบุคคลเหล่านั้น ปัญหาข้อนี้เชื่อมโยงมาถึงปัญหาชาครุสอน เพราะครูที่ออกไปจากกรุงเทพฯ ไม่รู้ภาษาเขมร การเรียนการสอนจึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก ทำให้ครูท้อใจลากลับกรุงเทพฯ บ่อย ๆ สำหรับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเข้าใจปัญหาคือและทรงมีพระราชดำริว่า "ดูเป็นการยากกว่าทุกเมืองด้วยเรื่องต่างภาษา แต่พระอุตรคณาภิรักษ์เงินทางคิมาก ถ้าทำกระโจมกระจามปีที่ 2 เห็นจะออกไปไม่ได้"¹

5. การปิดโรงเรียน นอกจากชาครุสอน ชาครุจัดการและชาครุสอนแล้ว ในบางครั้งก็ต้องเลิกการเรียนชั่วคราวหนึ่ง เพราะเกิดโรคระบาด พวกนักเรียนหนีเข้าป่าไม่ยอมมาเรียนเป็นต้น

ปัญหาของการจัดการศึกษาในมณฑลบูรพาตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น แก้ไขได้ยากมาก และถึงแม้ว่า เวลาจะล่วงเลยมาหลายปีก็ตาม การแก้ไขปรับปรุงก็ไม่ได้ดีขึ้นกว่าเดิมเท่าใดนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

๕....สิ่งเกตุเรื่องการจัดคณะเป็นแต่การตั้ง ๆ ไปกระนั้น การปกครองควบคุมอะไรคงจะคงอยู่ตามเดิม ถึงการสาธนาที่นาที่จะคงอยู่ตามเดิม เพราะหาพระยานหนังสือไทยไม่ออก เอาบุพสุธิขาไปอ่าน พังก็ไม่เข้าใจ ผู้ที่จะอ่านโลกนั้นจะไม่มีด้วย ถึงจะให้หนังสือเทศนาว่าการอะไรออกไป ถ้าจะมีธรรมกลึก พยายามอ่านออกเอาไปเทศ ก็ไม่มีใครฟังเข้าใจ คงเป็นได้แต่จำนวนวัค จำนวนพระมาลงทำเนียบ การโรงเรียนก็ไม่เห็นจะไปถึงไหน เพราะครูอาจารย์ออกไปอยู่ที่ไม่รู้ภาษาเมืองนั้น ลากลับกันครั้น ๆ ไป จะนับว่าได้ประโยชน์อะไรนัก เห็นจะไม่ได้แต่ถาคณอื่นไปจัด ไม่ใช่พระอุตรจะยิ่งกว่านี้...."²

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ศ 12/41 ที่ 106/785 รัชกาลที่ 5 - กรมหมื่นนวมวิธ
ฉาวโรรส วันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 120.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ศ 12/42 ที่ 77 รัชกาลที่ 5 - พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์
วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ. 122.

จากพระราชดำริ ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า การศึกษาในมณฑลบูรพาต้องอาศัยพระเป็นส่วนใหญ่ พระจะเป็นผู้ว่าจ้าง เป็นผู้จัดการ และเป็นครูสอน ครูอาจารย์ที่ออกไปจากกรุงเทพฯ จะอยู่ได้ไม่นาน เพราะไม่รู้ภาษาพื้นเมือง คือ ภาษาเขมร ส่วนพระที่เป็นครูสอนก็อ่านหนังสือไทยไม่ออก ดังนั้นจึงไม่สามารถที่จะจัดการศึกษาให้ดำเนินไปสู่ความเจริญได้ อาจจะสามารถกล่าวได้ว่า ภาษาเป็นอุปสรรคสำคัญที่สุดที่ทำให้การจัดการศึกษาในมณฑลบูรพาล้มเหลว เพราะราษฎรในมณฑลบูรพาเป็นชาวเขมรที่พูดภาษาเขมรมาแต่ดั้งเดิม การที่จะนำภาษาไทยไปสอนให้บุคคลเหล่านั้นเข้าใจเป็นเรื่องที่ยากที่สุด และมีทางสำเร็จน้อยมาก

7. การจัดตั้งพลตระเวนในมณฑลบูรพา

การป้องกันรักษาความสงบในมณฑลบูรพาแต่เดิมนี้เป็นหน้าที่ของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีหน้าที่คอยระงับปราบปรามโจรผู้ร้าย ต่อมาในปี พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) ได้มีการจัดตั้งพลตระเวนขึ้นที่เมืองศรีโสภณ โดยจุดประสงค์จะให้ไปเป็นพลทหาร เหมือนกับตั้งด่านขึ้นที่นั่นด่านหนึ่ง พระยาศักดาภิเษวรฤทธิ ได้คัดเลือกนายทหารเก่า ๆ จากกรุงเทพฯ ไปเป็นนายกองพลตระเวนกองนี้ และพลตระเวนกองนี้ทำการอยู่แต่ในเขตเมืองศรีโสภณเท่านั้น การควบคุม การฝึกหัด หละหลวม แม้แต่การแต่งตัวก็ไม่เรียบร้อย

การที่มณฑลบูรพามีอาณาเขตติดต่อกับประเทศเขมรซึ่งอยู่ใต้ความปกครองของฝรั่งเศสนั้น เป็นเหตุทำให้ต้องมีเรื่องกระทบกระทั่งและเกี่ยวข้องกันอยู่ตลอดเวลา คดีที่เกิดวิวาทกันบ่อย ๆ คือ ผู้ร้ายลักขโมยจากเขตเขมรในปกครองของฝรั่งเศสหนีเข้ามาอยู่ในเมืองพระตะบองปิ่นทั้งหลาย เชื้อก ซึ่งไม่เคยได้กลับคืนเลย นอกจากนั้นยังมีปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก ฝรั่งเศสกล่าวหาว่า มณฑลบูรพาเป็นที่ลี้ภัยของพวกผู้ร้ายที่มีความผิด แล้วแอบหนีเข้ามาหลบพักอาศัยอยู่ เหตุที่มีโจรผู้ร้ายชุกชุมไม่เกรงกลัวความผิดเช่นนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากใจความในข้อ 4 ของสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) ซึ่งมีใจความว่า

"ข้อ 4 ในแขวงเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปากตะวันตกของแม่น้ำโขงนั้น บรรดาการกระบวนรักษาจะมีแก่งกั้นระหว่างเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนไซในก่าลังแต่เพียงทำเป็นแท และทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำหรือพลเกณฑ์สรรพทวยอาวุธ เป็นพลทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย " *

ผลของสัญญาข้อนี้ ทำให้ไทยต้องเสียอธิปไตยในการปกครอง เป็นเหตุให้อำนาจการปกครองของไทยในบริเวณดังกล่าวมีน้อยมาก เพราะไม่สามารถมีกองทหารไว้รักษาความสงบได้ เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม ผู้ร้ายทั้งฝั่งไทย และฝั่งฝรั่งเศส หนีเข้ามาอยู่ในบริเวณนี้มาก เหลือก่าลังของพระยาตากษรฯ ที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยโดยก่าลังก่ามัน ผู้ใหญ่บ้านอย่างแบบสมัยก่อนได้ เนื่องจากว่าการก่ามันผู้ใหญ่บ้านในเขตผลบูรพาฯ ยังไม่ได้จัดให้ถูกต้องตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ดังนั้นจึงจำเป็นมากในการจัดตั้งกองพลตระเวนขึ้นในเขตผลบูรพา เพื่อไว้ใช้ระงับปราบปรามโจรผู้ร้ายให้สงบเรียบร้อย ป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสใช้เป็นสาเหตุกล่าวหาได้

7.1 การจัดการพลตระเวนในเมืองพระตะบอง

ในการเจรจาตกลงทำสนธิสัญญามัยวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) นั้น ได้มีข้อตกลงข้อหนึ่งกำหนดว่า ไทยจะต้องบรรจุนายทหารฝรั่งเศสเป็นครูฝึกและบังคับบัญชาพลตระเวน (ตำรวจ) ในเมืองพระตะบอง¹ (ดังนั้นในเงื่อนไขเมษายน พ.ศ. 2447 (ร.ศ. 123) รัฐบาลได้ทำสัญญาว่าจ้างพันโท กูเลต์ (Lieutenant - Colonel Goullet) ชาวฝรั่งเศส มีกำหนด 1 ปี เข้ามาจัดพลตระเวน รักษาความสงบเรียบร้อยในเมือง

*ดูภาคผนวก ก. หน้า (23).

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/7 H.E. Phya Suriya - H.R.H. Prince Deva wongse Tel 5th January 1904.

พระตะบอง¹ ชาวต่างประเทศที่รัฐบาลจ้างเข้ามารับราชการ แขนงตำรวจภูธร และพลตระเวน เมืองพระตะบองครั้งแรก² มีจำนวนถึง 11 คน*

ได้มีการประกาศรับสมัครพลตระเวนเข้ารับราชการ ซึ่งปรากฏว่า มีคนสมัครเข้าเป็นพลตระเวนทั้งที่เป็นบุคคลธรรมดาและเป็นบุตรหลานกรมการจำนวนมาก เกินกว่าจำนวนที่ต้องการ เนื่องจากว่า ตำแหน่งราชการในเมืองพระตะบองมีน้อย แต่มีคนจำนวนมากที่ต้องการทำงานโดยเฉพาะการเป็นตำรวจหรือเป็นทหาร ซึ่งมีเครื่องแต่งตัว และมีตำแหน่งได้รับเงินเดือนด้วย อนึ่งในขณะนั้น การทำงานทำได้เงินเดือน ๆ ละ 15 บาท นั้นหาไม่ไถ่ยากนัก ทำให้คนพอใจและยินดีมาก แต่การที่มีพลตระเวนนั้น เปลืองพระราชทรัพย์มาก และผลประโยชน์รายได้ในขณะนั้นยังไม่เพียงพอ การจัดพลตระเวนในปี พ.ศ. 2448 (ร.ศ. 124) นั้นต้องให้เงินพิเศษจากกระทรวงพระคลังถึง 60,000 บาท ซึ่งเมื่อรวมกับงบประมาณรายจ่ายในปี พ.ศ. 2448 แล้ว ทำให้รายจ่ายในขณะนั้นสูงกว่ารายได้หลายหมื่นบาท³ ดังนั้นในขั้นต้นจึงมีจำนวนพลตระเวนทั้งนายไพร่เพียง 60 คน สำหรับในเมืองพระตะบอง 48 คน ที่มักเพี้ยนแซงเมืองพระตะบอง

*ชาวฝรั่งเศส 11 คน ที่เข้ามารับราชการแขนงตำรวจภูธร และพลตระเวน ในปี พ.ศ. 2447 1. นายร้อยตำรวจ คราอันชิน 2. นายร้อยตำรวจ ฮอลม์ (หรือฮอลัม) 3. นายพันโท กุเลต์ (หรือกุลเลต) 4. นายร้อยโท ลียง 5. นายร้อยโท เอลเบริก 6. นายร้อยตำรวจเอก ฟา ปริซ์ซุซ์ 7. นายร้อยตำรวจเอก โยฮันเซน 8. นายร้อยตำรวจเอกปาตูลิน 9. นายร้อยตำรวจเอก ซิเลา 10. นายร้อยตำรวจเอกสโตเนอร์ 11. นายร้อยตำรวจเอกทอเลอร์

¹กองบรรณสาร, ก.ค., หมวดเบ็คเคิลีค หมายเหตุจ้างชาวต่างประเทศในราชการฝ่ายปกครอง พ.ศ. 2444 - 2448 ที่ 170/1727 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรางค์ วันที่ 22 ตุลาคม 123.

²หจข, เอกสาร ร. 5, ม 2 ข.1/50 เรื่องชาวต่างประเทศ ที่จ้างมารับราชการ แขนงตำรวจภูธร และพลตระเวนเมืองพระตะบอง (4 พ.ค. 120 - 28 ก.พ. 128)

³หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาสุริยเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

ซึ่งเป็นที่ชุมนุมชน ทำเรือเมลลิก 12 คน และเมื่อจำเป็นที่จะต้องใช้พลตระเวนในที่ใด ๆ ในแขวงเมืองพระตะบอง จึงแบ่งไปใช้เป็นครั้งคราว สำหรับในชั้นต่อไปนั้นจำเป็นจะต้องเพิ่มพลตระเวนในแขวงเมืองพระตะบองเป็น 146 คน ส่วนแขวงเมืองเสียมราฐเป็น 60 คน ดังรายละเอียดในตาราง

ตาราง 9 โครงการพลตระเวนในมณฑลบูรพา¹

แขวงเมืองพระตะบอง	คน	แขวงเมืองเสียมราฐ	คน
เมืองพระตะบอง	50	เมืองเสียมราฐ	24
แขวงเมืองพระตะบองที่ตำบลกักเพียบ	12	เมืองสุรินทร์	24
บ้านกำพงพระทองที่อำเภอเมือง	12	อำเภอบานพาก	12
เมืองมณฑลบุรี	12		
เมืองโคก	24		
เมืองกักโซ	12		
เมืองระสี	24		
รวมแขวงเมืองพระตะบอง	146	รวมแขวงเมืองเสียมราฐ	60

ส่วนพลตระเวนที่เมืองศรีโสภณที่มีมาแต่เดิมนั้นมีถึง 100 คน (นาย 15 คน โพร 85 คน) ซึ่งมากเกินไปจนจำเป็น และเปลืองพระราชทรัพย์มาก จึงได้ลดจำนวนเหลือเพียง 50 คน คือ

อยู่ที่เมืองศรีโสภณ	26	คน
เมืองอรัญ	12	คน
ท้องที่อำเภอเมืองทางด่านเหนือ	12	คน

1 ไซย, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสัตนาเทพ - กรมหลวง
 คำกราบทูลฯ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

เนื่องจากพลตระเวนที่เมืองศรีโสภณเป็นคนกรุงเทพฯ จึงไม่ได้เปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด เพียงแต่ผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาฝึกหัดที่กองตระเวนเมืองพระตะบอง เพื่อให้ชำนาญ และเป็นระเบียบเดียวกัน ส่วนพลตระเวนในเมืองพระตะบองและเสียมราฐนั้นเป็นคนพื้นเมือง คือ คนเขมร

ต่อมาเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย และประหยัดค่าใช้จ่ายจึงได้รวมกองพลตระเวนเมืองศรีโสภณเข้ากับกองเมืองพระตะบอง มีนายพลอุเลต เป็นผู้บังคับการ พลตระเวนมณฑลบูรพา บังคับบัญชา และฝึกหัดพลตระเวนทั้งหมด ซึ่งรวมทั้งนายไพร่ เป็นจำนวน 256 คน

7.2 ปัญหาการจัดพลตระเวน

ปัญหาการจัดพลตระเวนมณฑลบูรพานั้น มีสาเหตุมาจากทหารฝรั่งเศสซึ่งมีหน้าที่ฝึกหัดพวกพลตระเวน ญวราย และชมเหงหาญมาก ทำให้พลตระเวนเมืองพระตะบองได้รับความเดือดร้อน เมื่อไปฟ้องร้องต่อพันโทอุเลต ก็ไม่ได้รับการตัดสินแต่อย่างใด จึงพากันหลบหนีหมด และเข้ามาฟ้องร้องที่กรุงเทพฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น พันโทอุเลต จึงได้มีจดหมายมายังพระยาศุภชราธิราช ขอให้ส่งจับพลตระเวนที่หลบหนีเหล่านั้น และอีกกล่าวหาว่า พระยาศุภชราธิราชเป็นผู้ฉ้อโกงให้หนี จากการสอบถามพลตระเวนมณฑลบูรพาที่พากันหลบหนีเข้ามากรุงเทพฯ ถึง 23 คน จึงทราบความจริงว่า

1. นายร้อย นายสิบฝรั่งเศส ซึ่งเป็นครูฝึกหัด เตะ ถ่ม ขู่ ตี
2. รับราชการหนักเกินกว่าควร
3. ต้องรับอาญาต่าง ๆ เช่น ถูกกักขัง ในเวลาที่เจ็บป่วยไม่สามารถรับราชการได้

รัฐบาลถือว่า การหลบหนีมาครั้งนี้ไม่มีความผิด เพราะไม่ได้หนีไปทุลาชอนหรือหลีกเลี่ยงราชการ แต่หนีเข้ามาฟ้องทุกข์ต่อเจ้านายของตน จึงได้จัดส่งกลับไปรับราชการต่อ 20 คน² เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระยาศุภชราธิราชได้ทราบเรื่องพลตระเวนเป็นอย่างดี ได้เสนอความเห็นว่ ควรจะให้ครูฝึกหัดเป็นคนไทย และพันโทอุเลต เป็นเพียงผู้บังคับการเท่านั้น เรื่องจึงจะสงบเรียบร้อย

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 307/11641 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 124.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 68/2022 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ. 125.

ถ้ายังให้ฝรั่งเศสเป็นครูฝึกหัดอยู่อย่างเดิม แล้วจะคงมีปัญหาเกิดขึ้นเป็นแน่

7.3 การลงโทษ

ปัญหาการหลบหนีราชการดังกล่าว ทำให้มีการกำหนดการลงโทษ พลตระเวนไว้เป็น หลักฐานที่แน่นอน การลงโทษตำรวจที่หลบหนีราชการของกรมตำรวจนั้น แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. พลาดำรวจที่สมัครเข้ารับราชการเอง และในหัวเมืองที่เพิ่งเริ่มจัดการตำรวจ ขึ้นใหม่ นั้น กรมตำรวจได้มอบเน้นลงโทษตามสมควร คือ ถ้าตำรวจที่หนีไปโดยไม่ไต่ล้งของ หลวงไปด้วย เมื่อได้ตัวมาแล้ว ให้ลงอาญาบ้างเล็กน้อย ไม่ไต่ล้งโทษรุนแรงตามข้อบังคับ เพราะ จะทำให้คนแตกกันไม่ยอมสมัครเข้ารับราชการ

2. พลาดำรวจที่เกณฑ์เข้ารับราชการตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ถ้าหลบหนี ราชการ เมื่อจับตัวได้ จะลงโทษตามพระราชบัญญัติและข้อบังคับ และเมื่อได้รับราชการครบ กำหนดแล้ว ก็คงอยู่ต่อไปอีกจนครบจำนวนที่หนีไปแล้วจึงจะพ้นราชการ

ดังนั้นการลงโทษพลตระเวนในมณฑลบูรพาจึงได้ยึดตามแบบอย่างดังกล่าว และได้ประกาศ เป็นข้อบังคับไว้ เมื่อวันที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) ซึ่งตามข้อบังคับนั้นยังกำหนดว่า ผู้บังคับการมณฑล เช่น นายพันเอกฤๅเสถ์ มีอำนาจลงโทษได้ดังนี้ คือ

โยธนายศิบ หัวหน้าโรงพักได้ไม่เกิน 15 ที่ พลตระเวนไม่เกิน 20 ที่

จำขัง นายศิบ หัวหน้าโรงพักได้ไม่เกิน 1 เดือน พลตระเวนไม่เกิน 2 เดือน

กักขาม นายศิบ หัวหน้าโรงพักได้ไม่เกิน 1 เดือน พลตระเวนไม่เกิน 2 เดือน

มัด พลตระเวนได้ไม่เกิน 2 ชั่วโมง

ทำทัณฑ์กรรมนายศิบหัวหน้าโรงพักและพลตระเวนได้ไม่ต่ำกว่า 4 ชั่วโมง

การลงโทษตำรวจ ซึ่งเป็นคนสมัครหลบหนีราชการนั้นให้ลงโทษแต่เบา เพื่อไม่ให้ ผู้สมัครรับราชการทอดยและให้กองตระเวนมณฑลบูรพาใช้ตามลักษณะ ซึ่งกรมตำรวจได้เคย

ไชนานันคอป¹

7.4 คนในบังคับฝรั่งเศส สมัครเข้าเป็นพลตระเวนมณฑลบูรพา

จากสาเหตุที่พลตระเวนมณฑลบูรพาหลบหนีราชการนั้น ทำให้คนในบังคับฝรั่งเศส เข้ามาสมัครรับราชการถึง 24 คน และได้เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ พระยาทหารฯ ได้แจ้งไปให้ พันเอกอุเลศทราบ ว่า คนในบังคับฝรั่งเศส ไม่มีสิทธิ์ที่จะเข้ารับราชการ แต่พันเอกอุเลศได้ ชี้แจงว่า การที่ไม่มีพลตระเวนที่ทำหน้าที่ราชการนั้น กลัวว่าจะทำให้เสียราชการ พลตระเวน ทั้งมณฑล จึงได้เรียกคนเข้ารับราชการใหม่ คัดเอาคนที่ล่าสัตว์แข็งแรง โดยไม่ได้เลือกว่าเป็น คนในบังคับไทยหรือในบังคับต่างประเทศ เพราะเห็นว่า เป็นคนอยู่ในเมืองพระตะบองทั้งนั้นและ ตามสัญญา ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) ข้อ 6 ก็มีเพียงว่า ให้เลือกคนในพื้นที่เมืองขึ้นเป็นพลตระเวน เมื่อคนเหล่านั้นเป็นคนในพื้นที่เมืองแล้วจึงไม่น่าขัดข้องอย่างไร และข้อที่พลตระเวนร้องว่า เกิดครัน เหลือกำลัง และต้องรับโทษบ่อย ๆ นั้นก็ไม่จริง เพราะว่าการพลตระเวนไม่ลำบาก ผู้ต้องลงโทษ เพราะคนเหล่านั้นหลวมหลิก ไม่ลา อยากจะไปอยู่แต่บ้าน ปลายเดือนจึงเข้ามา รับเงินเดือน ส่วนการที่จะไล่คนเหล่านั้นออกทันทีนั้น กลัวว่าจะเสื่อมเสีย เพราะเวลาที่เราเรียกเข้า นั้น พันเอกอุเลศได้เรียกในนามของรัฐบาล ดังนั้นจึงควรเรียกคนเหล่านั้นมาถาม ถ้าใครสมัคร ยอมถอนชื่อออกจากในบังคับฝรั่งเศส ยอมเป็นคนในบังคับไทย จึงจะยอมให้รับราชการต่อไป ถ้าคนใดไม่ยอมถอนชื่อออกจากในบังคับฝรั่งเศส ก็ให้ออกจากราชการเสีย² เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 8/285 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5
วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 125

² ก.

"...เรื่องนั้นว่าวิกต ข้อที่เอาคนในบังคับฝรั่งเสสเข้าไปเป็นโปลิต
เป็นเป็นทางก็ทั้งฝ่ายฝรั่งเสสจะหา ถ้าพระยาคหาธรา พุทธิบุค เขาจะเอา
คนลับเขามาบ้าง ๆ ยังไม่มีข้อไรหามปรามเลย พระยาคหาธรา ก็ไม่มี
หลักจะพูด..."¹

แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้ฝ่ายไทยจะทราบชั้นเชิงของฝรั่ง แต่ฝ่ายไทยมิได้พยายามใช้คนเอเซียในบังคับฝรั่งเสียจนมารับราชการเป็นพลตระเวนก็ตาม แต่ไทยก็ไม่มีมาตรการอะไรที่จะไปชี้แจงห้ามปรามได้ โดยเฉพาะพระยาตากษรฯ ยิ่งไม่มีทางที่จะโต้แย้งได้เลย แต่หลังจากที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ปรึกษาราชการกับมิสเตอร์เวสเทินการ์ด แล้วจึงได้มีโทรเลขชี้แจงเรื่องราวดังกล่าวไปยังพระยาตากษรฯ ว่า

"...เรื่องคุณในบังคับต่างประเทศนั้น จะให้เข้ารับหน้าที่เป็นพลตระเวน
ไม่ได้ เพราะไม่ได้อยู่ในกฎหมายของเรา จะบังคับบัญชาอย่างคุณในบังคับของเรา
เองไม่ได้ ตลอดจนการบังคับบัญชาในหมู่กอง เพราะฉะนั้นอย่าให้เอาคนทาง
ประเทศเขารับราชการในกองพลตระเวน..."²

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลไม่อนุญาตให้คนในบังคับต่างประเทศเข้ารับราชการพลตระเวน เพราะคนในบังคับต่างประเทศอยู่นอกเหนือกฎหมายไทย การบังคับบัญชาว่ากล่าวจึงต่างไปจากพลตระเวนที่อยู่ในบังคับไทย ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพยังได้มีโทรเลขภาษาฝรั่งเศส ใจความเดียวกันนี้ไปถึงพันเอกกุเลศควย เหตุการณ์นี้ให้เห็นว่าฝรั่งเศสมีเจตนาที่จะคิดแทรกแซงขยายอิทธิพลเข้ามาในมณฑลบูรพาอยู่ตลอดเวลา ซึ่งพอดีกับโอกาสอันวยให้จึงได้

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 176/1924 รัชกาลที่ 5 - กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ วันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 124.

2 พจน., เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 307/11641 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
- รัชกาลที่ 5 วันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 124.

รับคนในบังคับฝรั่งเศสเข้าเป็นพลตระเวน เพื่อจะได้ใช้เป็นเครื่องมือในการขยายอิทธิพลของตน เนื่องจากพลตระเวนที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเหล่านี้อยู่นอกกฎหมายไทย และเป็นพรรคพวกของฝรั่งเศส ดังนั้นการแทรกแซง และก่อความเดือดร้อนวุ่นวายต่าง ๆ จึงทำได้สะดวกขึ้น แต่เนื่องจากว่ารัฐบาลรู้เท่าทันแผนการดังกล่าวของฝรั่งเศส จึงยับยั้งไว้ได้ทันทางดี

รัฐบาลได้เริ่มจัดการปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2434 โดยได้ส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงใหม่คนแรกไปจัดการปฏิรูปในทุก ๆ ด้าน ทั้งทางด้านการปกครอง การศาล การภาษีอากร การคมนาคม แต่เนื่องจากพระยามหาอำมาตย์อยู่ในตำแหน่งหน้าที่ชั่วคราวระยะเวลายันสั้น (พ.ศ. 2434 - 2436) การเปลี่ยนแปลงจึงเกิดขึ้นน้อยมาก การเปลี่ยนแปลงในระยะเวลาดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดคือ กรุงเทพฯ เริ่มได้รับผลประโยชน์จากเมืองพระตะบองเป็นครั้งแรก ซึ่งแต่เดิมมานานกรุงเทพฯ ไม่เคยทราบและไม่เคยได้รับผลประโยชน์อะไรจากเมืองพระตะบองเลย การปฏิรูปการปกครองในมณฑลบูรพาได้ดำเนินต่อมาทั้งในสมัย พระยาศักดาภิเษวรฤทธิ ข้าหลวงใหญ่คนที่ 2 และในสมัยพระยาศุภชรรณินทร ข้าหลวงคนสุดท้าย จนถึงเวลาที่รัฐบาลยกมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศสไปในปี พ.ศ. 2449 ซึ่งถึงแม้จะมีการปฏิรูปทั้งในด้านการปกครอง การศาล การภาษีอากร การคมนาคม และได้เกิดสิ่งใหม่ ๆ คือ การเก็บเงินค่าราชการและจัดพลตระเวนในมณฑลบูรพาก็ตาม แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นก็เป็นไปไม่ไ้ร้มากร หรือบางอย่างแทบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเลย นอกจากนั้นยังประสบอุปสรรคหลายอย่าง ตัวอย่างเช่น การขาดข้าราชการที่ชำนาญงานพอที่จะไปปฏิบัติราชการ ราษฎรมีพื้นความรู้น้อยไม่เข้าใจความเจริญที่จะเกิดขึ้น แต่อุปสรรคที่สำคัญที่สุด ก็คือ อำนาจและผลประโยชน์ของพระยาศุภชรรณินทร นั้นเอง พระยาศุภชรรณินทรซึ่งเคยมีอำนาจในการปกครองและได้รับผลประโยชน์ทุกอย่างในเมืองพระตะบองมาแต่เดิม นั้นไม่พอใจและไม่ต้องการให้ใครไปมีอำนาจเหนือกว่าตน ดังนั้นในระยะแรก ๆ จึงมีเรื่องมากหมางระหว่างพระยาศุภชรรณินทรกับข้าหลวงทั้ง 2 คน เกิดขึ้นบ่อยครั้ง จนเมื่อพระยาศุภชรรณินทรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลเอง ปัญหาดังกล่าวจึงยุติลง แต่อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ไม่มั่นนโยบายที่จะไปริกร่อนอำนาจและผลประโยชน์ของพระยาศุภชรรณินทรเลย พระยาศุภชรรณินทรยังมีอำนาจเต็มที่เหมือนอย่างเดิม และได้รับผลประโยชน์ใช้สอยส่วนหัวในแต่ละปี ซึ่งมีจำนวนมากกว่าเงินหลวง ที่ต้องส่งมายังกรุงเทพฯ ด้วยซ้ำไป ด้วยเหตุนี้

เองจึงอาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในมณฑลบูรพานั้นมีน้อยมาก เพราะการเปลี่ยนแปลง
 อย่างสมบูรณ์นั้นจะชักเย่อ และกระทบกระเทือนต่ออำนาจและผลประโยชน์ของพระยาตากทรรฯ ดังนั้น
 เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาดังกล่าว รัฐบาลจึงไม่กล้าทำอะไรรุนแรง พยายามไม่ให้พระยาตากทรรฯ รู้สึก
 ท้อว่าเกิดครั้น เนื่องจากกลัวว่าพระยาตากทรรฯ จะเอาใจออกห่างไปเข้ากับฝรั่งเศสในที่สุด

ปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลบูรพา

1. ฝรั่งเศสแสดงความต้องการมณฑลบูรพา

นอกจากความสำคัญทางด้านการเศรษฐกิจที่หัวใจให้ฝรั่งเศสสนใจมณฑลบูรพาแล้ว ปรากฏว่า สภาพภูมิศาสตร์ของมณฑลบูรพา ยังเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งด้วย ตามรายงานของนาย เวสเทินการ์ด ตรงกับความเห็นของฝ่ายฝรั่งเศสในแง่ที่ว่า มณฑลบูรพาเป็น "เมืองเปิด" สำหรับ ไทย แต่เป็น "เมืองเปิด" สำหรับอินโดจีนของฝรั่งเศส กล่าวคือ มณฑลนี้สามารถติดต่อได้ อย่างสะดวกกับส่วนอื่น ๆ ของอินโดจีน โดยเฉพาะทางน้ำ มีเส้นทางอยู่หลายสายที่จะใช้ในการ ติดต่อคมนาคมและค้าขายกัน สำหรับการติดต่อกับไทยส่วนอื่น ๆ จะให้สะดวกก็ต่อเมื่อสร้างทางรถไฟ หรือทางรถยนต์อย่างใดผ่านป่าเขา ซึ่งจะต้องลงทุนสูงมาก¹ ไทยก็ได้คำนึงถึงปัญหาทางด้านการ ภูมิศาสตร์เช่นกัน ดังคำกราบทูลของพันเอก พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ ทอรัชกาลที่ 5 ความว่า

"...ในราชการสงครามที่จะต่อไปข้างหน้า เกือบทุกแล้วที่ฝรั่งเศสจะมี อุบายจู่โจมเข้ามายึดเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐไว้ ภายหลังที่จะคิดรับรอง ปองกันจะเป็นที่ยากแก่ราชการต่อไป ด้วยเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐเป็น เมืองใหญ่ บริบูรณ์ด้วยเสบียงอาหาร และเป็นช่องทางที่ฝรั่งเศสจะไปมาส่งเสบียง อาหารแลกำลังใหญ่ทั้งทางบก ทางเรือ ทางบกเดินโดยทางเมืองระสีฮทางหนึ่งมาทาง เขากะวาน แล้วเดินคัตมาเขาทาบยานบาง แขวงเมืองพระตะบองทางหนึ่ง ทาง เมืองพนมทรี ฤดูแลงเดินคัตมาตามป่าระนาม ถึงวัดประแสต แขวงเมืองพระตะบอง ทางหนึ่ง ทางเมืองนครเสียมราฐที่จะส่งเสบียงอาหาร แลกำลังใหญ่ทั้งทางเรือและ ทางบก ทางบกมาทางเมืองศรีนครทางหนึ่ง มาทางด่านสำโรงทางหนึ่ง คัตมาทาง กระพจนทางหนึ่ง ทั้งสามทางเป็นทางรวม เดินทางเมืองสุทรนิคม จนถึงเมือง นครเสียมราฐ ถ้าฤดูแลง เกวียน โค กระบือ แลพลรบ เดินตามทางหนึ่ง แล ชายป่าระนามโคโดยสะดวก ทั้งฝั่งเมืองนครเสียมราฐ และฝั่งเมืองพระตะบอง..."²

¹ หจ. เอกสาร ร. 5. ๘ 20/32 ที่ 1085/5817 พระยาศรีสัตนาทหะ -
กรมขุนสมมตอมรินทร์ วันที่ 8 พฤศจิกายน ร.ศ. 123.

² หจ. เอกสาร ร. 5. ม 41/12 ที่ 4/187 พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ -
รัชกาลที่ 5 ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี

แสดงให้เห็นว่า พระยาศักดาภิเษกชั้นหลวงใหญ่ที่ทราบดีว่า เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ เป็นเมืองใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์ และมีการคมนาคมติดต่อกับเขมรได้สะดวก ทั้งทางบกและทางเรือ จึงกล่าวว่า ถ้าฝรั่งเศสเข้ามายึดเมืองทั้งสองนี้ไป จะป้องกันไว้ไม่ได้ เนื่องจากการติดต่อกับไทยไม่สะดวกนั่นเอง

ฝรั่งเศสเริ่มแสดงความสนใจมายังมณฑลบูรพา คือ พระตะบอง และเสียมราฐอย่างเปิดเผยเป็นครั้งแรกในการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาฉบับ ค.ศ. 1902 (พ.ศ. 2445) ดังร่างหนังสือสัญญาข้อ 1 เรื่องกำหนดเขตแดน ความว่า

“....ความมุ่งหมายอันใหญ่ยิ่งของคอนแวนชันฝรั่งเศสได้ตั้งความเพียรจะยึดเอาเมืองพระตะบอง เสียมราฐ โขงโข ไค ความเข้าใจของพวกโกโลนีในเมืองฝรั่งเศส แลข้างตะวันออก ถือเอาเป็นความคล้ายกันกับเมืองอัลซาส ลอเรนของเขมร ผู้มีผลประโยชน์เกี่ยวของควย ทั้งกองบัญชาการเคสเซมิโคหุยกหยอน ไทยังจะชักชวนทางหนังสือพิมพ์วอย....”¹

แสดงให้เห็นเจตนาของรัฐบาลฝรั่งเศสว่ามีแผนการจะเอาเมืองพระตะบอง และเสียมราฐเป็นของตนให้ได้ ถึงกับเปรียบเทียบว่า เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ เป็นอัลซาส ลอเรนของเขมร ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับเมืองอัลซาส ลอเรน ของฝรั่งเศสที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสินแร่เหล็กและถ่านหิน พลเมืองเป็นชาวฝรั่งเศส เมืองทั้งสองนี้อยู่ชายแดนฝรั่งเศสที่ติดต่อกับเยอรมันและเยอรมันได้เข้าครอบครองในปี ค.ศ. 1871 ดังนั้น ฝรั่งเศสจึงอยากได้คืนมาก เมืองพระตะบอง และเสียมราฐมีลักษณะคล้ายกับอัลซาส ลอเรน ของเขมรในแง่ที่ว่า เมืองทั้งสองนี้อุดมสมบูรณ์มาก พลเมืองเป็นชาวเขมร ฝรั่งเศสจึงเห็นว่าควรจะไปรวมอยู่กับประเทศเขมร แต่ไทยได้ปฏิเสธข้อเสนอดังกล่าวอย่างแข็งขัน และได้มีการโต้เถียงกันในเรื่องนี้มาก ซึ่งฝ่ายฝรั่งเศสกล่าวหาว่าไทยผิดสัญญา

¹ หจข. เอกสาร ร. 5, ๘ 19/4 ที่ 75 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทววงษ์โรประการ วันที่ 16 ตุลาคม 1902.

....ตามสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 ข้อ 3. 4 ห้ามไทยส่งทหารหรือมี
ป้อมค่ายใน 2 เมืองนี้ เพราะต้องการให้เมืองทั้งสองมีอำนาจปกครองตัวเอง
อย่างเต็มที่ ไม่ต้องการให้ไทยข่มเหงชาวเขมร ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในทั้ง 2
เมือง และกล่าวหาไทยว่า หลังทำสัญญา 1893 ไทยปกครองรวบรัด ข่ม
การเก็บภาษี การส่งชาพลวงจากกรุงเทพฯ ไปปกครอง ผิดจากความมุ่งหมาย
ของสัญญาดังกล่าว....¹

พระยาสุริยานุวัตร ได้ชี้แจงว่าไทยเป็นเจ้าของฝรั่งเศสตามสนธิสัญญา พ.ศ. 2410
ดังมีใจความต่อไปนี้

....ดินแดนทั้ง 2 เมืองเป็นของไทย ซึ่งฝรั่งเศสก็ยอมรับตาม
สนธิสัญญา 1867 (พ.ศ. 2410) แต่ในสนธิสัญญา 1893 (พ.ศ. 2436)
ก็ไม่มีตรงไหนที่ห้ามไทยปกครอง นอกจากห้ามไม่ให้ส่งทหารเข้าไปเท่านั้นและ
จุดมุ่งหมายของไทยก็ไม่อยากส่งทหารเข้าไป แต่ต้องการปกครองให้รัดกุมยิ่งขึ้น
เพื่อไม่ให้เกิดเหตุกระทบกระเทือนกับประเทศที่ติดกับไทย คือ ฝรั่งเศส ความจริงไม่ใช่
แต่เมืองทั้ง 2 เท่านั้นที่ไทยเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่ก็ได้เปลี่ยนแปลงให้รัดกุม
ขึ้นในหัวเมืองปักษ์ใต้ และภาคเหนือด้วย ส่วนในเรื่องภาษีนั้น ตามสัญญาห้ามการ
เก็บภาษีชาเขมรออก หากถามหาอย่างอื่นไม่....²

ฝรั่งเศสพยายามหาเหตุใช้เป็นข้ออ้างว่าไทยทำผิดสัญญา ค.ศ. 1893 ที่ห้ามส่งทหาร
หรือมีป้อมค่ายใน 2 เมืองนี้ และกล่าวหาว่า การส่งชาพลวงไปปกครองเป็นการผิดสัญญา
แต่ไทยก็ได้ตอบว่า ดินแดนทั้ง 2 เมืองเป็นของไทย ไทยมีสิทธิในการปกครองอย่างเต็มที่ การที่
ไทยจัดการปกครองให้รัดกุมขึ้น ก็เพื่อให้ดินแดนดังกล่าวเจริญขึ้นนั่นเอง ฝรั่งเศสแสดงท่าทีไม่ยอม
จำนนต่อเหตุผลของฝ่ายไทย แต่เมื่อไทยเสนอให้หลวงพระบางฝั่งขวา มโนไพร และจำปาศักดิ์
ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อฝรั่งเศสแทน ฝรั่งเศสจึงยอมตกลง แต่ก็ไม่เปลี่ยนความตั้งใจเดิม ได้พยายาม
หาช่องทางในท่านอื่น ๆ ด้วย เช่น เมื่อคราวที่ราชทูตฝรั่งเศส มองซิเออร์ โคลบูคอฟสกี
(Monsieur A. Klobukowski) นำทหารเขมรเข้ามาในเมืองพระตะบอง ก็ได้พูดกับ

¹ จ.ร. เอกสาร ร. 5. ๘ 19/4 ที่ 75 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 16 ตุลาคม ค.ศ. 1902

² ด.

พระนโรดมที่พนมเปญว่า "ศักราชทุก เข้ามาเมืองพระตะบองคราวนี้ จะเอาเมืองพระตะบอง มาขึ้นกับพนมเปญตามเดิม แล้วจะคิดการขยายดินแดนให้จนหมดเขตเขมรคราวนี้ได้เป็นแท้"¹ เมื่อมาถึงพระตะบองแล้วยังพูดกับกงสุลว่า "ฝ่ายฝรั่งเศสตั้งใจให้ไทยตั้งมณฑล และเทศบาลที่เมืองพระตะบองได้ แต่อย่างไรก็ดี เราควรระวังรักษาการต่อว่าในทางหนังสือสัญญา คือจัดการจะไม่ยอมเอาเมือง มโนไพร จะเอาเมืองเสียมราฐ เมืองพระตะบองกับเมืองจันทร์ และทะเลสาบ² แสดงให้เห็นเจตนาของฝรั่งเศสว่า "เมื่อไม่ได้ในทางเป็น ก็จะกันโซคเอาตัวรอน ให้มีเหตุใหญ่เกิดขึ้น"³ คือ พยายามหาให้เกิดความวุ่นวายใจ ซึ่งทางฝ่ายไทยก็ระมัดระวังอยู่ตลอดเวลา ในตอนที่ปักปันเขตแดนตามสัญญา ร.ศ. 122 นั้น รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระดำริ แสดงความห่วงใยถึงความยุ่งยากต่าง ๆ อันอาจจะเกิดขึ้นกับเมืองพระตะบอง ไปยังหม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กัญญากร ทูตไทยประจำกรุงปารีสว่า

.....แต่เรื่องพระตะบองนั้น บากยิ่งขึ้นไปกว่าปักเขตแดน เพราะเหตุที่ฝรั่งเศสก็จงมากกว่า พระยาศุภราชฯ ก็ไม่สู้สันทัดในการที่จะพูดจากับฝรั่ง กิริยา มันเป็นขึ้นครั้งสมเด็จเจ้าพระยา นากลัวจะไคความลำบากอยู่เสมอ...."⁴

แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้ว่ารัชกาลที่ 5 จะทรงทราบว่าการปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในครั้งนี้จะป็นต้นเหตุของปัญหา และความยุ่งยากต่าง ๆ ก็ตาม แต่ก็ทรงมีความเห็นว่า เมืองพระตะบองจะมีปัญหา และความยุ่งยากยิ่งกว่าการปักปันเขตแดน เนื่องจากฝรั่งเศสสนใจมานานแล้ว และพระยาศุภราชฯ ก็ไม่ค่อยจะเชี่ยวชาญในการเจรจาโต้ตอบกับฝรั่งเศส ดังนั้น

¹ หจ. เอกสาร ร. 5 ผ 2.2/11 ที่ 41/356 พระยาศักดิ์กาภิเษก - กระทรวงมหาดไทย วันที่ 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.

² หจ. เอกสาร ร. 5 2.2/18 ที่ 1695/8779 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมติอมรพันธ์ วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 122.

³ หจ. เอกสาร ร. 5 ผ 2.2/11 ที่ 41/356 พระยาศักดิ์กาภิเษก - กระทรวงมหาดไทย.

⁴ หจ. เอกสาร ร. 5, ต 4/13 ที่ 1/43 รัชกาลที่ 5 - หม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์กัญญากร วันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 125.

ถ้าเทียบระหว่าง ปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้น ในการปักปันเขตแดน กับปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองพระตะบองแล้ว ปัญหาในเมืองพระตะบองจะยุ่งยาก และแก้ไขได้ยากกว่า¹

นอกจากนั้น เมื่อพระยาศักดาภิเษวรฤทธิ กราบทูลขอลาออกจากตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล เพราะเกิดขัดแย้งกับพระยาตากทราฯ และกลัวจะเกิดผลเสียแก่ทางราชการนั้น พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า

.....ถึง พระยาตากทราฯ จะทำดีเท่าใด ที่ฝรั่งเศสมันจะหยุคไม่ซุกคืบนั้นอย่าพึ่งนึกเลย เพราะการที่อยู่มากไคร่นั้น ไม่ใช่แค่เพียงนึกฎากระธนู มันรองตะโกนอยู่ดัง ๆ ว่าเป็นของมันแล้วบาง มันอยู่มากไครบาง มันจะเอาให้ไต่บาง เว้นไว้แต่เรื่องมันยังไม่เหมาะเขา ก็มันคอมวอน ๆ ไปที่หนึ่ง เราต้องถือว่า ถ้าเราจะรักษาไว้ได้เพียงใด ก็ต้องรักษาสุดกำลัง....²

พระองค์ทรงทราบว่า สถานการณ์ในเมืองพระตะบองกำลังคับขัน ฝรั่งเศสกำลังหาทางเข้ามาแทรกแซงอิทธิพลของตน เพื่อที่จะฉวยโอกาสเข้ายึดครองพระตะบองให้ได้ แม้แต่พระยาตากทราฯ จะทำดีเพียงใด ฝรั่งเศสก็คงไม่เปลี่ยนความตั้งใจนั้น ดังนั้นถึงแม้ว่าพระยาศักดาภิเษ จะไม่มีปัญหาขัดแย้งกับพระยาตากทราฯ ก็ตาม แต่เหตุการณ์วุ่นวายต่าง ๆ ในเมืองพระตะบองก็ยังคงมีต่อไปไม่มีทีล้นสุด เป็นหน้าที่ของพระยาศักดาภิเษฯ กับพระยาตากทราฯ จะต้องช่วยกันรักษาไว้ให้ได้ ดังนั้นพระยาศักดาภิเษฯ จึงไม่ได้รับอนุญาตให้ลาออก

ไทยได้พยายามประวิงเวลา เจริญต่อรองอยู่ตลอดเวลา ในการเจรจาก็พยายาม

¹ หจข. เอกสาร ร. 5 ต 4/13 ที่ 1/43 รัชกาลที่ 5 - หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์กฤณการ วันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 125.

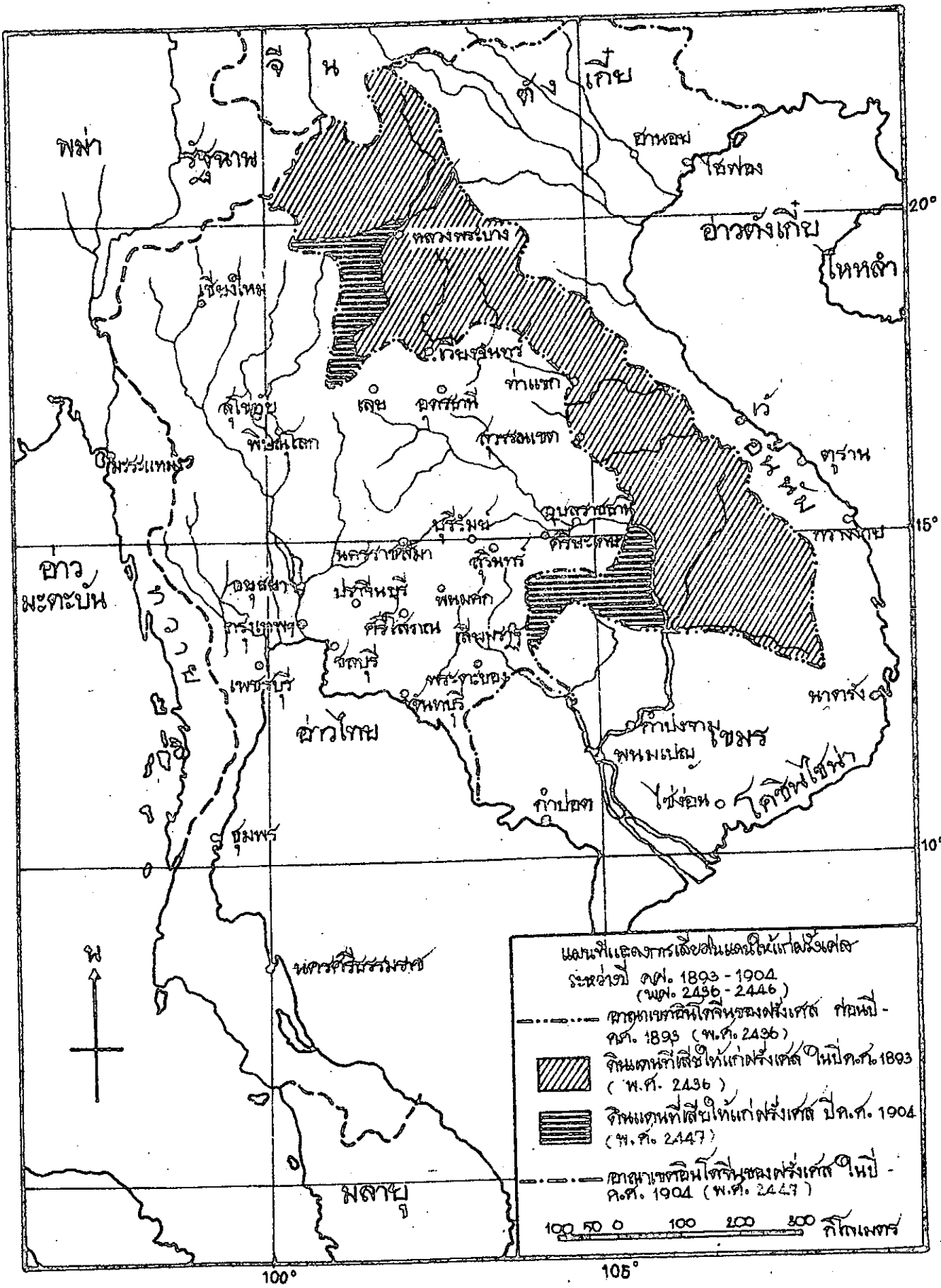
² หจข. เอกสาร ร. 5. ม 41/12 รัชกาลที่ 5 - พระยาศักดาภิเษวรฤทธิ วันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 114.

ชักจูงให้ฝรั่งเศสหันเหความสนใจไปยังด้านอื่น ๆ โดยการเสนอผลประโยชน์ทาง
ด้านอื่นให้แลกเปลี่ยนกัน แต่ฝรั่งเศสก็ไม่ยอมเปลี่ยนความตั้งใจเดิมที่มีอยู่ พยายาม
เกลี้ยกล่อมให้ไทยยอมตกลงตาม โดยไม่ได้รวมรัดเอาอย่างใด เกี่ยวกับเรื่องนี้
กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า

.....เพราะฝรั่งเศสเห็นว่า จะมีความลำบากกว่าประโยชน์
ที่ได้ กล่าวคือ เกรงผู้คนพลเมืองซึ่งเป็นคนไม่นิยมต่อฝรั่งเศสอยู่โดยมาก
จะต่อสู้หรือก่อการจลาจลขึ้น เมื่อแรกเมืองตกเป็นของฝรั่งเศส ฝรั่งเศส
จะต้องลงทุนและใช้กำลังปราบปรามเกินกว่าที่พอใจ จึงคิดจะเอาโดยไม่ลงทุน
ลงทุนลงแรง ใช้อุบายบีบบังคับรัฐบาลทางกรุงเทพฯ ให้จำเป็นต้องทำตาม
เพราะปลูกอำนาจฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้นทุกที ๆ ในเมืองนั้นจนถึงที่สุด ฝรั่งเศส
เห็นว่า จะครอบงำเอาได้เมื่อใด โดยไม่ต้องลงทุนลงแรง ก็จะครอบงำเอา
เมื่อนั้น....." 1

นโยบายอันขาดลาคของฝรั่งเศสในการเข้าครอบครองมณฑลบูรพาโดยไม่ต้อง
ลงทุนลงแรง คือ พยายามให้รัฐบาลทั้ง 2 เปิดการเจรจาทางการทูต แต่ในขณะเดียวกัน
ก็พยายามวางรากฐานอำนาจขยายอิทธิพลของตนเข้าไป เมื่อถึงโอกาสที่เหมาะสมจะได้
เข้าครอบครองโดยสะดวก ไม่มีการต้านทานตอบโต้ เพราะพลเมืองจะทลายใจ รั้งไม่เท่า
ทันแผนการของฝรั่งเศส

พจน. เอกสาร ร. 5. ม 41/50 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5
วันที่ 20 พฤศจิกายน ร.ศ. 124.

หลังจากปี พ.ศ. 2445 แล้ว ฝรั่งเศสได้เริ่มต้นดำเนินการขยายอำนาจเข้ามาใน
มณฑลบูรพาตามลำดับ ทั้งในด้านการใช้อำนาจกงสุล และในการเจรจาทางการทูต ผลจาก
การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสดังกล่าวนี้นำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาับจำนวนไม่ถ้วน ดังจะ
เห็นรายละเอียดในตอนต่อไป

2. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสโดยการใช้อำนาจกงสุล

ปัญหาทางการปกครอง และปัญหากระทบกระทั่งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้เริ่มเกิดขึ้น
ตั้งแต่ฝรั่งเศสสนใจมณฑลบูรพา โดยเฉพาะในเมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นที่ว่าการมณฑล และมี
สถานกงสุลฝรั่งเศสตั้งอยู่ ณ บึงมีปัญหาก่อกวนมากกว่าที่อื่น ปัญหาดังกล่าวนี้น่าจะเกิดขึ้นมาจากการ
ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามาในมณฑลบูรพานั่นเอง และมีจำนวนหลายเรื่องด้วยกัน แต่ปัญหา
ทั้งหมดสรุปได้ว่า เกิดจากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส โดยใช้สถานกงสุลเมืองพระตะบองเป็น
ศูนย์กลางการ ใช้อำนาจเรื่องคนในบังคับเป็นช่องทางขยายอำนาจกงสุลตลอดเวลา เพื่อที่จะทำให้
อำนาจกงสุลคุ้มครองคนที่เข้าไปหากงสุล

การดำเนินงานของกงสุลเมืองพระตะบองอยู่ภายใต้คำสั่งจากปารีส ไม่ใช่จากไซ่ง่อน
ดังจะเห็นได้จากรายงานของสายลับ พระยาพิชัยธรรมวินทร์ ความว่า

“...กรุงปารีสได้มีโทรเลขส่งมาถึงกงสุล* ว่า ในเวลานี้ที่เมือง
พระตะบองและเสียมราฐนั้นจะคิดเอายังไม่สำเร็จใด เพราะฉะนั้นในกงสุลเร่ง
จัดการวางอำนาจฝรั่งเศสให้เต็มเมืองโดยแข็งแรง....”¹

เหตุการณ์ก็เป็นจริงตามรายงานดังกล่าว เพราะพระยาพิชัยธรรมวินทร์ได้สังเกตเห็นการกระทำ

* ในระยะเวลาดังกล่าวนี้นายเปเลเกริน (Pellegrin) เป็นกงสุล

¹ หจข. เอกสาร ร. 5. ฝ 20/27 ที่ 261 พระยาพิชัยธรรมวินทร์ - กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ วันที่ 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

ที่เกินจากอำนาจหน้าที่ของกงสุล ทั้งรายงานของกรมหลวงคำรงราชานุภาพที่มีมารบกวน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

“...พระบาททูลฯ สูงเกตุว่ากงสุลกระทำการสมจริงดังกล่าวที่
พระบาททูลฯ ตรัสแล้ว เพราะพระบาททูลฯ ตรัสแล้ว ไททราบข่าว
มาก่อน 4 วัน กงสุลก็จัดการแปลกรนแรงทุกวัน...”¹

การกระทำของกงสุลฝรั่งเศสนั้นมีหลายวิธีด้วยกัน ซึ่งเป็นข้อเท็จจริงที่ช่วยให้เข้าใจ
และเห็นวิธีการของฝรั่งเศสได้ดียิ่งขึ้น

2.1 คนในบังคับฝรั่งเศสเป็นคนไทย

ปรากฏว่ามีคนญวนเป็นคนไทยมาก บางคนก็ทำหนังสือขี้ม บางคนที่เห็นหนังสือ
หาตามประเพณีที่เป็นมาแต่เดิม คนญวนเหล่านี้อ้างตัวว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ไม่ยอมให้
ให้เจ้าหน้าที่ เจ้าหน้าที่จึงต้องไปฟ้องร้องต่อกงสุล ๆ ก็พูดจาบิดเบือน ตามหากฎหมายลักษณะ หา
และขยาย พร้อมทั้งไม่ยอมรับความจริงใด นอกจากนั้นยังให้พวกญวนในสถานกงสุลเที่ยวจับพวก
ญวนลูกหนีเหล่านี้เข้าไปเป็นพรรคพวกด้วย พวกเจ้าหน้าที่จึงไปร้องเรียนต่อพระบาททูลฯ ตรัสแล้ว
ไม่รู้อะไรจะตัดสินอย่างไร จึงรายงานมายังกระทรวงมหาดไทย²

ตัวอย่างเช่น “อำแดงผาด” คนชาติไทย ภรรยาจีนเกาจำย ลูกหนี้กู้เงินหลวง
ภักดีพานิช เจ้าหน้าที่ไปเป็นจำนวนเงิน 2000 บาท เมื่อเจ้าหน้าที่ทวงเงิน ก็หนีไปอยู่ในสถาน
กงสุล ซึ่งมีลูกหนี้ที่เจ้าหน้าที่หลายคนหลบเข้ามาอาศัยอยู่ก่อนแล้ว ต่อมาเมื่อกงสุลแปลลกวันถูก
ย้ายกลับไปฝรั่งเศส ก็พาอำแดงผาด กับลูกหนี้อีกหลายคนไปด้วย ทางเจ้าหน้าที่ร้องเรียนมายัง
พระบาททูลฯ ตรัสแล้วอีกตามเคย³ แสดงให้เห็นว่ากงสุลฝรั่งเศสไม่เพียงแต่ให้ที่พักแก่ลูกหนี้ที่

¹ ราช. เอกสาร ร. 5, ๒ 20/27 ที่ 1793/9191 กรมหลวงคำรงราชานุภาพ -
กรมขุนสมมตอมรินทร์ วันที่ 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

² ราช. เอกสาร ร. 5, ๒ 20/27 โทรเลขที่ 231 พระบาททูลฯ ตรัสแล้ว -
กระทรวงมหาดไทย วันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

³ ราช. เอกสาร ร. 5, ๒ 20/27 โทรเลขที่ 301 พระบาททูลฯ ตรัสแล้ว -
กระทรวงมหาดไทย วันที่ 14 ธันวาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

หนีเจ้าหนี้ไปนั้น แล้วยังพาออกไปจากมณฑลบุรีพาคับ ซึ่งไทยไม่สามารถจะขัดขวางห้ามปรามได้ เพราะชอบกพร่องของบิดาคนในบังคับฝรั่งเศสนั่นเอง ดังนั้นเมื่อพระยาศุภราชฯ ขอร้องไห้ นายเปเลเกรินี่ ส่งตัว "อ้ายแดงผาด" ให้หลวงภักดีพานิช นายเปเลเกรินี่กลับตอบว่า "อ้ายแดงผาด" หยาดจากจีนเกาะมานานประมาณ 15 เดือนแล้ว "อ้ายแดงผาด" ไม่ได้หลบหนีผู้ใดมา คงสุจริตรับตัวไว้เป็นหนี้ทำงานในสถานกงสุล ตามความข้อ 6 ของสัญญา ค.ศ. 1856 และ นายเปเลเกรินี่ยอมรับใช้เงินให้หลวงภักดีพานิช¹

อีกตัวอย่างหนึ่งคือ นายแขก กับอ้ายแดงโนว กู้เงิน "ตั้งเคาเหม" เจ้าหนีไป 400 บาท โดยสัญญาว่าจะเอาข้าวเปลือก 500 ถังเขมรมาใช้ แต่พอถึงกำหนดก็ไม่ใช้ เจ้าหนี้จึงฟ้องศาล จำเลยทั้งสองยอมรับว่ากู้เงินไปจริง ศาลจึงบังคับให้จำเลยหาเงิน 400 บาท หรือข้าวเปลือก 500 ถังเขมรมาใช้ให้แก่โจทก์ได้แล้วเสร็จ จำเลยก็คิดพลั่วไปมาไม่ปฏิบัติตาม ศาลจึงว่าจำเลยไม่มีเงินจะให้แก่โจทก์ก็ให้จำเลยหาประกันตัวไปทำมาหากินผ่อนชำระหนี้ให้จนพอใจก็ได้ จำเลยหาประกันไม่ได้ ศาลจึงเอาตัวจำเลยขังไว้ ครั้นวันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ. 122 นายแขกก็หลบหนีเข้าไปอยู่ในสถานกงสุล ทางเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจึงมีหนังสือไปถึงกงสุล ขอตัวมาชำระความ แต่ทางกงสุลตอบว่า ทั้งสองคนเป็นคนเขมรในบังคับฝรั่งเศส และมี "กาค" * สำหรับตัวว่าอยู่ในอำนาจฝรั่งเศส เขตพระยาสุราษฎร์ธานี เมืองพนมเปญ ศาลไทยจึงไม่มีอำนาจชำระความและบังคับก็ไม่รู้ไปไหน พบตัวเมื่อไรจะแจ้งไปทราบ² เรื่องนี้จึงหยุดยั้งลง เนื่องจากกงสุลไม่ยอมชำระความให้

ยังมีตัวอย่างที่กงสุลใช้อำนาจคุ้มครองปกป้องลูกหนีให้หลบหนีเจ้าหนี้อีกหลายรายด้วยกัน ในบางครั้งก็พาหลบหนีออกไปอยู่ที่พนมเปญ การกระทำดังกล่าวนี้เป็นปัญหาและสร้างความหนักใจให้แก่พระยาศุภราชฯ มาก จนถึงกับต้องกราบทูลรายงานเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย เพื่อขอ

* ภาษาไทยเรียกว่า "หนังสือสำหรับตัว" หรือ "ตัว" ภาษาอังกฤษเรียกว่า

Certificate

¹ หจข. เอกสาร ร. 5. ฝ 20/27 ที่ 1893/9532 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมติอมรพันธ์ วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 122

² หจข. เอกสาร ร. 5. ฝ 20/28 ที่ 2065/10514 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมติอมรพันธ์ วันที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 122

นอกสถานกงสุลด้วย โดยส่งคนไปสำรวจในเมืองพระตะบองว่า ใครมีทาสญวน เขมร ตลอดจนลูกทาสมากน้อยเพียงใด เมื่อได้จำนวนแล้ว ก็ทำหนังสือ ถึงพระยาทหารรา ว่าให้นายทาสซึ่งส่วนมากเป็นข้าราชการไทย ส่งรายชื่อ ทาส ญวน เขมร มายังสถานกงสุล และให้ปล่อยทาสเหล่านั้นสำหรับหลวงภักดีพานิช มีทาสญวนอยู่ถึง 30 คน และได้จำตรวนทาสไว้ 3 คนนั้น กงสุลจะฟ้องร้องต่อรัฐบาลไทยให้ชำระค่าเสียหายให้แก่คนในบังคับฝรั่งเศสที่ถูกจำตรวนด้วย โดยใ้กองอำนาจของกงสุล ตามสัญญาไทย - ฝรั่งเศส ปี 1856 ข้อ 4 ที่ว่า "แต่บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งจะมาอาศัยอยู่ในประเทศสยาม ต้องให้ราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ จดหมายเหตุไว้"¹ และสัญญาไทย - ฝรั่งเศส ปี ค.ศ. 1893 (สัญญาน้อย) ข้อ 4 ที่ว่า

.....รัฐบาลสยามจะต้องส่งให้ตามใ้จฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ถ้าเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรมแดนนั้น บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน คนลาว ชาวที่อยู่ฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง และคนเขมรผู้ที่ต้องกักขังอยู่ด้วยสรรพ เหตุใด ๆ นั้นทั้งสิ้น กูเวอนเมนต์สยามจะไม่ขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการที่คนชาวเมืองในฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขงนั้น จะกลับไปมาในเมืองเดิม...."²

จากสัญญาดังกล่าวนี้ แสดงว่า นายเปเล-เลกรินี่ตีความว่า "ทาส" ก็รวมอยู่ในจำพวกคนที่ไทยไม่มีสิทธิกักขังด้วย โดยอ้างเหตุผลว่า ทาสในเขตพรมพอยู่ในอำนาจเจ้าหนึ่ ยิ่งกว่าทาสในที่อื่น ๆ เพราะว่าหนึ่ไปไม่ได้³ ยิ่งไปกว่านั้น นายเปเล-เลกรินี่ยังได้โจมตีการกระทำของพระยาทหารธรณินทร์ ว่าเป็นการส่งเสริมการค้าทาส โดยใช้ถ้อยคำเปรียบเทียบว่า

¹ หจข. เอกสาร ร. 5. ฝ 20/28 โทรเลขที่ 101 นายเปเล-เลกรินี่ - พระยาทหารธรณินทร์ วันที่ 23 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

² หจข. เอกสาร ร. 5. ฝ 18 2/5 สำเนาสัญญาน้อย วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112

³ หจข. เอกสาร ร. 5. ฝ 20/28 โทรเลขที่ 101 นายเปเล-เลกรินี่ - พระยาทหารธรณินทร์ วันที่ 23 พฤศจิกายน ค.ศ. 1903

"พ่อค้าขายเนื้อคน" และไม่ให้ความยุติธรรมแก่คนในบังคับฝรั่งเศส¹ เรื่องนี้พระยาศุภชรา ได้ตอบนายเปเลเลกรินี่ว่า จะให้เขาออกประกาศให้เจ้าของทาสทำตามความต้องการของนายเปเลเลกรินี่ไม่ได้ เพราะเขาเป็นเพียงผู้รักษามันเมืองชั้นนอกเท่านั้น จะทำการสิ่งใดต้องรอคำสั่งจากรัฐบาลไทยเสียก่อน หรือถ้าจะให้ดี ก็ให้นายเปเลเลกรินี่ไปพบกับรัฐบาลที่กรุงเทพฯ จะดีกว่า²

รัฐบาลได้พยายามแก้ไขปัญหาเรื่องทาสในมณฑลนี้ โดยได้ออกประกาศพระราชบัญญัติลักษณะทาสในมณฑลบูรพา ร.ศ. 123 (ค.ศ. 1904) ซึ่งกำหนดให้เจ้าหน้ต้องลดค่าตัวทาสลงเดือนละ 4 บาท จนกว่าจะหมดค่าตัว ตั้งแต่เดือน พฤศจิกายน ร.ศ. 123 (ค.ศ. 1904) เป็นต้นไป³ แต่ก็ได้เกิดข้อโต้แย้งขึ้นบ้างเล็กน้อยคือ นายเปเลเลกรินี่จะให้ลดค่าตัวทาสตั้งแต่วันที่ห้าสัญญาขายตัว ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้น จะมีทาสหลายคนพ้นจากการเป็นทาสทันที ซึ่งนายทาสจะเดือดร้อนมาก ดังนั้นฝ่ายไทยจึงตกลงยอมให้ลดค่าตัวทาสตั้งแต่ ปี ค.ศ. 1893 ซึ่งเป็นปีที่ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งกงสุลเมืองพระตะบอง เรื่องราวจึงม่อนคลายลง แต่กลับเป็นผลทำให้คนในบังคับฝรั่งเศส ในมณฑลบูรพา นิยมและให้ความเชื่อถือฝรั่งเศสมากขึ้น

2.3 ผู้ร้ายหนีไปอยู่ในสถานกงสุลฝรั่งเศส

ปัญหาการปกครองมณฑลบูรพา ที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งคือ ผู้ร้ายหนีไปอยู่ในสถานกงสุลฝรั่งเศส เพื่อให้พ้นจากอำนาจศาลไทย ตัวอย่างเช่น "อ้ายอิ" ผู้ร้ายถูกจารจรก็หนีไปอยู่ในสถานกงสุล เมื่อฝ่ายไทยมีหนังสือไปขอตัว กงสุลไม่ยอมคืนตัวคนร้าย โดยอ้างว่าอ้ายอิ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/28 ที่ 2091/1071 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมติอมรพันธ์ วันที่ 5 มกราคม ร.ศ. 122

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/28 ที่ 74/1591 พระยาศุภชราธรณินทร์ - นายเปเลเลกรินี่ วันที่ 29 พฤศจิกายน ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

³ ฎีกาแผนก ข. หน้า (65)

เป็นคนเขมร ซึ่งถือว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสทั้งสิ้น¹ แต่ที่จริงอายอิ เป็นคนในบังคับไทย อย่างแน่นอน เพราะมีหนังสือประวัติอยู่ที่กระทรวงมหาดไทย ทั้งยาย บิดา มารดา ของอายอิ และตัวอายอิ เกิดในเมืองพระตะบองทั้งสิ้น ส่วนตาเป็นคนจีนไม่ปรากฏที่เกิด² แต่ทางอุปทูต ฝรั่งเศส และกงสุลฝรั่งเศสเมืองพระตะบอง ก็ยื่นกรณไม่ยอมคืนตัวให้รัฐบาลไทย เช่นเดียวกับกรณี "อายกระคัน" บุรุษแหกคุกหักครวนหนีเข้าไปอยู่ในสถานกงสุล เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม ค.ศ. 1903 พระยาศุภชรา มีหนังสือขอตัวไปยังสถานกงสุล แต่ก็ไม่ได้รับคำตอบจากฝ่าย ฝรั่งเศส

2.4 กงสุลฝรั่งเศสก่อความเดือดร้อนกับข้าราชการไทย

การขยายอิทธิพลของกงสุลฝรั่งเศส นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกหลายวิธี ที่แสดงให้เห็นว่า กงสุลใช้อำนาจหน้าที่ของตนก่อความเดือดร้อนต่าง ๆ ทั่วไป เช่น เกลี้ยกล่อม ลักพาตาส ลูกหนี้ ของพ่อค้าราษฎรเข้าไปอาศัยอยู่ในสถานกงสุล โดยไม่ชำระค่าค่า และไม่เคยส่งตัวทาส ลูกหนี้ คืนให้กับเจ้าหนี้แม่ค้าสักรายเดียว ซึ่งการกระทำเช่นนี้ พระยาศุภชรา ไม่มีอำนาจตัดสิน เนื่องจากกรณีที่บุคคลเหล่านั้นเข้าไปอาศัยอยู่ในสถานกงสุลฝรั่งเศสและกงสุล จะปกป้อง และปิดบังความผิดต่าง ๆ ให้หมด หรืออีกเรื่องหนึ่ง "ขุนแก้วภูวดล" ซึ่งเป็นข้าราชการไทย ถูกคนญวนในบังคับฝรั่งเศส และพรรคพวกของกงสุลบุกเข้าปล้นทรัพย์ ทำร้ายร่างกาย และยังจับคนของขุนแก้วไปขังที่สถานทูตอีกด้วย เรื่องนี้ฝ่ายไทยร้องเรียนไปยังฝ่าย ฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งเศสก็ขออภัยขอคืนค่าให้เลิกกันไป แต่ขอรองให้ฝ่ายไทยถอดขุนแก้วภูวดล

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/27 โทรเลขที่ 287 พระยาศุภชราธรรมนิทร - กระทรวงมหาดไทย วันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 122

² หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/27 โทรเลขที่ 281 พระยาศุภชราธรรมนิทร - กระทรวงมหาดไทย วันที่ 3 ธันวาคม ร.ศ. 122.

ออกจากราชการ โดยกล่าวหาว่า คนใช้ของกงสุลถูกคนของขุนแก้วที่ศีรษะแตก¹ เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่า กงสุลฝรั่งเศสใช้อำนาจหน้าที่ของตนเกินขอบเขต ทำให้เกิดความเดือดร้อนทั่วไปหมด การที่กงสุลฝรั่งเศสก่อเหตุเดือดร้อนกับขุนแก้วภูคด ซึ่งเป็นนายตรวจคนรักชาติไทย และถึงแม้จะมีเชื้อสายญวนบ้างแต่ก็เกิดในเมืองพระตะบอง เป็นคนชาติไทย และรับราชการมาเป็นเวลานาน เหตุการณ์นี้เป็นเรื่องที่ร้ายแรงยิ่งกว่าทุกครั้งมาก เพราะแต่เดิมนั้น ฝรั่งเศสก่อความเดือดร้อนเฉพาะ ทาส ลูกหนี้ ชาวจีน ชาวนาน เท่านั้น แต่ในกรณีของขุนแก้วภูคดนั้น กงสุลฝรั่งเศสลุกล้ำเข้ามาก่อความเดือดร้อนกับข้าราชการไทย จึงมีผลทำให้กรมการและราษฎรเมืองพระตะบองเกิดความระส่ำระสาย ต่างก็กลัวว่าตนจะได้รับความเดือดร้อนเหล่านั้นบ้าง

ยิ่งไปกว่านั้น กงสุลยังใช้คนใช้ของตนซึ่งเป็นคนญวนออกไปไล่จับพวกหญิงญวน ซึ่งเป็นภรรยาของคนฝ่ายไทย ไม่ว่าจะได้ในเมืองพระตะบอง หรือเมืองศรีโสภณ เมื่อจับตัวได้แล้วก็ทำหยาบคายกับหญิงญวนเหล่านั้น และบางครั้งก็จับพวกเขมร และผู้หญิงคนอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่ญวนไปขังไว้ที่สถานกงสุลรวมกันกับพวกลูกหนี้ และทาสของชาวเมืองพระตะบองด้วย² ในตอนกลางคืนพวกคนใช้ของกงสุลก็ถืออาวุธเดินตามตลาคด้วยคำหยาบช้า และเอาไม้ตะบองตีประทุบ้านของของราษฎร ทำให้พลเมืองทั่ว ๆ ไปได้รับความเดือดร้อนรำคาญใจมาก³ เรื่องราวดังกล่าวนี้ทำให้พวกลูก สามี ญาติพี่น้อง และเจ้าหนี้ของคนที่ถูกฝ่ายฝรั่งเศสจับตัวไปนั้นเดือดร้อน พวกนี้มาร้องเรียนต่อพระยาตากทราธา ก่อความเดือดร้อนและหนักใจแก่พระยาตากทราธา มาก

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 20/27 โทรเลขที่ 286 พระยาตากทราธาธรรมนิทร์ - กระทรวงมหาดไทย วันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 122.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 20/27 ที่ 1757/9035 พระยาศรีสัตนาคนหุต - กรมขุนสมมทอมรพันธ์ วันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 122.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 20/28 ที่ 2059/10502 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมทอมรพันธ์ วันที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 122.

2.5 การตอบโต้จากฝ่ายไทย

พระยาศุภชรา ได้พยายามที่จะขจัดปัญหายุ่งยากต่าง ๆ ดังกล่าวอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น ร้องเรียนแจ้งเหตุการณ์ไปให้กงสุลทราบ ขอร้องให้กงสุลช่วยว่ากล่าวคนใช้ของตน ให้ระงับการกระทำที่ก่อความเดือดร้อนต่าง ๆ แต่ก็ปรากฏว่าไม่เคยได้รับผลสำเร็จสักرایเดียว เพราะกงสุลจะหลีกเลี่ยงหน่วงเหนี่ยวเวลา และปกป้องความผิดให้กับคนของตนทุกครั้งไป พร้อมกันนั้นพระยาศุภชรา ยังได้รายงานเหตุการณ์ให้รัฐบาลทราบทุกระยะ เพื่อให้รัฐบาลทราบว่าอุปทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ และให้คำอธิบายไปถึงรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสด้วย¹ แต่เนื่องจากรัฐบาลไทย ถิ่นนโยบายยอมหมกมุ่นกับฝรั่งเศส² มาตั้งแต่หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) และ เพราะฉะนั้นไทย - ฝรั่งเศสกำลังเจรจาทำสนธิสัญญาปี ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) ทั้งที่ ปารีส และที่กรุงเทพฯ จึงไม่ต้องการเป็นปากเสียงกับฝรั่งเศส เพราะจะทำให้เสียชั้นเชิงในการเจรจา ดังนั้นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ จึงได้มีโทรเลขชี้แจงไปยังพระยาศุภชรา แจ้งความประสงค์ของรัฐบาลให้ทราบ ดังมีใจความต่อไปนี้ว่า "ขอให้พระยาศุภชรา เชื่อใจว่าทางกรุงเทพฯ เอาใจช่วยพระยาศุภชรา แต่ไม่ใช่เป็น Policy* ของเราที่จะทำการรุนแรงอย่างไรในเวลานี้ให้เกิดภัยความขึ้น"³ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลก็ทราบความเดือดร้อนที่เกิดจากกงสุลฝรั่งเศสเป็นต้นเหตุ แต่ไม่สามารถจะตอบโต้กับฝรั่งเศสได้ เพราะกำลังอยู่ในระหว่างการเจรจาทำสนธิสัญญาในปี ค.ศ. 1904 การตอบโต้ของไทยอาจจะเป็นสาเหตุให้ฝรั่งเศสฉกฉวย

*Policy แปลว่า นโยบาย

¹หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/28 ที่ 77/1625 พระยาศุภชราธรรมิเทพ - นายเปลื้องไฉนี วันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

²หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/27 โทรเลขที่ 56 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - พระยาศุภชรา วันที่ 26 พฤศจิกายน ร.ศ. 122.

³ค.

และใช้เป็นเครื่องมือต่อรองได้ ดังนั้นรัฐบาลจึงต้องยอมประนีประนอม แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ให้
เสียทางพระยาศุภชรา ด้วย รัฐบาลจึงเปิดแผนนโยบายให้พระยาศุภชรา ทราบว่า ในช่วง
ระยะเวลานั้นรัฐบาลไม่ยากให้มีเรื่องโต้แย้งกับฝรั่งเศส แต่รัฐบาลก็เห็นใจพระยาศุภชรา และ
ขอเอาใจช่วยให้แก่ไขปัญหาต่าง ๆ ไปได้สำเร็จ เมื่อไม่สามารถจัดการอะไรได้ เหตุการณ์จึง
เลวร้ายยิ่งขึ้นกว่าเดิมทุกวัน พระยาศุภชราซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบสถานการณ์ในมณฑลบูรพา จึงได้มี
โทรเลข ถึงกระทรวงมหาดไทยแจ้งเหตุการณ์ร้ายแรงให้ทราบ ความว่า

.....เวลานี้ กงสุลไทยเห็นญวนจับ และถือเครื่องศาสตราวุธ
เกรียวกราวทั้งตลาด และคาหนามคายไมวาปุรบูดี ถ้าเดินไปไกลเข้ามิดิและ
เตะถิบ.....คราวนี้เป็นการเดือดร้อนร้ายแรงยิ่งกว่าทุกครั้ง แลในกรมการเมือง
พระตะบองเวลานี้ก็เป็นทีระส่ำระสาย โดยรอฟังพระกระแสนุพระราชาธิบดียังไม่
ตอบรับทราบเกล้าอย่างไรเลย การครั้งนี้เป็นที่เหลือกรรมของพระเจ้าแล้ว
ฝ่ายพวกเมืองระสือก็หวาดเสียว โดยเห็นว่าฝรั่งเศสเข้ามาถึงคน และตัดศีรษะเอา
ไป* และจับเอาคนในเขตแดนของเราเข้าไปแล้ว แลส่งอำนาจในเมืองระสือ และ
เมืองนนทรี เพื่วยจับญวน ถ้าใครไม่สมัครก็ส่งเหล็ก ข้างฝ่ายเราก็ไม่ได้อาว
อย่างไร เป็นแต่การนิ่งเฉย แลแต่เขาจะทำตามอำนาจบาปเมืองของเราในเมือง
พระตะบอง เวลานี้ชาวฝรั่งเศสกำลังทำไซโครวโนสญวน** ที่จับก็มาก ฝ่ายเราไป
ฟ้องว่าเป็นลูกหนีที่ไม่ชำระให้กลับๆ ให้เราหนี จนเราหนีไม่อาจอุทธรณ์ ที่จับไปแล้ว
ก็เป็นการนิ่งกันเท่านั้น ไม่รู้จะทำอย่างไร และบรรดาคนซึ่งถูกคนญวน***
ข่มเหงก็ใคร่เข้ามาที่บ้านชาวพระพุทธรเจ้าพร้อมกัน มีแต่โทษมีสรองให้ทุกคน แลบน
ปรับทุกชนกันว่า ดูเหมือนไม่โปรกเกล้า เป็นชาติฝ่าพระบาท
ชาวพระพุทธรเจ้าเวลานี้ก็เป็นทีทรมาณโดยอดกลั้น เจ็บแสบจะขาดใจตาย รักษา
ราชการทั้งไม่ได้รับพระกระแสอย่างใดพอจะเป็นที่มัลมหายใจได้....¹

*คนตายเป็นคนร้าย ชื่อ นายมา เป็นคนพระตะบองไปทำงานในเขตฝรั่งเศส ต่อมาหนีจาก
เขตฝรั่งเศส พอเข้ามาในเขตไทยได้เล็กน้อย ก็ถูกนายเลอเว เจ้าหน้าตที่ฝรั่งเศสติดตามมายิงตาย
และตัดหัวเอาไป พร้อมกับจับนายเจงคนร้ายไทยอีกคนหนึ่งกลับไปด้วย เรื่องนี้รัฐบาลไทยไม่ได้มี
ปฏิกิริยา เพราะ (1) ผู้ตายเป็นคนร้าย (2) ไม่ต้องการให้การเจรจาที่ปารีสหยุดชงัก เพราะฝ่าย
ไทยเป็นฝ่ายทำให้หยุดการเจรจา

**ญวนที่ไม่ยอมเข้ากับกงสุล ส่วนมากหนีมาจากญวนและเขมร ที่อยู่ในเขตปกครองของฝรั่งเศส

***ญวนที่เป็นคนของกงสุล

1 ใจซ, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/27 โทรเลขที่ 254 พระยาศุภชราธรรมนิทร์ -
กระทรวงมหาดไทย วันที่ 23 พฤศจิกายน ร.ศ. 122.

เมื่อรัฐบาลที่กรุงเทพฯ เห็นเหตุการณ์รุนแรงขึ้นถึงขั้นจึง "โปรเคส" ไปยังกงสุล และอุปทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ซึ่งอุปทูตรับปฏิเสธว่า รัฐบาลฝรั่งเศสที่ปารีสไม่ได้สั่งให้กงสุลที่พระตะบองกระทำการอันใดอย่างนั้น อุปทูตมีความเห็นว่า เหตุที่เกิดขึ้นวายเป็น สงสัยว่า จะเป็นการทะเลาะวิวาทส่วนตัวระหว่างนายเปเลเลกรีนกับพระยาศุภราชรา แต่อุปทูตก็ได้รับปากว่า จะมีคำสั่งห้ามปรามไม่ให้ก่อเหตุวุ่นวายต่อไป และถ้าไม่ฟังก็จะเปลี่ยนกงสุลคนนี้เสีย¹ ด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ ทรงเปิดการเจรจากับอุปทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ในเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งเป็นการรับช่วงการเจรจาจากปารีสมาส่วนหนึ่ง กับเรื่องสถานการณ์ในเมืองพระตะบอง² พร้อมกันนั้น รัฐบาลก็ไต่ถามงานให้พระยาสุริยานุวัตร ซึ่งกำลังเจรจากับฝรั่งเศสที่ปารีสให้ทราบถึงสถานการณ์ในมณฑลบูรพา เพื่อจะได้ประเมินสถานการณ์ได้ถูกต้อง อันจะเป็นประโยชน์ในการเจรจากับฝรั่งเศส และยังให้พระยาสุริยานุวัตรร้องขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสเปลี่ยนตัวกงสุลเสียใหม่ แต่พระยาสุริยานุวัตรเพียงแต่แจ้งเรื่องความประพฤติกองกงสุลที่พระตะบองให้รัฐบาลฝรั่งเศสทราบหลายครั้งเท่านั้น แต่ไม่กล้าขอเปลี่ยนตัวกงสุล เพราะในช่วงนี้ฝรั่งเศสกำลังหาเหตุที่จะไม่ให้สัตยาบันสัญญา ฉบับ ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) เนื่องจากพวกพรรคนิยมอาณานิคมไม่พอใจในแผนมโนไพร จำปาตักก็ หลวงพระบางที่ไทยยกให้ แต่เรียกร้องจะเอาพระตะบอง เสียมราฐ เลี้ยวเดียว แต่ถึงกระนั้นโชคก็ยังเข้าข้างไทย เนื่องจากนายเปเลเลกรีนได้ถึงแก่กรรมไปเอง สถานการณ์ในเมืองพระตะบองจึงดีขึ้น³

วิธีการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสโดยการใช้อำนาจกงสุลนี้ นับวันก็ยิ่งขยายวงกว้างและโหดร้ายทารุณยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเมื่อกงสุลฝรั่งเศสเห็นว่า ฝ่ายไทยไม่ได้จัดการอะไรลงไปให้

1 หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/27 โทรเลขที่ 131 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - พระยาศุภราชธรรมิภทร วันที่ 1 ธันวาคม ร.ศ. 122.

2 หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/27 บันทึกการเจรจาระหว่างพระยาพิพัฒน์โกษา กับนายบัวชนกนาถ วันที่ 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904)

3 หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/24 ที่ 190 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ วันที่ 16 มีนาคม ค.ศ. 1903.

เด็กชาดก็ยิ่งได้ใจ และกำเริบมากขึ้น เพราะเหตุการณ์ร้ายแรงในกรณีที่นายทหารฝรั่งเศสจับตัวนายเจ และตัดหัวนายมาไปถวายโศกนาฏกรรม ส่วนตัวนายมา ถูกทิ้งไว้ที่ริมคลองกระพงปรักนั้น เป็นการกระทำที่โหดร้ายและน่าสยดสยองมาก ซึ่งคนทางตะวันออกไม่เคยพบเห็นมาก่อน และถือกันว่าเป็นการกระทำที่ไร้มนุษยธรรม ยิ่งไปกว่านั้น การที่นายทหารฝรั่งเศสเข้ามาทำการโหดร้ายทารุณครั้งนี้ ถือว่าเป็นการล่วงล้ำเข้ามาในดินแดนไทย เนื่องจากทั้งนายเจ และนายมา เป็นคนในเมืองพระตะบองมากอน แต่ภายหลังเข้าไปอาศัยในเขตเขมร และได้กระทำความผิด จึงหนีกลับมาอยู่ที่คลองกระพงปรักได้ 2 ปี มาแล้ว ตลอดเวลา 2 ปีนี้ก็ได้ทำมาหากินโดยสุจริต ซึ่งถึงแม้ว่า นายเจและนายมาจะเป็นผู้ร้ายที่หนีมาจากดินแดนของฝรั่งเศสก็ตาม ฝรั่งเศสไม่ควรตามเข้ามาจับตัวโดยพลการเช่นนี้ ควรจะแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบ เพื่อให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองไทยจัดการตามกฎหมาย เนื่องจากได้มีข้อตกลงเรื่องป้องกันโจรผู้ร้ายทางชายแดน * ของทั้งสองฝ่ายอยู่แล้วตั้งแต่ปี ค.ศ. 1900 (พ.ศ. 2443) สถานการณ์ต่าง ๆ ในเมืองพระตะบองคลี่คลายไปในทางดีขึ้น เมื่อฝรั่งเศสส่งตัวนายเบริก (Breucq) ซึ่งเป็นคนหนุ่มอายุ 27 ปี มาเป็นกงสุลประจำพระตะบอง ตั้งแต่วันที่ 14 ธันวาคม ค.ศ. 1903¹ ซึ่งกงสุลคนใหม่กับพระยาศุภชรา พุดจาเชื้อใจกันดี

3. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสโดยการใช้ข้อความในสนธิสัญญาเป็นเครื่องมือ "ตอรอง"

ในระยะเวลาเดียวกันกับที่ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลโดยการใช้อำนาจกงสุลนั้น ฝรั่งเศสก็ได้พยายามหาผลประโยชน์จากข้อความต่าง ๆ ในสนธิสัญญาค่าย

ฝรั่งเศสได้สร้างอิทธิพลของตนโดยใช้ข้อความในสนธิสัญญาเป็นเครื่องมือ "ตอรอง" ทั้งแต่ครั้งสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) ข้อ 3 และข้อ 4 ดังใจความต่อไปนี้

* ภูมิศาสตร์ ข. หน้า (70) - (73)

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/27 ที่ 36/9771 นายบัวชนนาศ - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 14 ธันวาคม ค.ศ. 1903.

ข้อ 3 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้าง คาน ค่าย คู ภาที่อยู่
ของพลทหาร ในแขวงเมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ และในจังหวัด 25
กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งของปากวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษา
จะมีategongตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนโซเป็นกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้
และทำการตามอย่าง เช่น เคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีผลประจำ ภาพล
เกณฑ์สรรพพลอาสาเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย¹

จากสัญญาทั้ง 2 ข้อนี้ ทำให้พระตะบองและเสียมราฐเป็นเขตปลอดทหาร มีได้แต่
พลตระเวนซึ่งเป็นตำรวจ คอยตรวจตรารักษาความสงบตามวิธีการเดิมที่เคยใช้อยู่ และต้องมี
จำนวนเท่าที่จำเป็นเท่านั้น สัญญาทั้ง 2 ข้อนี้ทำให้ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบฝรั่งเศสมาก และ
ฝรั่งเศสได้ใช้เป็นข้ออ้างในการหาผลประโยชน์ต่อไป

3.1 การตั้งเอเยนตกงสุล และทหารเมืองพระตะบอง เสียมราฐ

ในการเจรจาเพื่อทำอนุสัญญาระหว่างวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 (พ.ศ.
2446) ฝรั่งเศสได้พยายามขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตลพบุรีพักด้วยข้อเสนอดังนี้ คือ

1) ฝรั่งเศสขอตั้งเอเยนตกงสุลขึ้นที่เมืองเสียมราฐ และศรีโสภณ โดยให้เป็น
สาขาของกงสุลเมืองพระตะบอง ให้เอเยนตกงสุลทั้ง 2 แห่ง มีอำนาจในการตัดสินคดีและตั้ง
ตำรวจเพื่อปกครองคนในบังคับฝรั่งเศสด้วย

2) ทหารประจำพระตะบอง เสียมราฐ ต้องเป็นคนในท้องถิ่นเท่านั้น²

พระยาสุริยานุวัตรได้ตั้งปัญหาถามนายเคลาสเซ เกี่ยวกับข้อเสนอที่ว่า ทำไมฝรั่งเศส
จะต้องกำหนดไม่ให้คนในท้องถิ่นอื่นเข้าไปเป็นทหารใน 2 เมืองดังกล่าว ถ้าไม่ใช่เพราะ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส
วันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893

² กองบรรณสาร, ก.ต, แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 H.E Phya Suriya - H.R.H
Prince Devawongse Tel.Paris 21st May 1903 (2446)

ฝรั่งเศสต้องการ 2 เมืองนี้ นายเกลคาสเซ คอยว่า ข้อเสนอนี้เป็นของ "พวกปาคี" ในเซเนก ได้เสนอมาโดยเฉพาะ พร้อมทั้งกำหนดว่าจะให้อาณาการทหารแบบฝรั่งเศสมาใช้ใน 2 เมืองนี้ เพราะทหารประจำมณฑลในประเทศฝรั่งเศสเขาใช้คนในมณฑลนั้น พระยาสุริยานุวัตร ขอให้นายเกลคาสเซถอนข้อนี้ออกไปเสีย เพราะรัฐบาลไทยไม่ต้องการใช้คนพื้นเมืองใน 2 เมืองนั้น เป็นทหารอยู่แล้ว แต่จะใช้ทหารจากกรุงเทพฯ จึงขอให้ฝรั่งเศสเปิดช่องให้รัฐบาลไทยส่งทหาร เข้าไปได้เมื่อเวลาต้องการ นายเกลคาสเซก็รับว่าจะถอนข้อนี้ไปบ้าง¹

สำหรับเรื่องเอเยนทังกูล พระยาสุริยานุวัตรเห็นว่าไม่ควรยอมฝรั่งเศสโดยให้เหตุผล ดังต่อไปนี้

ก) เป็นการให้อำนาจฝรั่งเศสเข้ามาทำใหญ่โตในดินแดนของไทย โดยเฉพาะให้ ฝรั่งเศสมีตำรวจเป็นของตน พระยาสุริยานุวัตรไม่เห็นด้วยอย่างยิ่ง

ข) ตามกฎหมายฝรั่งเศส กงสุลเท่านั้นที่มีสิทธิ์ชำระความ ไม่ใช่ไซงักงูล หรือ เอเยนทังกูล ถ้าหากไทยยอมข้อนี้ และรัฐบาลฝรั่งเศสให้สัตยาบันอนุสัญญาฉบับนี้ ไซงักงูลและ เอเยนทังกูลก็มีอำนาจที่จะชำระความได้ ซึ่งจะเป็นตัวอย่างที่ไม่ดีแก่ประเทศอื่น ๆ ในการที่จะมา ขอสิทธินี้จากไทยบ้าง²

รัฐบาลที่กรุงเทพฯ เห็นควรปฏิเสธตามเหตุผลที่พระยาสุริยานุวัตร เสนอม³

ขณะที่เรื่องนี้ยืดยาวออกไป พวกพรหมนิยมอาณานิคมก็ได้แสดงอำนาจในรัฐสภาฝรั่งเศส ถึงขนาดเสนอให้รัฐบาลยึดพระตะบอง และเสียมราฐเสีย เมื่อฝ่ายไทยเห็นดังนั้น จึงยินยอมให้ กับฝรั่งเศสอีกตามเคย ถึงกับเป็นฝ่ายเสนอแก่ฝรั่งเศสเพื่อเป็นการเอาใจว่า ฝ่ายไทยจะจำใจ

¹กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.6 ที่ 26 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์
วโรประการ วันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

²ก.

³กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.6 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ - พระยาสุริยานุวัตร
เดือนมิถุนายน ร.ศ. 112.

ฝรั่งเศสเป็นที่ปรึกษากฎหมายกระทรวงมหาดไทย และจะบรรจุนายทหารฝรั่งเศสเป็นครูฝึกตำรวจ และบังคับบัญชาตำรวจในพระตะบอง¹

ฝ่ายไทยไม่สามารถต้านทานชักชวนความต้องการของฝ่ายฝรั่งเศสได้ เพราะฝรั่งเศสแสดงท่าทีอยากจะได้ พระตะบอง เสียมราฐ อยู่ตลอดเวลา ดังนั้นฝ่ายไทยจึงต้องยินยอมตาม แต่ถึงแม้เรื่องที่ฝรั่งเศสขอตั้งเอเยนตังสุลในเมืองเสียมราฐและศรีโสภณกับขออำนาจศาล และการบังคับบัญชาตำรวจเหนือคนในบังคับฝรั่งเศสใน 2 เมืองดังกล่าวนี้ ไม่ได้ปรากฏอยู่ในสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 ก็ตาม ฝรั่งเศสก็มีสิทธิตั้งเอเยนตังสุลได้ตามใจความจากสนธิสัญญา ปี ค.ศ. 1893 ข้อ 8 ที่ว่า "คอเวนท์เมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลไว้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดว่า เป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกันฝรั่งเศส และมีที่เมืองนครราชสีมา และเมืองน่าน เป็นต้น"² แต่ในทางปฏิบัติปรากฏว่า ฝรั่งเศสได้ตั้งสถานกงสุลในเขตชลบุรพาเพียงแห่งเดียวเท่านั้น คือ ที่เมืองพระตะบองและมีกงสุลประจำ ส่วนอีก 2 เมืองนั้นยังไม่ได้ตั้ง แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ฝรั่งเศสได้ใช้สถานกงสุลที่มีเพียงแห่งเดียวเท่านั้นเป็นฐานปฏิบัติการในการขยายอำนาจของฝรั่งเศสเข้ามาในเขตชลบุรพาด้วยวิธีทางต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา ดังได้กล่าวมาแล้ว

3.2 การเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมร

ในปลายเดือนมกราคม ค.ศ. 1904 ซึ่งเป็นระยะที่กำลังมีการเจรจาทำสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสอยู่นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยื่นข้อเสนอเพิ่มเติมอีกข้อหนึ่งคือ จะขอคัดทางน้ำในแม่น้ำพระตะบอง ระยะทางระหว่างเมืองพระตะบองไปยังทะเลสาบเขมรให้ตรง เพื่อจะให้เรือเดินไปมาได้โดยสะดวก³ ลำน้ำที่ฝรั่งเศสขอตัดให้ตรงนั้น เป็นลำน้ำที่แคบแคบมากและมี

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 H.E. Phya Suriya - H.R.H. Prince Devawongse Tel. Paris 21st May 1903 (2446).

² ฎีกาคนวก ก. หนา (23)

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 218/2486 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา วันที่ 9 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904.

ระยะทางตั้งแต่คานปักเพรีย ถึงคานชานัม ระยะทางเรือแจวประมาณ 6 ชั่วโมง เป็นแหล่งที่
น้ำไหลมาบรรจบกัน คือในฤดูน้ำ น้ำจากแม่น้ำโขงจะไหลกลับเข้ามาในทะเลสาบ น้ำในทะเลสาบ
ไหลย้อนกลับเข้ามาในแม่น้ำพระตะบอง และน้ำในแม่น้ำพระตะบองตอนต้นน้ำ ก็ไหลลงมาบรรจบ
กันในระยะกลาง ผ่านปักเพรียถึงคานชานัม จึงเป็นเหตุให้ลำน้ำแคบ และคดเหมือนคลองเล็ก ๆ
อนึ่งน้ำเหนือที่ไหลมาจากต้นน้ำยังพัดพาตะกอน และขอนไม้ต่าง ๆ ลงมาด้วยปีละมาก ๆ ซึ่งถ้าไม่เก็บ
ออกแล้ว เรือจะขึ้นลงไม่ได้ แต่เท่าที่ผ่านมาทางเมืองพระตะบองก็ได้จัดการเก็บสวะและขอนไม้
ขึ้นจากลำน้ำเหล่านั้นเป็นประจำทุกปีอยู่แล้ว ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าการที่รัฐบาลฝรั่งเศสยื่นข้อเสนอขอ
ตัดทางน้ำ และบำรุงทางเดินเรือ ขึ้นลงตามลำแม่น้ำพระตะบองนั้น แสดงให้เห็นเจตนาที่จะขยาย
อิทธิพลแสดงความเป็นใหญ่และเข้ามาควบคุมดินแดนดังกล่าวนั้น แต่ปรากฏว่าข้อเสนอของรัฐบาลฝรั่งเศส
ดังกล่าวนี้ไม่ได้รับการสนับสนุนและเห็นชอบจากกงสุลฝรั่งเศส เนื่องจากว่าทั้งเจ้าพนักงานฝรั่งเศส
และกงสุลเมืองพระตะบอง ต่างเห็นพ้องตรงกันว่า การตัดลำน้ำให้ตรงนั้นจะต้องลงทุนเป็นเงินหลาย
หมื่น แต่จะได้ประโยชน์ไม่คุ้มกับการลงทุน¹

สำหรับข้อเสนอดังกล่าวนั้น พระยาสุริยานุวัตรเห็นด้วย โดยให้เหตุผลในแง่ที่ไทยจะได้
ประโยชน์ว่า หากทางน้ำดังกล่าวนี้ ถ้าเรือเดินได้สะดวกก็อยู่แล้ว ก็จะเป็นการกั้นกลางไม่
ให้มิตรไมตรีระหว่างพระตะบองกับพมญอยู่ได้อีกเป็นนาน² ถึงแม้ว่าไทยจะทราบว่าการปรับปรุง
การเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมร และการสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พมญ
ทางก็แสดงให้เห็นเจตนาของฝ่ายฝรั่งเศส ที่จะขยายอิทธิพลของตนเข้ามามีอำนาจเหนือมณฑลบูรพา
โดยใช้สาเหตุทางการค้าเป็นข้ออ้างก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาแล้ว ไทยเห็นว่าการปรับปรุงเส้นทาง
เดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมรจะเป็นการช่วยประวิงเวลาให้การสร้างทางรถไฟสาย
พระตะบอง - พมญล่าช้าออกไปเป็นแน่ เพราะการลงทุนสร้างทางรถไฟ จะต้องใช้เงินเป็น

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสัตตเทพ - กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ค.ศ. 1905

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 218/2486 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
เทววงษ์โรประการ วันที่ 9 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904.

จำนวนมากกว่าการปรับปรุงเส้นทางเดินเรือดังกล่าว และเมื่อไทยไม่มีทางเลือก จึงต้องยอมตกลงทั้ง 2 กรณี ดังนั้นในอนุสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 ข้อ 9 จึงปรากฏทั้งข้อตกลงสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ กับการเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมร ดังมีใจความต่อไปนี้

"ข้อ 9 ตั้งแต่เดี๋ยวนี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสองจะช่วยให้มีทางรถไฟ ตั้งแต่เมืองพนมเปญ ไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นไปได้โดยสะดวก การก่อสร้างและการที่จะกระทำให้มีผลประโยชน์นั้น รัฐบาลทั้งสองจะทำเองโดยลำพัง ส่วนการในที่ดินแดนของรัฐบาลใด รัฐบาลนั้นรับทำ หรือรัฐบาลทั้งสองจะยินยอมพร้อมกันให้บริษัทไทยกับฝรั่งเศสบริษัทใดทำก็ได้

รัฐบาลทั้งสองได้เห็นด้วยกันแล้วว่า เป็นการจำเป็นที่จะทำการเพื่อจะให้ทางน้ำในคลองเมืองพระตะบองในระหว่างทะเลสาบกับเมืองนั้นดียิ่งขึ้น เพื่อที่รัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมตัวที่จะให้เจ้าหน้าที่ราชการ ซึ่งรัฐบาลสยามอาจจะต้องการใช้ทั้งสำหรับทำการ และรักษาการที่กล่าวนี้ด้วย"

เป็นอันว่าไทยต้องยินยอมตามข้อเสนอดัง 2 ประการของฝรั่งเศส คือ การสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ กับการเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมร กล่าวคือรัฐบาลทั้งสองจะร่วมกันสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ โดยทางคนต่างสร้างในเขตของตน หรือจะให้บริษัทร่วมไทย - ฝรั่งเศส สร้างตลอดทางก็ได้ ส่วนการเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมรนั้น รัฐบาลทั้งสองก็จะร่วมกันจัดการบำรุงรักษาเส้นทางเดินเรือ ดังกล่าวให้สะดวกรวดเร็วขึ้น และรัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมที่จะส่งวิศวกรมาช่วยจัดทำกิจการดังกล่าว ซึ่งฝ่ายไทยถือว่าเป็นประโยชน์ต่อฝ่ายไทยมาก

2.2.3 กองพระเวณมณฑลบูรพา

ก่อนลงนามในอนุสัญญา ฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) เล็กน้อย ฝ่ายฝรั่งเศสได้เสนอความต้องการเพิ่มเติมเกี่ยวกับเมืองพระตะบองอีกข้อหนึ่ง

ว่า "นายทหารผู้บังคับพลตระเวนในพระตะบอง เลียมมราช รัฐบาลฝรั่งเศสจะเป็นผู้ตัว"¹
 ขอเสนอให้ฝรั่งเศสเสนอมา ตอนที่ลงนามในอนุสัญญาแล้ว ดังนั้นพระยาสุริยานุวัตรจึงรายงาน
 มาถึงกรุงเทพฯ ไม่ทันเนื่องจากเวลากระชั้นชิด แต่ก็ได้ปฏิเสธอย่างแข็งแรง² และได้คัดค้าน
 ข้อเสนอของฝ่ายฝรั่งเศสอยู่จนถึงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ จึงไม่สามารถทานทานต่อไปได้ ต้องยอม
 เขียนบันทึกเป็นหลักฐานไว้ว่า "จะให้นายทหารฝรั่งเศสบังคับและสั่งสอนพลตระเวนในเมืองพระตะบอง
 และเลียมมราช"³

เรื่องกองตระเวนในมณฑลบูรพาจึงปรากฏอยู่ในอนุสัญญาข้อ 6 บรรค 3 มีใจความต่อไปนี้คือ

"ข้อ 6 ๓

ในรัฐบาลที่เกี่ยวข้องด้วยแขวงเมืองพระตะบอง เมืองเลียมมราช และ
 ศรีโสภณนั้น รัฐบาลสยามจะให้มีกองพลตระเวนซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับความ
 สงบเรียบร้อย คนที่จะให้เป็นพลตระเวนจะเกณฑ์เอง แต่ส่วนที่เป็นชาวเมือง
 ณ ที่นั้น"⁴

จะเห็นได้ว่าข้อความดังกล่าวนี้เกือบจะเรียกได้ว่า คงไว้ตามข้อ 4 แห่งสนธิสัญญาปี
 ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436)* ต่างกันตรงที่ว่า พลตระเวนซึ่งเป็นตำรวจเกณฑ์เหล่านี้ ในสนธิ
 สัญญาปี ค.ศ. 1893 บอกจำนวนจำกัดไว้ว่า ต้องมีจำนวนเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ในอนุสัญญานี้
 ใหม่ไม่บอกจำกัดจำนวนไว้ แต่ก็ต้องใช้คนที่ เป็นชาวเมืองทั้งสามเหล่านั้น

สำหรับข้อเสนอของไทยเรื่องการจัดตั้งนายทหารชาวฝรั่งเศสเป็นครูฝึกพลตระเวน
 และผู้บังคับการพลตระเวนในมณฑลบูรพานั้น ถึงแม้จะไม่กล่าวไว้ในอนุสัญญาก็ตาม แต่ก็

* ภาควิชา ก. หน้า (23)

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/7 ที่ 223/2548 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
 เทววงษ์โรประการ วันที่ 16 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904.

² ก.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/7 ที่ 222/2547 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
 เทววงษ์โรประการ วันที่ 16 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904.

⁴ พระยาราชเสนา ล.ก. หน้า 71.

ที่รับรู้กันทั้ง 2 ฝ่าย เพราะพระยาสุริยานุวัตรได้มีบันทึกยินยอมเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ที่ปารีส¹ ดังนั้น ในปี ค.ศ. 1905 (พ.ศ. 2447) รัฐบาลไทยจึงได้จ้างพันเอกกูเลต์ (Colonel Goullet) ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้บังคับการตำรวจที่เมืองพระตะบองและเป็นครูฝึกตำรวจหรือพลตระเวนเมืองนี้ เป็นครั้งแรก นอกจากนั้นยังได้จ้างนายทหารชาวฝรั่งเศสอีก 11 นาย² มาร่วมเป็นครูฝึกพลตระเวนในครั้งนั้นด้วย

การที่ผู้บังคับการพลตระเวน และครูฝึกเป็นชาวฝรั่งเศสดังกล่าวนี้นั้น เป็นสาเหตุทำให้ ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลของตนเข้ามาในมณฑลบูรพาได้สะดวกขึ้น เพราะในทางปฏิบัตินั้น บรรดาพลตระเวนทั้งหลายในมณฑลบูรพามักจะเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ฝรั่งเศสพยายามฉวยโอกาสแทรกแซงเข้ามาวางรากฐานอำนาจของตนในมณฑลนั้นอยู่ตลอดเวลา ครั้นเมื่อโอกาสจะอำนวยให้ เมื่อฝ่ายไทยรู้เท่าทัน และขัดขวางการกระทำนี้ พันเอกกูเลต์ก็โต้แย้งว่า ตามสัญญา ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) ข้อ 6 มีเพียงว่า ให้เลือกคนในพื้นเมืองขึ้นเป็นพลตระเวน ดังนั้นการที่พันเอกกูเลต์ รับสมัครผู้คนเข้ารับราชการพลตระเวนนั้นก็ไม่ได้เลือกว่าเป็นคนในบังคับไทย หรือในบังคับต่างประเทศ พิจารณาแต่เพียงว่าเป็นคนแข็งแรงและอยู่ในเมืองพระตะบองเท่านั้น ฝ่ายไทยได้ชี้แจงว่า "คนในบังคับต่างประเทศ ไม่มีสิทธิ์เข้ารับหน้าที่เป็นพลตระเวน เพราะไม่ได้อยู่ใต้อำนาจไทย"³ และได้ให้พลตระเวนในบังคับฝรั่งเศสเหล่านั้น ถอนชื่อออกจากในบังคับฝรั่งเศส มาเป็นคนในบังคับไทย ถ้าคนใดไม่ทำตามก็ให้ออกจากราชการ⁴ เรื่องราวจึงยุติ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/34 ที่ 284/1455 รัชกาลที่ 5 - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 12 ตุลาคม ค.ศ. 1905.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 2 ข.1/50 ที่ 255/2625 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ วันที่ 30 ธันวาคม ร.ศ. 123 (ค.ศ. 1905)

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 307/11641 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 124,

⁴ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/51 ที่ 8/285 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 125.

3.4 การสร้างทางรถไฟในลุ่มแม่น้ำโขง และทางรถไฟสายพระตะบอง-พนมเปญ

3.4.1 ความต้องการของฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสปรารถนาที่จะสร้างทางรถไฟเชื่อมติดต่อกันระหว่างดินแดนต่าง ๆ ในอินโดจีน เพื่อประโยชน์ทางด้านการเศรษฐกิจ ที่จะนำไปบำรุงประเทศของตน นายดูเมอร์ (Paul Doumer)* ผู้ว่าการราชการอินโดจีนได้ปรากฏกับฝ่ายไทยตั้งแต่ ค.ศ. 1901 ในสมัยที่เขาเดินทางมาประเทศไทยว่า เขาอยากจะให้ไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศสมีทางรถไฟติดต่อกัน¹ แต่เนื่องจากว่า นายดูเมอร์ไม่ได้เสนอต่อรัฐบาลไทยอย่างเป็นทางการ และไม่ได้อ้างถึงรายละเอียดในเรื่องนี้ เป็นที่น่าจะหาทางเชื่อมตรงไหน ใครเป็นผู้สร้างแต่ประการใด

จนถึงเดือน เมษายน ค.ศ. 1903 (พ.ศ. 2446) สมัยนายโบ (Paul Beau)** เป็นผู้ว่าการราชการอินโดจีน รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้เสนอโครงการสร้างทางรถไฟให้รัฐบาลไทยอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก โดยเสนอที่จะเข้ามาทำการรถไฟในฝั่งขวาแม่น้ำโขงเพียงแห่งเดียว แต่ไม่ได้บอกแน่นอนว่าจะสร้างตรงไหน เมื่อไร²

ในเดือนพฤษภาคม ปีเดียวกัน รัฐบาลฝรั่งเศสได้เสนอต่อรัฐบาลไทยอีก โดยจะขอทำทางรถไฟในฝั่งขวาแม่น้ำโขงและขอที่ดิน 7 แปลงใน ในฝั่งขวาที่ (1) เชียงदान (2) พนงคาย (3) สันยบุรี (4) ปากน้ำคำทั้งฝั่งซ้ายและขวา (5) มุกดาหาร (6) เขมราฐ (7) ปากน้ำมูล ทั้งฝั่งซ้ายและขวา³

* เป็นผู้ว่าการราชการอินโดจีน (Governor-General of Indochina) ระหว่างกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1897 - มีนาคม 1902.

** เป็นผู้ว่าการราชการอินโดจีน จากตุลาคม 1902 - กุมภาพันธ์ 1907

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 1/49 ที่ 32/6468 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ. 120.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/6 ที่ 11 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 10 เมษายน ค.ศ. 1903.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/6 ที่ 23 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 15 พฤษภาคม ค.ศ. 1903.

ในอีกไม่กี่วันต่อมา รัฐบาลฝรั่งเศสก็ได้เสนอต่อรัฐบาลไทยอีกว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ¹ และย้าถึงการสร้างทางรถไฟจากจำปาศักดิ์ถึงหลวงพระบางฝั่งขวา²

ทั้งนั้นบริเวณที่เกี่ยวข้องกับปัญหาการสร้างทางรถไฟที่ฝรั่งเศสต้องการจึงมี 2 บริเวณด้วยกัน คือ

1. พระตะบอง ฝรั่งเศสต้องการสร้างทางสาย พระตะบอง - พนมเปญ
2. ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสต้องการสร้างทางจากจำปาศักดิ์ ถึงหลวงพระบาง

ฝั่งขวา

โครงการสร้างทางรถไฟในลุ่มแม่น้ำโขงดังกล่าวนี้ได้เข้ามาเกี่ยวพันกับการเจรจาทางการเมืองระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในกรณีที่ไทยขอให้ฝรั่งเศสถอนกำลังทหารออกจากเมืองจันทบุรี พระยาสุริยานุวัตร อัครราชทูตพิเศษ เมื่ออำนาจเต็มประจำกรุงปารีส และนายเทโอฟิล เดลคาสเซ (Theophile Delcasse) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของฝรั่งเศส ได้เจรจาทกลงกันในสนธิสัญญาฉบับวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902) โดยรัฐบาลไทยยอมสละแคว้นหลวงพระบาง จำปาศักดิ์ และเมืองมโนไพรให้แก่ฝรั่งเศส อีกทั้งยินยอมตามข้อเรียกร้องทางการทหาร การศาล และการคมนาคมในเขตลุ่มแม่น้ำโขงที่ระบุถึงอธิปไตยต่าง ๆ ที่ฝรั่งเศสจะได้รับ รวมทั้งข้อตกลงบางประการที่ไทยต้องปรึกษากับฝรั่งเศส ถ้ามีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงกิจการเหล่านี้³ ทั้งนี้ฝรั่งเศสจะยกคืนเมืองจันทบุรีให้แก่ไทย แต่ผลที่สุดสนธิสัญญาฉบับวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445 นี้มีอันต้องยกเลิกไป เนื่องจากไม่ได้รับการให้สัตยาบันจากทางรัฐสภาฝรั่งเศส

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 Phya Suriya-Prince Devawongse
Tel. Paris 21st May 1903.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/7 Phya Suriya-Prince Devawongse 5th
January 1904.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/6 ที่ 54 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์
วโรปการ วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 121.

3.4.2 เหตุผลของฝรั่งเศส

นายเคสทาสเซไก้แจ้งเหตุผลให้ไทยทราบว่า ที่ฝรั่งเศสต้องมาสร้างทางรถไฟทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงในดินแดนของไทย ก็เพราะบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศสเต็มไปด้วยแนวภูเขาที่สลับซับซ้อนยากที่จะทำทางรถไฟผ่าน ส่วนพื้นที่ทางฝั่งขวาสามารถทำทางรถไฟผ่านได้ง่าย นอกจากนั้น แนวทางด้านชายทะเลก็ไม่มีผู้คนหนาแน่น เป็นการยากที่จะหากำไร ดังนั้นฝรั่งเศสจึงจะขอวางรางรถไฟเลียบเข้ามาในพระราชอาณาจักรไทย เชกข้างขวาแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสเห็นว่าการสร้างทางรถไฟสายดังกล่าวจะได้รับประโยชน์ทาง "การค้า" ซึ่งฝ่ายไทยก็ยอมได้ประโยชน์ในทางการค้าด้วยเช่นกัน¹

ส่วนเหตุผลที่ฝรั่งเศสอ้างในการสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ ก็คือ ฝ่ายฝรั่งเศสเห็นว่าเส้นทางเดินเรือสินค้าที่มีอยู่ในขณะนั้นไม่สะดวก ใช้ได้เฉพาะฤดูฝนเท่านั้น ถ้าทำทางรถไฟ ก็จะใช้ได้ทุกฤดูกาล และฝ่ายไทยก็ยอมได้ผลประโยชน์ด้วย คือ จะทำให้พระตะบองเจริญขึ้น²

สำหรับพื้นที่ที่จะใช้ในการสร้างทางรถไฟ ฝรั่งเศสไม่ได้แจ้งให้ทราบว่าจะใช้พื้นที่กว้าง - ยาว เท่าไร เพียงแต่แจ้งพื้นที่ที่จะใช้สร้างสถานี (Terminus) ในที่ 7 แห่ง ทางฝั่งขวา จะใช้แห่งละ 1 เฮกตรา หรือ 10,000 ตารางเมตร³

3.4.3 ความเห็นของฝ่ายไทย

เมื่อมาถึงระยะเวลานี้ ฝ่ายไทยได้ทราบเจตนาของฝรั่งเศสอย่างชัดเจนแล้วว่าความต้องการที่แท้จริงของฝรั่งเศสก็คือ ต้องการเข้าครอบครองมณฑลบูรพาโดยไม่ต้องใช้กำลังเลย ซึ่งแผนการสร้างทางรถไฟเลียบฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และสายพระตะบอง - พนมเปญ จะเป็นเครื่องมือที่สำคัญยิ่งในการขยายอิทธิพลเข้ามาควบคุมทีละน้อย ๆ จนถึงได้ครอบครองส่วนใหญ่

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 ที่ 24 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศน์วัชรินทร์ วันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

² ก.

³ ก.

ทั้งหมดที่ต้องการ จะเห็นได้จากความเห็นของเจ้าหน้าที่ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการเจรจาเรื่อง
สร้างทางรถไฟกับฝรั่งเศส และจากพระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงรายละเอียดต่อไปนี้

1) ความเห็นของพระยาสุริยานุวัตร

พระยาสุริยานุวัตรมีความเห็นว่า การที่ฝรั่งเศสขอทำทางรถไฟใน
ฝั่งขวาแม่น้ำโขง และขอที่ดิน 7 แห่ง สำหรับสร้างสถานีรถไฟนั้น ก็เพราะฝรั่งเศสต้องการ
"วัลเลอแม็ซง"¹ พระยาสุริยานุวัตรได้ปฏิเสธข้อเสนอนั้นอย่างเด็ดขาด พร้อมทั้งให้เหตุผลว่า

"....นโยบายทางการค้าของกรุงสยามไม่มีทางนี้เลย แลถึงจะมีก็
ไม่มีผู้ใดทำไป กอปรที่รัฐบาลสยามก็คงไม่ยอมให้ทำอยู่เอง เพราะนอกจาก
ว่าฝรั่งเศสจะยกขึ้นเป็นเหตุที่จะเอาวัลเลอ (valley) แม็ซงเสียแล้ว ยังมี
เหตุร้ายทาง ๗ กระจุกกระจิก ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นได้ เพราะให้เขาเวอนแมน
ทางประเทศเข้ามาทำทางรถไฟในแผ่นดินนั้นอีกเป็นอันมาก ถ้ายอมให้ฝรั่งเศส
ก็เท่ากับที่จะได้รับเอาความลำบากทั้งหลายมาแบกหามไว้อีก....ข้าพระพุทธเจ้า
ไม่อยากจะให้มีรถไฟผ่านจวนเรย์เกิดขึ้นในกรุงสยามอีกเท่านั้น มีใดแต่เท่านั้น
เขาเวอนแมนต้องถูกขูดรีดขูดสอยรถไฟทางทิศตะวันตก รัฐบาลสยามก็ยืนยัน
ไม่ยอมตกลงมา ถูกลงไป สยามให้ฝรั่งเศส คงจะชักจูงกันไม่ไว้ เกิดมีรถไฟ
ของเขาเวอนแมนทางประเทศขึ้นขนานทั้งซ้ายขวา แลแล้วก็ไม่มีความสุขกันเท่านั้น
....แลเห็นว่า ถ้าหากฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟ ผลที่ได้ก็จะไม่คุ้มทุนที่ลงไป นอก
จากเสียว่า ฝรั่งเศสจะมุ่งประโยชน์เพื่อใช้เส้นทางรถไฟนี้เป็นประโยชน์ในการทำ
สงคราม...."²

ตามคำกล่าวของพระยาสุริยานุวัตร จะเห็นว่า จุดมุ่งหมายของฝรั่งเศสในการสร้าง
ทางรถไฟสายนี้ก็เพื่อประโยชน์ในการยึดครองลุ่มแม่น้ำโขง และประโยชน์ในทางการสงคราม
มากกว่าทางการค้า ซึ่งถ้าหากไทยยอมให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟเข้ามา จะเกิดผลเสียหาย

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/6 ที่ 23 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 15 พฤษภาคม ค.ศ. 1903.

² กองบรรณสาร, ก.ค., แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 ที่ 24 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

หลายประการ อาทิเช่น เป็นตัวอย่างให้อังกฤษขอสร้างทางรถไฟเข้ามาทางตะวันตกบ้าง และเมื่อทั้งสองมหาอำนาจเข้ามาแล้ว อาจจะทำให้เกิดความขัดแย้งและความไม่สงบสุขขึ้นในประเทศไทย นอกจากนั้นพระยาสุริยานุวัตรยังได้เสนอให้รัฐบาลสร้างทางรถไฟขึ้นในลุ่มแม่น้ำโขงตอนฝรั่งเศส โดยให้ทอดสายนครราชสีมาถึงเมืองพิมาย (นครราชสีมา) จากนั้นก็ใช้เรือเดินในลำแม่น้ำมูล ออกไปยังเมืองอุบลราชธานี เส้นทางนี้จะทำให้การค้าขายและการขนส่งทางสะดวกรวดเร็วขึ้น¹

สำหรับทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ พระยาสุริยานุวัตรได้ชี้แจงแก่นายกอร์โกตอง ซึ่งเจรจาแทนนายเคลาสเซ ชวักราวา

“....ความนี้เข้าในเรื่องเกี่ยวกับที่จะขอให้รัฐบาลสยามจัดทำเองเหมือนกัน....ธรรมดาเมืองใหญ่กับเมืองน้อย ถ้าเมืองน้อยเปิดทางให้เมืองใหญ่เข้ามาในแดนดินโคสสะดวกเมื่อใด ก็แปลว่าเมืองน้อยจะต้องหมดอำนาจอิสรภาพไปเหมือนกัน ปล่อยให้ฝรั่งเศสเข้ามาถึงเมืองพระตะบองได้ ก็เท่ากับจะเห็นได้ล่วงหน้าว่า ท่อไปเมืองพระตะบองจะไม่พอมือฝรั่งเศสเป็นแน่ เพียงแต่เมืองพระตะบองก็เป็นการสำคัญอยู่มากแล้ว ถ้าไทยยอมลงในครั้งนี้ แม้อังกฤษจะขอทำตามเงื่อนไขอย่างบาง ความอันตรายของไทยจะเพิ่มมากขึ้นอีกเพียงใด ขาพระพุทธรูปเจ้าได้เรียกแผนที่ออกมาทางเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ อุตรดิตถ์ ถึงเชียงใหม่ ให้ดูว่ารัฐบาลโคลงทูนทำทางสายนี้เป็นเงินจำนวนมาก ถ้าอังกฤษจะขอทำตามเงื่อนไขอย่างฝรั่งเศสบาง จะทำทางรถไฟเข้ามาจับสายนั้นทั้งแถบเมืองมอลเมล * ก็ดี แม้แต่แหลมมลายูก็มิใช่จะชักเอาผลประโยชน์ในการค้าขายของไทยจากทางรถไฟนั้นไปลงเสียที่ท่าเรืออังกฤษเท่านั้น เมื่อใดมีทางรถไฟขึ้นทุกสินค้าจากลุ่มเจ้าพระยา ไปลงแถวเมืองพม่าได้โดยสะดวกแล้ว อังกฤษก็จะส่งทหารเข้าไปในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาโคสสะดวกเหมือนกัน กรุงสยามจะไปเหลืออยู่ที่ไหนได้ เพราะฉะนั้นรัฐบาลสยาม ทั้งปอลิสจึงเป็นมั่นคง จะไม่ยอมให้ชาติอังกฤษ หรือฝรั่งเศส ทั้งคนทำทางเข้ามาในพระราชอาณาเขตร ให้เป็นเยี่ยงอย่างขึ้นเป็นอันขาด....”²

* ภาษาอังกฤษใช้ Moulmein

ภาษาไทย บางทีเรียก มะระแตง

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 218/2486 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา วันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/6 ที่ 139/1572 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา วันที่ 14 ตุลาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

พระยาสุริยานุวัตร มีความเห็นว่า ถ้าฝรั่งเศสขอสร้างทางรถไฟเข้ามาในพระตะบอง อังกฤษก็จะขอสร้างทางรถไฟจากมระแม่มง มาบรรจบกับทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-เชียงใหม่ หรือไม่ก็สร้างผ่านเข้ามาแล้วเลยไปถึงมลายู ซึ่งผลก็คือ ทางรถไฟของอังกฤษไม่เพียงแต่จะให้เป็นประโยชน์ในทางการค้าแก่อังกฤษเท่านั้น แต่จะสะดวกในการส่งทหารเข้ามาในประเทศไทย โดยเฉพาะลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคับ ซึ่งฝรั่งเศสคงจะไม่ต้องการเป็นแน่ เมื่อนายกอร์คอกองอธิบดีกรมการเมืองไค้พิงเหตุผลดังกล่าว จึงเห็นคล้อยตามและกล่าวว่า "ถ้าอังกฤษขอสร้างทางรถไฟเข้ามาบ้าง นากลัวจะเกิดอันตรายสำหรับไทย" จึงรีบปากกับพระยาสุริยานุวัตรว่าจะชี้แจงเรื่องนี้ให้นายเคลคาสเชเข้าใจ¹

สำหรับที่คืน 7 แห่ง ทางฝั่งขวา ซึ่งฝรั่งเศสจะใช้ทำสถานีรถไฟนั้น พระยาสุริยานุวัตรสงสัยว่า ทำไมจะต้องขอไว้ทั้งแก่ตนนี้ ทั้ง ๆ ที่นายเคลคาสเชก็เคยกล่าวไว้แต่แรกว่า ฝรั่งเศสจะยังไม่สร้างทางรถไฟในตอนนี้ บางทีในช่วงที่เขามีชีวิตอยู่ก็อาจจะยังไม่ได้ทำ แต่ นายเคลคาสเชได้ตอบว่า ที่เขาขอที่คืนเหล่านี้ไว้ ก็ขอตามสิทธิที่พึงไว้ตามสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 ข้อ 6 เท่านั้นเอง และถึงแม้ว่าพระยาสุริยานุวัตรจะได้พยายามชี้แจงว่า สนธิสัญญาที่เขาอ้างนั้นเป็นเรื่องของการเดินเรือไม่ใช่เรื่องการรถไฟ นายเคลคาสเชก็ไม่ฟัง²

2) ความเห็นและดุลยโสมายของกรมหลวงเทววงษ์โรประการ

กรมหลวงเทววงษ์โรประการทรงเห็นว่า ถ้ายอมให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟเข้ามาในพระราชอาณาเขตส่วนใหญ่ จนดินแดนส่วนนั้นจะตกไปอยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศสแล้ว อังกฤษก็จะเอาอย่างบ้าง ผลที่สุด อังกฤษกับฝรั่งเศสก็จะแบ่งประเทศไทยกันคนละครึ่ง ดังนั้นทางแก้ก็คือ ต้องให้หลักดุลยแห่งอำนาจ (Balance of Power) คือ ให้อังกฤษเป็น

¹ หจข., เอกสาร ร. 5, ฝ 19/6 ที่ 139/1572 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทววงษ์โรประการ วันที่ 14 ตุลาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

ทั่วทั้งคุยฝรั่งเศส ดังปรากฏรายละเอียดใน "บันทึกความเห็นเรื่องทางรถไฟ"¹ มีความสำคัญดังนี้

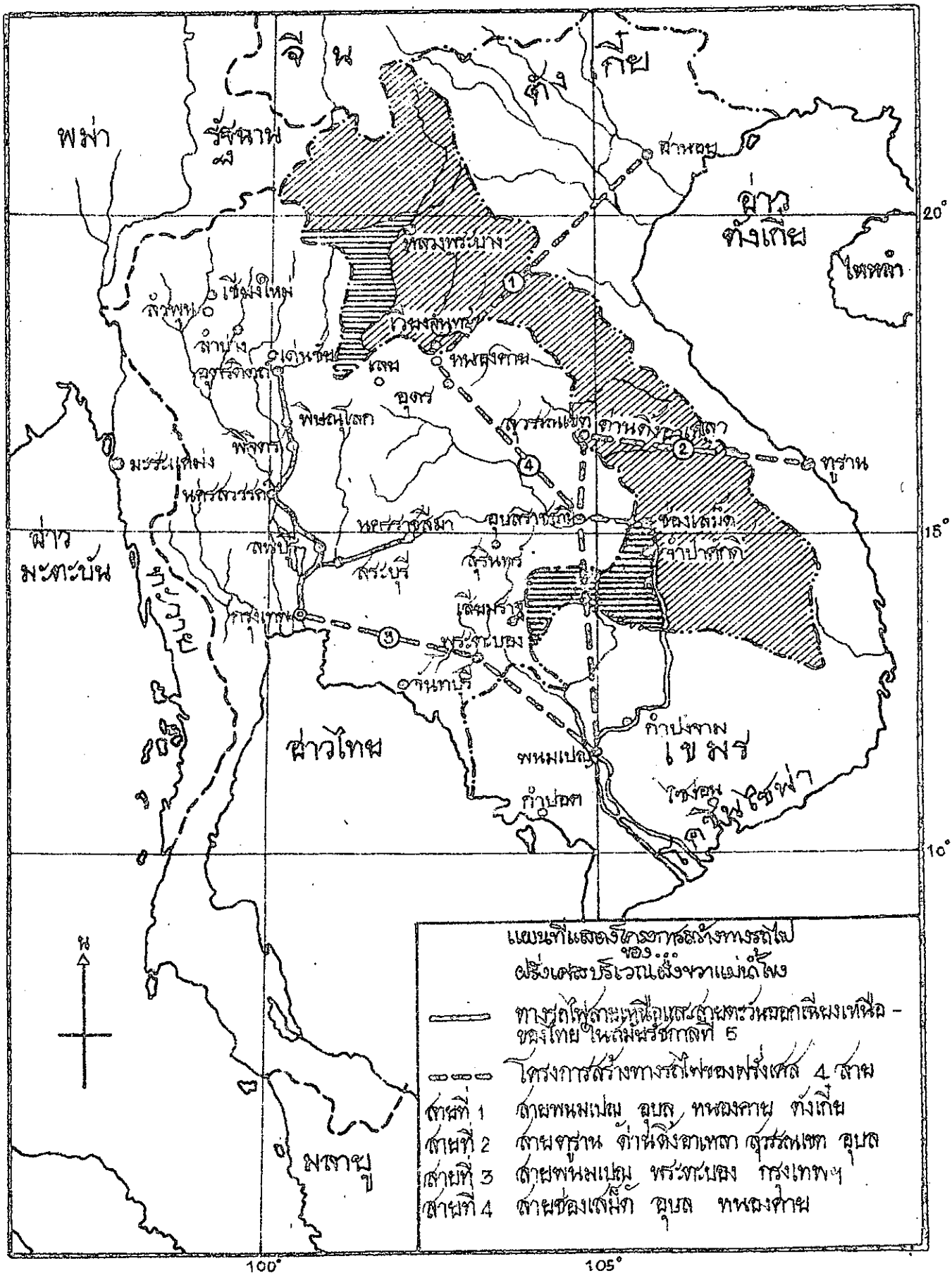
"...ถ้าหากเรายอมให้ (ฝรั่งเศส) ทำทางรถไฟตามความประสงค์ของม.โบ แล้ว ก็สมอกับเรายินยอมยกดินแดนลุ่มแม่น้ำประจำให้ไว้กับฝรั่งเศส แล้วแต่เขาจะเลือกเวลาทำรถไฟเข้ามาเมื่อใด ไซ้แต่เท่านั้น ถ้าอังกฤษถือเอาความยินยอมของเราให้แก่ฝ่ายหนึ่ง คือ เป็นเหตุว่า เราทำให้เสื่อมเสียประโยชน์อังกฤษก็

หรือเป็นเหตุว่า เราถูกลักเล่ห์ที่จะปล่อยไว้โดยลำพังเสียแล้วก็ดี ก็จะซ้ำร้ายกลายเป็นเหตุให้เป็นที่ภัยแก่บ้านเมือง...."

พระองค์ทรงมีความเห็นว่า ประเทศไทยเป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์ ถ้าอังกฤษได้ไป ก็จะเป็นกำลังให้อังกฤษจนเป็นอันตรายแก่ฝรั่งเศสจนถึงกับต้องทิ้งอินโดจีน ถ้าฝรั่งเศสได้ไทยไป ก็ไม่อาจให้อังกฤษอยู่ในพม่า และมลายูได้ ดังนั้น แต่ละฝ่ายจึงไม่ต้องการให้ไทยตกไปเป็นของฝ่ายศัตรู ด้วยเหตุนี้เองไทยจึงเห็นโอกาสที่จะใช้เหตุผลดังกล่าวให้เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ไทยจะต้องชี้แจงให้อังกฤษเห็นอันตรายที่ฝรั่งเศสจะสร้างทางรถไฟเข้ามาเพื่อไทยจะได้ยื่นมืออังกฤษต่อต้านฝรั่งเศส แต่การจะชี้แจงให้อังกฤษเข้าใจ คิดขุดคูว่าโครงการสร้างทางรถไฟของฝรั่งเศส ยังไม่รู้อะไรที่แน่นอน แต่เท่าที่รวบรวมหลักฐานได้นั้นมีอยู่ 4 ทาง ซึ่งอาจจะเป็นทางหนึ่งหรือหลายทางที่ฝรั่งเศสจะสร้างขึ้น คือ

1. เส้นทางสายพมเปญ - อูบล - หนองคาย - ตั้งเกีย
2. เส้นทางสายตูราน - คานกิงฮาเฮลา - สุวรรณเขต - อูบล
3. เส้นทางสายพมเปญ - พระตะบอง - กรุงเทพฯ
4. เส้นทางสายของเสม็ก - อูบล - หนองคาย

¹ กองบรรณสาร, ก.ต., หน้า 2.6 บันทึกความเห็นเรื่องทางรถไฟของกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ อุมภากัณธ์ ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904)

จากเส้นทางเหล่านี้ทรงเห็นว่า "ไม่มีช่องทางใดที่จะหาประโยชน์ในการค้าขายให้
คุ้มกับทุนที่จะต้องลง" ประโยชน์ที่ฝรั่งเศสต้องการจากทางรถไฟที่เห็นได้ง่าย คือ

1) จะทำกินแดนในลุ่มแม่น้ำโขงให้อยู่ในอำนาจของฝรั่งเศสอย่างกินแดนแมนจูเรีย
ในเมืองจีนอยู่ในอำนาจรัสเซีย โดยไม่ต้องรบพุ่งแย่งชิง หรือปรากฏโดยโวหารว่า ฝรั่งเศสได้
แย่งชิงเอาเขตแดนกรุงเทพฯ

2) เมื่อฝรั่งเศสมีอำนาจมั่นคงในกินแดนลุ่มแม่น้ำโขงแล้วก็จะใช้ทางรถไฟนั้นเอง
เป็นกำลังกระทำการรุกรานต่อไปในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในเวลามีโอกาสในข้างหน้า

ฝ่ายอังกฤษถ้าได้เห็นอันตรายที่เกิดขึ้นแล้ว อังกฤษซึ่งถือว่าไทยเป็นรัฐกันชน
(Buffer State) ก็จะต้องรอนิจ ทาที่ของอังกฤษอาจเป็นไปได้ 3 ทาง คือ

ทางแรก ชัดขวางฝรั่งเศส

ทางที่สอง เอาอย่างฝรั่งเศสบ้าง คือ สร้างทางรถไฟในเขตอิทธิพลของตนทาง
ตะวันออกตกแม่น้ำเจ้าพระยา

ทางสุดท้ายคือ ทั้งสองฝ่ายตกลงแบ่งไทยกันละครึ่ง

สำหรับทางแรกอาจเป็นไปได้ แต่ควรจะต้องกระตุ้มคืบหาชนในอังกฤษช่วยได้ ซึ่งทรง
เห็นวาทคงไม่ยากนัก

ทางที่สอง เป็นได้ไ้มาก เพราะอังกฤษมีโครงการที่จะสร้างทางรถไฟสายกัลกัตตา -
ราวกุง - มะระแหมง - สิงคโปร์ อยู่แล้ว ฝ่ายไทยจะต้องเสนอให้อังกฤษสร้างทางเชื่อมกับ
เส้นทางสายเหนือของไทย ถ้าทำดังนี้ได้ ฝรั่งเศสคงจะกลัว เพราะเส้นทางสายเหนือของไทย
ถ้าต่อกับเส้นทางรถไฟของฝ่ายอังกฤษ จะเป็นอันตรายต่อฝรั่งเศสมาก

ทางสุดท้าย อาจเป็นไปได้ยาก เพราะกรุงเทพฯ อยู่ใกล้เขตฝรั่งเศสมากกว่าอังกฤษ
การแบ่งปันอาจตกลงกันไม่ได้ แต่ถ้าเป็นไปได้ ทางนี้จะเป็นอันตรายสำหรับไทยมากที่สุด ทางแก้
ก็มีอยู่ทางเดียว คือ ไม่ยอมให้ทั้งสองฝ่ายทำเช่นนั้น ถ้าจะแบ่งไทยเป็นสองส่วนก็ต้องใช้กำลัง
บังคับ ซึ่งถ้าเป็นดังนี้ ก็จะประกาศให้ชาวโลกรู้¹

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., หน้า 2.6 บันทึกความเห็นเรื่องรถไฟของกรมหลวงเทเว
วงษ์โรประการ กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (1904)

จากรายงานฉบับนี้แสดงว่า กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการทรงเข้าพระทัยในเจตนาของฝรั่งเศสเป็นอย่างดีว่า แท้จริงนั้น ฝรั่งเศสไม่ได้หวังผลทางด้านเศรษฐกิจการค้าตามที่แจ้งให้ไทยทราบ แต่ฝรั่งเศสต้องการจะใช้เส้นทางรถไฟเป็นฐานในการขยายอำนาจเข้ามาในดินแดนชายแดนด้านต่าง ๆ แถบลุ่มแม่น้ำโขง ตามความต้องการของฝรั่งเศส ดังนั้นวิธีที่ยั่งยืนปัญหานี้ จึงเห็นว่าควรใช้อังกฤษเป็นตัวแทนอูลย์อำนาจ ซึ่งพระองค์ได้เสนอวิธีการต่าง ๆ ที่อังกฤษควรจะทำในการยับยั้งความต้องการของฝรั่งเศสในครั้งนี้

3) พระราชดำริ เรื่องการสร้างทางรถไฟของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่ฝรั่งเศสขอทำทางรถไฟครั้งนี้ รัฐบาลไทยคาดเจตนาของพวกนิยมอาณานิคมเป็นอย่างดีว่า นอกจากเพื่อชักชวนการให้สถาบันสัญญาแล้ว ยังมีความมุ่งหมายที่ลึกซึ้งกว่านั้นอีก รัชกาลที่ 5 ทรงวินิจฉัยว่า เส้นทางที่ฝรั่งเศสขอมานั้น เป็นทางกันดารต้องผ่านป่าทึบ และภูเขาสลับซับซ้อน ถ้าฝรั่งเศสจะทำจริงต้องลงทุนมาก และไม่มีสินค้าตามระยะทางที่จะทำให้ได้กำไรคุ้มค่า แต่การที่ฝรั่งเศสแกล้งขอเส้นทางรถไฟตามที่ระบุมาเพื่อไม่ให้อังกฤษ ซึ่งกำลังจับตามองความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศส ในฐานะคู่แข่งเกิดไหวตัวขึ้นมา และชักชวนกัน ความจริงนั้น ฝรั่งเศสต้องการให้ไทยยอมให้มีการสร้างทางรถไฟเข้ามาในอาณาเขตเป็นประการสำคัญ จึงทำให้ฝรั่งเศสไม่ยอมอธิบายรายละเอียดต่าง ๆ และพยายามบีบบังคับให้ไทยยอมรับเป็นการรวม ๆ เพื่อฝรั่งเศสจะได้ฉวยโอกาสสร้างทางรถไฟเข้ามาถึงอุบล แล้วต่อเข้ามาถึงนครราชสีมา ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นเท่ากับว่าไทยตกอยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศส ดังที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริ ไว้ว่า "ถ้าหากว่าเราอนุญาตให้ทำเช่นนี้ ก็เหมือนบางกอกตกอยู่ในกำมือ ฝรั่งเศสจะส่งทหารเข้ามาเท่าใดเมื่อใดก็ได้โดยง่าย ระยะทาง 2 วันเท่านั้น" ¹ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงคำนึงถึงความมั่นคงปลอดภัยของประเทศเป็นหลัก นอกจากนั้น การที่ไทยยอมให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟเข้ามาในพระราชอาณาเขต จะเป็นการ "ชักศึกเข้าบ้าน" มากกว่า "ความเจริญของไทย" เอง ซึ่งถ้าให้พระองค์เลือกระหว่างยอมให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 35/2 สำเนาที่ 1/29 รัชกาลที่ 5 - พระยาสุริยานุวัตร
วันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 122.

เข้ามา ก็ยอมให้ฝรั่งเศสอยู่ที่จันทร์แล้ว ทรงเลือกประการหลังมากกว่า^๑

นอกจากนั้น พระองค์ยังทรงแสดงพระวิจารณ์ญาณ ในการคาดเหตุการณ์ที่อาจเกิดขึ้น จากนโยบายของฝรั่งเศสว่า

"....การซึ่งไม่ยอมบอกความกิตละเอียดยะขอให้รับลงไว้ว่า จะรับพิจารณาข้อตามที่ใช้ในโทรเลข เขาใจกันว่า เมื่อเราได้รับเช่นนั้นแล้ว ก็เป็นรับว่าจะยอมให้ทางซึ่งจะพิจารณา นั้น พิจารณาเพื่อที่จะอนุญาตให้เท่านั้น เมื่อเราได้รับว่าจะให้แล้ว ผู้ลงนามนั้นก็จะลงมือเซอร์เว ทันที การเซอร์เว นั้นจะช้าไปมากน้อยเท่าใดก็ได้ เมื่อใดเซอร์เวแล้ว ลงมือปักกฏหมายทางก็คงเอา โปลิศเข้ามาวางเป็นสเก้นไปตลอดทาง เมื่อใดวางโปลิศลงไวแล้วเช่นนั้นเมื่อใด เราก็นั่งแต่รับความ ซึ่งจะป้องกันก็อย่างไรงี้คงจะไม่พบ เกิดยุ่งยาก อันเขาจะกล่าวได้โดยเร็วที่สุดว่า เราไม่มีอำนาจที่จะปกครองรักษาเมือง เหล่านั้นได้ ขอให้คิดดูแต่เมืองพระตะบอง มองซิเออร์ ดูดยอง กับเขมร ไม่กี่คนเขามาอยู่ เกิดความเคืองละกันมากน้อยครั้ง วันใดซึ่งเป็นวันอนุญาติ วันนั้นเรียกว่าเป็นวันที่เราทำพิไนกรรม วันใดซึ่งฝรั่งเศสได้ลงมือปักกฏหมาย วันนั้นเป็นวันเราถึงที่ตาย ความเห็นรัฐบาลเห็นอยู่ดังนี้...."^๒ (ขีดเส้นโดยผู้เขียน)

ข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ไทยจะไม่สามารถหลีกเลี่ยงอันตรายร้ายแรงที่เกิดจากฝรั่งเศสได้เลย ในกรณีที่ไทยอนุญาตให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟเข้ามาในพระราชอาณาเขต และความเคืองครุ่นยุ่งยากที่จะเกิดขึ้นนั้นจะไม่เป็นเรื่องวิวาทเล็ก ๆ น้อย ๆ เหมือนกับที่มองซิเออร์ ดูดยอง กงสุลฝรั่งเศสก่อขึ้นในเมืองพระตะบอง แต่จะร้ายแรงขนาดต้องเสียเอกราชเลยทีเดียว

นอกจากภัยทางด้านการฝรั่งเศสแล้ว รัชกาลที่ 5 ยังตระหนักถึงภัยจากอังกฤษ ซึ่งจ้องจะแทรกแซงหาผลประโยชน์จากไทยด้วย เพราะเมื่อใดที่รัฐบาลยอมอนุญาตให้ฝรั่งเศสทำทางรถไฟ อังกฤษก็จะต้องขอสิทธิเมื่อมัน ถ้าฝรั่งเศสทำทางสายนครราชสีมา อังกฤษก็จะขอ

^๑ กองบรรณสาร, ก.ศ.ป., หน้า 2.6 ที่ 1515 ความเห็นเรื่องทางรถไฟฝรั่งเศส
วันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 122 (1903)

^๒ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 35/2 สำเนาที่ 1/29 รัชกาลที่ 5 - พระยาสุริยานุวัตร
วันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 122.

เอาทางมลายูหรือไม้เท้าทางเมืองมะระแหม่ง เพื่อให้คนดูยอำนาจฝรั่งเศสไว้ และถ้าฝรั่งเศส
ทำทางรถไฟเข้ามาต่อสายโคราช ก็เท่ากับ ปลอมให้กรุงเทพฯ อยู่ในเงื้อมมือฝรั่งเศส ซึ่งถ้า
ฝรั่งเศสจะยึดเมืองไทยเมื่อไร อังกฤษไม่มีโอกาสส่งทหารเรือ หรือเรือรบเข้ามาได้ทันเป็นอันขาด
ด้วยเหตุนี้ อังกฤษจะต้องการทางรถไฟมาเชื่อมสายรถไฟของรัฐบาลไทยบางเป็นแน่ พระองค์
ทรงออกความเห็นว่ "การที่เดินเข้ามาที่สะพานแห่งนี้ เมื่อจะประทะกัน ผู้ใดมีกำลังและมีมือไว
ก็จะชิงเข้ามานั่งบางกอกได้ก่อน การก็จะไปจบเรื่องกันอยู่เสียเพียงนั้น...."¹ แสดงว่าภัยจาก
อังกฤษก็ไม่มีภัยไหนไปกว่าภัยจากฝรั่งเศสเท่าใดนัก และก็มีโอกาสที่จะเกิดขึ้นได้ในเวลาเดียวกัน
พระองค์ทรงสรุปว่า ถ้าทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็ต้องการรถไฟของตนเข้ามามีอำนาจเหนือไทยให้ได้เร็ว
เมื่อถึงเวลาที่จะต้องมาบรรจบกันนั้น ทั้งสองต่างก็ต้องแย่งกันเข้ามามีอำนาจเหนือไทยให้ได้เร็ว
ที่สุด ซึ่งไทยไม่มีโอกาสหลีกเลี่ยงได้เลยในกรณีที่เกิดศึกกระหนาบทั้ง 2 ข้าง เช่นนี้

ในกรณีเช่นนี้ พระองค์ทรงมีความเห็นต่อไปอีกว่า ถ้าจำเป็นก็ต้องให้ชาติอื่นทำทางรถไฟ
เข้ามาในพระราชอาณาเขตแล้ว จะต้องทำต่อให้ตลอดถึงกันทั้งสองข้าง โดยทำเป็นทางรถไฟ
ระหว่างประเทศ (International line) ซึ่งพระองค์ทรงอุปมาว่า

"...เปรียบเหมือนสายไฟฟ้า ถ้าจะชิงสายก็ให้ชิงตลอดไป อย่าให้ปลาย
ข้างใดข้างหนึ่งมาชนอยู่ที่หัวเรา ถ้าปลายมาชนอยู่ที่หัวเราแล้วคงจะไม่รอด...."²

ลักษณะที่เรียกว่าทางรถไฟระหว่างประเทศดังกล่าวนั้น จะไม่มีชาติใดชาติหนึ่งมีอิทธิพล
เหนือดินแดนที่ทางรถไฟตัดผ่าน เพราะเป็นเส้นทางคมนาคมที่เป็นสากล ทุกประเทศมีสิทธิใช้
ได้เท่าเทียมกัน ดังนั้นถ้าไทยขัดขวางฝรั่งเศสไม่ได้จริง ๆ ก็จะต้องยอมให้อังกฤษทำทางรถไฟ

1 ราชฯ เอกสาร ร. 5, ๘ 35 /2 สำเนาที่ 1/29 รัชกาลที่ 5 - พระยาสุริยานุวัตร
วันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 122.

เชื่อมกับทางรถไฟของไทย ให้เป็นเส้นทางผ่านตลอดทั้งสามประเทศ ซึ่งจะเป็นการปลอดภัยกว่าให้ประเทศหนึ่งประเทศใดสร้างทางรถไฟแต่คนเดียว

3.4.4 ความเห็นของฝ่ายอังกฤษ

เมื่อประจักษ์ว่า รัฐบาลฝรั่งเศสตั้งใจจะทำทางรถไฟให้ได้ พระยาสุริยานุวัตร จึงได้เข้าพบลอร์ด แอสควัน รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษที่ลอนดอน เพื่อหยั่งหาที่ เนื่องจากอังกฤษเป็นผู้สัญญาของฝรั่งเศส ในการตกลงรักษาเอกราชของไทย ตามข้อตกลงเมื่อ 15 มกราคม พ.ศ. 2438 (ค.ศ. 1896) พระยาสุริยานุวัตร ได้ขอร้องให้อังกฤษใช้อิทธิพลเข้าชักชวนฝรั่งเศส เพื่อช่วยเหลือไทย แอสควันและลอร์ดแอสควันให้ความเห็นว่า

“...เป็นการเหลือเชื่อที่ฝรั่งเศสจะทำทางรถไฟตามที่ระบุมา เพราะหาไม่มีช่องทางจะได้อะไร....อังกฤษไม่อาจเข้าแทรกแซงได้ เพราะจะทำให้ฝรั่งเศสโกรธ เพราะความริษยา จะพลอยให้ไทยเสียเปรียบยิ่งไปอีก ผลคืออะไรก็ได้....”¹

เป็นอันว่า ความหวังของไทยที่คิดว่าจะได้อังกฤษช่วยเหลือก็ล้มเหลว ซึ่งพฤติกรรมของอังกฤษครั้งนี้ ผู้บริหารของไทยหลายฝ่ายได้มีความว่า เป็นผลมาจากสัญญาอังกฤษ - ฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2438 (ค.ศ. 1896) ซึ่งอังกฤษและฝรั่งเศสตกลงกันว่าทั้งสองจะต้องได้รับประโยชน์จากไทยเท่าเทียมกัน และจะไม่มีแสวงหาผลประโยชน์ตามลำพังเฉพาะประเทศใดประเทศหนึ่ง แต่ตามความเป็นจริงแล้ว อังกฤษก็ต้องการผลประโยชน์จากไทย เช่นเดียวกับฝรั่งเศส ซึ่งถ้าไทยยอมให้ฝรั่งเศสเพียงใด ก็ต้องยอมให้อังกฤษเพียงนั้น ด้วยเหตุนี้เองในการที่พระยาสุริยานุวัตรไปปรึกษากับอังกฤษ ที่สถานเอกอัครราชทูตอังกฤษที่ปารีส ก็คือ ที่กระทรวงการต่างประเทศกรุงลอนดอนก็คื อังกฤษมีแต่จะให้ฝรั่งเศสเอาเปรียบไทย และ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ฅ 19/7 ที่ 219/2489 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 12 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 122 (ค.ศ. 1904).

รบไว้ให้ไทยยอมฝรั่งเศสเสียทุกครั้ง¹ ทั้งคอยออกตัวว่า จะไม่แทรกแซงช่วยเหลือไทยเป็นอันขาด ยิ่งนานวันเข้าการกระทำของอังกฤษยิ่งชัดแจ้งมากขึ้น จึงทำให้พระยาสุริยานุวัตรเกิดสงสัยว่า อังกฤษกับฝรั่งเศส คงจะมีความเข้าใจกันบางอย่างใด เป็นความลับนอกไปจากหนังสือสัญญา อังกฤษ - ฝรั่งเศส ปี พ.ศ. 2438 (ค.ศ. 1896) โดยอาจมีข้อตกลงว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะไม่ขัดขวางการกระทำใด ๆ ของอังกฤษในแหลมมลายู ส่วนรัฐบาลอังกฤษก็จะไม่ขัดขวางการกระทำใด ๆ ของฝรั่งเศสในดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเช่นเดียวกัน² และได้มีหลักฐานสนับสนุนความคาดคะเนดังกล่าวคือ ทั้งหนังสือพิมพ์ของอังกฤษ และฝรั่งเศสต่างก็ลงข่าวที่ทำให้เห็นว่าทั้งสองฝ่ายเป็นพวกเดียวกัน หรือแม้แต่การส่ง นายโบ (M. Beau) ซึ่งเป็นนักนิยมอาณานิคมที่เกลียดชังไทย มาประจำดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส ก็ได้รับการส่งเสริมจากข้าหลวงใหญ่อังกฤษที่สิงคโปร์ ซึ่งเท่ากับว่าอังกฤษส่งเสริมนโยบายของฝรั่งเศส ให้เบียดเบียนดินแดนไทยเพิ่มมากขึ้น เพื่อตนเองจะได้มีสิทธิเต็มที่ในแหลมมลายู พระยาสุริยานุวัตร ยิ่งได้กล่าวถึงความร่วมมือของมหาอำนาจทั้งสองว่า

...การเป็นเช่นนั้นจริงอยู่ แด่ข้าพระพุทธเจ้ามีความหวั่นหวาดไม่ยากที่จะให้อังกฤษกับฝรั่งเศสมาียดักกัน จักรของกรุงสยามนั้นเป็นอันขาด มีความสทกสถานอยู่ว่า ถ้าอังกฤษกับฝรั่งเศสมาปลงใจปรองดองกัน ลงในเรื่องเมืองไทย เมื่อใด ก็มีแต่เรื่องที่จะเขาชอกันกินเนื้อไทยเท่านั้น ไม่น่าก่นอย เราคงจะตกอยู่ข้างจะเสียเปรียบฝ่ายเดียว...³

เพื่อกันไม่ให้เกิดปัญหาการที่อังกฤษและฝรั่งเศสหันมาร่วมมือกันบีบบังคับไทย เพราะอังกฤษไม่ยอมขัดขวางฝรั่งเศสในกรณีที่ดินฝรั่งเศสขอสร้างทางรถไฟบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง และ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 35/2 ที่ 179 พระสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวธวัช
วโรประการ วันที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 121.

² ก.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 35/2 ที่ 180 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวธวัช
วโรประการ วันที่ 6 มีนาคม ร.ศ. 121.

ทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ อย่างแน่นอนแล้ว ไทยจึงต้องหันกลับไปเจรจากับฝรั่งเศสต่อไป

3.4.5 ผลของการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

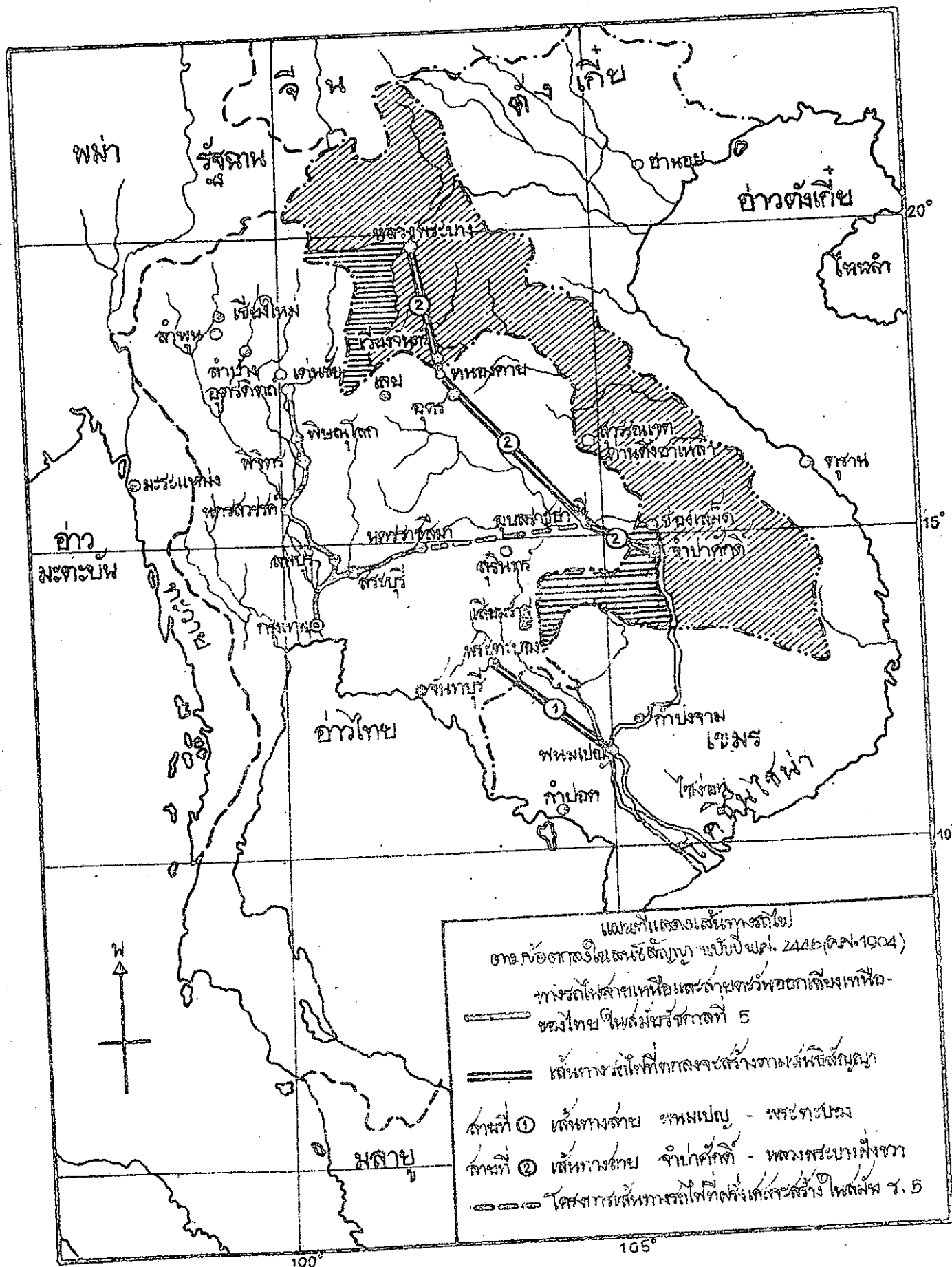
ถึงแม้ว่ารัฐบาลไทยจะได้พยายามต่อสู้เพื่อรักษามลประโยชน์ของประเทศไว้ แต่การที่ชาวฝรั่งเศสส่วนใหญ่ ไม่พอใจสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902) นายเกลคาสเซ จึงตัดสินใจแก้ไขสัญญาฉบับนี้ และได้มีการเจรจาต่อมา ซึ่งในระยะหลังนี้ฝรั่งเศสได้ยอมลดหย่อนในบางกรณี เช่น ยอมเลิกเขตปลอดทหาร 25 กิโลเมตร ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง และฝรั่งเศสได้ชี้แจงให้รัฐบาลไทยเห็นว่า ทางสายพระตะบอง - พนมเปญ ที่จะสร้างขึ้นเป็นประโยชน์ในการการค้าขายจริง ๆ และยอมให้ฝ่ายไทยสร้างทางในเขตแดนไทยเอง หรือไม่ก็ให้บริษัทร่วม ไทย - ฝรั่งเศส เป็นผู้สร้าง สำหรับทางรถไฟสายฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสได้ชี้แจงว่าเป็นเรื่องของอนาคต ไม่มีใครรู้ว่าจะได้เมื่อใด เพราะต้องใช้เงินมาก ส่วนที่ดิน 7 แห่งนั้น ฝรั่งเศสเพียงแค่มิใช้เท่านั้น สิทธิยังเป็นของไทยอยู่เสมอ ดังนั้นจึงได้มีการลงนามในสนธิสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904) ระหว่าง พระยาสุริยานุวัตร และนายเกลคาสเซ ผลของการเจรจาเรื่องการสร้างทางรถไฟซึ่งเป็นปัญหาโต้แย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั้น ก็ตกลงกันได้ตามใจความดังต่อไปนี้

1. ฝรั่งเศสได้รับอนุญาตให้ใช้ที่ดิน 7 แห่ง เพื่อสร้างสถานีรถไฟที่เชียงคาน หนองคาย ไชยบุรี ปากน้ำคำ* (ฝั่งขวาหรือซ้าย) มุกดาหาร เขมราฐ และปากน้ำมูน (ฝั่งขวาหรือซ้าย)

2. รัฐบาลทั้งสองจะสร้างทางรถไฟสายจากปากซีกี - หลวงพระบางฝั่งขวา

* บางแห่งใช้คำว่า "ปากน้ำคำ"

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7, ที่ 231/2548 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (1904).

3. รัฐบาลทั้งสองจะช่วยกันสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ โดยทางคนต่างสร้างในเขตของตน หรือจะให้บริษัทร่วม ไทย - ฝรั่งเศส สร้างตลอดทางก็ได้

สนธิสัญญานี้ฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904) แสดงให้เห็นถึงชัยชนะของฝรั่งเศสที่สามารถบีบบังคับให้ฝ่ายไทยยินยอมร่วมมือในโครงการคมนาคมที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ ซึ่งเชื่อมดินแดนของทั้งสองประเทศ แต่ถึงกระนั้น ข้อตกลงนี้ก็เป็โครงการเชื่อมทางรถไฟของทั้งสองประเทศทางด้านตะวันออก ไม่ใช่ทางภาคอีสาน ตามคำขอแต่เดิมของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นการพิสูจน์ว่าเส้นทางรถไฟที่ฝรั่งเศสเคยขอไว้ นั้นเป็นเพียงคบตารัฐบาลอังกฤษ และรัฐบาลไทยเท่านั้น ความจริงฝรั่งเศสมีจุดหมายที่จะสร้างทางรถไฟในเส้นทางที่เห็นว่า ได้ผลประโยชน์แก่ตนมากที่สุดทั้งในด้านการเมือง และในด้านการเศรษฐกิจ ซึ่งฝรั่งเศสคงพิจารณาว่า ทางรถไฟสายพระตะบอง - พนมเปญ จะควบคุมกรุงเทพฯ ได้ดีกว่าแนวตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะถ้าเกิดการแย่งชิงประเทศไทยขึ้นระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส ฝรั่งเศสอาจจะส่งกำลังทหารจากพนมเปญ มาพระตะบองโดยทางรถไฟได้ทันที ทำให้การเคลื่อนกำลังเข้าสู่ศูนย์กลาง คือ กรุงเทพฯ รวดเร็วขึ้น

แต่อย่างไรก็ตาม โครงการรถไฟสาย พระตะบอง - พนมเปญ ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสกำหนดให้รัฐบาลไทยออกทุนสร้างในดินแดนของไทยก็ทำได้บรรลุผลไม่ เนื่องจากฝรั่งเศสได้ถอนกำลังออกจากจันทบุรีไปยึดเมืองตราดแทน ทำให้รัฐบาลไทยต้องเปิดการเจรจาขอเมืองตราดคืนอีก ชำรัฐบาลไทยจำต้องยกเมือง พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)

การที่เมืองพระตะบองตกเป็นของฝรั่งเศส ทำให้สัญญาข้อที่ห้าด้วยการปรับปรุงการคมนาคมระหว่างพนมเปญและพระตะบองเป็นโมฆะไปโดยปริยาย แต่ฝรั่งเศสก็ไม่ได้ทอดทิ้งโครงการรถไฟในลุ่มแม่น้ำโขง โดยได้ส่งนักสำรวจชาวฝรั่งเศส เข้ามาตรวจตราภูมิประเทศในเขตลพบุรี และเขตลพบุรีของไทยอยู่เป็นประจำ

4. ปัญหาขัดแย้งระหว่างกงสุลฝรั่งเศสที่พระตะบองกับพระยาตากทราธร รมณิทร

4.1 กงสุลฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมพระยาตากทราธร

ในระยะเวลาเดียวกันกับที่กงสุลฝรั่งเศสขยายอำนาจด้วยวิธีการต่าง ๆ คือ ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1902 (พ.ศ. 2445) เป็นต้นมานั้น กงสุลฝรั่งเศสก็ได้พยายามเกลี้ยกล่อมพระยาตากทราธร ให้เขาเป็นพรรคพวกกับฝรั่งเศสหลายครั้งด้วยกัน บางครั้งก็สร้างเรื่องขึ้นมาโดยมีเจตนาให้พระยาตากทราธร เข้าใจรัฐบาลไทยผิด จะได้หันไปเขาเป็นพวกกับฝรั่งเศส ตัวอย่าง เช่น กงสุลชะโลง^{*} ออกไปจากเมืองพระตะบอง เพราะราชการต่าง ๆ ในเมืองพระตะบองไม่เกี่ยวกับข้าหลวง ถ้าข้าหลวง ขอปลัดก็จะยอมให้ปลัดเพียงหนึ่งอาทิตย์ เมื่อเกินอาทิตย์แล้วจะนำทหารจากเมืองโพธิ์สัคว์มาพาข้าหลวง ไปปล่อยเพียงเขตเมืองศรีโสภณ สำหรับพระยาตากทราธร นั้นไม่ต้องวิตก เพราะฝ่ายฝรั่งเศสจะให้เงิน แจกเมืองอย่างเดิม ได้รับผลประโยชน์ต่าง ๆ อย่างเต็มที่ และจะส่งเสริมให้มีอำนาจมากขึ้นยิ่งกว่า ทุกวันนี้ แด่ขออย่าให้พระยาตากทราธร คอสูแควอย่างไร พระยาตากทราธร หราบถือว่าเป็นอุปนายของฝรั่งเศส จึงไม่ใคร่ตอบแควอย่างใด และเมื่อสืบทราบวา ฝรั่งเศสส่งทหารจากฝรั่งเศสมาขึ้นโขงอีกประมาณ 3000 คน พร้อมทั้งเกณฑ์ชาวญวนเข้าเป็นทหารจำนวนมาก เร่งจัดสร้างค่ายที่เมืองโขงหลายหลัง และซ่อมแซมคานทุก ๆ ตำบล² พระยาตากทราธร ก็ไต่ส่งข่าวให้ทางกรุงเทพฯ ทราบทุกครั้ง แม้แต่เรื่องที่มองซิเออร์คลอง อยู่ให้พระยาตากทราธร บอกการกบฏ³ ซึ่งรัฐบาลก็ได้ชี้แจงให้พระยาตากทราธร เข้าใจในการกระทำต่าง ๆ เหล่านั้น ดังคำชี้แจงของพระยาศักดาภิเศก ข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา ความว่า

* ข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา ขณะนั้นคือ พันเอก พระยาศักดาภิเศกวรฤทธิ์

โจษ, เอกสาร ร. 5 ผ 2,2/17 ที่ 1836/9422

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ -

กรมทูลสมบัตอมรินทร์ วันที่ 2 ธันวาคม ร.ศ. 122

² ก.

³ โจษ, เอกสาร ร. 5 ผ 20/15 ที่ 67/924

รัชกาลที่ 5 - กรมหลวง

เทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 4 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

"...การที่ฝรั่งเศสส่งทหารเข้ามาไว้ที่เมืองพระตะบองครั้งนี้
 ขออย่าให้เจ้าคุณมีความหวาดเสียวเลย ขอเจ้าคุณตั้งใจของเจ้าคุณมั่นคง
 ความกตัญญู แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรา เหาพระคุณเป็นเท
 พึ่งโดยสุจริต ความมั่นของเจ้าคุณนั้น อาจสามารถคุ้มภัยอันตรายไปได้
 เจ้าคุณยังมีความเจริญต่อไป ในคราวนี้ ขอเจ้าคุณยึดความสุจริตไว้ให้มั่น
 ความสัตย์สุจริตคงให้ผลกับเจ้าคุณมีความเจริญต่อไป...."¹

พระยาตักกาทิเกษพลอยใจไม่ให้พระยาศุภราชฯ ตกใจในเหตุการณ์ดังกล่าว และแนะนำ
 ให้ข้อสังเกตกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ต่อไป ความจริงพระยาตักกาทิเกษอยาก
 จะพบและพูดคุยกับพระยาศุภราชฯ แต่ไม่มีโอกาส เพราะฝรั่งเศสส่งทหารออกสอดแนมจับตา
 มองตลอดเวลา เพื่อไม่ให้บุคคลทั้ง 2 พบปะปรึกษากัน

ฝรั่งเศสไม่ละความพยายามที่จะเกลี้ยกล่อมชักชวนให้พระยาศุภราชฯ เข้าเป็นพรรคพวก
 ของตนเลย เพราะถึงแม้ว่าไทยได้ทำสัญญาขมวดล้อมรบพม่าให้ฝรั่งเศสแล้วก็ตาม กองสุลฝรั่งเศสก็
 ได้พยายามเข้าหาพระยาศุภราชฯ และพูดจายุยงให้เข้าใจไทยผิด ตัวอย่างเช่น มองซิเออร์
 ปองโซท์ (Ponsot) กองสุลฝรั่งเศสได้พูดจาเกลี้ยกล่อมพระยาศุภราชฯ ความว่า

"...ไทยไม่มีความเกรงกลัว และไม่รักบ้านเมืองนี้เลย เพราะเห็นว่า
 เป็นเมืองไม่มีประโยชน์ ไทยจึงยกแลกเปลี่ยนเอาของที่มีประโยชน์ และเมื่อ
 จะแลกเปลี่ยนก็ไม่คิดเสียเหตุให้ชาวพระพุทธรเจ้า (พระยาศุภราชฯ) ทราบเล็กน้อย
 เกิดมาเป็นคนก็ควรจะมีชีวิตมีความสุขสบายใจทุกคน ฝ่ายฝรั่งเศสก็หาได้มีความ
 ประสงค์อย่างใดไม่แก่เจ้าเป็นด้วย ไทยขอแลกเปลี่ยนก็จำเป็นจะต้องผ่อนผันตาม
 ประสงค์ของไทย ที่จะไม่ให้เสียทางพระราชไมตรี...."²

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 69 ก/4 ที่ 100 พระยาตักกาทิเกษวรฤทธิ -
พระยาศุภราชวรนิมิตร์ วันที่ 30 ตุลาคม ร.ศ. 120.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 19/12 โทรเลขที่ 18 พระยาศุภราชวรนิมิตร์ -
กระทรวงมหาดไทย วันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 126.

จะเห็นว่า เมื่อฝรั่งเศสมีคหังในการใช้ขยายต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความปั่นป่วนใน มณฑลบูรพาไม่ได้ผลแล้ว ก็ได้หันมาใช้ขยายเกลี้ยกล่อมให้พระยาตากทรา เขาใจออกห่าง จากไทยโดยยกเอาอำนาจ และผลประโยชน์ส่วนตัวขึ้นมาล่อลวง โดยหวังที่จะให้พระยา ตาทรา แตกกว้างกับฝ่ายไทยหันไปเป็นพวกกับฝรั่งเศส ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นแล้ว มณฑลบูรพา เหมือนอยู่ในกำมือของฝรั่งเศสทั้งหมด เพราะพระยาตากทรา มีอำนาจมากในมณฑลบูรพา สามารถกล่าว และบังคับบัญชาคนในมณฑลบูรพาได้ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นข้าราชการหรือราษฎร ฝรั่งเศสจึงเล็งเห็นประโยชน์ว่าถ้าพระยาตากทรา เป็นพรรคพวกของฝรั่งเศสแล้ว การตอบโต้ คงจะไม่เกิดขึ้น ฝรั่งเศสจะได้ใช้พระยาตากทรา เป็นเครื่องมือในการระงับ ปรามปราม เหตุการณ์ร้ายแรงต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้โดยสะดวกง่ายดาย

4.2 กงสุลฝรั่งเศสกล่าวโทษพระยาตากทราธรรมนิทร

เมื่อฝรั่งเศสมีคหังไม่สามารถชักจูงให้พระยาตากทรา เป็นพรรคพวกของตนได้ แล้ว ก็ได้ออกความวุ่นวายขึ้นทันที โดยกล่าวโทษพระยาตากทรา ด้วยเรื่องต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น มองซิเออร์ เบริก ขอให้พระยาตากทรา จับตัวนายวันหัว ฐานในบังคับฝรั่งเศสซึ่งเมื่อจับได้ แล้วพระยาตากทรา กลับนำตัวไปขังไว้ในตราง ไม่ยอมส่งตัวไปที่สถานกงสุล ถึงแม้ว่ามองซิเออร์ เบริก ขอตัวก็ไม่ยอมให้¹ เรื่องนี้ความจริงปรากฏว่า เมื่อพระกำโพพิทักษ์จับตัวเงินเลวัน (นาย วันหัว) ได้ นั้น มีผู้มาฟ้องว่าเงินเลวันเป็นลูกหนี พระกำโพพิทักษ์จึงให้หาประกันเงินเลวัน เมื่อไม่ มีประกันจึงแสดงว่าไม่มีหลักฐาน จึงได้จำตัวไว้ ต่อมากงสุลก็มีจดหมายมาขอตัวบอกว่าเงินเลวัน เป็น คนในบังคับฝรั่งเศส พระยาตากทรา เห็นว่า แต่เดิมที่กงสุลฝรั่งเศสขอให้ช่วยจับตัวนั้นแจ้งว่าเป็น ฐานซึ่งที่จริง นายวันหัว เป็นจีน พระยาตากทรา จึงไม่ได้ส่งตัวให้²

¹ พจช, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/18 ที่ 45/1154 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ -
กรมขุนสมมทอมรินทร์ วันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 123.

² พจช, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/18 ที่ 232/1743 พระยาศรีสุนทรเทพ - กรมขุน
สมมทอมรินทร์ วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 123.

4.3 พระยาคหาวธการ ขอลาออกจากราชการ

กงสุลฝรั่งเศสพยายามก่อเหตุเคืองครั้นต่าง ๆ หลายเรื่องด้วยกัน สร้างความหนักใจให้กับพระยาคหาวธการ มาก จนถึงกับมีหนังสือกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เพื่อขอลาออกจากราชการ ความว่า

"....ราชการในสมัยนี้ ถ้าจะทำให้เรียบร้อยก็ได้ แต่ต้องจำเป็นยอมเสียเปรียบประดุจดังเล่นหมากรุก ถ้าเราเกินเบี้ยของยอมให้เขาเกินโคนกินเรา กินเรือ จึงจะเป็นที่เรียบร้อยไปได้ ถ้ามีแถมจะกินโคกตามทางยุติธรรม ซึ่งเป็นการถูกต้องก็จะมีเหตุถึงวตุจกรำคาญถึงเสนาบดี.....ทูลเกล้าฯพระพุทธเจ้าในเวลานี้ ประดุจดังตกในระหว่างกลางทัพขุนนาง จะคอยทัพหนุนก็แล้วแต่สายตา แลขอข้าพเจ้าคงจะเสียการเนิ่นเป็นแน่ คอยสติปัญญาไม่เพียงพอต่อราชการ จึงได้มีบอกมาราบทูลฯ ก็เพราะความเสียค่าของตัว และอุปนิสัยที่ใดทำดีเวลานี้จะตกเสียอยู่ในส่วนตัว จึงจำเป็นทำไขบอกทูลลาหยุดพัก เพราะรักชื่อจึงได้สุดละเกียรติยศ และผลประโยชน์...."¹

นับตั้งแต่ฝรั่งเศสพยายามขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตมณฑลพม่าครั้งแล้ว พระยาคหาวธการต้องเผชิญกับปัญหากระทบกระทั่งกับฝ่ายฝรั่งเศส ด้วยเรื่องต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา ซึ่งได้สร้างความหนักใจ และสร้างปัญหาทางการปกครองให้กับพระยาคหาวธการมาก ดังนั้นในระยะหลัง ๆ ถ้ามีราชการสิ่งใดที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสแล้ว พระยาคหาวธการ มักจะหลีกเลี่ยงปัญหายุ่งยากต่าง ๆ โดยยอมตกลงตามคำร้องขอของกงสุลเป็นส่วนใหญ่² ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการโต้แย้งและไม่ให้ฝรั่งเศสมีช่องทางฟ้องร้องได้ ตัวอย่างเช่น คดีความที่คนในบังคับฝรั่งเศสเป็นโจทก์ฟ้องร้องคนในบังคับไทย บางเรื่องพระยาคหาวธการ ได้มอบอำนาจให้กงสุลพิจารณาตัดสินโดยสิทธิขาดเพียงแต่จัดการการหนึ่งคนไปนั่งฟังความที่ศาลกงสุลเท่านั้น ทำให้กงสุลฝรั่งเศสพอใจมาก แต่ใน

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/49 โทรเลขที่ 35 พระยาคหาวธการบรรณินทร์ - พระยาศรีสุทเทพ วันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ. 124.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสุทเทพ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

ทางตรงกันข้ามจำเลยซึ่งเป็นคนในบังคับไทย ย่อมได้รับความเดือดร้อนเป็นธรรมดา และได้หนีร้อนไปพึ่งเย็น โดยเข้าหาฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้เอง พระยาศุภชรา กับกงสุลฝรั่งเศสจึงมีความสัมพันธ์เข้าใจกันดี แกรงราษฎรในมณฑลบูรพาเริ่มลดความนิยมนับถือในเจ้าพระยาศุภชรา ลงมาก เจ้าพระยาศุภชรา แต่เดิมนั้นเปรียบประหนึ่ง "เจ้ามีอาชญาสิทธิ์เด็ดขาด" แต่มาในสมัยราษฎรหมกความเชื่อถือ มีอิสระมากขึ้น ความคิดอ่านและกิริยาท่าทางคล้ายกับคนทางกรุงเทพฯ เข้าไปทุกที เมื่อมีความเห็นว่าพระยาศุภชรา ไม่สามารถช่วยพวกตนได้ ก็หันเข้าไปหากงสุลฝรั่งเศส อำนาจของพระยาศุภชรา จึงลดน้อยลง ประกอบกับราษฎรได้รับการศึกษาภาษาไทยเพิ่มมากขึ้น บางคนได้เข้ามารับการศึกษาที่กรุงเทพฯ ทำให้ฉลาด มีความรู้ดีกว่าแต่เดิม พวกนี้จึงไม่เชื่อถือ และเคารพยำเกรงพระยาศุภชรา อีกต่อไป¹ ดังนั้นทัพบกของพระยาศุภชรา ดังกล่าวก็คือ ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากราษฎรในมณฑลบูรพาเอง กับปัญหากระทบกระทั่งระหว่างกงสุลฝรั่งเศสกับพระยาศุภชรา จึงเปรียบเสมือนมีกิ้งกักทั้งภายในและภายนอกครบตามทั้ง 2 ข้าง ต้องรอทัพหนุนจากกรุงเทพฯ ซึ่งหมายถึงคำแนะนำ และความช่วยเหลือจากกรุงเทพฯ แต่ก็ไกลไม่ทันเวลาที่ ด้วยเหตุนี้เอง พระยาศุภชรา จึงขอลาออกจากหน้าที่ ยอมเสียผลประโยชน์และผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่เคยได้รับ เพราะกลัวว่าตนเองจะไม่สามารถรักษาเมืองพระตะบองให้เรียบร้อยตลอดไปได้ แต่พระยาศุภชรา ก็ไม่ได้รับอนุญาตให้ลาออกตามความต้องการ ซึ่งนับว่าเป็นการตัดสินใจที่ถูกต้องที่สุดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เพราะพระยาศุภชรา เป็นบุคคลที่ซื่อสัตย์ จึงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า มาก นอกจากนั้นยังเป็นผู้ที่มีสติปัญญาความสามารถรอบรู้การงาน รู้เท่าทันฝรั่งเศส และกล้าที่จะโต้ตอบกับฝ่ายฝรั่งเศสด้วยสมดังพระราชกระแสที่พระองค์ทรงตรัสชมไว้ว่า "พระยาศุภชรา เป็นคนฉลาดมาก นาสุม"²

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/50 ที่ 11601 พระยาศรีสัตนาทหะ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 124.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 1/19 ที่ 122/991 รัชกาลที่ 5 - พระยาศรีสัตนาทหะ วันที่ 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.

5. ปัญหาเขตแดน และผู้ร้ายชายแดน

การที่ชายแดนมณฑลบูรพามีอาณาเขตติดต่อกับประเทศเขมร ให้ความปกครองของฝรั่งเศส นั้น เป็นผลทำให้เกิดปัญหากระทบกระทั่งกันอยู่ตลอดเวลาในเรื่องผู้ร้ายชายแดน ซึ่งเมื่อพิจารณาในดินแดนฝ่ายหนึ่ง มักจะหนีข้ามเข้ามาหลบอาศัยอยู่ในดินแดนของอีกฝ่ายหนึ่ง เป็นปัญหาในการติดตามจับกุมตัวคนร้าย มาสอบสวนความผิด และมักจะก่อให้เกิดสาเหตุว่ากล่าวบาดหมางกันบ่อยๆ ดังตัวอย่างเช่น ผู้ร้ายที่ลอบลักขังจากเขตเขมร เข้ามาหลบอาศัยอยู่ในเมืองพระตะบองหลาย ครั้งด้วยกัน โดยที่ไม่สามารถจับกุมตัวคนร้ายได้เลย ฝ่ายฝรั่งเศสจึงกล่าวหาว่า พระยาทหารราษฎร์เห็นเป็นใจกับผู้ร้ายด้วย¹ เป็นต้น นอกจากนั้นยังเป็นผลมาจากสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ข้อ 3 ด้วย ซึ่งเป็นเหตุให้เมืองพระตะบอง กับเมืองเสียมราฐกลายเป็นเขตปลอดทหาร ทำให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม เพราะไม่สามารถจะมีกองทหารไว้รักษาความสงบได้ ปัญหาผู้ร้ายชายแดนนี้เป็นผลให้เกิดความไม่เข้าใจกันระหว่างเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งฝ่ายฝรั่งเศสมักจะกล่าวหาว่าฝ่ายไทยรู้เห็นเป็นใจกับพวกผู้ร้าย ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลไทยจึงได้พยายามที่จะจัดการป้องกันระงับปัญหาดังกล่าวนี้

5.1 ด้านรักษาทาง

เนื่องจาก ในฤดูแล้งน้ำลด ทางแห้งเป็นปกติ การไปมาสะดวก ถูกค้า และราษฎรจากเขมณฑลบูรพาจึงออกไปค้าขายในเขตเขมร ชาวต่างชาติก็เข้ามาในเขมณฑลบูรพามาก เป็นเหตุให้ผู้ร้ายฉวยโอกาสเข้าปล้นสดมภ์ ข้าง มา โค กระบือ ของถูกค้าและราษฎรอยู่เป็นประจำ ในแต่ละฤดูแล้งจะเกิดคดีผู้ร้ายลักขังจากเขตเขมร เข้ามาในเขมณฑลบูรพาหลายคดีด้วยกัน ทำให้ฝรั่งเศสยกขึ้นเป็นสาเหตุกล่าวอ้างว่า ฝ่ายไทยจัดการป้องกันเขตแดนไม่แข็งแรง และความบกพร่องทางด้านการรักษาเขตแดนนี้ เป็นผลทำให้ฝรั่งเศสลักลอบเข้ามาสืบราชการในมณฑลบูรพาได้สะดวก ถึงคำกราบบังคมทูลของพระยามหาอำมาตยาธิบดี ความว่า

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/12 ที่ 1/26 พระยาศักดาภิเษวรฤทธิ — พระยา
ฤทธิรงค์กรมเฉา วันที่ 12 เมษายน ร.ศ. 114.

.....ฝ่ายฝรั่งเสศกิดสืบส่วนกำลังอุบายฝ่ายเราอยู่ เกรงว่าเขมร
ฝ่ายนอกจะเล็ดลอดขึ้นลงทางหลังเขาลิ้นจี่ มาสืบราชการในพระราชอาณาเขต
จึงได้มีหนังสือบังคับไปให้พระโยธาทักคึกคุมกำลังกอง เมืองนครเสียมราฐ 50 คน
พร้อมด้วยปืนกระสุนดินดำ.....ไปตั้งรักษาให้ไกลคานสังแกหลักคานอันลงธม
ประมาณ ² } เส้น เพื่อจะคอยชวยนายคาน และตัวไพร่ ตรวจตราคนเข้าออก
และสืบราชการอีกชั้นหนึ่ง.....³

กองกำลังของพระโยธาทักคึกจะไปตั้งค่ายอยู่ใกล้ ๆ กับคานสังแกหลัก คานอันลงธม
เพื่อชวยเหลือนายคาน และตัวไพร่ตรวจตราคนเข้าออก และสืบส่วนราชการอีกต่อหนึ่งเท่านั้น
จึงเป็นกำลังที่ไปเสริมพวกที่อยู่เดิม เพราะว่าคานรักษาทางระหว่างเขตคักตอชายแดนนั้นมีมา
แต่เดิมแล้ว แต่ไม่มั่นคง แข็งแรง มีจุดบกพร่อง การตรวจตราไม่รัดกุม ฝรั่งเสศจึงฉวย
ไปมาสืบราชการได้อย่างสะดวก โดยที่ไทยไม่รู้ตัวเลย ดังนั้นงานชิ้นแรกที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี
ข้าหลวงใหญ่คนแรกประจำมณฑลบูรพาปฏิบัติก็คือ แนะนำให้ผู้ว่าราชการ และกรมการเมืองต่าง ๆ
ตรวจตราคานทาง ระวังโจรผู้ร้ายให้แข็งแรง กวดขันไม่ให้ผู้ร้ายหลบหนีเข้ามาในมณฑลบูรพา
ถ้าจับได้ให้สอบสวนเอาความจริงแล้วแจ้งให้พระยามหาอำมาตยาทราบโดยเร็ว² นอกจากนั้นยัง
ได้แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ออกไปตรวจตราคานที่มีมาแต่เดิม จึงพบว่าคานส่วนใหญ่ไม่แข็งแรง ชำรุดหักพัง
มีไพร่ประจำรักษายูคานละ 1 - 2 - 3 คน บางไม่ครบจำนวนตามบัญญัติที่กำหนดไว้ เมื่อสอบถาม
ก็ได้รับความว่า แต่เดิมก็ได้เกณฑ์ไพร่มาประจำรักษาคานครบตามอัตรา แต่ต่อมาเสบียงอาหารหมด
จึงต้องทิ้งหน้าที่ไปหาเสบียงอาหารมารับประทาน พระยาศักดาภิเษชา ข้าหลวงใหญ่คนต่อมาจึง
ได้จัดให้มีการปรับปรุงคานรักษาทางดังต่อไปนี้ คือ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/6 พระยามหาอำมาตยาธิบดี - กรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 112.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 41/3 ใบบอกที่ 31 พระยามหาอำมาตยาธิบดี -
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ. 111.

1) ช่อมแซมคานเก่าที่มีอยู่แล้วให้มั่นคงแข็งแรงขึ้น

2) จัดสร้างคานขึ้นใหม่ตามท่าบลต่าง ๆ ที่เห็นสมควร

3) แบ่งหน้าที่ในการจัดการออกเป็นหมวด กอง แต่งตั้งกรรมการผู้ใหญรับผิดชอบ
การจัดการ และส่งข้าหลวงออกไปตรวจตราคานตามเมืองต่าง ๆ

4) จัดทำบัญชี นายหมวด นายกอง ไพร อาวุธ กระสุนดินดำ ประจำ
แต่ละคานไว้เป็นหลักฐาน โดยพิจารณาถึงความสำคัญของคานแต่ละแห่ง ถ้าคานใดสำคัญก็ให้
จัดกำลังไว้รักษา มีจำนวน คน และอาวุธ มากกว่าคานอื่น ที่สำคัญน้อยกว่า

วิธีจัดการปรับปรุงรักษาคานดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเห็นชอบ
ด้วย แต่ทรงมีพระราชดำริ เป็นการห่วงถึงว่า "ถ้าจัดไม่ให้ไปรื้อยาวลงได้ จะให้เข้า (ชาว)
กีนก็ควรอยู่ แต่ถ้าไปรื้อยาวลงอย่างเก่าแล้ว ก็เป็นการเพิ่มการเปลืองขึ้นอีกชั้นหนึ่ง." ^๑

พระองค์ทรงเห็นชอบด้วยกับวิธีการดังกล่าว ถ้าจัดแล้วโดยลี้ ไม่ล้มเหลวในภายหลัง
ก็ควรจะจ่ายข้าวให้นายไพร่ที่อยู่ประจำรักษาคาน ไม่ต้องให้นายไพร่นำเสบียงอาหารติดตัวมาเอง
เพราะมักจะเกิดขาดแคลนเสบียงอาหาร ต้องละทิ้งหน้าที่ไปหาเสบียงอาหารมาเพิ่มเติมอยู่เสมอ ๆ
เมื่อทางราชการจ่ายข้าวให้นายไพร่ จะให้ทำหน้าที่ของตนได้เต็มที่ ไม่ต้องหยุดซังก แต่ถาเกิด
ล้มเหลวเหมือนอย่างเดิมแล้ว การจ่ายข้าวให้ในตอนแรกก็มีผลทำให้รัฐบาลต้องสิ้นเปลืองข้าวจำนวน
นั้นไปโดยเปล่าประโยชน์

5.2 ผู้รายข้ามแดน

แต่เดิมมาฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศสไม่เคยมีข้อตกลงเรื่องการส่งผู้รายข้ามแดน
แต่อย่างไร ถ้าผู้รายหรือทาสถูกหนีหนีข้ามแดนไปมา ฝ่ายไทยจะไม่ส่งตัวไปให้ฝ่ายฝรั่งเศส
หรือฝ่ายฝรั่งเศสจะไม่ส่งตัวให้แก่ฝ่ายไทยก็ได้^๒ เพราะไม่เคยมีข้อตกลงกันมาก่อน

^๑ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 2.14/108 ที่ 6 รัชกาลที่ 5 - กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
วันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 114.

^๒ หจข, เอกสาร ร. 5, ค 45/2 ที่ 254/42365 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ -
รัชกาลที่ 5 วันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114.

มาในระยะหลังเกิดปัญหาผู้ร้ายชายแดนเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากการที่ทั้งสองฝ่ายไม่ไ้ทำอะไรรที่แน่นอนลงไป จึงเท่ากับว่าชายแดนกันความผิดของผู้ร้ายที่หลบหนีเข้ามาพักพิงอาศัยอยู่ในแต่ละฝ่าย อันึ่ง จากสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 ข้อ 3 และ ข้อ 4 นั้นมีผลทำให้เมืองพระตะบองและเสียมราฐเป็นเขตปลอดทหาร ด้วยเหตุนี้นี้จึงทำให้มีผู้ร้ายจากเขตแดนฝรั่งเศสหลบหนีเข้ามาซุกซ่อนอยู่ในเขตไทยมาก โดยเฉพาะทางเมืองพระตะบอง ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับเมืองโพธิ์สัตว์ของฝรั่งเศส จนถึงกับพันเอกกูเลต์ ผู้บังคับการพลตระเวนมณฑลบูรพา ส่งนายร้อยโทเอลเบริกออกไปรักษาหรือกับผู้บังคับการพลตระเวนเมืองโพธิ์สัตว์ ทกลงกันว่า ถ้าเกิดโจรผู้ร้ายขึ้นในเมืองพระตะบองหรือเมืองโพธิ์สัตว์ ให้พลตระเวนทั้ง 2 ฝ่ายติดตามจับผู้ร้ายส่งเข้าไปในเขตแดนฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดได้ ก็ให้จับส่งโรงพยาบาลพลตระเวนขึ้นอีกฝ่ายละแห่ง ฝ่ายฝรั่งเศสส่งโรงพยาบาลที่ปลายเขตแดน ส่วนฝ่ายไทยจัดตั้งที่เมืองระสิือ¹

ฝรั่งเศสมักจะใช้ปัญหาเรื่องผู้ร้ายชายแดนเป็นสาเหตุกล่าวหาไทย ตัวอย่างเช่น ไทยไม่ให้ความร่วมมือในการส่งผู้ร้ายชายแดนให้ฝรั่งเศส บางครั้งก็ถึงกับกล่าวว่า มณฑลบูรพาเป็นที่พำนักของโจรผู้ร้าย จนถึงกับเกิดเหตุโคเียงซึ่งไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบแทบทั้งสิ้น² ด้วยเหตุนี้เอง พระยาศักดาภิเศกวรฤทธิ จึงได้ออกไปรักษาหรือกับข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศส ชื่อว่า พอล ลูซ (Paul Luce) ที่เมืองพนมเปญในเรื่องผู้ร้ายชายแดน และได้ตกลงทำบันทึกวาจา 4 ข้อด้วยกัน * เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ดังนี้

- 1) คนที่เดินทางข้ามแดนไปมา จะต้องมืหนังสือเดินทาง
- 2) สัตว์พาหนะข้ามแดนต้องมีหนังสือรูปพรรณ และการจะซื้อขายต้องบอกพนักงาน

ในท้องที่

* ฎีกาแผนกค.หนา (70) - (73)

1 หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 29.1/3 ที่ 1783/8590 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

- กรมขุนสมมกอมรพันธ์ วันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 124.

2 หจข, เอกสาร ร. 5, ต 45/2 ที่ 254/42365 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ -

รัชกาลที่ 5 วันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124.

3) ผู้ร้ายจากเขตฝรั่งเศส เมื่อหนีเข้ามาในประเทศไทย ถ้าจับตัวได้สอบถาม ได้ความเป็นจริงแล้ว จะได้บอกให้ฝรั่งเศส มารับตัวผู้ร้ายและของกลางที่บริเวณชายแดนไป ลงโทษตามกฎหมาย แต่ถ้าย้ายผู้ร้ายหนีไปในเขตเขมร ถ้าจับได้จะชำระคืนของกลาง และ ลงโทษผู้ร้ายตามกฎหมาย

4) ถ้าโจรผู้ร้ายฝ่ายฝรั่งเศสหนีเข้ามาในประเทศไทย เมื่อเจ้าของตามพบตัวผู้ร้าย และของกลางแล้ว ต้องกลับไปขอหนังสือจากเรสิดังฝรั่งเศส นำไปมอบให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทย เพื่อจะได้ชำระความอย่างยุติธรรมตามกฎหมาย

บันทึกว่าจาเรื่องผู้ร้ายข้ามแดนฉบับนี้ช่วยแก้ปัญหากระทบกระทั่งระหว่างฝ่ายไทยกับฝ่าย ฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดี ทั้ง 2 ฝ่าย ทกลงที่จะช่วยกันปราบปรามโจรผู้ร้ายชายแดนให้เรียบร้อย พร้อมกันนั้น รัฐบาลไทยยังได้ส่งกำลังพระยาสุรเสนาฯ กับหลวงกำโพธิพิทักษ์ เจ้าเมืองระสิือ กวดขันปราบปรามผู้ร้ายที่หนีเข้าไปก่อความเดือดร้อนในเขตเมืองโพธิสัตว์ ถึงคำกักเค็ชของ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ความว่า

"....บรรดาราชการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องแก่อังกฤษตามชายแดน หรือ ราชการในพื้นบ้านเมือง ซึ่งจะดำเนินไปสู่ความเจริญเรียบร้อยได้ขึ้นในท้อง อาศัยพระยาสุรเสนาฯ และหลวงกำโพธิพิทักษ์ซึ่งเป็นผู้รักษาราชการทางพระนคร พระกรรณเป็นประมาณ...."¹

จะเห็นว่า ถึงแม้ว่าจะมีข้อตกลงเรื่องผู้ร้ายข้ามแดนกับฝ่ายฝรั่งเศสแล้วก็ตาม แต่ไทย ก็ไม่ต้องการให้เกิดปัญหาเช่นเช่นบ่อยครั้ง เพราะกลัวฝรั่งเศสจะใช้เป็นสาเหตุกล่าวอ้าง เพื่อ หาผลประโยชน์ในด้านอื่น ๆ ทางรัฐบาลกลางจึงได้มีคำสั่งกำชับไปยังพระยาสุรเสนาฯ และหลวง กำโพธิพิทักษ์ ให้รักษาเหตุการณ์ให้สงบเรียบร้อย ปราบปรามโจรผู้ร้ายในเขตของตน ป้องกัน ไม่ให้ข้ามไปก่อเหตุเดือดร้อนในเขตเมืองโพธิสัตว์ ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกัน

¹ ราชฯ, เอกสาร ร. 5, ก 45/14 ที่ 200/2062 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
- กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ วันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 119.

5.3 การปักปันเขตแดน

ปัญหาเขตแดนเป็นอีกปัญหาหนึ่ง ที่ทำให้เกิดเรื่องวิวาทระหว่างฝ่ายไทยกับฝ่ายฝรั่งเศสอยู่เสมอ ๆ ซึ่งเนื่องมาจากความไม่แน่นอนของพรมแดน การขาดหลักฐานข้อเท็จจริง ที่ถูกต้องที่จะชี้ให้เห็นชัดว่า เขตแดนฝ่ายไทยกับเขตแดนฝ่ายเขมรอยู่ตรงไหนแน่ ปัญหาที่เกิดขึ้น จึงมีหลายเรื่องด้วยกัน เช่น กรณีที่เจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสเข้ามาปลูกโรงทหารขึ้นในพระราชอาณาจักร¹ หรือในกรณีที่ทหารฝรั่งเศสบุกกลวงล่าชายแดนไทยเข้ามาจับพระอภัยมณีและพระธำมณีที่ตำบลเสม็ด เป็นต้น² แต่ปัญหาก็กล่าวกันว่าถูกแก้ไขโดยที่ทั้ง 2 ฝ่ายจัดตั้งข้าหลวงของตนออกไปตรวจเขตแดนที่โต้เถียงวิวาทกันอยู่ โดยอาศัยแผนที่ของฝ่ายไทยเป็นหลักฐาน เมื่อตรวจตราเป็นที่แน่นอนแล้วก็ได้มีการปักปันเขตแดนไว้เป็นหลักฐานต่อไป

ปัญหาเขตแดนที่สำคัญปัญหาหนึ่งที่ถูกนำเข้าสู่การเจรจาตกลง เพื่อทำสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) คือ ปัญหาพรมแดนระหว่างทะเลสาบเขมรกับชายฝั่งทะเล นายเลอกาซซ์ ได้เสนอว่าจะได้มีการจัดการพรมแดนตั้งแต่ทะเลสาบเขมรกับชายฝั่งทะเล³ ให้เป็นที่แน่นอน พระยาสุริยานุวัตร จึงได้รับรายงานมายังกรุงเทพฯ เพราะไม่ทราบที่ดินแดนตรงไหนเป็นของไทย ตรงไหนเป็นของฝรั่งเศส หลักฐานที่มีอยู่ก็เป็นเพียงแผนที่ของพระวิภาคภูบาล ซึ่งขัดกับแผนที่ของฝ่ายฝรั่งเศสอยู่เสมอ⁴

1 พช, เอกสาร ร. 5, ฝ 11.2/8 ที่ 235/4785 พระยาศรีสัตนาทหะ - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 120.

2 พช, เอกสาร ร. 5, ฝ 11.2/8 ที่ 236/6128 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ 5 วันที่ 14 พฤศจิกายน ร.ศ. 119.

3 พช, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/6 ที่ 11 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 10 เมษายน ค.ศ. 1903.

4 กองบรรณสาร, ก.ท., ฝ 2.6 ที่ 243/4400 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

กรมหลวงเทเวศร์วชิรปราการ ได้ทรงให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ จัดการสอบสวน
 พรหมแดนตั้งแต่มณฑลยี่สิบเอ็ดหัวเมืองไทย ถึงทะเลสาบเขมร ซึ่งผลปรากฏว่า เส้นพรหมแดนดังกล่าวไม่
 เคยปรากฏว่ามีการลงหลักหินไว้แต่ประการใด แม้สำหรับเจ้าเมืองชายแดนของไทยก็ไม่มี มีแต่
 หลักฐานทางมนุษยวิทยาอย่างเดียวคือ พลเมืองที่อาศัยอยู่ทางด้านตะวันตกของภูเขาบรรทัดเป็น
 ชาวไทย พูดภาษาไทย ส่วนพลเมืองที่อาศัยอยู่ทางด้านตะวันออกของภูเขาบรรทัดเป็นชาวเขมร
 พูดภาษาเขมร และเท่าที่ปรากฏในรายงานของเจ้าพระยาจักรเมืองบริเวณดังกล่าว ถือกันว่า แนว
 ภูเขาบรรทัดเป็นเส้นแบ่งพรหมแดนไทย - เขมร และทั้ง 2 ฝ่าย (ไทย, เขมร) ก็ไม่เคยรุกร
 านเข้าไปในพรมแดนกันที่เป็นของอีกฝ่ายหนึ่ง¹ นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังเสนอให้ตั้งข้าหลวงผสม
 ปักปันเขตแดน ระหว่างทะเลสาบกับชาวไทยตาม "หนังสือสัญญาปี 1867 ข้อ 4"^{*} คณะกรรมการ
 นี้จะประกอบด้วยกรรมการฝ่ายไทย - ฝรั่งเศส ดำเนินการปักปันพรหมแดนภายใต้การควบคุมของ
 กงวิแทนฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ กับเจ้าพระยาจักรเมืองโคชินจีน² ซึ่งผลที่สุดออกลงในเรื่องการปักปันเขต
 แดนได้ถูกกำหนดขึ้นในข้อ 3 และข้อ 5 ของอนุสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904
 (พ.ศ. 2446) ความว่า

* ภูมิศาสตร์ ก. หน้า (17) - (18)

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., ฉบับ 2.6 ที่ 243/4400 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
 - กรมหลวงเทเวศร์วชิรปราการ วันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

² หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/6 ที่ 27 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
 เทเวศร์วชิรปราการ วันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

ข้อ 3 จะได้กำหนดเขตแดนในระหว่างกรุงสยาม กับดินแดนที่เป็นแดนจีนอินโดจีน ฝรั่งเศส รัฐบาลทั้ง 2 ที่ได้ทำสัญญากันนี้ ทางจะตั้งข้าหลวงผสมไปทำการกำหนดเขตแดน การกำหนดเขตแดนจะทำลงตามเขตแดนที่ได้กำหนดไว้ในข้อ 1 และข้อ 2 นี้ ทั้งจะกำหนดลงในดินแดนที่อยู่ในระหว่างทะเลสาบกับทะเล

เพื่อจะกระทำให้การของข้าหลวงผสมสะดวกขึ้น และเพื่อจะหลีกเลี่ยงเสียจากความยุ่งยากทุกสิ่งทุกอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในการกำหนดเขตแดน ซึ่งอยู่ในระหว่างทะเล และทะเลสาบนั้น เมื่อก่อนที่จะตั้งข้าหลวงผสม รัฐบาลทั้ง 2 ฝ่ายจะตกลงกันเสียก่อน ว่าจะกำหนดที่สำคัญแห่งใดเป็นที่หมายกำหนดเขตแดนในดินแดนนั้นแห่งใดเป็นเขตแดนที่จะจากทะเล เป็นต้น

จะได้ตั้งข้าหลวงผสม แลข้าหลวงนั้นจะตั้งกันทำการภายใน 4 เดือน ภายหลังวันรับอนุญาโตหนึ่งคือสัญญาฉบับนี้

ข้อ 5 เมื่อได้ตกลงกันตามข้อความ ซึ่งได้กล่าวไว้ใน ข้อ 3 ตอน 2 ว่า เรื่องการกำหนดเขตแดนในระหว่างทะเลสาบแล้ว แลเมื่อรัฐบาลสยามได้แจ้งความให้พนักงานฝรั่งเศสทราบโดยทางราชการว่า ดินแดนซึ่งเป็นเขตแดนที่จะได้ตกลงกันกับที่ดินแดนซึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกของเขตแดน ตามที่ได้กำหนดลงไปข้อ 1 และข้อ 2 ในหนังสือสัญญานี้ ว่าเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสจะรับเอาได้เมื่อใดแล้ว กองทหารฝรั่งเศสซึ่งได้เข้านั้นอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่วคราวหนึ่งคราวหนึ่งตามหนังสือสัญญา วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จะออกจากเมืองจันทบุรีทันที

จากอนุสัญญาข้อ 3 และข้อ 5 นี้สรุปใจความสำคัญได้ว่า

- 1) รัฐบาลทั้งสองจะได้กำหนดเขตแดนระหว่างทะเลสาบกับอ่าวไทย
- 2) เมื่อกำหนดแล้วจะได้จัดตั้งคณะกรรมการผสมปักปันเขตแดน ตามที่ได้กำหนดไว้ใน 4 เดือน นับตั้งแต่วันให้สัตยาบันอนุสัญญานี้ สำหรับหลวงพระบางฝั่งขวา มีโนไพรจำปาศักดิ์ กำหนดเขตแดนแล้วให้คณะกรรมการปักปันเขตแดนทำการปักปันได้ทันที

1 กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย สนธิสัญญา และความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 3 หน้า 143 - 147.

3) เมื่อปักปันเขตแดนระหว่างทะเลสาบเขมร - อาวไทยเสร็จแล้ว ทหารฝรั่งเศส จะออกจากจันทบุรีทันที

เมื่อพิจารณาใจความในอนุสัญญาทั้ง 2 ข้อ ดังกล่าวน้อย่างละเอียดแล้ว จะพบว่ามีใจความ ที่ไม่รัดกุม ซึ่งจะมีปัญหาในทางปฏิบัติในแง่ที่ว่ารัฐบาลทั้งสองจะใช้อะไร เป็นหลักในการกำหนดเขต แคน ถ้ารัฐบาลทั้งสองตกลงในหลักเกณฑ์วิชาเพียงไร การปักปันเขตแดนก็ต้องล่าช้าตามไปด้วย เพียงนั้น และถึงแม้ว่าจะจัดตั้งข้าหลวงผสมภายใน 4 เดือน ตามสัญญาแล้ว ก็ไม่มีประโยชน์ อะไรในเมื่อรัฐบาลทั้งสองยังไม่ได้กำหนดเขตแดนในแผนที่ว่า ตรงไหนเป็นของใคร ในทางตรง กันข้าม แม้รัฐบาลทั้งสองจะกำหนดเขตแดนกันโดยเร็ว ปัญหาที่ตามมาก็คือ อนุสัญญาไม่ได้กำหนด เวลาในการปักปันเขตแดน ว่าจะต้องเสร็จสิ้นภายในเวลาที่เดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งถ้าการปักปันช้าเพียงใด รัฐบาลฝรั่งเศสก็มีสิทธิ์ให้ทหารของตนยังอยู่ในเมืองจันทบุรีได้เพียงนั้น ความขัดแย้งย่อมไม่สิ้นสุด เป็นแน่ เพราะไทยต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีโดยเร็วที่สุด

6. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสและอำนาจศาล

ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสในทางกฎหมายได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกตั้งแต่ไทยทำสนธิสัญญา กับฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 1856 (พ.ศ. 2399) ซึ่งออกมาในรูปของ "สิทธิสภาพนอกอาณาเขต" (Extraterritoriality) และในระบายนั้นยังไม่ค่อยมีปัญหาเท่าไร เพราะสิทธิสภาพ นอกอาณาเขตเป็นอภิสิทธิ์ที่ให้เฉพาะคนในบังคับ ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก และเป็นฝรั่งเศสส่วนใหญ่ แต่ ต่อมาประเทศทางตะวันตกได้ค้นค้นในเอเชียเป็นเมืองขึ้น สิทธิจึงคลุมถึงชาวเอเชีย ซึ่งอยู่ใต้อ การปกครองของประเทศนั้น ๆ และจำนวนชาวเอเชียที่ได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตได้เพิ่มจำนวน ขึ้นอย่างรวดเร็ว

เนื่องจากไม่มีการควบคุมการจดทะเบียนคนในบังคับ จึงมีผู้ไปขอจดทะเบียนเป็นคนใน บังคับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นมา กังปรากฏตามตัวเลขต่อไปนี้

ค.ศ.	จำนวนคนในมณฑลฝรั่งเศส
1897	5000
1904	8000
1907	18500 ²

จำนวนคนในมณฑลฝรั่งเศสที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ ทำความลำบากใจให้แก่ไทยมาก เพราะยิ่งมีมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งเป็นการเสริมสร้างอิทธิพลให้แก่ฝรั่งเศสมากขึ้นเท่านั้น โดยเฉพาะการที่ฝรั่งเศสเข้ามาปกครองดินแดนเขมร ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับพรมแดนมณฑลบูรพา ทำให้ฝรั่งเศสใช้สาเหตุของคนในมณฑลฝรั่งเศส ก่อความยุ่งยากต่าง ๆ เพื่อที่จะขยายอิทธิพลของตน เข้ามายังมณฑลบูรพา นอกจากนั้นการที่คนในมณฑลฝรั่งเศสเหล่านี้ ได้รับอภิสิทธิ์ทางการศาล จึงเป็นปัญหาทางการปกครองของไทยมาก เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว รัฐบาลไทยจึงต้องหาวิธีจำกัดประเภทและจำนวนคนในมณฑลฝรั่งเศสให้น้อยที่สุด เท่าที่จะทำได้ ซึ่งข้อจำกัดในเรื่องคนในมณฑลนี้ นอกจากสนธิสัญญาไทย-ฝรั่งเศส ปี ค.ศ. 1856 ที่กล่าวถึงเรื่องคนในมณฑลอย่างกว้าง ๆ แล้ว ไม่มีสนธิสัญญาหรือข้อตกลงใด ๆ ที่บ่งชี้เกณฑ์เรื่องคนในมณฑลฝรั่งเศสไว้เลย ดังนั้นในการเจรจาทำสนธิสัญญานับต่าง ๆ ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพื่อตัดสินปัญหาดัง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจาก "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" ซึ่งมี ปัญหาเขตแดนหลวงพระบาง และฝั่งขวาแม่น้ำโขง ปัญหาเขต 25 กิโลเมตร และปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีนั้น ปัญหาคนในมณฑลฝรั่งเศสก็ได้นำเข้าไปเจรจาด้วยทุกครั้ง แต่ก็ไม่สามารถแก้ไขหรือยุติปัญหาได้โดยเด็ดขาด ไทยได้พยายามหาทางเจรจาเพื่อที่จะยุติปัญหาคคนในมณฑลฝรั่งเศสตลอดเวลา จนกระทั่งในปี ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449) ไทยจึงสามารถแก้ไขปัญหาคคนในมณฑลฝรั่งเศสได้สำเร็จ ดังปรากฏใจความในสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)

1 ไซบ, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/9 ที่ 80/11067 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ
- รัชกาลที่ 5 วันที่ 14 มกราคม ค.ศ. 1904.

² Lawrence Palmer Briggs, "The Treaty of March 23, 1907 between France and Siam and the Return of Battam bang and Angkor to Cambodia,"
"The Far Eastern Quarterly", vol, 5 (1945 - 46) p. 446.

ข้อ 5 ข้อ 6 และสัญญาว่าด้วยอำนาจศาลในกรุงสยาม ซึ่งใช้สำหรับคนชาวเอเชียที่อยู่ในมังกัมหรือในป้อมกันฝรั่งเศส ลงวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 * แต่ไทยก็จำเป็นต้องยอมตกลงบูรพาให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน

6.1 ขอลงเรื่องคนในมังกัมฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902)

ไทยได้นำปัญหาคนในมังกัมฝรั่งเศสเข้าสู่การเจรจากับฝรั่งเศสเป็นครั้งแรกที่กรุงเทพฯ ระหว่างเดือน พฤศจิกายน ค.ศ. 1899 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1900 ทั้ง 2 ฝ่ายต่างยื่นข้อเสนอกำหนดคุณสมบัติของคนในมังกัมฝรั่งเศส ปัญหาคนจีนที่จดทะเบียนเป็นคนในมังกัมแต่การที่ฝรั่งเศสแสดงที่ท้าวจะไม่ยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีตามข้อตกลง การเจรจาดังนั้นจึงไม่เป็นผลสำเร็จ

ในปี ค.ศ. 1902 ไทยกับฝรั่งเศสจึงได้เปิดการเจรจาอย่างจริงจังที่สุด ปัญหาที่นำมาเจรจาก็เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 นั้นเอง ซึ่งรวมทั้งปัญหาคนในมังกัมฝรั่งเศสด้วย

6.1.1 การจดทะเบียนคนในมังกัมฝรั่งเศส

ปัญหาการจดทะเบียนคนในมังกัมฝรั่งเศสเป็นหัวข้อที่ถูกนำมาถกเถียงกันมาก เนื่องจากฝรั่งเศสจดทะเบียนโดยไม่สอบถามว่าคน ๆ นั้น สมควรที่จะจดทะเบียนเป็นคนในมังกัมฝรั่งเศสหรือไม่ ดังนั้นจึงมีผู้ไปขอจดทะเบียนที่สถานทูตฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก เพื่อจะได้สิทธิคุ้มกันตามกฎหมายฝรั่งเศส ตัวอย่างเช่น "คดีนายหรง" ซึ่งเกิดที่กรุงเทพฯ นั้นเอง เมื่อเกิดคดีลักทรัพย์ นายหรงซึ่งเป็นจำเลยก็ไปขอจดทะเบียนเป็นคนในมังกัมฝรั่งเศส เพื่อให้พ้นอำนาจศาลไทย ด้วยเหตุนี้เอง เรื่องจดทะเบียนคนในมังกัมฝรั่งเศส จึงเป็นเรื่องที่ฝ่ายไทยไม่อาจโอนอ่อนตามฝรั่งเศสได้¹

* อรรถกถา ก. หน้า (42) - (45)

¹ พช, เอกสาร ร. 5, 19/4 สนธิสัญญาสยาม - ฝรั่งเศส วันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1902)

6.1.2 ขอบข่ายของคนในบังคับฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสยินยอมตามข้อเสนอของพระยาสุริยานุวัตร ดังมีใจความต่อไปนี้

"....ชาวเอเซียที่เกิดในเมืองขึ้นฝรั่งเศส และบุตรของคนเหล่านั้น
เรา (ไทย) ยอมรับว่าควรจะได้รับความปลอดภัยของฝรั่งเศส แต่หลานของคน
เหล่านั้น และชาวเมืองทั้งหลายที่ได้เข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทย เมื่อก่อนเวลา
เมืองเหล่านั้นได้เป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสหนีจากความปลอดภัยของฝรั่งเศสแล้ว ชาว
เมืองเขมรคงอยู่ตามขอบบังคับของข้อ 5 ในหนังสือสัญญาปี ค.ศ. 1867..."¹

เราอาจจะสรุปขอบข่ายของคนในบังคับฝรั่งเศสออกเป็น 2 ประเภท คือ

- ก. ชาวเอเซียในบังคับฝรั่งเศส หมายถึง ชาวเอเซียที่เกิดในฝรั่งเศส อาณา
นิคมของฝรั่งเศส หรือดินแดนในป้องกัน แต่ไม่รวมถึงชาวโคชินจีน ชาวเขมร ชาวอานัม
ชาวทั้งเกียบ ชาวลาว ของฝรั่งเศสหรือชาวลาวหลวงพระบาง และฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งมี
ภูมิลำเนาอยู่ในไทยก่อนที่ดินแดนนี้จะตกไปเป็นของฝรั่งเศส
- ข. ลูกที่เกิดในประเทศไทยของคนในบังคับฝรั่งเศสจะขอจดทะเบียนเป็นคนใน
บังคับฝรั่งเศสได้ แต่ไม่รวมไปถึง "หลาน" ที่เกิดในประเทศไทย ของคนในบังคับฝรั่งเศส
ซึ่งฝ่ายไทยถือว่า คนชั้นหลานนี้เป็นคนชาติไทย

6.1.3 การจดทะเบียนคนจีน

ปัญหาคนจีนในบังคับฝรั่งเศสนั้นเป็นปัญหาสำคัญ และก่อความยุ่งยากให้แก่
ฝ่ายไทยมาก เนื่องจากฝรั่งเศสรับคนจีนจดทะเบียนไว้เป็นอันมาก² ฝ่ายไทยขอร้องให้เลิก
ทั้งหมดจดทะเบียนก่อนแล้ว และคนที่จะมาจดทะเบียน หมายความว่า ประเทศฝรั่งเศส

1 พช., เอกสาร ร. 5, ฝ 18.2/2 ที่ 6 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ —
นายปิแลงสะกี วันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 113.

2 ประมาณ 1000 คน ดูรายละเอียดในพัสถุ อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทย
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 83.

เป็นประเทศใหญ่ ถ้าทำดังนี้จะเป็นที่อับอายศอกสูงมาก จึงขอให้คนที่จดทะเบียนอยู่แล้วอยู่ใน
ป้องกันของฝรั่งเศสต่อไป ฝ่ายไทยจึงยินยอมเสนอเพิ่มเติมอีกว่า

"....ในการที่เกี่ยวกับอำนาจศาลนั้น พวกจีนเหล่านั้น ก็คงอยู่ใน
บังคับของกฎหมายไทย และขอให้ศาลไทยพิจารณาความของจีนเหล่านั้น แต่
อย่างไรก็ดี ผู้แทนสถานกงสุลหรือผู้แทนสถานทูตคนหนึ่งคนใดก็จะมีอำนาจที่จะ
ขอคำพิพากษา และไปอยู่ในศาลเพื่อพิจารณาคัดสินความของจีนเหล่านั้นได้..."¹

ฝรั่งเศสได้ยินยอมตามข้อเสนอดังกล่าว คือ ยินยอมเลิกล้มการจดทะเบียนเงินต่อไป
และยอมให้คนจีนที่จดทะเบียนไว้แล้วอยู่ในกฎหมายไทย ดังนั้นพระยาสุริยานุวัตรจึงยินยอมให้
คนจีนที่จดทะเบียนไว้แล้วอยู่ในป้องกันโดยให้เหตุผลว่า "เพราะเห็นแก่อณูเนอ (honour)
ของฝรั่งเศส"²

สรุปว่าสนธิสัญญาฉบับวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1902 ในส่วนที่เกี่ยวกับคนในบังคับ
ฝรั่งเศส มีใจความสำคัญคือ

"ข้อ 5 ชาวเอเชียที่เกิดในดินแดนที่อยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส
มีสิทธิจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส สิทธินี้รวมไปถึงบุตรของคนเหล่านั้น
แต่จะไม่รวมไปถึงหลาน และชาวเขมรในประเทศไทย

ข้อ 6 รัฐบาลไทยมีสิทธิในการตรวจสอบ และทวงถึงบุญหนี้รายชื่อ
คนในบังคับฝรั่งเศส ถ้าเห็นว่าจดทะเบียนไว้ไม่ถูกต้องตามสัญญาข้อ 5 ที่กล่าว
มาข้างตน สำหรับคนจีนที่จดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสอยู่แล้ว ก็ยังถือว่าเป็น
เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส แต่เมื่อมีคดีคงอยู่ในอำนาจศาลไทย..."^{*}

* ฎีกาแผนก ก. หน้า (31) - (32)

¹ พลภู อังกินันท์ ล.ค. หน้า 83.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/1 ที่ 54 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
เทเวธวัชรโรประการ วันที่ 9 กันยายน ค.ศ. 1902.

จะเห็นว่าสนธิสัญญาฉบับนี้ ได้กีดกันชาวจีนซึ่งมีเป็นจำนวนมากในประเทศไทย ออกจากอำนาจศาลฝรั่งเศส ซึ่งตามรายงานของกงสุลฝรั่งเศสกล่าวหาว่า ในปี ค.ศ. 1893 มีชาวจีนในไทยถึง 1,300,000 คน แต่ตามรายงานของกงสุลอังกฤษว่า มีชาวจีนในประเทศไทยถึง 1,500,000 คน¹ นอกจากนั้นยังได้กีดกันชาวเขมรมาอยู่ที่อำนาจศาลไทย ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีจำนวนไม่แน่นอน แต่ตามบันทึกของนายฟรานซิส กราเนียร์ (Francis Garnier) นักสำรวจชาวฝรั่งเศส ในปี ค.ศ. 1867 กล่าวว่า มีชาวเขมรอยู่ในประเทศไทยทุกหนทุกแห่ง และส่วนใหญ่ถูกทำให้เป็นไทยหมดแล้ว ทั้งสำเนียงพูดเท่านั้นจึงจะรู้ว่าคนเหล่านั้นเป็นชาวเขมร²

ยิ่งไปกว่านั้น สนธิสัญญาฉบับวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1902 ยังได้ลดจำนวนคนในมณฑลฝรั่งเศสลงไปในตัว คือ สิบช่วงไปได้เพียงลูกของคนที่ในมณฑลเหล่านั้นเท่านั้น ส่วนหลานของคนในมณฑลต้องอยู่ในอำนาจศาลไทย นอกจากนั้นรัฐบาลไทยยังได้อำนาจในการควบคุมการจดทะเบียนคนในมณฑลฝรั่งเศสได้ถูกต้องตามคุณสมบัติที่บ่งไว้ในข้อ 5 ของสนธิสัญญาฉบับนี้กล่าวโดยสรุปแล้ว จะเห็นว่าไทยได้รับประโยชน์ เรื่องคนในมณฑลฝรั่งเศส จากสนธิสัญญาฉบับนี้มาก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าสนธิสัญญาฉบับนี้ไม่ได้รับการให้สัตยาบันจากรัฐสภาฝรั่งเศส ดังนั้นข้อตกลงเรื่องปัญหาคนในมณฑลฝรั่งเศสจึงต้องยกเลิกไป

6.2 ข้อตกลงเรื่องคนในมณฑลฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904)

ในปี ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) รัฐบาลไทยกับฝรั่งเศสได้จัดให้มีการเจรจาเพื่อตกลงปัญหาต่าง ๆ ที่ได้เคยเจรจาแถมเหลวมาแล้วถึง 2 ครั้งด้วยกัน* ปัญหาคนในมณฑลฝรั่งเศสก็ได้ถูกนำเข้าสู่การเจรจาในครั้งนี้ด้วย

6.2.1 ขอบข่ายของคนในมณฑลฝรั่งเศส

นายเคลาสเซไคเป็นข้อเสนอแสดงความต้องการของฝรั่งเศส ถึงรายงานของพระยาสุริยานุวัตร ความว่า

* ปี ค.ศ. 1899 - 1900 และในปี ค.ศ. 1902.

¹ Manich Jumsai History of Thailand & Cambodia p. 186.

² Lawrence, Palmer Briggs Op. cit., p. 447.

"ข้อ 4 ฝรั่งเศสอ้างสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษในปี 1899 ว่า โดยที่ฝรั่งเศสจะคลุมผลประโยชน์ให้เสมอกัน ในการปกครองคนในบังคับของเราในกรุงสยาม ฝรั่งเศสขอให้เลิกอ้างขอสัญญาเก่าแก่ทั้งปวง ที่เกี่ยวข้องกับคนเขมรโดยสิ้นเชิง แปลว่าจะเอาคนเขมรกลับคืนไว้ในอำนาจศาลของเขาให้จงได้ ขอสัญญาปี 1899 นั้น เป็นหลักฐานสำคัญของเขมรอยู่ ถ้าคลุมเอาคนเขมรไว้ในบังคับฝรั่งเศส ย่อมหลังขึ้นไปทั้งแก๊ซ ปุณณิศา ซึ่งโคเขมาอยู่ในกรุงสยามตั้งแต่ปี 1867 เมื่อเมืองเขมรเป็นของฝรั่งเศสแบบเดียวกันกับที่พม่าโคเป็นของอังกฤษแล้ว เราไม่ควรจะยอมเป็นอันขาด เมื่อถึงกับขึ้นจริง ๆ จะยอมโคแต่ในการกฎหมาย คือ จะนับให้คนเขมรเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไปตั้งแต่วันรหัสสัญญาใหม่เท่านั้น คนที่เขามาแตกคนโคอยู่ในบังคับไทย

จะขอเงินที่อยู่ในกรุงสยาม และที่ทำการค้าขายอยู่ในอินโดไชนานั้น เขายู่ในบังคับฝรั่งเศสเสียด้วย ชนนี้ยอมไม่ได้เป็นอันขาด"¹

แสดงให้เห็นว่า ฝรั่งเศสต้องการคนเขมร คนจีนไปอยู่ให้อำนาจอฝรั่งเศส และต้องการโคสิทธิเช่นเดียวกับที่อังกฤษโคในปี ค.ศ. 1899 (สิทธิในส่วนที่เกี่ยวกับคนในบังคับ) นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังขอเลิกการตรวจสอบราษฎรคนในบังคับฝรั่งเศส ข้อเสนอดังกล่าวนี้นี้ ได้รับการปฏิเสธจากฝ่ายไทยอย่างแข็งขัน กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ โคทรงมีบันทึกถึงพระยาสุริยานุวัตร 2 ฉบับ เพื่อเป็นการช่วยให้พระยาสุริยานุวัตร ทูลประจําฝรั่งเศส เข้าใจปัญหาคนในบังคับโคชัดเจนยิ่งขึ้น และเพื่อสะดวกในการเจรจาโคตอบกับฝ่ายฝรั่งเศส

บันทึกฉบับแรก แสดงความเห็นถึงเรื่องที่ฝรั่งเศสต้องการโคผลประโยชน์เกี่ยวกับคนในบังคับอังกฤษ ความว่า

"...ฝ่ายไทยมีความเต็มใจที่จะให้ผลประโยชน์เหมือนกัน (กับอังกฤษ) ทุกอย่างแล้ว เว้นแต่ในเหตุการณ์จำเป็นต้องแปลกกัน คือ ในเวลากำหนดขอเมืองนั้น ๆ เป็นเมืองขึ้นต่ออังกฤษเมื่อใด ก็จะต้องใช้เวลาที่เมืองนั้น ๆ ขึ้นต่ออังกฤษเหมือนกันเท่านั้น จึงจะถูกต้องชอบธรรมเนียมที่เป็นไปในกฎหมายแห่งนานาประเทศ...."²

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ—พระยาสุริยานุวัตร มิถุนายน ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

² หจข, เอกสาร ร. 5, 19/7 ที่ 157/1659 พระยาสุริยานุวัตร — กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 30 ตุลาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

อีกฉบับหนึ่งเป็น "ความเห็นเรื่องเขมรในบังคับฝรั่งเศส" ซึ่งได้แยกแยะชนิดของ
ชาวเขมรประเภทต่าง ๆ อย่างละเอียด และมีใจความยาวมาก แต่เนื่องจากว่าข้อความดังกล่าว
นั้นมีความสำคัญ เพราะเกี่ยวข้องกับชาวเขมรในมณฑลบูรพาด้วย ดังนั้นจึงเห็นสมควรที่จะนำข้อ
ความเหล่านั้นมาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย จึงมีใจความดังต่อไปนี้

"(๑) เขมรที่มีอยู่ในกรุงสยาม ต่างกันเป็นหลายพวก จำแนกได้ดังนี้
คือ

จำพวกที่ 1 เขมรที่เป็นชาวสยามแท้ เรียกในราชการว่า "เขมร
ปากดง" เป็นราษฎรเมืองสุรินทร์ ถึงชะ ชุขันธ์ในมณฑลอีสาน และในพื้นที่เมือง
มณฑลนครราชสีมาบ้าง เขมรพื้นเมืองมณฑลบูรพา เป็นชาติเขมรกำพูชา แตก
ได้ในจำพวกนี้

จำพวกที่ 2 เขมรเก่าเป็นชาวกำพูชา แรกอพยพเข้ามาในกรุง
สยาม แต่แผนดินตากบวง (สมัยกรุงธนบุรี) ในรัชกาลที่ 1 บ้าง พวกนี้อยู่ใน
มณฑลราชบุรีโดยมาก

จำพวกที่ 3 เขมรกลาง เป็นชาวกำพูชา อพยพเข้ามาอยู่ใน
รัชกาลที่ 3 พวกนี้อยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลปราจีนโดยมาก

จำพวกที่ 4 เขมรใหม่เป็นชาวกำพูชา เข้ามาตั้งแคว้นกัมพูชา
1858 ต่อมาจนทุกวันนี้ คนจำพวกนี้ในมณฑลอื่น ๆ ไม่สู้มีเท่าใดนัก มีมากแต่ใน
มณฑลบูรพา คือ เมืองพระตะบองเป็นต้น หัวเมืองเหล่านี้แต่ก่อนพลเมืองมีน้อย
พากันอพยพเข้ามาอยู่ในแขวงเมืองพระตะบอง เลี้ยมราฐ มากขึ้นทุกที เมือง
เหล่านี้จึงเจริญขึ้นจนทุกวันนี้ ที่เมืองประจันตคีรีเขตร และเมืองตราดก็มี เขมร
พวกนี้อพยพมาอยู่บ้าง แต่ไม่สู้มากเหมือนมณฑลบูรพา ตามประมาณที่ใดทราบใน
เร็ว ๆ นี้ ดูเหมือนราษฎรในพื้นที่เมืองพระตะบองทุกวันนี้ จะเป็นคนจำพวกนี้มากกว่า
คนเดิมในพื้นที่เมืองเสียอีก

(2) สังเกตดูเสียงฝรั่งเศส ในการโต้เถียงเรื่องเขตแดนใน
กรุงเทพฯ ก็คือ หรือที่พูดกันในการประชุมสัญญาที่ใด ดูท่าฝรั่งเศสจะถือว่า เขมร
สมควรจะคงอยู่ในบังคับฝรั่งเศส เพราะเป็นชาติเขมร หากกำหนดความมีที่
ออกจากเมืองกำพูชา เมืองลาว และญวนไป ขอนพระยาสุริยานุวัตรก็ได้สั่งเกต
ป้องกันไว้แล้ว ที่เอาความชอบมากล่าวขึ้นไว้ในที่นี้ เพราะเห็นว่าถ้าเราจะคง
ปกครองญวนฝรั่งเศส ต่อไปในเรื่องเขมร ฝรั่งเศสคงจะคิดคงไปทั้งชาติ เป็นข้อ
ที่เราจะต้องระวังอยู่เสมอ

(3) หนังสือสัญญา 1867 ข้อ 5 ซึ่งว่าด้วยเขมนั้น ตามความในสัญญาภาษาไทยว่า

ก) ไทยจะไม่ล่วงเข้าไปในเขตเขมร เขมรจะไม่ล่วงเข้ามาในเขตแดนไทย

ข) คนฝ่ายไทยฝ่ายเขมรจะไปค้าขาย แลอาศัยไปมาถึงกันโดยดีก็ได้

ค) ถ้าคนอยู่ในบังคับไทยทำผิดกฎหมายที่เมืองเขมร เจ้าพนักงานเขมรจะทำโทษโดยยุติธรรม ตามกฎหมายฝ่ายเขมร ถ้าคนอยู่ในบังคับเขมรทำผิดกฎหมายในที่เมืองไทย เจ้าพนักงานไทยจะทำโทษตามกฎหมายไทยโดยยุติธรรมดังนี้

ตามความในสัญญา (ฉบับภาษาอังกฤษซึ่งแปลตรงจาก ภาษาฝรั่งเศส) ว่า

ก) ไทยจะงดเว้นจากการบุกรุกเข้าไปในแผ่นดินเขมร ฝ่ายเขมรจะงดเว้นจากการบุกรุกเข้ามาในแผ่นดินสยามเหมือนกัน

ข) แต่ผู้ค้าในกรุงทั้งสอง จะมีความชอบธรรมที่จะไปมาได้โดยสะดวกที่จะค้าขายหรือที่จะอยู่โดยปกติได้ในแผ่นดินนั้น ๆ

ค) ถ้าคนในบังคับสยามกระทำความผิด Crime หรือกระทำความผิด Offence ใดๆ ในแผ่นดินเขมร รัฐบาลจะชำระและลงอาญาแก่คนเหล่านั้นโดยยุติธรรม ตามกฎหมายของเมืองนั้น ถ้าคนในบังคับเขมรกระทำความผิดหรือกระทำความผิดในแผ่นดินสยามรัฐบาล สยามก็จะชำระและลงอาญา โดยยุติธรรมตามกฎหมายของเมืองไทยเหมือนกัน

สัญญาข้อนี้ ฉบับภาษาไทยกับฉบับภาษาฝรั่งเศสความผิดกัน หรือทำให้เข้าใจผิดกันในตอน (ค) ภาษาไทยทำให้เข้าใจว่า เขมรอยู่ในอำนาจศาลไทย ทั้งความอาญาและความแพ่ง แต่ฝ่ายภาษาฝรั่งเศสของเขาใจว่า เขมรอยู่ในอำนาจศาลไทย แต่ความอาญาเท่านั้นที่เป็นมาตั้งแต่ทำหนังสือสัญญานี้ โฉมกระทำมาตามความเข้าใจในภาษาไทย คือ ศาลไทยชำระว่ากล่าวพวกเขมรในบังคับฝรั่งเศสสมำทั้งในความอาญาและความแพ่ง ยังไม่เคยได้ยินว่าเขมร หรือแม่แต่ฝรั่งเศสใครองค์ใดคนอำนาจศาลไทยในชั้นเลย

แม้จะเกิดเหตุเถียงกันขึ้นด้วย ความในสัญญาที่คลาดกับอยู่ในข้อนี้ ก็มีควมในข้อ 8 แห่งสัญญานี้เองอยู่ว่า

"หนังสือสัญญานี้ เขียนเป็นอักษรไทย อักษรฝรั่งเศสถูกต้องกันใช้ได้เหมือนกัน" ดังนี้ พอมีทางที่จะโต้เถียงได้อยูบ้าง

แต่อย่างไรก็ตามที่สัญญาตามทางในภาษาไทยเข้ามาได้โดยสะดวกเพราะ
เราขอมิให้เขมรได้รับความปกครอง แลความยุติธรรมเหมือนกับคนไทยทุก ๆ
อย่าง ศาลไทยไม่รับฟ้อง ท่องไซเขมรส่งฟ้องมาทางกงสุลตามสัญญาอย่างคุณใน
บังคับทางประเทศพวกอื่น ๆ เขมรก็จะได้รับความลำบากเดือดร้อนมากอยู่ ฝ่าย
คนเราก็จะได้รับความลำบากเหมือนกัน เพราะเขมรเป็นจำเลย ความแพ่งก็จะ
ต้องเข้ามาฟ้องฟ้องกันถึงศาลกงสุล จึงจะได้รับความยุติธรรม

การต่อไปแม้จะคงตามสัญญาเดิม แต่หากว่าจะต้องให้การเป็นไปตาม
ทวิหนังสือสัญญา 1867 ส่วนภาษาฝรั่งเศส อาจจะเกิดความลำบากได้คงว่า
มาแล้ว จึงเห็นว่าถ้าหากว่าจะต้องเปลี่ยนความในสัญญา ข้อ 5 นี้ เลิกเสียทั้งข้อ
ที่เดียว ก็กว่าแก้ไขแก้ตอน (ค) ความที่ว่าควยอำนาจศาล เพราะถ้าเลิกเสีย
ทั้งฝ่ายประโยชน์และประโยชน์ของเขา ถ้าเราต้องยอมยกอำนาจศาลให้กงสุล
เราก็ขึ้นอำนาจที่จะข้อหาที่กิน และที่จะเที่ยวอยู่ที่ไหน ๆ ได้ตามอำเภอใจนั้นมา
เสียได้ วัคคิแลเปลี่ยนกันต่อไปภายหน้า คงความคิดที่เราจะทำกับชาติอื่น

(4) ถ้าหากว่าเราจะคงทำสัญญากับฝรั่งเศส ยอมยกเลิกสัญญา
1867 ข้อ 5 ที่ว่าควยเขมร คือยอมถือว่าเขมรเหมือนกันกับลาวและญวน
เช่นนั้น เขมรพื้นเมืองจำพวกที่ 1 เขมรเก่าจำพวกที่ 2 และเขมรกลาง
จำพวกที่ 3 ซึ่งอพยพเข้ามาจนมี 1858 ยอมไม่เกี่ยวกับสัญญา คงเกี่ยว
แก่เขมรใหม่จำพวกที่ 4 ถ้าเป็นเช่นนั้น เขมรที่ฝรั่งเศสได้จดทะเบียนไว้ใน
กรุงเทพฯ เช่น พวกอาญาจามเป็นต้น อันเป็นจำพวกที่ 3 จะต้องออกจาก
ทะเบียนโดยมาก ถ้าฝรั่งเศสยอมทำตามสัญญาโดยสุจริต ในข้อนี้เราไม่เสียเปรียบ
อันใดในทีโลก เพราะเขมรจำพวกที่ 4 ไม่มีกี่มากนัก ที่เราจะเสียเปรียบมากนัก
ในนครหลวงพนา เช่น เมืองพระตะบอง พลเมืองจะเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไปทุก
ครึ่งเมือง และจะหวังใจไม่ไคเลียวา เขมรเหล่านั้นจะไม่ยินยอมในบังคับฝรั่งเศส
เพราะถึงฝรั่งเศส (หรืออังกฤษ และชาติใดใด) จะบังคับกักขังคนตะวันออก เมื่ออยู่
ในเมืองของเขาเองเพียงไร เมื่อเขามาอยู่ในเมืองนี้ กงสุลยอมยกย่องสูงเสริมทรง
กันขาม คือไม่ยอมให้เสียสว หรือรับราชการอันใดแก่เรา และยังตั้งใจให้อำนาจชว
เหลือล้ำเอียงให้แก่คนในบังคับควยประการต่าง ๆ เป็นอันมาก ที่คนนิยมเขามาอยู่ใน
บังคับทางประเทศก็เพราะเหตุนี้ ยากที่เราจะแก้ไขควยกระบวนเกลี้ยกล่อมเอาใจ
ประการใดใด เพราะตามสัญญากับนานาประเทศอย่าง เอกสตราเตอร์เรียล ลีตี
ทำให้เราเป็นเจ้าของบ้านยอมให้เขาเข้ามาอาศัยอยู่ทั้ง นาย บาว แลแลหม่น
เราบังคับของสัญญาว่า เขาจะไม่ต้องทำการงานบ้านเรือนควย เมื่อเป็นเช่นนั้น

นายบมก็คอยเก็บจกัณไมให้คนของมณฑลหาสารฐาน เราจะไปเกลี้ยกล่อมมัน
อย่างไร ว่าโดยขอตาแก่ไขสัญญาเรื่องเขมรให้เขมรเหมือนกับลาวและญวน
ความลำบากสำคัญจะเกิดแต่ในมณฑลบูรพา คือ เมืองพระตะบองจะปกครอง
เอาไว้ในอำนาจเรายืดยาวไกลโดยยาก

เพราะฉะนั้นถ้าจะตองแก่ไขสัญญาเรื่องเขมร ควรเราจะพากเพียร
ที่จะขยายขอความไว้สำหรับเมืองพระตะบอง คือ ฝ่ายเรายอมให้เขมรในหัวเมือง
ขึ้นฝรั่งเศสไปมา แลรับประโยชน์เหมือนกับคนไทย คอยประการทั้งปวงในที่นั้น
แลฝ่ายเรายอมให้ทุนเหล่านั้น เป็นความกันเิงในศาลไทย ทำนองศาลทางประเทศ
เขมรใหม่ (แต่อย่าให้กงสุลถอนความไค) เป็นคน....¹ (ขีดเส้นโดยผู้เขียน)

บันทึกความเห็นทั้ง 2 ฉบับนี้ แสดงให้เห็นว่าไทยรู้เท่าทันแผนการของฝรั่งเศส เพราะ
ถึงแม้ว่าไทยเต็มใจที่จะให้ฝรั่งเศสได้รับผลประโยชน์นี้เหมือนกับอังกฤษ แต่ก็ต้องมีข้อแม้
แตกต่างกันออกไป จะไม่ให้เหมือนกับอังกฤษทั้งหมด ส่วนความเห็นเรื่องเขมรในบังคับฝรั่งเศส
นั้น เป็นคำชี้แจงรายละเอียด เพื่อที่พระยาสุริยานุวัตรจะได้นำไปกล่าวอ้างในการเจรจากับ
ฝรั่งเศสได้ การแบ่งแยกจำพวกของคนเขมร การเน้นถึงคนเขมรในมณฑลบูรพา และการ
อ้างอิงถึงหนังสือสัญญา ฉบับ ค.ศ. 1867 นั้นเป็นการยืนยันเจตนาของไทยว่า ยอมได้เพียงคน
เขมรที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทย หลังวันให้สัตยาบันสนธิสัญญานี้เท่านั้น ขึ้นศาลฝรั่งเศส แต่
สำหรับคนเขมรที่เข้ามาก่อนเวลากังกล่าว ต้องขึ้นศาลไทย²

6.2.2 เรื่องอำนาจศาล

ฝ่ายฝรั่งเศสไคยื่นข้อเสนอว่า

¹กองบรรณสาร, ก.ต., แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ -
พระยาสุริยานุวัตร มิถุนายน ร.ศ. 122.

²พจน, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/7 ที่ 157/1659 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรประการ วันที่ 30 ตุลาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1903)

"...1) ในคดีอาญา คนในบังคับฝรั่งเศสอยู่ในอำนาจศาลฝรั่งเศส
ทั้งหมด

2) ในคดีแพ่ง ถ้าคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลย ให้ชั้นศาล
ต่างประเทศที่กรุงเทพฯ (International Court of Thailand)

3) ยกเว้นในกรณีที่ คดีเกิดในเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน
ไม่ว่าคดีแพ่งคดีอาญา ให้ชั้นศาลต่างประเทศที่เชียงใหม่ แต่ถ้าวินิจฉัยกับ
ฝรั่งเศสเป็นจำเลย กองตุลาการฝรั่งเศสมีสิทธิถอนคดีไปชั้นศาลกงสุลใด แต่ของ
กระทำก่อนคดีจะอุทธรณ์ไปยังศาลต่างประเทศที่กรุงเทพฯ..."¹

ข้อเสนอดังกล่าวนี้น่าเหมือนกับสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษในปี ค.ศ. 1889 ผ่านไทยจึง
ไม่ปฏิเสธ

6/2.3 ผลของการเจรจา

การเจรจาเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้ยุติลงเมื่อ
ทั้ง 2 ฝ่ายลงนามในสนธิสัญญาในวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) และ
เรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสปรากฏอยู่ในข้อ 10, 11, 12 และ 13 ของสนธิสัญญาดังกล่าว
ซึ่งมีใจความดังนี้คือ

ข้อ 10 รัฐบาลไทยยอมรับมาตริการว่า คนในบังคับฝรั่งเศสที่จดทะเบียน
ไว้แล้ว ซึ่งตกจนจนถึงวันลงนามในสัญญา ยกเว้นคนที่รัฐบาลทั้งสองเห็นความจ
ทะเบียนไว้ "โดยเหตุที่ไม่สมควร"

ข้อ 11 ชาวเอเชียที่เกิดในดินแดนที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศส รวมถึงบุตร
คนเหล่านี้ ถือว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส

ข้อ 12 ถ้าคนไทยกับคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นความกัน คดีอาญา :
คนในบังคับฝรั่งเศส จะอยู่ในอำนาจศาลฝรั่งเศส คดีแพ่ง : ถ้าคนในบังคับ
ฝรั่งเศสเป็นจำเลย ให้ศาลที่ขึ้นศาลฝรั่งเศส ถ้าคนไทยเป็นจำเลยให้ศาลที่ขึ้น
ศาลไทย สำหรับพิจารณาความต่างประเทศที่กรุงเทพฯ

ในกรณีที่เกิดคดีขึ้นในเขตพรมแดน (เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน และ
น่าน) ทั้งคดีแพ่งและอาญา คนในบังคับฝรั่งเศสต้องขึ้นศาลไทย สำหรับพิจารณา

¹ หจข. เอกสาร ร. 5, ๘ 19/9 Tel. No. 11893 H.E. Phya Suriya -
th
H.R.H. Devawongse 30 January 1904.

ความต่างประเทศที่เชียงใหม่ แยกส่งหรือตัวแทนกงสุลจะเข้าไปแจ้งทั้งที่ทาง
ใดทุกอย่าง ถ้าคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลย กงสุลมีสิทธิถอนคดีไปขึ้นศาล
ฝรั่งเศสได้

การอุทธรณ์คดีจากศาลต่างประเทศทั้งสอง ให้อุทธรณ์ที่ศาลอุทธรณ์
กรุงเทพฯ

ข้อ 13 ถ้ารัฐบาลไทยให้สิทธิในเรื่องคนในบังคับต่างประเทศแก่
ชาติใด ต้องให้สิทธิแก่ฝรั่งเศสด้วย¹

กล่าวโดยสรุปแล้ว อนุสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 ในเรื่องคนใน
บังคับฝรั่งเศสนั้น ส่วนใหญ่เหมือนกับสนธิสัญญาฉบับวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1902 ที่ออตโตแมน
คุณสมบัติของคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งกล่าวไว้ตรงกันว่า คนในบังคับฝรั่งเศสคือ คนที่เกิดในดินแดน
ที่อยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศส และรวมไปถึงบุตรของคนเหล่านี้ ซึ่งในข้อนี้ไทยได้ประโยชน์มาก
เพราะเท่ากับจำกัดจำนวนคนในบังคับฝรั่งเศสไปในตัว แต่เรื่องอำนาจศาลนั้น ถ้าดูอย่างผิวเผิน
แล้ว เหมือนกันว่าไทยได้เปรียบ ที่เอาคนในบังคับฝรั่งเศสมาขึ้นศาลไทย สำหรับพิจารณาความ
ต่างประเทศได้ แต่ถ้าพิจารณาโดยละเอียดแล้วจะเห็นว่าไทยไม่ได้เปรียบแต่ประการใด เพราะ
เหตุที่ว่า

ก. ในมณฑลพายัพ แม้คนในบังคับฝรั่งเศสจะขึ้นศาลต่างประเทศ ซึ่งถือว่า
เป็นศาลไทย แยกส่งฝรั่งเศสจะถอนคดีไปขึ้นศาลกงสุลเมื่อใดก็ได้ ถ้าจำเลยเป็นคนในบังคับ
ฝรั่งเศส และศาลกงสุลจะตัดสินอย่างไร ฝ่ายไทยไม่มีสิทธิทักท้วงแต่ประการใด

ข. นอกจากมณฑลดังกล่าว สำหรับคดีอื่นๆ คนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นศาลกงสุล
ไม่ต้องขึ้นศาลไทยแต่ประการใด ส่วนคดีแพ่ง ศาลต่างประเทศจะเป็นผู้พิจารณาคัดสินคดีได้เฉพาะ
กรณีที่คนไทยเป็นจำเลยเท่านั้น ถ้าคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลย ต้องนำคดีขึ้นศาลกงสุลเท่านั้น

จะเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่า จะมีศาลต่างประเทศขึ้นสำหรับว่าความคนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นที่
มณฑลพายัพ แต่กฎหมายก็ยังเปิดช่องให้อำนาจกงสุลเรียกคดีกลับคืนไปตัดสินได้ตามความชอบใจของ

¹ พระยาราชเสนา ล.ก. หน้า 46 - 55.

ตนเอง ส่วนชนชั้นอื่น ๆ ที่ยังไม่มีศาลทางประเทศนั้น เมื่อคนในบังคับฝรั่งเศสเกิดก็ความคับ
จะต้องแยกกันไปตัดสินยังศาลทาง ๆ ตามชนชั้นของคนที่เกิด ทำให้เกิดความสับสน จำบากในการ
ถอนคดีไปมา และเป็นผลให้การพิจารณาตัดสินเป็นไปด้วยความล่าช้า ไม่ยุติธรรมเท่าที่ควร ดังนั้น
ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส ทางด้านอำนาจศาล และการพิพากษาพิจารณาคดีความต่าง ๆ ยัง
บกพร่องอยู่มาก ก่อให้เกิดความยุ่งยาก และเป็นปัญหากับไทยตลอดมา เพราะฝรั่งเศสเป็นฝ่าย
ได้เปรียบทางด้านนี้มาก ปัญหานี้เป็นผลทำให้ไทยต้องเปิดการเจรจากับฝรั่งเศสอย่างเป็นทางการ
อีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907) เพื่อแก้ไขการใช้อำนาจศาล และการตัดสินคดีของ
คนในบังคับฝรั่งเศสเสียใหม่ให้ถูกต้อง

6.3 ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสที่เกิดขึ้นในมณฑลบูรพา

ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นปัญหาสำคัญที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากและหนักใจแก่
พระยาตากสินฯ อยู่ตลอดเวลา เพราะนอกจากกงสุลฝรั่งเศสจะใช้คนในบังคับฝรั่งเศสเป็นเครื่องมือ
ในการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสแล้ว ยังปรากฏว่ามีคนสมัครเข้าอยู่ในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก
ซึ่งทำให้เกิดปัญหาทางการปกครองตามมา

เนื่องจากคนในบังคับฝรั่งเศส ได้รับความปกป้องคุ้มกันจากกงสุลฝรั่งเศส และอยู่
นอกเหนือจากอำนาจศาลไทย ดังนั้น พวกทาส ลูกหนี้ และผู้ร้ายซึ่งทำความผิดต้องขึ้นศาลไทย
ตามกฎหมายไทย จึงมักจะไปขอร้องทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เพื่อจะได้พ้นจากอำนาจ
ศาลไทย ปัญหานี้ทำให้เกิดการโต้เถียง และเป็นปัญหาทางการปกครอง เพราะไทยไม่สามารถ
ที่จะจัดการอะไรได้

6.3.1 การจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศส

กงสุลฝรั่งเศสรับจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศสอย่างกว้างขวางไม่เลือกหน้า
ว่าชาติใด ภาษาใด จักโดยไม่ได้อธิบายว่าเป็นชาติใด บังคับใดมาก่อน บางครั้งก็ออกหนังสือ
ประจำตัวให้โดยที่ให้ผู้ไปขอร้องกรอชื่อลงในหนังสือประจำตัวเอง ด้วยจุดประสงค์เพื่อจะขยาย
อำนาจของฝรั่งเศสในมณฑลบูรพานั้นเอง ตัวอย่างเช่น กรณี "นายเหลิง" ลูกหนี้ของกำนัน หนีเข้า
หางกงสุล "นายเหลิง" เป็นบุตรนายสิน คนแขวงเมืองนครราชสีมา เมื่อเจ้าหนี้ยและบิดาตามไป

ต่อมา "นายเหลิง" แกล้งตอบว่า เกิดที่พนมเปญ ไม่ยอมพูดภาษาไทย และไม่ยอมรับว่าเป็นบุตรนายสิน แต่เมื่อมีคำอ้างญาติพี่น้อง กำหนดผู้ใหญ่นาน หมอคำแย เป็นพยานยืนยันว่าเป็นบุตรจริง กงสุลก็ยังไม่วอนมอบตัวให้¹ แสดงให้เห็นว่า กงสุลฝรั่งเศสรับจดทะเบียนคนในบังคับไทยแท้ ๆ ซึ่งผิดจากสัญญาที่ว่า คนในบังคับฝรั่งเศสคือคนที่เกิดในดินแดนที่อยู่ในอำนาจฝรั่งเศส

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ กรณี "จีนเลวัน" คนชาติจีน ซึ่งเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตลพบุรีมานานแล้ว และเสียเงินค่าราชการเป็นประจำทุกปี มีราษฎรรายชื่ออยู่ในบังคับไทย แต่ กงสุลฝรั่งเศสเมืองพระตะบองก็ได้อ้างว่า เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสด้วย เมื่อจีนเลวันทำผิด กงสุลจึงได้มีจดหมายแจ้งให้พระยาตากษรฯ ส่งตัวไปให้กงสุล แต่พระยาตากษรฯ ไม่ยอมส่งไปให้ แสดงให้เห็นว่าจีนเลวัน ซึ่งเป็นคนในบังคับไทยอยู่เดิม เมื่อไปขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสก็ยินยอม โดยไม่ไต่สวนถามให้แน่ชัด หรืออาจจะยอมรับทั้ง ๆ ที่รู้ว่าเป็นคนในบังคับไทยแต่เดิม สำหรับฝ่ายตัวจีนเลวันเอง ไปขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสก็เพื่อตั้งใจที่จะคดโกง หวังจะเอาตัวรอดทั้ง 2 ฝ่าย ถึงความเห็นของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ มีใจความว่า

....จีนเหลงหรือจีนเลวันคนนี้ อยู่ในจำพวกคนที่ทำเป็นมกสองหัว กล่าวคือ ไปขอจดทะเบียน เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไว้เจียบ ๆ เพื่อตาเกิดลำบากขึ้นกับเรา ก็จะต้องเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส นี่หากมันเกิดลำบากขึ้นกับฝรั่งเศส มันจึงอาจคนว่าเป็นคนของเรา ให้ส่งตัวมันไปให้กงสุลฝรั่งเศสให้มันเสียเสียสักทีดีกว่า จะได้ไปเป็นตัวอย่างแก่คนอื่นว่า การไปจดทะเบียนทำเป็นคน 2 หัวนั้น มีโทษอยู่บ้าง ดังนั้น...."²

รัฐบาลรู้เท่าทันพฤติการณ์ของจีนเลวันว่า ตั้งใจจะหาผลประโยชน์ใส่ตัวจากทั้งสองฝ่าย ดังนั้นจึงต้องการจะทำโทษเพื่อไม่ให้คนอื่นเอาแบบอย่าง โดยการส่งตัวไปให้กงสุลฝรั่งเศส ลงโทษ

¹ หจร. เอกสาร ร. 5. ฝ 31/30 ที่ 101 พระยาตากษรธรรณิทร์ - พระยาศรีสุนทรเทพ วันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ. 123.

² หจร. เอกสาร ร. 5. ฝ 20/18 ที่ 16 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - พระยาตากษรธรรณิทร์ วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 123.

เพื่อจะได้เห็นผลลบล แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า กองสุลต่านเสด็จจัดการลงโทษหรือไม่ประการใด
อย่างไรก็ตามเหตุการณ์ผ่านของกงกัลาวนี้ ก็เป็นผลทำให้ไทยกับฝรั่งเศสต้องมีเรื่องบาดหมางและ
โต้เถียงกันอยู่บ่อยครั้งด้วยกัน

นอกจากวิธีการดังกล่าวแล้ว กองสุลต่านเสด็จยังได้พยายามโฆษณาชักจูงราษฎรไทยไป
จกทะเบียนเป็นชนในบังคับฝรั่งเศสให้มาก เพื่อต้องการจะหาสมัครพรรคพวก สะดวกในการขยาย
อำนาจ ตัวอย่างเช่น ส่งพรรคพวกของตนออกไปเกลี้ยกล่อมพวกลาวในเขตผลปราชินบุรี ให้ไปรับ
หนังสือเป็นชนในบังคับฝรั่งเศส ดังคำกราบทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า

“...เวลานี้รัฐบาลกำลังจับคนเข้าเป็นทาส โดยไม่เลือกหน้า
แต่ถ้าใครมีหนังสือสำหรับตัวเป็นชนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว หนังสือนั้นคุ้มกัน
ให้ไม่เข้าเป็นทาสได้ และทั้งไม่ต้องเสียภาษีอากรอย่างใดไม่...”¹

การโฆษณาดังกล่าวนี้ได้ผลมาก ทำให้ราษฎรพากันเชื่อ และรีบพากันมาขอรับหนังสือ
สำหรับตัว รัฐบาลต้องชี้แจงให้ทราบว่าไม่เป็นความจริง พร้อมทั้งได้ชี้แจงให้ฝ่ายฝรั่งเศสทราบว่า
ตั้งแต่เมืองศรีโสภณออกไป ราษฎรส่วนใหญ่เป็นเขมร และตามสัญญาข้อ 5 ปี ค.ศ. 1856
มีใจความว่า เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐคงอยู่เป็นของไทย แม้แต่คนเขมรเมืองพนมเปญ
หรือเมืองอื่น ๆ ซึ่งขึ้นแก่ฝรั่งเศส ถ้าเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต ต้องอยู่ในบังคับกฎหมายไทย
การที่กองสุลต่านเสด็จทะเบียนเป็นชนในบังคับฝรั่งเศส โดยไม่เลือกหน้าดังนี้ แก่ไข้อยาก พระยา
คณาทรฯ ได้อุปมาเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า “...เพราะคนของเราเปรียบเสมือนปลา ไม่มีเผือกกับ
กลาง”² หมายความว่า ราษฎรมีอิสระในการขอจดทะเบียนเป็นชนในบังคับฝรั่งเศส โดยไม่มี
อะไรกีดขวาง และก็ไม่มีมาตรการอะไรที่จะไปห้ามปรามได้ แต่ไทยก็ชอบกเว้นว่า ถ้าราษฎร

¹ หจ. เอกสาร ร. 5. ๘ 15/12 ที่ 1363/5796 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ -
กรมขุนสมมตอมรินทร์ วันที่ 30 กันยายน ร.ศ. 123.

² หจ. เอกสาร ร. 5. ๘ 20/32 ที่ 1085/5817 พระยาศรีสุนทรเทพ - กรมขุน
สมมตอมรินทร์ วันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 123.

ที่ไม่รู้ ถูกหลอกลวงให้ไปรับหนังสือสำหรับตัวแล้ว จะไม่ทำโทษบุคคลเหล่านั้น เพราะเห็นว่า เป็นนโยบายของฝรั่งเศสที่พยายามทำให้ราษฎรเดือดร้อน บั่นป่วน และวิวาทกันเอง ดังนั้นรัฐบาล จึงได้ชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจว่า หนังสือสำหรับตัวที่ฝรั่งเศสจะออกให้ นั้น ไม่มีประโยชน์อันใด ถึงมีก็ไม่คุ้มภาษีอากร หรือสิ่งอื่น ๆ (ถึงมีก็ต้องเสียภาษีอากร) และรัฐบาลไทย ไม่ยอมรับหนังสือ ดังกล่าวว่าถูกต้อง

6.3.2 หนังสือเดินทาง

หนังสือเดินทางเป็นของใหม่สำหรับผู้คนแถบเอเชีย ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากที่ชาว ยุโรป เข้าปกครองดินแดนแถบนี้ คนคนเขมรในบังคับฝรั่งเศสจะเข้ามาในเขตเมืองพระตะบอง จะต้องหนังสือเดินทาง เมื่อมาถึงด่าน เจ้าหน้าที่รักษาด่านจะเปิดอ่านตรวจตราให้ถูกต้องแล้ว ทำหนังสือเปลี่ยนให้ถือเข้ามา ถ้าจะกลับออกไปนอกด่าน ก็คืนหนังสือเก่า เรียกเอาหนังสือที่เปลี่ยน ไว้แล้วปล่อยตัวออกไป ต่อมาผู้ที่ถือหนังสือของข้าหลวงฝรั่งเศส มักจะไม่แหวะให้ด่านตรวจ อ้างว่า มาถวายราชการ ด่านก็ไม่กล้าจัดการรุนแรงกลัวจะเกิดเหตุวิวาท ซึ่งผู้ที่ถือหนังสือข้าหลวงฝรั่งเศส ไปมานี้ มักจะมีโจรผู้ร้ายแอบปลอมไปมาคอย พระยาตากษาฯ จึงขอคำแนะนำเข้ามาทางกรุงเทพฯ ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ให้คำแนะนำว่า การแลกเปลี่ยนหนังสือเดินทางตามแบบเก่านี้ เหมืองวุ่นเกินไป ให้แก้ไขข้อบกพร่องเสียใหม่ว่า ผู้ที่เดินทางไปมาโดยอิสระส่วนตัวก็ดี หรือถือหนังสือ ข้าหลวงผู้ว่าราชการ การเมืองเมืองพระตะบองก็ดี หรือมาจากข้าหลวงฝรั่งเศสก็ดี ต้องแหวะที่ ด่าน ในหน้าด่านสลักหลัง ลงไว้ในหนังสือที่ถือมาว่า "ได้ตรวจตราถูกต้องแล้ว" จึงปล่อยให้ไปมา โดยสะดวก และห้ามไม่ให้เรียกค่าธรรมเนียมใด ๆ ถ้าเป็นคนอยู่ในหัวเมืองใดในพระราชอาณาเขต มีหนังสือเดินทางจากผู้ว่าราชการ เมืองหรือข้าหลวงใช้สอยในราชการก็ให้ข้าหลวงออกหนังสือเดินทาง ให้ เวลาวานข้าม ก็ให้เพียงแต่ให้ด่านตรวจตราสลักหลัง หนังสือดังกล่าว ไม่ต้องขอหนังสือ เดินทางจากเมืองที่อยู่ในระยะทางอีก และให้พระยาตากษาฯ เสนอแจ้งวิธีการตรวจตราหนังสือเดินทาง วิธีใหม่นี้ให้ข้าหลวงโพธิสัตว์ รับทราบด้วย¹

¹ ราช. เอกสาร ร. 5. ม 2.21 ก / 12 ที่ 192/4056 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ วันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 114.

6.3.3 ปัญหาชาวจีน

กงสุลฝรั่งเศสพยายามก่อความเดือดร้อนในหมู่พ่อค้าชาวจีน เพื่อจะได้รับ
จดทะเบียนอยู่ในบังคับฝรั่งเศส โดยการประกาศให้ชาวจีนตื่นตกใจว่า

๓.ก. ถ้าผู้ใดไปเมืองพนมเปญ โดยไม่มีหนังสือของมอญซิเออร์
ดูดยอง พนักงานภาษีชาวฝรั่งเศสจะเก็บภาษีมาก และถ้ามีเหตุการณสินค้า
ขาดเหลือก็จะจับใส่คุก และจะปรับเป็นเงินด้วย

ข. ถ้ารับหนังสือฉบับหนึ่งเป็นเงิน 30 บาทแล้วทางไปมา
จะสะดวกขึ้น กงสุลจะรับประกันความปลอดภัยทุกชนิด ไม่ให้ถูกข่มเหงจาก
ฝ่ายไทย หรือจากเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส!

จากคำประกาศดังกล่าวนี้ ฝรั่งเศสหวังว่า พ่อค้าชาวจีนจะต้องรีบพากันไปขอรับหนังสือ
คุ้มครองตัวเพื่อออกจากเกรงอำนาจฝรั่งเศสเป็นแน่ แต่รัฐบาลก็ได้แนะนำให้พระยาทหารฯ จัดการ
ป้องกันความยุ่งยากเหล่านั้นดังนี้คือ

1. ให้จกมาณูชาวจีนไว้เป็นหลักฐานถึงรายละเอียดดังนี้คือ ชื่อตัว ที่เกิด
ชื่อบิดา ที่เกิดของบิดา วัน เดือน ปี ที่เริ่มต้นเข้ามาค้าขายในเมืองพระตะบอง และให้ชาวจีน
เหล่านั้นลงชื่อกำกับไว้เป็นหลักฐาน จะได้โต้เถียงกับฝรั่งเศสได้เต็มที่ว่า จีนเหล่านั้นไม่ได้เกิด
ในดินแดนไทยปกครองฝรั่งเศส บิดาก็ไม่ได้เกิดในดินแดนไทยปกครองฝรั่งเศส และจีนนั้นก็ให้เข้า
มาอยู่ในอำนาจการปกครองของไทยนานแล้ว จะเปลี่ยนชาติไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ได้

2. ถ้าจีนคนใดจะออกไปค้าขายในเมืองเขมร เมืองญวน พระยาทหารฯ จะต้อง
มีจดหมายไปหากงสุลฝรั่งเศส แจ้งให้ทราบว่า ตามสนธิสัญญา ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ข้อ 7
คนทั้งสองฝ่ายไปมาถึงกัน ได้ด้วยหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานในที่นั้นที่จริงอยู่ แต่จีนคนนั้น
มีประสงค์จะออกไปค้าขายในเขตแดนฝรั่งเศส บางครั้งอาจจะไปถึงเมืองพนมเปญ เมืองไซ่ง่อน
ซึ่งอาจจะได้รับความลำบาก จึงขอให้กงสุลออกหนังสือเดินทางให้พ่อค้าจีนเหล่านั้นด้วย ถ้ากงสุล
ไม่ยอมออกหนังสือเดินทางให้ตามที่ตกลง แต่ให้คนจีนเหล่านั้นไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับแล้ว

ฝ่ายไทยจะมีสิทธิ์ว่ากล่าวได้เต็มที่¹

แผนการของฝรั่งเศสก็คือ ต้องการให้พ่อค้าจีน เคื่องร้าน ลำบากในการทำมาหากิน จะได้ออกไปอาศัยทำมาหากินนอกเขตมณฑลบูรพา ฝรั่งเศสจะได้มีพรรคพวกมากขึ้น สะทวกลงในการขยายอำนาจ เพราะฝรั่งเศสต้องการให้ชาวจีนทั้งหมดอยู่ในบังคับฝรั่งเศส ถึงกับทำพยานุวัติ ชาวจีน บุตรจีน หลานจีน ที่เกิดในเมืองญวน กับจีนที่มาจากเมืองจีน ซึ่งรับอำนาจจากห้างร้านในเมืองญวน ให้มาเปิดสาขาที่เมืองพระตะบอง² เรื่องการจดทะเบียนคนจีนเป็นคนในบังคับนี้ เป็นเรื่องที่มีการเจรจาต่อรองกันมาก

6.3.4 ขอตกลงเรื่องการควบคุมตัวคนในบังคับฝรั่งเศส

เนื่องจากมณฑลบูรพามีพรมแดนติดต่อกับประเทศเขมร จึงมีชาวเขมรในบังคับฝรั่งเศส วนไปมาที่เมืองพระตะบองจำนวนมาก บางครั้งก็ออกนายอำเภอหรือกำนัน อย่างถูกต้องเปิดเผย บางครั้งก็เที่ยวซุกซ่อนแอบสืบราชการ หรือสืบหาของกลางเช่น ช้าง เป็นเหตุให้เกิดการทะเลาะวิวาทกับฝรั่งเศสบ่อย ๆ รัฐบาลจึงได้จัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยออกประกาศให้กำนัน นายอำเภอ ราษฎร ให้ทราบทั่วกันว่า

" 1) ถ้าผู้คนจากเมืองใด เข้ามาอาศัยอยู่ในแขวง กำนัน อำเภอใด หรือเที่ยวซุกซ่อนแอบแฝงอยู่ตามบ้านเรือนใคร เจ้าลงบ้าน หรือผู้ที่มาอาศัย ต้องชี้แจงเรื่องราวให้กำนัน อำเภอในแขวงนั้นทราบว่า มาจากไหน ชุระอะไร จะพักอาศัยอยู่กี่วัน มีอาวุธอะไรมาบ้าง

2) ถ้าผู้ใดเข้ามาในเขตแขวง โดยไม่บอกกล่าวให้กำนัน อำเภอทราบแล้ว กำนันอำเภอมีสิทธิ์ที่จะจับตัวบุคคลนั้นส่งตัวเขาไปทำโทษที่เมืองพระตะบอง และเจ้าของที่พักก็ต้องไต่รับโทษด้วย อนึ่งให้กำนันอำเภอ คอยตรวจตราคนแปลกปลอม ถ้าเห็นผิดปกติให้จับส่งไปเมืองพระตะบอง³

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/21 โทรเลขที่ 45 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - พระยาศรีสุริยราชวรวิหาร วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 121.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/27 ที่ 1804/9267 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ วันที่ 28 พฤศจิกายน ค.ศ. 122.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 2.21 ก/12 ที่ 191/4054 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ วันที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. 114.

คำประกาศดังกล่าวนี้ ช่วยควบคุมคนในม้งคัมฝรั่งเศสให้รักถิ่นบ้าน สามารถตรวจสอบได้ว่า คนเหล่านั้นเข้ามามีวัตถุประสงค์อย่างไร ทำให้ป้องกันปัญหาของใจเราได้ด้วย แต่อย่างไรก็ตามปรากฏว่า ได้มีการจับกุมคนในม้งคัมฝรั่งเศสได้บ่อยครั้ง ด้วยข้อหาต่าง ๆ กัน ทำให้เกิดข้อโต้แย้งกับฝ่ายฝรั่งเศสมาก เกิดเรื่องวิวาทกันเป็นประจำ เพื่อแก้ปัญหายุ่งยากดังกล่าว รัฐบาลจึงได้ออกประกาศขอบังคับสำหรับการจับกุมตัวคนในม้งคัมฝรั่งเศส ดังต่อไปนี้

1) ถ้าจะจับตัวผู้หนึ่งผู้ใด ซึ่งเป็นความอาญา หรือความแพ่งคดี และเห็นว่ามิหนังสือสำหรับตัว หรือเขาได้บอกว่าเป็นคนในม้งคัมฝรั่งเศส ต้องแจ้งความไปให้กงสุลทราบในทันที และถ้ากงสุลขอให้ส่งตัวก็ส่งในทันที แม้ว่ามิหลักฐานอย่างคดีผู้หนึ่งผู้ใดอยู่ในม้งคัมฝรั่งเศส

2) ถ้าจับตัวและกงสุลขอให้ส่ง เพราะว่าเป็นคนในม้งคัมฝรั่งเศส แม้ว่าผู้จับมิได้หนังสือสำหรับตัว ควรที่จะมอบตัวผู้หนึ่งผู้ใดให้แก่กงสุล แม้ว่าผู้หนึ่งผู้ใดมิได้อยู่ในม้งคัมฝรั่งเศส

3) ถ้าผู้หนึ่งผู้นั้นอยู่ตามขอความในข้อ 10 - 11 ในหนังสือสัญญา กงสุลมีอำนาจที่จะขอตัวได้ แม้ว่าผู้หนึ่งผู้นั้นมิได้อยู่ในม้งคัมฝรั่งเศส แต่ผู้หนึ่งผู้ใดเกิดอยู่ในอาณาเขตฝรั่งเศส ต้องเป็นคนอยู่ในม้งคัมฝรั่งเศส ผู้นั้นจะมีความปรารถนาหรือไม่ ก็ต้องอยู่ในม้งคัมเหมือนกัน

4) ถ้าจะจับตัวผู้หนึ่งผู้ใด และเห็นว่ามิหลักฐานมั่นคงที่ผู้หนึ่งผู้นั้นอยู่ในม้งคัมไทย ควรที่จะมีหนังสือไปยังกงสุลในทันทีว่า คนที่ใดจับนั้น เป็นคนในม้งคัมฝ่ายไทย แต่มีน้ำใจที่จะปลุกชาตินิยมในชาติกำเนิดของผู้หนึ่งผู้นั้น และต้องการร่วมกันกับกงสุลในการเรื่องที่จะไต่สวนโดยความยุติธรรม ถ้าเห็นว่าไม่พอใจจึงให้มีโทรเลขชี้แจงไปยังกรุงเทพฯ ในการเรื่องนี้

5) อีกประการหนึ่งเป็นการสำคัญคือ (1) ไม่ต้องให้เป็นการซ้ำที่จะชี้แจงให้กงสุลทราบ (2) ถ้าผู้ที่จะจับมิหนังสือสำหรับตัว หรืออ้างว่าเป็นคนอยู่ในม้งคัมฝรั่งเศส ควรจะให้ผู้นั้นมีโอกาสแจ้งความต่อกงสุลของเขาได้ และอย่าให้ถูกขัง คุมขัง ก่อนที่จะตกลงกันในชาติกำเนิด แต่ต้องเข้าใจว่ามีอำนาจขังไว้ให้มั่นคงอย่าให้หลบหนีไปได้

6) ที่จะมอบตัวผู้หนึ่งผู้ใดให้แก่กงสุล ไม่ต้องเข้าใจว่า เลิกไม่ฟ้อง ผู้นั้นอยู่ในบังคับฝรั่งเศส ต้องฟ้องและชำระคดีกันในศาลกงสุลฝรั่งเศส ตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี การเป็นดังนี้ ถ้ามอบตัวให้แก่กงสุลแล้วจะฟ้องผู้นั้นเป็นความอาญา หรือความแพ่งก็ได้ในศาลกงสุลฝรั่งเศส.

ข้อตกลงดังกล่าวนี้ ทำให้การจับกุมตัวคนในบังคับฝรั่งเศสขึ้น เพราะได้กำหนดอำนาจ และหน้าที่ของทั้ง 2 ฝ่าย ขึ้นไว้เป็นหลักฐานแน่นอน ในการจับกุมบุคคลใด ทั้งกงสุลฝรั่งเศส และข้าราชการไทย จะต้องรับทราบและปฏิบัติตามข้อตกลง แต่เมื่อพิจารณาแล้ว จะเห็นว่า ฝ่ายไทยเสียเปรียบมาก เพราะในกรณีที่กงสุลขอให้ส่งตัวผู้ที่ถูกจับกุมให้แก่กงสุลโดยอ้างว่าเป็น คนในบังคับฝรั่งเศสนั้น ฝ่ายไทยจะต้องจัดส่งให้ทันที ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส หรือไม่

ท่าทีของฝรั่งเศสที่ต้องการจะเข้าครอบครองมณฑลบูรพา นั้น เริ่มเห็นเลือนลางตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) แล้ว ใจความในสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 112 ข้อ 3, 4 แสดงให้เห็นถึงเจตนาของฝรั่งเศสที่ต้องการจะวางรากฐานขยายอำนาจเข้ามาใน มณฑลบูรพา ซึ่งเริ่มตั้งแต่ห้ามไม่ให้ไทยมีกองทหารไว้รักษาความสงบในมณฑลนั้น กำหนดให้กินแดน กังกล่าวเป็นเขตปลอดภาษี ก็เพื่อที่ฝรั่งเศสจะได้ครอบงำผลประโยชน์ทางด้านการเศรษฐกิจ และก่อ เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้สะดวก ในเมื่อไทยไม่สามารถจะมีกำลังทหารไว้คานทานได้

ฝรั่งเศสได้เปิดเผยถึงความต้องการมณฑลบูรพาอย่างเป็นทางการครั้งแรกในการเจรจา ทำสนธิสัญญาฉบับปี ค.ศ. 1902 และจากนั้นเรื่อยมาก็ได้พยายามขยายอิทธิพลของตนเข้ามาด้วย วิธีการต่าง ๆ เท่าที่โอกาสจะอำนวยให้ การขยายอิทธิพลที่เห็นได้ชัดเจน และก่อให้เกิดปัญหา กระทั่งกระทั่งกันนั้นมี 2 ทางใหญ่ ๆ ด้วยกันคือ การใช้อำนาจกงสุล กับการขยายอิทธิพลโดยใช้การ เจริญทางการทูต กงสุลฝรั่งเศสประจำพระตะบองแต่ละคนมีนโยบายที่จะขยายอำนาจของฝรั่งเศส โดยใช้คนในบังคับฝรั่งเศสเป็นเครื่องมือสำคัญ นอกจาก 2 วิธีดังกล่าวแล้ว ฝรั่งเศสยังใช้วิธีการ

เกลี้ยกล่อมพระยาทหารธรรมิกราช เจ้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ให้เอาใจออกห่างจากไทย และไปเข้าเป็นพวกกับฝรั่งเศส แต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงหันมาขยายอิทธิพลโดยการใช้ข้อความในสนธิสัญญาเป็นเครื่องมือ "ครอบงำ" ซึ่งการกระทำต่าง ๆ เหล่านี้ ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมามากมาย อาทิเช่น ปัญหาขัดแย้งระหว่างกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองพระตะบอง กับพระยาทหารฯ ปัญหาผู้ร้ายชายแดน ปัญหาการสร้างทางรถไฟเข้ามาในดินแดนมณฑลบูรพา แลปัญหาที่สำคัญที่สุด และเป็นผลยึกเยื้อคือนาคือ ปัญหาคนในมณฑลกับฝรั่งเศส ซึ่งในการแก้ปัญหาประการหลังนี้ไทยจำต้องยอมยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนกับสิทธิของชาวเอเชียในมณฑลฝรั่งเศส

การเจรจาในการทำสนธิสัญญา พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

การเจรจาเพื่อลงนามในสนธิสัญญานับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 นั้น "ปัญหา มณฑลบูรพา" เป็นเพียงข้อแลกเปลี่ยนที่ฝรั่งเศสเรียกร้องเอาจากไทยกับการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองตราดและค่าน้ำยเท่านั้น ไม่ใช่ปัญหาที่ไทยกับฝรั่งเศสยกขึ้นมาเจรจากันโดยตรง แต่อย่างไรก็ตาม ไทยก็ทราบเจตนาเดิมของฝรั่งเศสเป็นอย่างดีว่า ฝรั่งเศสสนใจ และต้องการเข้าครอบครองมณฑลบูรพามาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 แล้ว แต่โอกาสยังไม่อำนวย จะเห็นได้ว่า ฝรั่งเศสเริ่มปูทางวางรากฐานที่จะขยายอำนาจของตนเข้ามาในมณฑลบูรพาตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

จากสนธิสัญญาปี พ.ศ. 2436 ข้อ 3, 4 มีผลทำให้มณฑลบูรพากลายเป็นเขตปลอดทหาร และปลอดภาษี ซึ่งไทยไม่สามารถตั้งกองทหารไว้รักษาความสงบได้ จึงทำให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม กระทบกระเทือนต่อการปกครองภายในของมณฑลบูรพามาก และในการเจรจาเพื่อตกลงแก้ไขปัญหาดังกล่าว ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในระยะต่อมา ฝรั่งเศสก็ได้เสนอข้อเรียกร้องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและพาดพิงถึงมณฑลบูรพาอยู่ตลอดเวลา จนในการเจรจาในปี ค.ศ. 1907 ไทยจึงเสนอยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับค่าน้ำย ตราด และสิทธิของชาวเอเชียในบังคับฝรั่งเศส

1. สาเหตุและความเป็นมาของการเจรจาเรื่องมณฑลบูรพา

1.1 การเจรจาในปี พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902)

1.1.1 ข้อเสนอของฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสมุ่งความสนใจมายังมณฑลบูรพอย่างเปิดเผยเป็นครั้งแรกในการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาในปี ค.ศ. 1902 โดยกล่าวหาว่าไทยทำผิดสัญญา ค.ศ. 1893 ข้อ 3, 4 ที่

ห้ามไม่ให้ไทยส่งทหารหรือมีป้อมค่ายใน 2 เมืองนี้ เพราะฝรั่งเศสต้องการให้เมืองพระตะบอง และเสียมราฐ มีการปกครองตนเอง และไม่ยอมให้ไทยยกทัพเข้ามาในทั้ง 2 เมือง ดังกล่าว ดังนั้นการที่ไทยจัดปฏิบัติการปกครอง ส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ไปปกครอง ปรับปรุง การเก็บภาษีอากรใหม่ขึ้นนั้น ถือว่าเป็นการละเมิดต่อข้อตกลงดังกล่าว ฝรั่งเศสจึงจำเป็นต้อง ผนวกเป็นของฝรั่งเศสเสีย ดังกล่าวอ้างของนายเคลาสเซว "พวกโกโลนีในเมืองฝรั่งเศส และข้างฝ่ายตะวันออกถือเอาว่า 2 เมืองนี้เป็นอาณานิคมของเขมร"¹ ซึ่งหมายความว่าเมือง พระตะบองและเมืองเสียมราฐเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ ราษฎรส่วนใหญ่เป็นชาวเขมร ดังนั้นควรจะ รวมอยู่กับประเทศเขมร เปรียบเหมือนกับเมืองอาณานิคมของฝรั่งเศสที่ตกไปเป็นของเยอรมัน ในปี ค.ศ. 1871 ซึ่งควรกลับคืนมาอยู่ใต้อำนาจปกครองของฝรั่งเศสเหมือนแต่เดิม ฝ่ายไทยได้ปฏิเสธ ความต้องการของฝรั่งเศสอย่างแข็งขัน พระยาสุริยานุวัตรได้ชี้แจงว่า เมืองพระตะบอง และเสียมราฐ เป็นของไทย ซึ่งฝรั่งเศสก็ยอมรับตามสนธิสัญญา ค.ศ. 1867 (พ.ศ. 2410) และถึงแม้ในสนธิสัญญา ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) ก็ไม่มีข้อความตรงไหนที่ห้ามไทยปกครอง นอกจากห้ามไม่ให้ส่งกอง- ทหารเข้าไปเท่านั้น ดังนั้นไทยจึงมีสิทธิ์ที่จะปรับปรุงการปกครองในดินแดนดังกล่าว ตามความพอใจ ของไทย แต่ในภายหลังฝรั่งเศสได้เปลี่ยนใจ เนื่องจากไทยยอมยกมโนไพร และจำปาศักดิ์ แทน มณฑลบูรพา

1.1.2 ผลของการเจรจา

จุดประสงค์ของการเจรจา เพื่อทำสัญญาปี ค.ศ. 1902 นั้นก็เพื่อที่จะยุติปัญหา ต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลอันสืบเนื่องมาจากสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ซึ่งประกอบด้วยปัญหาใหญ่ ๆ ที่นำเข้าสู่การเจรจา คือ ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาเขตแดน หลวงพระบาง และฝั่งขวาแม่น้ำโขง ปัญหาเขต 25 กิโลเมตร และปัญหาการถนอมทหารออกจาก จันทบุรี ผลของการเจรจายุติลง และมีการลงนามในสนธิสัญญา เมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902) เมื่อฝรั่งเศสยอมถอนปรนเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสลงเป็นอันมาก รวมทั้งยอมยกเลิก

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/4 ที่ 75 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วัชร วัชรประการ วันที่ 16 ตุลาคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1902)

เขต 25 กิโลเมตรฝั่งขวา ขอมถนนทหารออกจากจันทบุรี แต่ฝ่ายไทยต้องเสียดินแดนมิโนไพร หลวงพระบางฝั่งขวา และจำปาศักดิ์ กับผลประโยชน์ในเรื่องการโยธา และการลงทุนในฝั่งขวา แม่น้ำโขงให้แก่อังกฤษเป็นการตอบแทน

สำหรับมณฑลบูรพา นั้น ไม่มีใจความข้อใดในสนธิสัญญานับตั้งแต่กล่าวถึงโดยเฉพาะ แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันว่า ใจความในข้อ 3 และข้อ 4 ของสนธิสัญญานับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ที่ห้ามไม่ให้ไทยสร้างค่ายและเกณฑ์ทหารประจำรักษาการในเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ ยังมีผลใช้บังคับอยู่ ดังนั้นในระยะเวลาที่มณฑลบูรพาจึงยังอยู่ในสภาพที่เป็นเขตปลอดทหาร

1.1.3 อุปสรรคที่ทำให้การเจรจาล้มเหลว

สนธิสัญญานับดังกล่าวนี้ไม่ได้รับการให้สัตยาบันจากรัฐบาลฝรั่งเศส เนื่องจากเป็นระยะเวลาที่รัฐบาลฝรั่งเศสเสนองบประมาณเข้าสู่รัฐสภา จึงไม่ยอมให้ผู้นำนานิติ หรือกฎหมายอื่น ๆ เข้าเสนอต่อสภาเป็นอันขาด นอกจากนั้นยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่เป็นอุปสรรคต่อการให้สัตยาบันสัญญาดังกล่าว อาทิเช่น

ชาวที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ที่ปารีสว่า "ทหารไทยไปรื้อขุดริมเขตรแดน เมืองพระตะบอง ไร่ 500 คน โดยมุ่งหมายว่า เมื่อรื้อที่ไฟหนังสือสัญญาใหม่ (ค.ศ. 1902) เมื่อใดจะเอาทหารนั้นเข้าไปในเมืองพระตะบอง ให้เป็นการสาแแดงพยานเขาเย้ยฝรั่งเศสโดยเปิดเผย"¹

ชาวที่สอง คือ ชาวที่ลงว่า "ที่เมืองตราดมีการชงสุมทหารไว้อีกกองหนึ่ง มีพระองค์เจ้าอาภากร เกียรติวงศ์ได้ไปฝึกหัดไว้เป็นการเตรียมตัวว่า ถ้าฝรั่งเศสไม่รื้อไฟ จะได้ยกทหารเหล่านั้นเข้าไปในเมืองจันทบุรีทันที"²

ชาวที่สามลงว่า "โดยที่รัฐบาลสยามตั้งใจจะไม่เชื่อเพื่อแก่อังกฤษเลยทีเดียวก่อนให้ตกลงให้คอนเซชันรถไฟทางทั้งแถบกรุงเทพฯ ถึงตราด กับจันทบุรี จนถึงพระตะบองนั้นให้แก่เจ้านายพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นการไม่ให้ฝรั่งเศสขอ แล้วมีหน้าว่า มีความมุ่งหมายที่จะชักเอาประโยชน์ทางแม่น้ำโขงไปเสียจากอินโดจีน (Indochine) คือ จะเอาการค้าขายทั้งปวงมาลงเสียทางกรุงเทพฯ"³

¹ ทร. เอกสาร ร. 5, ฝ 19/1 ที่ 147 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ประการ วันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1903)

² ทร.

³ ทร.

ข่าวที่ลือกันว่า บรรดาผู้ว่าราชการเมืองและข้าหลวงไทย ตามฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งออกหน้าปรากฏอยู่แล้วว่า เกลี้ยกชังฝรั่งเศส โดยเฉพาะพระศักตาคิเทศ เป็นต้นนั้น รัฐบาลสยามมิได้คิดที่จะเรียกตัวกลับ เพื่อแสดงอหยาไศรย ให้เห็นว่าอยากจะรักษาไมตรีกับฝรั่งเศสโดยสุจริต¹

ข่าวเหล่านี้ถึงแม้ว่าจะไม่ได้แสดงหลักฐานอย่างละเอียด หรือพิสูจน์ว่าเป็นความจริงเพียงใด เป็นเพียงแต่ขอล่าวหาของฝรั่งเศสที่ตีพิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์ที่กรุงปารีสเท่านั้น โดยที่ไม่ได้ให้โอกาสฝ่ายไทยชี้แจงข้อเท็จจริงเลย แต่ก็มีผลทำให้มณฑลพายัพและมณฑลลาวเฉียงไปในทางที่ไม่เห็นด้วยกับสนธิสัญญา ค.ศ. 1902 ทั้งสิ้น และทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสมีเจตนาในแง่ไม่ดีต่อไทยด้วย อันหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ ข่าวเหล่านี้พากันไปถึงมณฑลบูรพาเป็นส่วนใหญ่ ตัวอย่างเช่นข่าวที่กล่าวว่า พระยาศักตาคิเทศ เกลี้ยกชังฝรั่งเศส รัฐบาลไทยไม่คิดที่จะเรียกตัวกลับ เพื่อแสดงว่าอยากจะรักษาไมตรีกับฝรั่งเศสนั้น ชี้ให้เห็นว่าฝรั่งเศสพยายามหาเหตุที่จะแผ่อิทธิพลของตนเข้าไปในมณฑลบูรพา เนื่องจากว่า ถ้ารัฐบาลไทยเรียกตัวพระยาศักตาคิเทศ ข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา ซึ่งขัดขวางและกีดกันอิทธิพลของฝรั่งเศสกลับเสีย ฝรั่งเศสจะได้ปฏิบัติการทาง ๆ ตามความพอใจของตนในมณฑลบูรพาได้สะดวกง่ายดายขึ้น

ส่วนในรัฐสภาฝรั่งเศสนั้น พรรคนิยมอาณานิคมมีอิทธิพลมาก แม้แต่ในคณะกรรมการตรวจร่างสนธิสัญญา ค.ศ. 1902 จำนวน 33 คน ก็เป็นสมาชิกพรรคนิยมอาณานิคมเสีย 25 คน² ซึ่งพวกสมาชิกพรรคนิยมอาณานิคมคัดค้านสนธิสัญญานับมาตั้งแต่ต้น ด้วยเหตุนี้เอง สนธิสัญญามีวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1902 ซึ่งตัวแทนทั้ง 2 ฝ่ายลงนามแล้ว จึงต้องหมกหมุ่นไป เพราะไม่มีการนำเข้าสู่รัฐสภา เพื่อให้สัตยาบัน

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/1 ที่ 147 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวงเทเวธวัช วโรประการ วันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1903)

² หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/2 ที่ 197 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวงเทเวธวัช วโรประการ วันที่ 21 มีนาคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1903)

1.2 การเจรจาในปี พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1904)

1.2.1 ปัญหาที่นำมาเจรจา

เมื่อสนธิสัญญาฉบับ ค.ศ. 1902 ล้มเหลวไป ปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นผลมาจากสนธิสัญญานั้น 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 จึงเป็นปัญหาที่ยืดเยื้อต่อมา เป็นผลทำให้รัฐบาลไทยต้องเปิดการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่ง ในการเจรจาดังนี้ นอกเหนือจากการเจรจาเกี่ยวกับปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาดินแดนที่ยกให้ฝรั่งเศส และปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี ซึ่งเป็นปัญหาเดิมแล้วยังมีการนำปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลบูรพาขึ้นมากลึงกันมาก เนื่องจากว่าหลังจากที่ฝรั่งเศสแสดงความต้องการมณฑลบูรพาเป็นครั้งแรกในการเจรจาสนธิสัญญา ฉบับ ค.ศ. 1902 แล้วตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ฝรั่งเศสได้พยายามขยายอิทธิพลของตนเข้ามาในมณฑลบูรพาอยู่ตลอดเวลาทั้งในด้านการใช้อำนาจกงสุล และทางด้านการเจรจาทางการทูต

การขยายอิทธิพลทางด้านการใช้อำนาจกงสุลนั้น สืบเนื่องจากสนธิสัญญาปี ค.ศ. 1893 ทำให้ฝรั่งเศสมีสิทธิตั้งสถานกงสุลประจำที่พระตะบอง และต่อจากนั้นเป็นต้นมา ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากการใช้อำนาจกงสุลก็เกิดขึ้นตลอดมามากมายหลายสิบเรื่อง อาทิเช่น กงสุลรับจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศสไม่เลือกหน้า ซึ่งผิดจากข้อตกลงเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสที่ไทยกับฝรั่งเศสได้เปิดการเจรจาเรื่อยมาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1902 ผลในข้อนี้เป็นปัญหาต่อการปกครองของไทยมาก เพราะคนในบังคับฝรั่งเศสอยู่นอกเหนือกฎหมายไทย เมื่อก่อความวุ่นวายร้ายแรงขึ้นก็มักจะอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งเจ้าหน้าที่บ้านเมืองของไทยไม่มีอำนาจจัดการได้ นอกจากนั้นกงสุลฝรั่งเศสยังใช้สถานกงสุลเป็นแหล่งพำนักหลบซ่อนของพวกทาส ลูกหนี้ ผู้ร้ายที่ทำผิดผิดกับคนในบังคับไทย เมื่อเจ้าหน้าที่ไทยตามจับตัว ก็มักจะจับตัวไม่ได้เพราะกงสุลปกปิดความผิดให้บุคคลเหล่านั้น และไม่ยอมส่งตัวให้ไทย ปัญหาดังกล่าวนี้อันได้ยืดเยื้อต่อมา ทำให้ไทยต้องเจรจากับฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่งในปี ค.ศ. 1907

ส่วนการขยายอิทธิพลทางด้านการกฎหมายนั้น ในการเจรจาดังนี้ ฝรั่งเศสได้ขอตั้งเอเยนต์กงสุลขึ้นที่เมืองเสียมราฐ และศรีโสภณ โดยให้เป็นสาขาของกงสุลเมืองพระตะบอง และให้เอเยนต์ทั้ง 2 แห่ง มีอำนาจในการตัดสินคดี และตั้งตำรวจเพื่อปกครองคนในบังคับฝรั่งเศส

ควย¹ นอกจากนั้นยังเสนอให้มีการปรับปรุงการเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบเขมร² และเสนอว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะเป็นผู้กำหนดควมบังคับการพลตระเวนในเมืองพระตะบองและเสียมราฐ³

1.2.2 ข้อเสนอของ "คอมมิตีพ็อกาฝรั่งเศส"

ในการเจรจาครั้งนี้ นอกจากข้อเสนอที่ฝ่ายฝรั่งเศสเสนอขึ้นมา และไทยได้ยินยอมตามความต้องการเหล่านั้นมากแล้วก็ตาม แต่ฝ่ายฝรั่งเศสบางพวกยังเห็นว่า ที่ฝรั่งเศสได้ไว้แล้วนั้นยังน้อยไป ดังจะเห็นได้จากข้อเสนอของ "คอมมิตีพ็อกาฝรั่งเศสที่อินโดจีน" ซึ่งได้เสนอต่อรัฐบาลฝรั่งเศสในเรื่องที่เกี่ยวกับมณฑลบูรพา ดังข้อ 1, 8 และ 10 ความว่า

"ข้อ 1 ให้รัฐบาลฝรั่งเศสทำสัญญากับไทยอีกฉบับหนึ่ง โดยให้รัฐบาลฝรั่งเศสผนวกพระตะบอง เสียมราฐเข้าไปโปรเตกโตเรตเสีย

.....
ข้อ 8 ทางรถไฟสายพระตะบอง-พนมเปญที่จะสร้าง ก็ให้เป็นของฝรั่งเศสเสียโดยตลอด เพราะถาตกลเข้ามาอยู่ในมือไทยควย ก็จะมีแต่จะกันเอาสินค้าไปเสียจากพนมเปญและไซงอน

.....
ข้อ 10 ให้รัฐบาลฝรั่งเศสเอาดินแดนรอบทะเลสาบเขมรมารวมกับดินแดนโคชินจีนของฝรั่งเศสเสียโดยเร็ว เพราะที่แห่งนี้มีนาที่บริบูรณ์มาก จะใดเป็นที่กันไม่ให้เขา (ชาว) ในที่ดังกล่าวมาลงทางกรุงเทพฯ ได้"⁴

¹ กองบรรณสาร, ก.ต., แฟ้ม 2.6 ม้วน 5 Phya Suriya - Prince Devawongse
Tel Paris 21st May 1903.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 218/2486 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวง
เทเวศน์วัชรโรประการ วันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904)

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 223/2548 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวง
เทเวศน์วัชรโรประการ วันที่ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904)

⁴ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 266/2723 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวง
เทเวศน์วัชรโรประการ วันที่ 19 มีนาคม ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904)

จะเห็นได้ว่าข้อเสนอของ "คอมมิตีพ็อคาฝรั่งเศส" เหล่านี้ นอกจากจะรุนแรงมากกว่า ข้อเสนอของลือมวลชน และความต้องการของรัฐบาลฝรั่งเศสแล้ว ยังเท่ากับคัดค้านอนุสัญญาฉบับที่ ๑๖ และเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า ฝ่ายฝรั่งเศสคำนึงถึงฐานะทางเศรษฐกิจของมณฑลบูรพาว่า จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส นอกจากนั้นยังเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่าเศรษฐกิจการค้าทาง ๆ ของมณฑลบูรพา มีการติดต่อกับทางฝ่ายพมเปญ และไซ่ง่อน มากกว่า กรุงเทพฯ ซึ่งสาเหตุดังกล่าวนี้สืบเนื่องมาจากสภาพภูมิศาสตร์ในแง่ที่ว่า มณฑลบูรพาเป็น "เมืองเปิด" สำหรับอินโดจีนของฝรั่งเศส แต่เป็น "เมืองปิด" สำหรับไทย^๑ นั่นเอง

1.2.3 ไทยพยายามชักจูงให้อังกฤษช่วยเหลือ

จากแรงบีบบังคับของฝรั่งเศสหลาย ๆ ฝ่ายจึงกล่าวเป็นเหตุให้รัฐสภาฝรั่งเศส ยืดเวลาการให้สัตยาบันอนุสัญญาออกไปจนถึงเดือน ธันวาคม ค.ศ. 1904 และจากการที่รัฐสภาฝรั่งเศสยืดเวลาออกไปเช่นนี้ทำให้รัฐบาลต้องยอมยกยกราคา ค่าน้ำขาย ผังขายแม่น้ำโขงให้แก่ ฝรั่งเศสเพื่อเป็นการเอาใจฝ่ายฝรั่งเศส^๒ และเป็นการแลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีโดยทันทีด้วย แต่กว่าไทยจะยอมยกดินแดนเหล่านี้ให้กับฝรั่งเศส ไทยก็ได้พยายามที่จะ ดึงอังกฤษเข้ามาคานดุลอำนาจ (Balance of Power) กับฝรั่งเศส โดยพยายามชักจูงอังกฤษให้ เห็นถึงภัยจากการที่ฝรั่งเศสได้ยกราคา และเกาะกงไปว่า ฝรั่งเศสจะใช้ยกราคาและเกาะกงเป็นฐาน ทัพเรือ "Naval Station" อีกแห่งหนึ่ง นอกจากที่ฝรั่งเศสมีอยู่แล้วที่ตุรกัน * และยกราคาก็จะ กลายเป็นจุดอันตรายแก่ฐานทัพเรือของอังกฤษที่สิงคโปร์ ตลอดจนอันตรายต่อผลประโยชน์ของอังกฤษ ในฝั่งขวาแม่น้ำโขง เมืองพระตะบองและเสียมราฐ โดยชี้แจงว่า ทุกวันนี้สินค้า ที่นำมาค้าขาย ในดินแดนดังกล่าว เป็นสินค้านอกจากที่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ เท่านั้น สินค้าฝรั่งเศสจากเมืองไซ่ง่อน ยังขึ้นมาไม่ถึง ซึ่งถ้าฝรั่งเศสได้เข้าครอบครองฝั่งขวาแม่น้ำโขง ก็จะมีปิดประตูค้ำกันเอาผลประโยชน์

* ปัจจุบันคือเมือง คานัง (Da Nang)

^๑ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/32 "เรื่องมิสเตอร์เวสเตนการ์ออกไปจัดการ เมืองพระตะบอง" 30 สิงหาคม - 4 พฤศจิกายน ร.ศ. 123 (ค.ศ. 1904)

^๒ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/7 ที่ 267/2734 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวง เทเวธวงษ์โรประการ วันที่ 25 มีนาคม ร.ศ. 122.

ในที่ดังกล่าวออกสู่ชนองอย่างเคียว และการที่กรุงเทพฯ ขาดผลประโยชน์ไปเพียงใด ก็เท่ากับ อังกฤษขาดผลประโยชน์ไปเพียงนั้น¹ อังกฤษรับฟังความคิดเห็นของไทย แท้ก็หาได้ช่วยเหลือ ประการใดไม่ ดังคำชี้แจงของพระยาสุริยานุวัตร ความว่า

"...การที่กรุงเทพฯ จะตั้งกันอยู่ได้นั้น ยังมีอยู่อีกทางหนึ่งที่จะค้นหาเพื่อน อุดหนุน แลหาพระพุทธรูปเจ้าไม่เห็นว่า ในเวลานี้ใครจะสามารถเข้ามาแทรกแซงได้ เลย เมื่ออังกฤษจะมาเขาแทรกแซงอยู่บางนั้น ก็สิ้นหวัง เมืองรัสเซีย เมื่อขอ ให้ช่วยพูดจากล่าวเป็นครั้งเป็นคราวไต่ถามก็พูดโดยเสียไม่ได้....สาเหตุที่ฝรั่งเศส รุนแรงเช่นนี้ เป็นความเหตุที่อังกฤษรับจะไม่เกี่ยวของด้วย....การที่เราจะรักษา ผลประโยชน์ของเรานั้น มีอย่างเคียวที่จะคอยระวังว่า เมื่อเราสัญญาขอหนึ่งข้อใด ลงกับฝรั่งเศส เราจะต้องถือเอาเป็นหน้าที่จะไม่ให้สัญญาขออื่นไปคัดค้านผลประโยชน์ ของอังกฤษใด ถ้าเขาไม่ยอมเสียผลประโยชน์ไป เพราะการที่เราทำสัญญานั้นแล้ว เขาก็ไม่มีทางจะหาอะไรเราใดเหมือนกัน...."²

แสดงให้เห็นว่าไทยเราจะหวังพึ่งความช่วยเหลือจากประเทศอังกฤษ เพื่อให้ช่วยคานดุลย์ อำนาจฝรั่งเศส ไม่ได้แน่ เพราะอังกฤษก็จงหาโอกาสที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากไทยเช่นกัน ยิ่งทำให้ไทยต้องระมัดระวังตัวยิ่งขึ้น ในการทำสัญญาไทยจะต้องระวังไม่ให้ชกกลางระหว่างไทยกับ ฝรั่งเศสไปชกกับผลประโยชน์ของอังกฤษ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นแล้ว อังกฤษจะต้องถือว่า และเรียก ร้องผลประโยชน์จากไทยด้วยเช่นกัน ส่วนรัสเซียก็เหมือนกับอังกฤษนั่นเอง ที่ไม่คิดจะช่วยเหลือไทย จริง เป็นแต่คอยหาโอกาสกอบโกยผลประโยชน์จากไทยเท่านั้น การที่อังกฤษไม่ช่วยเหลือไทยดังกล่าว แล้ว เป็นเหตุให้ไทยต้องทำพิธีสารฉบับวันที่ 29 มิถุนายน ค.ศ. 1904 เพื่อยกดินแดนให้ฝรั่งเศส เพิ่มเติมจากที่ให้ตามอนุสัญญา 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/7 ที่ 13 พระยาราชานุประพันธ์ - กรมหลวง เทวะวงศ์วโรปการ วันที่ 25 มีนาคม ร.ศ. 122.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 19/6 ที่ 207/2280 พระยาสุริยานุวัตร - กรมหลวง เทวะวงศ์วโรปการ วันที่ 22 มกราคม ร.ศ. 122.

1.2.4 ผลของการเจรจา

การเจรจาในปี ค.ศ. 1904 ยุติลงเมื่อผู้แทนของทั้งสองฝ่าย ได้ลงนามร่วมกันในอนุสัญญาไทย-ฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 ซึ่งสนธิสัญญานี้ได้ช่วยแก้ไขปัญหาคัดเบียดที่สำคัญหลายประการ คือ ปัญหาเขต 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ "คุณสมบัติของคนในบังคับฝรั่งเศสโดยที่ไทยต้องยกมิในไพโรจนาปักกิ่ง และหลวงพระบางฝั่งขวาให้แก่ฝรั่งเศสเป็นการแลกเปลี่ยน แต่ถึงกระนั้นปัญหาสำคัญที่สุดที่ไทยต้องการจะแก้ไขในสนธิสัญญานี้ คือ ปัญหาการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีซึ่งไม่ได้รับการแก้ไขจากอนุสัญญานี้ ไทยจำเป็นต้องทำพิธีสารวันที่ 29 มิถุนายน ค.ศ. 1904 โดยไทยยอมยกตราด กานซาย และฝั่งซ้ายแม่น้ำคอบ ให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับการให้ทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี

ผลของอนุสัญญาที่เกี่ยวกับมณฑลบูรพา นั้น มีปรากฏอยู่ในอนุสัญญา ข้อ 6 วรรค 3 กับข้อ 9 ซึ่งมีใจความต่อไปนี้¹

"ข้อ 6 วรรค 3

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องของค่ายแขวงเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณนั้น รัฐบาลสยามสัญญาจะให้มีกองพลตระเวน ซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อย คนที่จะให้เป็นพลตระเวนนั้น จะเกณฑ์เอาแถวคนที่ เป็นชาวเมือง ๓ นั้น"

สัญญาข้อนี้ กำหนดแต่เพียงว่า พลตระเวนซึ่งเป็นตำรวจเกณฑ์เหล่านี้จะต้องใช้คนที่ เป็นชาวเมืองทั้ง 3 เมือง คือ เมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณเท่านั้น แต่ไม่ได้จำกัดจำนวนไว้ว่าจะต้องมีเท่าไร

¹พระยาราชเสนา ล.ค. หน้า 71 และ 73.

" ข้อ 9 ตั้งแต่บัดนี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสอง จะช่วยให้มีทางรถไฟ ตั้งแต่เมืองพนมเปญไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นไปได้โดย สะดวกการก่อสร้าง บุคลากรที่จะกระทำให้มีผลประโยชน์นั้น รัฐบาลทั้งสอง จะทำเองโดยลำพัง ส่วนการในที่ดินแดนของรัฐบาลใด รัฐบาลนั้นรับทำ หรือ รัฐบาลทั้งสอง

รัฐบาลทั้งสองได้เห็นด้วยกันแล้วว่า เป็นการจำเป็นที่จะทำการเพื่อจะ ให้ทางน้ำในคลองเมืองพระตะบองในระหว่างทะเลสาบกับเมืองนั้นดียิ่งขึ้น เพื่อ ฉะนั้นรัฐบาลฝรั่งเศส พร้อมตัวที่ใหญ่ช่วยในการช่างซึ่งรัฐบาลสยามต้องการใช้ ทั้งสำหรับที่จะทำการ แลรักษาการทุกสวนด้วย "

สัญญาข้อนี้ได้ตกลงถึงการสร้างเส้นทางรถไฟระหว่างพนมเปญและพระตะบอง โดยที่ ทางฝ่ายทางสร้างในเขตแดนของชน หรือจะไทยบริษัท รวมไทย-ฝรั่งเศส จัดสร้างตลอดก็ได้ ส่วนการปรับปรุงเส้นทางเดินเรือระหว่างพระตะบองกับทะเลสาบ ทกลงว่า รัฐบาลทั้งสอง จะช่วยกันทำนุบำรุงโดยที่ฝรั่งเศสพร้อมที่จะส่งวิศวกรที่ชำนาญงานมาช่วย ซึ่งไทยถือว่าสัญญาข้อนี้ เป็นประโยชน์ต่อฝ่ายไทยมาก เนื่องจากว่า การปรับปรุงเส้นทางเดินเรือระหว่างพระตะบอง ไปยังทะเลสาบ จะเป็นการประวิงเวลาให้การสร้างเส้นทางรถไฟระหว่างพนมเปญ-พระตะบอง เนิ่นนานออกไป เนื่องจากการสร้างเส้นทางรถไฟจะต้องลงทุนเป็นจำนวนมาก

กล่าวโดยสรุปแล้ว การเจรจาเรื่องมณฑลบูรพาในปี ค.ศ. 1904 นี้ ฝ่ายไทยเป็น ฝ่ายเสียประโยชน์ ดังที่ได้เสียมาแล้วตั้งแต่ปี ค.ศ. 1893 มากกว่าที่ไทยจะได้ประโยชน์ นายเคลคาสเซ ได้กล่าวว่า ฝรั่งเศสได้เปรียบไทยในการทำอนุสัญญาครั้งนี้อย่างสำคัญ คือ เรื่องพลตระเวนในมณฑลบูรพา¹ ซึ่งก็เป็นจริงดังนั้นเพราะต่อมาในปี ค.ศ. 1905 รัฐบาลไทย ได้จ้างพันเอกกูเลต (Colonel Gouillet) ชาวฝรั่งเศส มาเป็นผู้บังคับการตำรวจที่เมือง พระตะบอง และเป็นครูฝึกตำรวจหรือพลตระเวนในเมืองนี้เป็นครั้งแรก

2. การเจรจาเรื่องมณฑลบูรพาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)

อนุสัญญาไทย-ฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 ได้ช่วยแก้ไขปัญหา ที่สืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 หลายประการ อาทิเช่น ปัญหาความยุ่งยากในฝั่งขวา

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/7 ที่ 248/2655 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวง เทเวธวัชรโรประการ วันที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 122 (1904)

แม่น้ำโขง ตรงข้ามหลวงพระบาง แก่ไขโดยไทยไคยกตินแดนดังกล่าวให้กับฝรั่งเศส ปัญหาเขต 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งฝรั่งเศสใช้เป็นแหล่งแทรกซึมขยายอิทธิพลนั้น ฝรั่งเศสก็ได้ยกเลิกข้อจำกัดดังกล่าวนี้เสีย ส่วนปัญหาจันทบุรี ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่ไทยต้องการจะแก้ไขให้เสร็จสิ้นไปโดยเร็ว นั้น ปรากฏว่าฝรั่งเศสได้ใช้ปัญหานี้เป็นเครื่องมือต่อรองกับไทยในการเจรจาเพื่อแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์ต่าง ๆ ตามที่ตนต้องการมาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1893 แล้ว ดังนั้นในการแก้ไขปัญหาระหว่างนี้ ไทยจึงต้องทำพิธีสารฉบับวันที่ 29 มิถุนายน ค.ศ. 1904 ขึ้นมาอีกฉบับหนึ่ง โดยไทยยกตราด คานชาย และฝั่งซ้ายแม่น้ำคอบให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี จึงอาจกล่าวได้ว่าอนุสัญญาฉบับนี้ไม่ได้แก้ไขปัญหাজันทบุรีโดยตรง ยิ่งไปกว่านั้นสัญญาฉบับนี้ยังได้สร้างปัญหาขึ้นมาอีกด้วย กล่าวคือ ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส โดยเฉพาะทางด่านอำนาจศาล แต่ก็มีขอบข่ายเพียงมณฑลพายัพเท่านั้น ซึ่งโดยทั่วไปแล้วก็ยังนับว่าไทยยังไม่มีเอกราชทางการศาล เพราะเหตุว่าศาลไทยธรรมดายังไม่มียานาจพิจารณาตัดสินคดีเหนือกรณีที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส นอกจากนั้นก็ยังมียุทธการปักปันพรมแดนตามพิธีสารฉบับวันที่ 29 มิถุนายน ค.ศ. 1904 ซึ่งไม่สามารถจะตกลงกันได้

2.1 การปักปันเขตแดนด้านเขมร

การปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ยังไม่เคยได้ทำกันอย่างจริงจัง ทั้ง ๆ ที่ฝรั่งเศสแสดงที่หาว่ามีความประสงค์จะปักปันเขตแดนกับฝ่ายไทยมาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1885 โดยเฉพาะทางด้านทิศต่อกับเขมร เพราะตามสัญญาปี ค.ศ. 1867 ข้อ 4 ระบุว่า

"เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐ คงอยู่เป็นของไทย เขตแดนสองเมืองนี้ และเขตแดนเมืองอื่น ๆ ของไทย ซึ่งติดต่อกับเขตแดนของเขมร คงอยู่ตามสังเกตกันในกาลบัดนี้ จะตกลงกำหนดโดยเร็ว บุตรของฝ่ายสยามและบุตรของฝ่ายเขมร จะให้ขุนนางไปปักเขตแดนเป็นสำคัญ ทอหนวพร วมกันกับขุนนางฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งแถวเนอญสำเร็จราชการเมืองไซงอน จะไปปักเขตแดนตกลงกันแล้ว ขุนนางฝรั่งเศสจะทำแผนที่เป็นสำคัญโดยข้อตรง"¹

¹พระยาราชเสนา ล.ก. หน้า 37.

ใจความในสัญญาข้อนี้กำหนดไว้ชัดเจนว่า ทั้งสองฝ่ายจะจัดตั้งคณะกรรมการออกไป
ปักปันเขตแดนด้านพระตะบอง เสียมราฐ และเขตแดนด้านอื่น ๆ ของไทยที่ติดต่อกับเขตแดน
เขมรให้เสร็จสิ้นไปโดยเร็ว แต่ทางฝ่ายรัฐบาลไทยต้องการให้มีการปักปันเขตแดนตลอดจนถึง
เขมรไปพร้อมกัน เพราะในขณะนั้นญวนก็อยู่ในอำนาจของฝรั่งเศสแล้ว นายแกร์การาเด็ก กงสุล
ฝรั่งเศสประจำไทย อ้างว่าฝรั่งเศสยังคงไม่พร้อมที่จะปักปันเขตแดน แต่อย่างไรก็ตาม นาย
แกร์การาเด็ก ก็ได้แนะนำให้รัฐบาลไทยทำหนังสือราชการยืนยันความประสงค์ในเรื่องนี้ไปเพื่อ
ฝรั่งเศสจะได้ตกลงให้เป็นทางการว่า การพิจารณาเรื่องเขตแดนนี้จะตกลงกันในลักษณะใด¹

2.2 คณะกรรมการปักปันเขตแดนด้านเขมร

ความจริงไทยต้องการให้มีการปักปันเขตแดนทางด้านเขมร โดยเฉพาะเขตแดน
ทางด้านพระตะบองกับเมืองโพธิสัตว์ของฝรั่งเศส ซึ่งมีปัญหาเรื่องการแบ่งสิทธิในป่ากระวาน
(Cardaman forests) ซึ่งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำสตรังรัสซี (Strung Russey) (ดูแผนที่)
รัฐบาลเห็นว่าเรื่องจะไม่ยุติลงง่าย ๆ จึงได้ยกดินแดนฝั่งซ้ายและฝั่งขวากังกล่าวให้กับฝรั่งเศสเพื่อ
แสดงให้เห็นเจตนาของไทยที่จะรักษาไมตรี² นอกจากนั้นก็ยังมีปัญหาพรมแดนทางด้านเหนือที่ยัง
ไม่มีการปักปันพรมแดนให้แน่นอนลงไป

หลังจากพิธีสารฉบับวันที่ 29 มิถุนายน ค.ศ. 1904 แล้ว ฝรั่งเศสได้ยอมตกลงจัด
ตั้งคณะกรรมการผสมปักปันเขตแดน แต่เป็นการปักปันเขตแดนระหว่างเมืองตราดของฝรั่งเศส
กับพระราชอาณาเขต

¹ หจข, สมุคพิเศษ เล่ม 16 จดหมายถ้อยคำโต้ตอบระหว่างกรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการ
กับนายแกร์การาเด็ก วันที่ 10 สิงหาคม ค.ศ. 1885.

² Manich Jumsai, *Op. cit.*, p. 198 - 199.

คณะกรรมการทั้งสองฝ่าย * ได้จัดการประชุมปรึกษาการปักปันเขตแดนระหว่างเมือง
 ทรายกับพระราชอาณาเขต เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) และได้จัด
 ตั้งข้าหลวงของทั้ง 2 ฝ่าย พร้อมด้วยเจ้าพนักงานแผนที่ของไทยออกไปยังท้องที่ดังกล่าวในวันที่
 1 มิถุนายน 124 จากการตรวจปักปันเขตแดน ทำให้พันโท เบอรันาร์ค มองเห็นปัญหาของ
 ฝรั่งเศสในการเข้าปกครองเมืองทราย ซึ่งมีพลเมืองเป็นคนไทย ดังนั้นจึงคิดที่จะแลกเปลี่ยนทราย
 คำนวณกับมณฑลบูรพา เขาเห็นว่ามณฑลบูรพามีความอุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะเมืองพระตะบอง
 สามารถผลิตข้าวได้มากเป็นพิเศษ และเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจทางด้านการประมงน้ำจืด ซึ่งเกิด
 จากทะเลสาบเขมร พระตะบองมีพื้นที่ 30,000 ตารางกิโลเมตร พลเมืองประมาณ 3 แสนคน
 ส่วนกาญจนบุรีและทรายมีพื้นที่รวมกัน 40,000 ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองเพียง 3 หมื่นคน
 เท่านั้น เบอรันาร์ค ทราบดีว่าไทยคงไม่ยอมแลกเปลี่ยนกับฝรั่งเศสแน่ จึงคิดใช้ปัญหาสิทธิสภาพ
 นอกอาณาเขตให้เป็นประโยชน์ เพราะสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับฝรั่งเศสนั้นนับวันจะ
 ยิ่งน้อยลงไป เนื่องจากประมวลกฎหมายไทยที่นักกฎหมายชาวยุโรป (มีชาวฝรั่งเศสเป็นหัวหน้า)
 ได้ช่วยจัดทำขึ้น และจะได้ออกใช้ตามลำดับ จะทำให้จำนวนคนในบังคับลดลง เพราะ
 ข้อบังคับเรื่องคุณสมบัติของคนที่จะมาขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับตามอนุสัญญาปี ค.ศ. 1904 ซึ่งใน
 ที่สุดสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของชาวเอเชียในบังคับฝรั่งเศสจะต้องสิ้นสุดลง¹

* คณะกรรมการฝ่ายไทยประกอบด้วย 1) พลตรี หม่อมราชวงศ์เชษฐาธิราช เป็นประธาน
 2) หลวงประมวล 3) หลวงวิสุทธิโกษา 4) ออสกู๊ด (Osgood) 5) เคอ ลา มาโฮเตียร์
 คณะกรรมการฝ่ายฝรั่งเศส ประกอบด้วย 1) พันโท เบอรันาร์ค 2) M. Breucq 3) Capt.
 Tinier 4) Capt. Kerler 5) Capt. Gum 6) Capt. See 7) Dr. Noel Bernard
 8) M. Petithuguenin 9) Lieutenant Dessemond 10) M. Poun.

¹ Manich Jumsai Op. cit., p. 198.

พันโท เบอ์นาร์ด ได้เดินทางกลับไปปารีส ในเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1906 และได้ยื่นบันทึกถึงนาย ปิซอง (Pichon) รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ และมิลลี ลากัว (Millies Lacroire) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอาณานิคม ความว่า

- 1) ฝรั่งเศสควรจะคืนเมืองคานช่ายและตราดให้กับไทย
- 2) ฝรั่งเศสจะยอมทูลเกล้าฯ เป็นการแลกเปลี่ยน
- 3) ฝรั่งเศสควรจะยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต สำหรับคนเอเชียในบังคับฝรั่งเศส¹

2.3 ทาทีของราชทูตฝรั่งเศส และปฏิกิริยาจากฝ่ายไทย

ก่อนที่รัฐบาลฝรั่งเศส จะยื่นข้อเสนอดังกล่าวในการเจรจาทำสัญญาครั้งใหม่ นายรีฟอลต์ (Riffault) ราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศไทย * ได้เข้าพบกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทยเป็นการส่วนตัว เมื่อ 19 พฤศจิกายน ค.ศ. 1906 (พ.ศ. 2448) เพื่อหยั่งท่าทีของรัฐบาลไทย โดยได้เสนอความเห็นและข้อเสนอแนะว่า คนฝรั่งเศสมีอยู่ 2 จำพวก พวกหนึ่งเห็นว่า ดินแดนฝรั่งเศสมีมากพอแล้ว อีกพวกหนึ่งคือพวกพรรคนิยมอาณานิคมเห็นว่า ต้องขยายอาณานิคมของฝรั่งเศสออกไปอีก คนพวกนี้ก็มีพันโทเบอ์นาร์ดเป็นต้น ซึ่งจะเป็นผู้ก่อเหตุให้การปักปันพรมแดนซึ่งกำลังดำเนินการอยู่ ไม่ให้บรรลุผลสำเร็จ และท้ายที่สุดไทยจะต้องยกนครวัด (Ankor หรือ Angkor) ให้ฝรั่งเศส เพื่อข้อความยุ่งยากในการปักปันพรมแดน นายรีฟอลต์มีใจปรารถนาที่ต่อไทย จึงอยากจะให้รัฐบาลไทยเป็นฝ่ายเสนอที่จะยกนครวัด ให้กับรัฐบาลฝรั่งเศสเสียก่อนที่พันโทเบอ์นาร์ดจะก่อเหตุขึ้น ถ้าไทยทำดังนี้ก็จะทำให้รัฐบาลฝรั่งเศส เห็นโมหจริตของไทย และจะมีผลทำให้พวกพรรคนิยมอาณานิคมไม่กล้าทำรุนแรงกับไทย ตัวนายรีฟอลต์เองก็รับอาสาจะนำข้อเสนอของไทยไปแจ้งต่อรัฐบาลฝรั่งเศส²

* นายรีฟอลต์ (Riffault) เป็นราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศไทย ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1905 - พฤศจิกายน 1906 ต่อจากนายบัวซอนนาล์

¹ Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p 450.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/36 บันทึกการเจรจาระหว่าง กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ กับนายรีฟอลต์ วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 125 (1906)

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปฏิเสธความเห็นอย่างสิ้นเชิง เพราะเหตุว่า การปักปันเขตแดนไม่น่าจะมีปัญหาอะไรในเมื่อกระทำขึ้นตามสัญญา และทรงเห็นว่าถ้าหากต้อง เสียนครวัดไปโดยวิธีใดก็ตาม ผลก็คือว่าต้องเสียเหมือนกัน แล้วเรื่องอะไรอยู่ดี ๆ ไทยจะ ต้องเอานครวัดไปมอบให้กับฝรั่งเศสส่งาย ๆ ง่าย ๆ การเจรจาถึงกล่าวจึงยุติลง

ในระยะต่อมา ความต้องการของฝรั่งเศสปรากฏชัดเจขึ้น เมื่อพลตรีหม่อมราชาภิเศกคุม หัวหน้าคณะกรรมการปักปันพรมแดนฝ่ายไทย ทราบจากกรมการคนหนึ่งในคณะกรรมการปักปัน พรมแดนฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งเป็นชาวเขมรว่า เมื่อข้าหลวงปักปันเขตแดนไปถึงกรุงเทพฯ แล้ว ฝรั่งเศส จะพูดขอต่อรัฐบาลไทย ให้แลกเปลี่ยนเมืองพระตะบองและเสียมราฐกับเมืองตราด²

ในระยะเวลาใกล้ ๆ นั้น มีสเตอร์ กอลลินด์ ปลังซี (M. Callinde Plancy) ได้มี หนังสือถึงนายสโตรเบล (Strobel) ที่ปรึกษาแผ่นดินของไทยว่าจะขอแลกเปลี่ยนพระตะบอง เสียมราฐของไทย โดยฝรั่งเศสจะยกเลิกการจกทะเบียนคนในบังคับเป็นการตอบแทน³ เรื่องราว ทั้งหมดนี้ทางฝ่ายไทยไม่ได้ตอบอย่างไร เพราะเห็นว่ารัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่ได้เสนอเรื่องนี้ต่อ รัฐบาลไทยอย่างเป็นทางการ อาจจะเป็นเล่ห์เหลี่ยมของฝรั่งเศสก็ได้ ที่จะให้ฝ่ายไทยเป็นฝ่าย นำปัญหาขึ้นเจรจากับฝรั่งเศสเอง ฝรั่งเศสจะได้เล่นตัวได้

2.4 ปัญหาเรื่องคนในบังคับ และคนในป้องกันฝรั่งเศส

ปัญหาคนในบังคับและคนในป้องกันฝรั่งเศสเป็นปัญหาที่ยืดเยื้อ ซึ่งได้มีการเจรจา แกไขมาทุกครั้งที่ทำสัญญาฉบับต่าง ๆ แต่ก็ยังไม่เป็นผลสำเร็จ ในการเจรจาทันทีนั้นนายสโตรเบล ก็ได้รับหนังสือจากนายบัวซอนนาว่า ถ้าคิดจะแลกเปลี่ยนประโยชน์ต่อกันได้อีกจะดี คือว่า

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/36 บันทึกการเจรจาระหว่าง กรมหลวงเทวะวงษ์ วโรประการ กับนายรีโพลต์ วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 125 (1906)

² หจข, เอกสาร ร. 5, ผ 20/36 ไปรเวทที่ 3496/3435 พระยาศรีสัตนาทหะ - กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ วันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 125 (1907)

³ กองบรรณสาร, ก.ต., หน้า 2.29 Mom Chatidej - Krom Luang Damrong
15th January 1907

ฝรั่งเศสจะเลิกไม่จกบาญชีคนในป้องกันอีกต่อไปแล้ว เมื่อได้เมืองทั้งสองนั้น แคสโตรเบลเห็นว่า ประโยชน์ที่จะได้ไม่คุ้มกับที่จะเสีย จึงไม่ได้พูดจาวางกล่าวกันต่อไป¹

การที่ฝรั่งเศสเบื่อนำการที่จกบาญชีคนไว้นี้ ก็เนื่องมาจากเหตุผลที่ว่าฝ่ายฝรั่งเศส เห็นว่า การที่มีคนอยู่ในเมืองกันของฝรั่งเศสในไทยนี้ ไม่ได้มีประโยชน์อันใดต่อฝรั่งเศสเลยเพราะ ส่วนใหญ่เป็นคนเอเชียเกือบทั้งนั้นและเป็นการอาศัยซื้อการ เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสหาผลประโยชน์ ให้ตัวเอง ซึ่งถึงแม้ว่าคนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าที่ดี แต่ก็ไม่ได้รับซื้อสินค้าฝรั่งเศสมาขาย เป็นแต่เพียงลูกค้าที่รับช่วงสินค้าของอังกฤษ และเยอรมันเท่านั้น ฝ่ายเยอรมันไม่ได้มีคนในป้องกัน ก็ได้ประโยชน์ในการค้ามากกว่าฝรั่งเศสหลายเท่า จนสู้กับอังกฤษได้ ฝรั่งเศสควรคิดเลิกป้องกัน คนเสียดีกว่า² แสดงว่าฝรั่งเศสเริ่มเล็งเห็นผลเสียของการจกทะเบียนคนในป้องกันฝรั่งเศสว่าจะ ไม่เป็นประโยชน์อันใดต่อฝรั่งเศสเลย แต่กลับจะต้องรับภาระในการช่วยเหลือบรรเทาความทุกข์ รอนต่าง ๆ และถึงแม้ว่าคนในบังคับดังกล่าวจะเป็นพ่อค้า แต่ก็รับสินค้าอังกฤษ และเยอรมันมาขาย แทนที่จะรับสินค้าฝรั่งเศสดังนั้นฝรั่งเศสจึงคิดที่จะเลิกจกบาญชีคนในป้องกันฝรั่งเศสอีกต่อไป

2.5 สถานการณ์ในมณฑลบูรพา

2.5.1 ปัญหาทาสและคนในบังคับ

นายเวสเตนการ์ด (Westengard) ผู้ช่วยของนายสโตรเบล (Strobel) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินชาวอเมริกัน ได้รับแต่งตั้งให้ไปตรวจราชการและรับความไว้วางใจในมณฑล บูรพา ระหว่างวันที่ 14 สิงหาคม - 4 ตุลาคม 1904 (พ.ศ. 2446) * ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าว นั้น ฝรั่งเศสกำลังแทรกแซงขยายอิทธิพล เข้ามาในมณฑลบูรพา โดยอาศัยอำนาจสูงสุดเป็นเครื่องมือ จึงทำให้เกิดการกระทบกระทั่งระหว่างกงสุลฝรั่งเศส กับพระยาตากทรา อยู่ตลอดเวลา หลังจาก ที่ตรวจราชการแล้ว นายเวสเตนการ์ดได้เขียนรายงานว่า พระตะบองเป็นสถานที่ซึ่งยุ่งยากที่สุด

* คณะของนายเวสเตนการ์ดประกอบด้วย Dr. Frank furter ชาวเยอรมันรับราชการ กระทรวงมหาดไทย นายปองโซต์ (Ponsot) กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ กับตัวนายเวสเตนการ์ด

¹ Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p. 439 - 453.

² หจข. เอกสาร ร. 5, ผ 20/36 ที่ 412/9885 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ - กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ วันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 125 (1907)

ในการปกครองคนในบังคับ สาเหตุที่เกิดความยุ่งยากก็คือ การขัดแย้งระหว่าง 2 อำนาจ คือ อำนาจของพระยาทหาร กับอำนาจจากกงสุลฝรั่งเศส ประจำพระตะบอง พระยาทหารฯ มีอำนาจในการปกครองโดยสิทธิขาด คำสั่งต่าง ๆ ดูว่าศักดิ์สิทธิ์เหมือนกับเป็นกฎหมาย ส่วนอำนาจของกงสุลฝรั่งเศสคือสิทธิสภาพนอกอาณาเขต จุดอ่อนของพระยาทหารฯคือ ปัญหาทาส และคนในบังคับ พระยาทหารฯ กับพรรคพวกข้าราชการ แต่ละคนมีทาสเป็นร้อย ๆ คน ซึ่งทาสส่วนใหญ่เป็นชาวนวน เขมร และคนจีน¹

ปัญหาคนเอเซียในบังคับฝรั่งเศส เท่าที่ตรวจดูในครั้งนั้น (ปี ค.ศ. 1904) ปรากฏว่ามีจำนวนทั้งหมดถึง 4500 คน ในขณะที่คนไทยแท้ ๆ เพียง 2000 คน เท่านั้น² ซึ่งจำนวนคนเอเซียในบังคับฝรั่งเศส ยิ่งเพิ่มมากขึ้นเท่าไร ก็เท่ากับว่ายิ่งสร้างปัญหาทางการปกครองให้กับรัฐบาลไทยมากขึ้นเท่านั้น และได้เป็นปัญหาคำคัญที่ไทยต้องการจะแก้ไขตลอดเวลา

ตาราง 10 เปรียบเทียบจำนวนคนเอเซียในบังคับฝรั่งเศสระหว่างปี ค.ศ. 1904 และ ปี 1907³

ระยะเวลาที่จดทะเบียน	จำนวนคนในบังคับฝรั่งเศส			
	ชาวนวน	ชาวเขมร	ชาวจีน	จำนวนรวม
1 กรกฎาคม 1903-13 กุมภาพันธ์ 1904	800	—	—	800
หลัง 13 กุมภาพันธ์ 1904	350	250	150	750
รวมคนในบังคับฝรั่งเศสในปี 1904	—	—	—	1550
คนในบังคับฝรั่งเศสในปี 1907	—	—	—	4500

จากตารางจะเห็นว่า จำนวนคนเอเซียในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี

¹ พจร. เอกสาร ร. 5, ฝ 20/32 "เรื่องมิสเตอร์เวสเทินการ์ดออกไปจัดการการเมืองพระตะบอง" 30 สิงหาคม - 4 พฤศจิกายน ร.ศ. 123 (1904) เป็นรายงานภาษาอังกฤษอ้างอิงจากสุวิทย์พักขาว ล.ก. หน้า 265

² Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p. 450 - 452.

ค.ศ. 1903 - 1904 มีจำนวน 1550 คน แต่อีก 3 ปีต่อมาคือในปี ค.ศ. 1907 มีจำนวนทั้งสิ้นถึง 4500 คน แต่มีคนไทยแท้ ๆ เพียง 2000 คน เท่านั้น ซึ่งรัฐบาลก็ได้พยายามหาวิธีการแก้ไขปัญหาดังกล่าวนี้

นายเวสเทนการ์ด ได้วางหลักเกณฑ์เสนอต่อรัฐบาลไทยในการแก้ไขปัญหาคอนในบังคับฝรั่งเศสในมณฑลบูรพา ดังนี้

1. ผู้ที่มาขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส จะต้องนำหลักฐานการเกิดหรืออื่น ๆ ที่แสดงว่ามีคุณสมบัติที่จะจดทะเบียนได้มาแสดง และต้องมีการพิจารณาสอบถามกันก่อนอย่างละเอียดถี่ถ้วน
2. ถ้ามีหลักฐานว่าผู้มาขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับกำลังเป็นหนี้อยู่ ห้ามรับจดทะเบียนจนกว่าจะชำระหนี้หมด
3. บุคคลที่รับราชการอยู่กับรัฐบาลไทย ห้ามรับจดทะเบียน
4. ถ้ามีปัญหาเกี่ยวกับสัญชาติของผู้ที่มาขอจดทะเบียน กองสุลฝรั่งเศสจะเป็นผู้ชี้ขาดว่าจะจดทะเบียนได้หรือไม่ ถ้าข้าหลวงเทศาภิบาลไม่สามารถแสดงให้เห็นว่า ผู้มาจดทะเบียนเป็นคนไทย

ข้อเสนอทั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทางรัฐบาลไทยหรือฝรั่งเศสได้นำไปปฏิบัติแต่อย่างใด ดังนั้นปัญหาคอนเอเชียในบังคับฝรั่งเศสในมณฑลบูรพา จึงยังไม่ยุติลงได้

สำหรับปัญหาเรื่องทาสก็ได้แก้ไขไปได้เมื่อรัฐบาลได้ออก "พระราชบัญญัติเลิกทาสทาสในมณฑลบูรพา" * ฉบับลงวันที่ 9 มกราคม ร.ศ. 123 (ค.ศ. 1905) ใจความสำคัญคือให้เลิกทาสทุกคนลงเคียนละ 4 บาท จนกว่าจะหมดทาสทั่ว ส่วนลูกทาสนั้นให้เป็นอิสระทันที การซื้อขายทาสจะไม่มีในมณฑลนี้อีกต่อไป

2.5.2 ปัญหาทางกานยุทธศาสตร์

สภาพภูมิศาสตร์ เป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวก มณฑลบูรพาสามารถติดต่อกับดินแดนส่วนอื่น ๆ ของอินโดจีนได้สะดวก โดยเฉพาะทางน้ำ ที่มีเส้นทางคมนาคมมากมายสำหรับใช้ในการคมนาคมและการค้าขาย แต่ในทางตรงกันข้าม การติดต่อกับไทยส่วนอื่น ๆ ถ้าจะให้สะดวก ต้องสร้างทางรถไฟหรือทางรถยนต์อย่างคิยานป่าเขา ซึ่งต้องลงทุนสูงมาก จากสาเหตุ

* ฎีกาผนวก ข. หน้า (65)

กึ่งกล่าวนีเอง เป็นผลทำให้ฝรั่งเศสถือว่า มณฑลบูรพา มีความสำคัญต่อความปลอดภัยของ
อินโดจีนของฝรั่งเศสมาก และพยายามที่จะเข้าครอบครองให้ได้¹ นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังอาศัย
ความคลุมเครือความไม่ชัดเจนของพรมแดนธรรมชาติ เป็นข้ออ้างในการยื่นข้อเสนอสื่อแสดง
ต้องการตนตั้งคำกล่าวของ นายบริกส์ (Lawrence Palmer Briggs) เกี่ยวกับเรื่องเขตแดน
ไว้ว่า "อาณาเขตของมณฑลนี้กับเขมรส่วนอื่น ๆ ไม่มีพรมแดนธรรมชาติที่แบ่งอย่างเห็นได้ชัด" *
ยิ่งไปกว่านั้นแม้ไทยจะปกครองเขมรมา กว่าศตวรรษ แต่ไทยก็ไม่ได้ทำให้เขมรกลายเป็นไทย
ไทยปกครองเขมรตามประเพณีเขมร ตำรวจไทยในเขมรก็ใช้ชาวเขมรในท้องถิ่นนั่นเองทั่วทั้ง
ดินแดนนี้จะหาข้าราชการที่พูดภาษาไทยได้ยากเต็มที่²

2.6 ข้อเสนอของรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสได้แสดงท่าทีเกี่ยวกับมณฑลบูรพา และปัญหาคนในบังคับอย่างเป็นทางการ
ครั้งแรกในเคสอนุภาพันท์ ค.ศ. 1906 จากคำแถลงของรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสใน
รายงานที่เสนอต่อรัฐสภา เพื่อของบประมาณ ปี ค.ศ. 1906 มีใจความที่เกี่ยวข้องกับไทยดังนี้

*ลักษณะกึ่งกล่าวนี ตรงข้ามกับบริเวณไทยแท้กับเขมร ซึ่งมีเทือกเขาพนมดกเร็ก
ขวางกั้นอยู่โดยตลอด ทำให้การคมนาคมระหว่างมณฑลบูรพากับไทยส่วนในเข้ามายากลำบากมาก

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/32 บันทึกการเจรจาระหว่างนายเวสเทนการ์ด
กับนายโบ ผู้ว่าราชการทั่วไปแห่งอินโดจีน วันที่ 28 กันยายน ค.ศ. 1904

² Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p. 450.

...ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับไทยที่ยังค้างอยู่ในสายตา
ของไทย เห็นว่าสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งคนญวน เขมร ลาว และคนจีนใน
บังคับฝรั่งเศส ได้รับอยู่นี้เป็นอภิสิทธิ์ที่รัฐบาลไทยเห็นว่า เป็นสิ่งกีดขวางความ
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส แต่ตามองในสายตาของฝรั่งเศส ฝรั่งเศส
กลับเห็นว่าปัญหาเกี่ยวกับมณฑลเขมรซึ่งชาวเขมรอ้างว่าเป็นของเขาอยู่บ่อย ๆ
ถ้ารัฐบาลฝรั่งเศสเพิกเฉยเสีย ซึ่งการอ้างสิทธิ์นี้ ปัญหาต่าง ๆ ก็จะมีมากขึ้น
อีก เพราะชาวเขมรรู้สึกว่ามณฑลนั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเขมรส่วนอื่น ฝรั่งเศส
ซึ่งเป็นแคว้นครอง นั้นแหละทำให้มณฑลนั้นแยกออกไปเป็นอีกส่วนหนึ่ง ทำให้
ชาวเขมรเสียดินแดนไป และการเรียกร้องนี้จะรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ฝรั่งเศสเห็น
ว่าในที่สุดสันติภาพระหว่างไทย-ฝรั่งเศสจะไม่อาจดำรงอยู่ได้ ถ้าหากปัญหามณฑล
เขมรยังไม่ยุติ.....

เป็นที่น่าเสียใจว่า การลงนามในอนุสัญญาปี 1904 ฝรั่งเศสได้ทราบของไทยมา
ทันที ชาวเมืองเป็นไทยแท้ ๆ แทนที่ฝรั่งเศสจะเอาพระตะบองหรือเสียมราฐเพราะ
2 เมืองนี้มีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะที่จะอยู่กับฝรั่งเศส นี่คือการฉ้อฉลอย่าง
สำคัญของอนุสัญญานี้ ตอนนี้เป็นโอกาสอันดีที่สุด เพราะการปักปันพรมแดนตาม
พิธีสารฉบับ 29 มิถุนายน ค.ศ. 1904 กำลังดำเนินอยู่ และกำลังเกิดปัญหา
การปักปันพรมแดนบริเวณหลวงพระบาง จำปาศักดิ์ และเสียมราฐ โดยคณะกรรมการ
การปักปันพรมแดนทั้ง 2 ฝ่ายยังตกลงกันไม่ได้ ทำให้สัมพันธภาพระหว่าง 2 ประเทศ
ตกอยู่ในภาวะอันตราย ฝรั่งเศสจะต้องขายโอกาสนี้ ฝรั่งเศสทราบว่ายไทยไม่มีผล
ประโยชน์อย่างใหญ่หลวงที่จะต้องรักษาทะบองและเสียมราฐไว้ เพราะดินแดน
2 แห่งนี้ไม่ได้ให้ประโยชน์แก่ไทยนัก ไทยไม่มีอิทธิพลมากนักในดินแดนนี้ แต่ที่
อาจจะเห็นจุดที่จะสร้างความยุ่งยากให้กับรัฐบาลทั้งสองฝ่ายอีกอย่างมากมาย

ฝรั่งเศสอาจจะยกประโยชน์เหล่านี้เพื่อแลกกับมณฑลเขมร คือ ดินแดนตาม
ลาวหรือตราด หรือสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งคนในบังคับฝรั่งเศสได้รับอยู่ใน
ขณะนี้ อันเท่ากับให้ไทยมีเอกราชทางการศาลสมบูรณ์ยิ่งขึ้น...."1 (ขีดเส้นโดยผู้เขียน)

จากคำแถลงดังกล่าว แสดงให้เห็นชัดว่า ฝรั่งเศสมีความต้องการมณฑลบูรพาเกินขีด
ยิ่งขึ้น โดยอ้างว่า ชาวเขมรเริ่มเรียกร้องดินแดนส่วนนี้ ซึ่งเป็นของพวกเขาเหมือนกัน

1 ไซ, เอกสาร ร. 5, ๘ 20/36 "Translation Extract from the
annual report on the budget of the Ministry of Foreign Affair (Budget
of 1906) อ้างจาก สุวิทย์ พักขาว ล.ด. หน้า 270

เหตุผลทาง "ภูมิศาสตร์" ว่าเหมาะที่จะอยู่ใกล้ฝรั่งเศส นอกจากนั้นยังเห็นว่าไทยไม่มีอิทธิพล และไม่ได้รับผลประโยชน์มากเท่าไรนักจากมณฑลบูรพา จนถึงกับว่าจะต้องรักษามณฑลนี้ไว้ตลอดไป เพราะดินแดนดังกล่าวนี้จะต้องเป็นจุดที่สร้างปัญหาและความยุ่งยากต่าง ๆ ระหว่างรัฐบาล ทั้ง 2 ฝ่ายอีกต่อไป ข้อความทั้งหมดที่ฝรั่งเศสแถลง รัฐบาลไทยทราบดี แต่เห็นว่าไม่ใช่ข้อเสนอของรัฐบาลฝรั่งเศสต่อรัฐบาลไทยอย่างเป็นทางการ จึงนิ่งเฉยอยู่

หนึ่งความเห็นของรัฐบาลฝรั่งเศสดังกล่าว คล้ายกับที่รัฐบาลไทยสืบทราบมาว่า คณะกรรมการปักปันพรมแดนฝ่ายฝรั่งเศส คงจะไม่ตกลงปรองดองกันในเรื่อง การปักปันเขตแดนทางเหนือ และจะใช้โอกาสนี้แลกเปลี่ยนมณฑลเขมรกับหัวเมืองลาวกาว หรือไม่ก็ตราด¹ แต่จากรายงานของกรรมการปักปันเขตแดนฝ่ายไทยอีกฉบับหนึ่ง กล่าวว่า ฝรั่งเศสจะเอาคำซ้ายมาแลกกับมณฑลเขมรของไทย² ซึ่งข้อเสนอการแลกเปลี่ยนดินแดนตามที่ฝ่ายไทยสืบทราบมานี้ตรงกับข้อเสนอที่รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสเสนอไว้ทุกประการ

2.7 ปัจจัยที่ส่งเสริมให้การเจรจาเป็นผลสำเร็จ

ในระยะหลังนี้ประเทศไทยได้ดำเนินนโยบายเป็นมิตรที่ดีต่อฝรั่งเศสมากขึ้น และยังมีนโยบายผ่อนปรนตามความต้องการของฝรั่งเศส ไม่แข็งกร้าวเหมือนอย่างที่เคยปฏิบัติมาแต่ก่อน นอกจากนั้นยังมีการปรับปรุงภายในประเทศ ที่เป็นผลดีต่อฝรั่งเศส และได้ช่วยให้การเจรจาเป็นผลสำเร็จเร็วขึ้น คือ

2.7.1 การปฏิรูปกฎหมายของไทย

จากผลของการเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และความบกพร่องทางด้านการพิจารณาคดีตามทวิบทกฎหมาย ทำให้ประเทศไทยเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีการปฏิรูปกฎหมาย

¹ กองบรรณสาร, ก.ค., แฟ้ม 2.29 ที่ 162/11296 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ - หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร วันที่ 10 มีนาคม ค.ศ. 1906

² กองบรรณสาร, ก.ค., แฟ้ม 2.29 โทรเลขที่ 30 พลตรีหม่อมราชาเกษอุดม - กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ วันที่ 26 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1906 (พ.ศ. 2448)

อย่างเร่งด่วน แต่ก็มีอุปสรรคที่ทำให้ต้องล่าช้า เพราะชาตกาลังคนในค่านี้อยู่มาก การปฏิรูปกฎหมายของไทยได้เริ่มทำอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะในช่วงหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เป็นต้นมา คณะผู้ทำการร่างกฎหมายของไทยในครั้งนั้นประกอบด้วยนักกฎหมายไทย เบลเยียม อังฤช และผู้อื่น¹

ต่อมาในปี ค.ศ. 1905 (พ.ศ. 2447) รัฐบาลไทยได้ว่าจ้างนายยอร์ช ปาดูซ์ (George Padoux) นักกฎหมายชื่อดังชาวฝรั่งเศสมาเป็นที่ปรึกษาค้นกฎหมาย ซึ่งได้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการร่างประมวลกฎหมายอาญา และประกาศใช้หลังจากสนธิสัญญาฉบับนี้เพียง 1 ปี คือในปี ค.ศ. 1908 (พ.ศ. 2450) ประมวลกฎหมายอาญานี้เป็นประมวลกฎหมายอาญาที่ร่างขึ้นโดยถือหลักกฎหมายที่ทันสมัยที่สุดของยุโรป และยังได้ปรับปรุงให้เหมาะสมกับคนไทย จากการปรับปรุงกฎหมายฉบับนี้เอง ทำให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนเอเชียในบังคับฝรั่งเศสมีความสำคัญน้อยลงไป และทำให้การเจรจาสะดวกขึ้น เนื่องจากฝรั่งเศสไม่มีเหตุผลที่จะยื่นกรณีในข้อนี้ไว้ ซึ่งสิทธิสภาพนอกอาณาเขตอีกต่อไป²

2.7.2 การจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นสมัยของการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ เป็นผลทำให้รัฐบาลไทยต้องจ้างชาวต่างประเทศเข้ามารับราชการเป็นจำนวนมาก แต่ส่วนใหญ่เป็นชาวอังกฤษ ก่อนปี ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2446) ปรากฏว่ารัฐบาลไทยได้จ้างชาวต่างประเทศเข้ารับราชการประมาณ 190 คน ในจำนวนนี้เป็นชาวอังกฤษถึง 95 คน นอกนั้นเป็นชาวเยอรมัน 42 คน ชาวเดนมาร์ก 35 คน แต่มีชาวฝรั่งเศสเพียง 2 คนเท่านั้น คือคนหนึ่งเป็นวิศวกร อีกคนหนึ่งเป็นผู้บังคับหมวด

หลังจากที่ไทยได้ลงนามในอนุสัญญากับฝรั่งเศส ฉบับ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 แล้ว ฝรั่งเศสเริ่มเห็น "นโยบายญาติดี" ของรัฐบาลไทย เนื่องจากชาวฝรั่งเศสหลายคนได้รับการว่าจ้างเข้ารับราชการไทย เช่น นายปาดูซ์ (George Padoux) นักกฎหมายชาวฝรั่งเศส เป็นที่ปรึกษากฎหมาย พันเอก กูเลต์ (Col. Goullet) ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้บังคับการตำรวจ

¹ Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p. 449.

² Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p. 450.

มณฑลบูรพา นายปองโซต์ (Mr. Ponsot) ได้รับแต่งตั้งเป็นที่ปรึกษาข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลบูรพา นอกจากนั้นยังมีวิศวกรฝรั่งเศสมาทำงานในกระทรวงโยธาธิการ และมีครูชาว
ฝรั่งเศส สอนภาษาฝรั่งเศสในโรงเรียนบางแห่งเป็นต้น¹ ซึ่งการกระทำในข้อนี้สะท้อนกับความ
ต้องการของฝรั่งเศส เพราะฝรั่งเศสเคยถือว่าไทยว่ารัฐบาลไทยเคยเรียก แะชาวอังกฤษ
เยอรมัน เคนมาร์ก เบลเยียม เข้ารับ ราชการ ส่วนชาวฝรั่งเศสไม่มีแม่แทนคนเดียว²
นโยบายของรัฐบาลไทยในการจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการนี้ ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสมีท่าทีเป็น
มิตรและโอนอ่อนผ่อนปรนในการเจรจาครั้งนี้เป็นอันมาก

2.7.3 บทบาทของที่ปรึกษาแผ่นดินชาวอเมริกัน

ในการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญานี้ ไทยได้จ้างนายเอ็ดเวิร์ดส์โตรเบล
(Edward H. Strobel) นักกฎหมายที่ชาวอเมริกันเป็นที่ปรึกษา ตามรายงานของทูต
ประจำปารีสว่า ได้ตกลงเซ็นสัญญากับนายสโตรเบลแล้ว ตั้งแต่วันที่ 21 ตุลาคม 1902³
และขอให้สโตรเบลได้อยู่ช่วยในการเจรจาที่ปารีสก่อน นายสโตรเบลได้เดินทางมายังกรุงเทพฯ
เมื่อ 11 ธันวาคม 1904 เข้ารับตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั่วไป (General
Adviser) แทนนายโรแลนด์ ยัคมินส์ (Rolin Jacquemyns) ชาวเบลเยียม ซึ่งได้
ถึงแก่กรรมไปในปี ค.ศ. 1902*

*Monsieur Gustave Rolin Jacquemyns รับราชการเป็นที่ปรึกษา
ราชการแผ่นดินตั้งแต่ ค.ศ. 1892 - 1899 ถึงแก่กรรมในปี ค.ศ. 1902 ดูรายละเอียดใน
กัลยา จุลนวล "เจ้าพระยาอภัยราชา"

1 วไล ฌ ป็อมเพร "บทเรียนจากที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ" อักษรศาสตร์พิจารณา
(2 : 15 - 18 กรกฎาคม 2516)

2 หจข, ร. 5, ม 2.14/78 พระยาเสนาพิพิธ - กรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่
22 ตุลาคม ร.ศ. 119.

3 หจข, ร. 5, ค. 2 พระยาสุริยานุวัตร - รัชกาลที่ 5 วันที่ 31 ตุลาคม
ร.ศ. 121.

นายสโครเบล มีส่วนช่วยให้การทำสนธิสัญญาไทย-ฝรั่งเศสปี ค.ศ. 1904 และพิธีสารฉบับ 29 มิถุนายน 1904 ประสบผลสำเร็จ และในการทำสนธิสัญญาครั้งนี้ (ค.ศ. 1907) นายสโครเบลเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญของฝ่ายไทย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางด้านกฎหมาย การร่างสัญญา การแปล แม้กระทั่งการคัดก็อยู่ในความรับผิดชอบของนายสโครเบลทั้งสิ้น¹

ทางฝ่ายฝรั่งเศสได้ยอมรับว่า สนธิสัญญาฉบับนี้สำเร็จเพราะนายสโครเบลกับพันโทเบอร์นาร์ด ได้เจรจาเรื่องราวที่สำคัญกันโดยตรงในชั้นสุดท้าย จนตกลงกันได้ และการที่รัฐบาลที่ 5 ทรงเห็นคล้อยตามสนธิสัญญา โดยเฉพาะการยกพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้กับฝรั่งเศส ก็เพราะรายงานฉบับยาวที่นายสโครเบลมีมากราบทูลพระองค์² แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าการทำงานหักโหมของนายสโครเบลครั้งนี้ เป็นผลให้เขาซึ่งโดยปกติมีสุขภาพไม่แข็งแรงแล้ว ล้มเจ็บลง และมีชีวิตต่อมาได้ไม่ถึงปี นับจากวันลงนามในสนธิสัญญา ก็ถึงแก่กรรมในวันที่ 15 มกราคม 1908³

3. สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449)

ในการเจรจาครั้งนี้ผู้แทนฝ่ายรัฐบาลไทยคือ กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เป็นผู้ลงนามฝ่ายไทย ส่วนผู้แทนของรัฐบาลฝรั่งเศส คือ นายวิกเตอร์ เอ็มมันูว์ โยเซฟ คอลแลง เกอ ปลังซี (M. Victor Emile Marie Joseph Collinde Plancy) อัครราชทูตพิเศษ ผู้มีอำนาจเต็ม เป็นผู้ลงนามฝ่ายฝรั่งเศส

การเจรจาได้เริ่มตั้งแต่ปลายเดือนพฤษภาคม ค.ศ. 1907 ฝ่ายไทยได้ตกลงในหลักการสำคัญคือ การแลกเปลี่ยนพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ กับด้านซ้ายและขวา รวมทั้ง

¹ กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.29 ที่ 515/12690 กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ - กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 (1907)

² Lawrence Palmer Briggs, *Op. cit.*, p. 451.

³ กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.29 ที่ 2/911 กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ - กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ 23 เมษายน ร.ศ. 126 (1907)

หมู่เกาะที่อยู่ใต้แหลมสิงลงไป กับมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสในกลางเดือน มีนาคม ปีเดียวกัน¹ ส่วนรายละเอียดในการเจรจาต่อรองระหว่างกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ กับนายปลิงซี ไม่พบหลักฐานทั้งสำเนาหรือต้นฉบับ ทั้งที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ แต่จากเอกสารแฟ้ม 2.29 หมวดสนธิสัญญาของกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ จึงได้ทราบว่า เอกสารดังกล่าวนี้ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ ทรงเก็บไว้ เป็นเอกสารส่วนพระองค์ ดังนั้นจึงไม่มีโอกาสได้ศึกษาค้นคว้า

สัญญาที่ลงนามในครั้งนี มีทั้งสิ้น 5 ฉบับ คือ

1. สนธิสัญญา (สัญญาใหญ่) มี 9 มาตรา
2. สัญญากับกันเขตแดน มี 7 มาตรา
3. สัญญาว่าด้วยการศาล มี 7 มาตรา
4. สัญญาเรื่องพระยาภวาชวรณิธรมี 8 มาตรา
5. สัญญาเรื่องการเช่าที่ดินฝั่งขวาแม่น้ำโขงมี 4 มาตรา

หนังสือสัญญาดังกล่าวทั้ง 5 ฉบับ ต้องให้สัตยาบัน 3 ฉบับแรก ส่วนที่เหลืออีก 2 ฉบับ หายไม่ต้องให้สัตยาบัน ก็มีผลใช้บังคับได้เลย สำหรับการให้สัตยาบันของฝ่ายไทย ทางรัฐบาล ส่งไปถวายรัชกาลที่ 5 เพื่อทรงให้สัตยาบันในยุโรป เพราะขณะนั้นพระองค์กำลังอยู่ในระหว่าง เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2² เฉพาะหนังสือสัญญาที่ต้องให้สัตยาบัน 3 ฉบับนั้นมีการแลกเปลี่ยน สัตยาบัน เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน ค.ศ. 1907³

3.1 ผลของสนธิสัญญา

ผลของสนธิสัญญาดังกล่าวนั้นแยกออกไปได้เป็น 2 ประการ คือ ผลทางด้านการดินแดน กับผลทางด้านการศาล

¹ Manich Jumsai, *Op. cit.*, p. 199.

² กองบรรณสาร, ก.ศ., แฟ้ม 2.29 ที่ 2/911 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ - กรมหมื่นสมมทอมรินทร์ วันที่ 23 เมษายน ร.ศ. 126.

³ Manich Jumsai, *Op. cit.*, p. 200.

3.1.1 ผลทางดินแดน

ไทยได้สูญเสียมณฑลบูรพาซึ่งเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์มาก ทั้งในด้านการเพาะปลูก และการประมงน้ำจืดให้แก่ฝรั่งเศส คิดเป็นพื้นที่ 51,000 ตารางกิโลเมตรหรือเกือบประมาณครึ่งหนึ่งที่ไทยเคยเสียให้แก่ฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2410) ซึ่งนับว่าเป็นการเสียดินแดนที่มีพื้นที่น้อยที่สุด เมื่อเทียบกับดินแดนที่เสียไปใน 4 ครั้งแรก ถ้าคิดเป็นเปอร์เซ็นต์การเสียดินแดนครั้งนี้เท่ากับ 11 % ของปริมาณพื้นที่ที่เสียให้กับฝรั่งเศส 5 ครั้ง* ในเวลา 40 ปี

แต่อย่างไรก็ตาม การเสียดินแดนครั้งนี้แปลกกว่าการเสียดินแดนครั้งอื่น ๆ ตรงที่ฝ่ายไทยเป็นฝ่ายได้รับดินแดนคืนมาจากฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก (ดินแดนนี้ฝรั่งเศสได้ไปใน พ.ศ. 2446) คือ ไลคานฮาย ทวาด รวมไปถึงบรรดาเกาะที่ฝรั่งเศสเคยยึดไปจากไทย ตั้งแต่ ร.ศ. 112¹ (พ.ศ. 2436) ซึ่งอยู่บริเวณใต้แหลมสิงลงไปถึงเกาะกูด ดินแดนที่คืนนี้มีพื้นที่ประมาณ 40,000 ตารางกิโลเมตร พร้อมกับพลเมืองสามหมื่นคนด้วย² แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่าเฉพาะเกาะที่ไทยได้

* รายละเอียดแสดงการเสียดินแดนให้กับฝรั่งเศสทั้ง 5 ครั้ง

ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2410 ไทยเสียกับพม่าส่วนใหญ่ รวมทั้งเกาะ 6 เกาะคิดเป็นเนื้อที่ประมาณ 124,000 ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2431 (ร.ศ. 112) เสียแคว้นสิบสองจุไทย เนื้อที่ประมาณ 87,000 ตารางกิโลเมตร

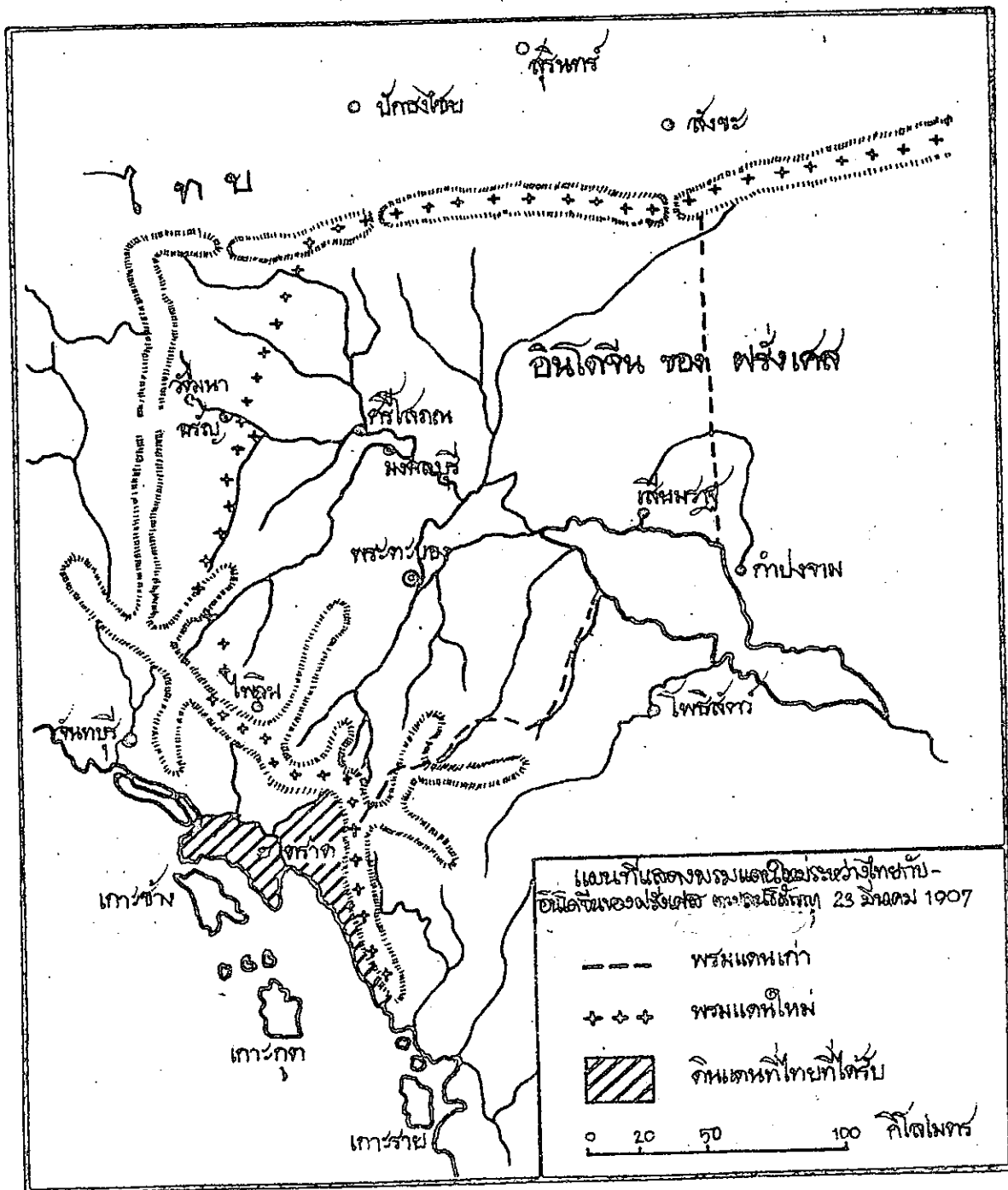
ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเนื้อที่ประมาณ 143,000 ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2446 เสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามเมืองหลวงพระบางและตรงข้ามเมืองปากเซ เนื้อที่ประมาณ 62,500 ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ 5 พ.ศ. 2449 เสียจังหวัดพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ (มณฑลบูรพา) เนื้อที่ประมาณ 51,000 ตารางกิโลเมตร

¹หลวงวิจิตรวาทการ ปรากฏา และคำบรรยายของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ หน้า 24

²Manich Jumsai, Op. cit., p. 199.

คืนมานี้ ฝรั่งเศสขอสงวนสิทธิบางอย่างไว้ กล่าวคือรัฐบาลไทยต้องยอมรับรองกับฝรั่งเศสว่า
เกาะที่ไทยได้คืนมานี้ไทยจะให้หรือให้เช่าแก่รัฐบาลใด ๆ ไม่ได้ และจะยอมให้รัฐบาลใดหรือ
บริษัทใด นอกจากรัฐบาลฝรั่งเศสซึ่งที่เก็บถ่านหินไม่ได้ * ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่ารัฐบาลฝรั่งเศส
ทราบว่า รัสเซียกำลังจะหาเช่าเกาะสักแห่งหนึ่งในบริเวณน่านน้ำแถบทะเลจีนใต้ เพื่อใช้เป็น
แฉะจอดพักเรือ และเติมเชื้อเพลิงถ่านหิน เนื่องจากในระยะเวลาเวลานั้น เรือเดินทะเลของชาติ
ต่าง ๆ ยังเป็นเรือจักรไอน้ำ ต้องใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิง และการที่รัสเซียมีเมืองท่าแฉะจอด
เรือในน่านน้ำแถบนี้ อาจจะทำให้รัสเซียใช้เป็นท่าส่งกำลังทางทะเล เพื่อความเป็นใหญ่
(มหาอำนาจ) ทางทะเลในแถบมหาสมุทรแปซิฟิกต่อมหาสมุทรอินเดียได้ ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อ
ผลประโยชน์และอำนาจของฝรั่งเศส ดังนั้นฝรั่งเศสจึงยอมไม่ได้ เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่า
ฝรั่งเศสยังเป็นห่วงผลประโยชน์ในค่าน "ยุทธศาสตร์" ในหมู่เกาะเหล่านี้

3.1.2 ผลทางการเมืองการศาล

สนธิสัญญาฉบับนี้ ได้กล่าวถึงเรื่องอำนาจศาล ซึ่งปรากฏอยู่ในมาตรา 4
ของสนธิสัญญาฉบับนี้ และตามมาตรา 2 - 7 แห่งสัญญาว่าด้วยอำนาจศาล ซึ่งอาจสรุปได้ว่าชาว
เอเซียที่เป็นคนในบังคับหรือคนในอารักขาของฝรั่งเศสที่จดทะเบียนไว้ก่อนวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ.
1907 (พ.ศ. 2449) ให้ขึ้นศาลทางประเทศจนกว่าไทยจะได้ประกาศ และใช้ประมวลกฎหมาย
ครบถ้วนแล้ว ส่วนชาวเอเซียที่จะขึ้นทะเบียนเป็นคนในบังคับหรือคนในอารักขาฝรั่งเศส หลังวันที่
23 มีนาคม ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449) ต้องขึ้นศาลไทยธรรมดา และชาวเอเซียทั้ง 2 ประเภท
ดังกล่าวนี้มีสิทธิและหน้าที่เท่าเทียมกับคนไทย แต่ไม่ยอมรับราชการทหาร แสดงให้เห็นว่า ฝ่ายไทย
ได้รับเอกราชทางการเมืองการศาล (Judicial autonomy) มากขึ้น

เมื่อได้พิจารณาสนธิสัญญาฉบับนี้แล้ว จะเห็นว่าในคำปรารภของสนธิสัญญากล่าวว่า
"เป็นการแลกเปลี่ยน" ดังกล่าวไว้ว่า "ทางฝ่ายต่างประเทศนั้นแลกเปลี่ยนเขตแดนต่อกันประการหนึ่ง
อีกประการหนึ่งมีความประสงค์ที่จะให้การที่เกี่ยวข้องกันในระหว่างสองประเทศนี้สะดวกยิ่งขึ้น โดย
แก้ไขจัดใช้วิธีอำนาจศาลเป็นแบบเดียว แลให้คนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในกรุงสยามมีกรรมสิทธิ์

มากขึ้นอีกด้วย"¹ ซึ่งหมายถึงว่าไทยยอมยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมือง
ตราด ค่าน้ำ และสิทธิของชาวเอเชียในบังคับฝรั่งเศส แต่ถาพิจารณาตามความเป็นจริง
แล้ว ยากที่จะแลเห็นว่า "เป็นการแลกเปลี่ยน" ดังที่กล่าวในสนธิสัญญานั้นได้อย่างไร เพราะ
เห็นว่า ดินแดนที่ฝรั่งเศสได้ไป (มณฑลบูรพา) กับดินแดนที่กลับคืนมาเป็นของไทยนั้นมีปริมาณและ
คุณค่าแตกต่างกันมากนัก นอกจากนั้นตราดยังเป็นดินแดนของไทยที่มีพลเมืองเป็นคนไทยล้วน ๆ
และฝรั่งเศสเพิ่งยึดไปจากไทยประมาณ 3 ปีเท่านั้น ถ้าเทียบกับมณฑลบูรพาซึ่งมีดินแดนมากกว่า
และอุดมสมบูรณ์ในแง่เศรษฐกิจแล้ว จะเห็นว่า มณฑลบูรพากับเมืองตราดเทียบกันไม่ได้เลย หรือถ้า
จะว่าเอาดินแดนแลกกับอำนาจศาลกงสุลก็น่าไม่ถูก เพราะชาวเอเชียที่ขึ้นศาลต่างประเทศกับขึ้นศาล
ไทยก็ได้รับสิทธิเสมอภาคกับคนไทย และพลเมืองฝรั่งเศสก็ยังขึ้นศาลกงสุลอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง
แต่ประการใด

3.2 พิธีส่งมอบดินแดนของทั้ง 2 ฝ่าย

หลังจากที่ได้ตกลงโดยหลักการแล้ว รัฐบาลทั้งสองก็ได้กำหนดวันที่ 3 กรกฎาคม
ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2450) เป็นวันทำพิธีส่งมอบดินแดนรัฐบาลไทยได้แต่งตั้งให้ พระยารวิไชยวุฒิกร
ปลัดมณฑลบูรพาเป็นผู้ทำพิธีส่งมอบดินแดนให้แก่มองสิเออร์ กอมมิแซ โลแรง ข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเศส
มีการกล่าวคำส่งมอบ และตอบรับของทั้งสองฝ่ายดังนี้

ท่านข้าหลวงเทศาภิบาล²

ในนามของรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลตามหนังสือซึ่งได้ตกลง
กันเมื่อวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ. 125 ข้าพเจ้าขอชี้แจงให้ท่านทราบวาแผ่นดินเมือง
พระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณ ตั้งแต่วันนี้ต่อไปเป็นของฝรั่งเศส

¹พระยาราชเสนา ล.ค. หน้า 79.

²หจท, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/12 เรื่องยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสและพระยาทหารรา
อพยพครอบครัวมาอยู่มณฑลปราจีน วันที่ 3 กรกฎาคม ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1907)

ในการที่ให้เขตแดนกันนี้ กระทำให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ถูกถึงพิธีอีกวันหนึ่ง ที่ข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสและฝ่ายไทยจะโคพบกัน ณ ที่ใกล้อาวสุยามในเวลานี้ เหมือนกัน เขตแดนเมืองตราด เกาะกง และเกาะทั้งหลายที่ถูกกลับคืนมาเป็นของกรุงสยามตามที่ใดทำไมตรีต่อกัน ผลอันนี้ และเป็นที่แลเห็นได้ว่า ทำให้เขตแดนของเราทั้งสองฝ่ายที่ติดต่อกันเป็นที่ตกลงกันแต่โดยดีโดยเรียบร้อยวันนี้ ในพระราชอาณาเขตทั่วไป คนในบังคับหรือในความป้องกันฝรั่งเศส ก็เปรียบเหมือนคนในบังคับไทย และจะทำนุถุกรรมสิ่งหนึ่งสิ่งใด ก็มีกรรมสิทธิ์เหมือนกัน เพราะตั้งแต่นั้นต่อไป ก็จะอยู่ในกฎหมายอันเดียวกัน

ตามที่ใดทำหรือตกลงกันครั้งนี้ เปรียบเหมือนจากทุกไว้ในแผ่นดินสาขาวังกาลนาน มีความยินดีในการไมตรีของรัฐบาลฝรั่งเศส และรัฐบาลสยามจะคิดดำเนินความเรียบร้อยด้วยกันทั้งสองฝ่าย เพื่อให้เป็นผลแห่งความเจริญตามที่โลกนิยมกัน

ใจความข้างบนนี้เป็นคำกล่าวที่พระยารวิไชยวุฒิกร กล่าวมอบคืนแด่นมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศส เป็นที่น่าสังเกตว่าใช้คำขึ้นต้นว่า "ท่านข้าหลวงเทศาภิบาล" ซึ่งหมายถึงพระยาศุภชรา นั้นเอง แสดงว่าการทำพิธีในครั้งนี้มีพระยาศุภชรา เป็นประธาน ดังนั้นใจความดังกล่าวจึงคล้ายกับว่ามอบให้พระยาศุภชรา ทราบอย่างเป็นทางการถึงความจำเป็นของรัฐบาลที่ต้องยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศสในครั้งนี้ด้วย

คำสปีชตอบของกอมมิแซลโลแรง¹

ในนามของกรุงฝรั่งเศส และตามคำสั่งพิเศษของท่านคอเวอร์เนอร์ เบเนราล ที่ใดสั่งมาแก่ข้าพเจ้า ๆ รับจากพระยารวิไชยวุฒิกร ปลัดมณฑลบูรพา ซึ่งได้รับคำสั่งมาจัดการในเรื่องนี้เหมือนกัน แผนดินพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ตามซึ่งใดตกลงกันในหนังสือสัญญาระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ลงวันที่ 23 มีนาคม ข้าพเจ้าขอโฆษณาว่า ตั้งแต่นั้นต่อไป เขาอยู่ในดินแดนของราชาธิปไตยฝรั่งเศส

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ฝ 19/12 เรื่องยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส และพระยาศุภชรา อพยพครอบครัวมาอยู่มณฑลปราจีนวันที่ 3 กรกฎาคม ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1907)

พลเมืองซึ่งจะคงอยู่ในเมืองนี้ ในบังคับของฝรั่งเศส คงจะเห็นใน
ในปกครองใหม่ ซึ่งชาว มีนาที่ราชการที่จะจัดแจง จะสร้างธรรมเนียมแบบแผน
ศาสนา แลทรัพย์สินสมบัติของเขา แลประพฤติตามแบบอย่างมนุษย์โลก แลซึ่งยุติธรรม
ตามซึ่งเราประสงค์จะจัดการไพบานเมืองเจริญขึ้น ในทางโปลิติก ค้าขาย แล
ความรู้

ตามข้อไมตรีซึ่งได้ตกลงทำสัญญากันขึ้นทั้งนี้ ทำให้ติดต่อกันกับบ้านเกิด
เมืองเก่า จะให้ความหวังใจ ซึ่งจะให้ขึ้นโดยเร็ว การซึ่งมีไมตรีกันมาแต่ก่อน
ระหว่างพลเมืองของมณฑลนี้ แลพวกเมืองของอินโดจีนฝรั่งเศส กับระหว่างพล
เมืองมณฑลนี้ แลคนในบังคับไทย ซึ่งอยู่ทางเขตรแดนใหม่ฝั่งซ้ายนั้น ข้าพเจ้า
ขอให้ความไว้วางใจต่อพวกเรา

จากใจความใน "คำกล่าว" ทอรับคืนแดนของข้าหลวงฝรั่งเศสข้างบนนี้ จะเห็นว่า
ใจความที่ประนีประนอมกับไทยมาก ความก้าวร้าวที่เคยมีอยู่มาแต่เดิมหายไปจนหมดสิ้น ที่เป็น
เช่นนั้นก็เพราะว่า ฝรั่งเศสได้คืนแดนสมกับความต้องการของชนนั้นเอง

3.3 สัญญาเรื่องพระยาตากษรธรณินทร์

ในการทำสนธิสัญญาแลกเปลี่ยนดินแดนกันในปี ค.ศ. 1907 นี้ฝรั่งเศสจำเป็นต้อง
ทำสัญญากับเจ้าพระยาตากษรฯ อีกฉบับหนึ่ง * ก็เพราะเหตุว่าพระยาตากษรฯ ข้าหลวงใหญ่
มณฑลบูรพานั้นแต่เดิมมาเคยเป็นเจ้าเมืองพระตะบองมาก่อน และตำแหน่งเจ้าเมืองพระตะบองนั้น
เป็นตำแหน่งที่สืบทอดบรรพบุรุษมาแต่เดิมตั้งแต่ปี พ.ศ. 2338 สมัยเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน
อภัยวงศ์) จึงมีหลักฐานมั่นคงทั้งทางด้านอำนาจและทรัพย์สินสมบัติ พระยาตากษรธรณินทร์ (ชุม
อภัยวงศ์) รับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพระตะบองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 และต่อมาได้ดำรงตำแหน่ง
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพาด้วย จนถึงปี พ.ศ. 2449 ดังนั้นจึงมีอำนาจสิทธิขาดในการ
ปกครองมาก เปรียบประดุจ "เจ้ามีอำนาจสิทธิ์เด็ดขาด" สามารถบังคับบัญชาว่ากล่าวผู้คนให้เชื่อ
ฟังได้ ฐานะทางด้านทรัพย์สินสมบัติก็ปรากฏว่าเป็นผู้ร่ำรวยมากที่สุดในมณฑลบูรพา ไม่มีผู้ใดเทียบเท่า
มีทรัพย์สินประเภทต่าง ๆ ทั้งสังหาริมทรัพย์และอสังหาริมทรัพย์จำนวนมหาศาล ตัวอย่างเช่น
พระยาตากษรธรณินทร์ เป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดที่มีอยู่ในเมืองพระตะบอง ซึ่งได้จัดทำเป็นบ้านเช่าค้าขาย

* ฤดูกาลผนวก ก. หน้า (54) - (56)

ดังนั้นในคราวที่ไทยยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศสนั้น ถึงแม้ว่าพระยาตากทราฯ จะมีทรัพย์สินสมบัติมากมายอยู่ในมณฑลบูรพาตั้งกล่าวแล้ว แต่พระยาตากทราฯ ซึ่งเป็นผู้ซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ยอมเป็นข้าสองเจ้า¹ และได้แสดงความสมัครใจอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี ดังนั้นฝรั่งเศสจึงต้องทำสัญญากับพระยาตากทราฯ เป็นการส่วนตัวอีกฉบับหนึ่ง เพื่อตกลงเรื่องทรัพย์สินสมบัติ ประเภทอสังหาริมทรัพย์ทั้งหมด ที่พระยาตากทราฯ มีอยู่ อาทิเช่น ที่ดินบ้านช่อง เรือกสวนไร่นา และเครื่องมือในการประกอบอาชีพหลายชนิด เช่น เครื่องต้มกลั่นสุรา เป็นต้น ฝรั่งเศสจะต้องรับผิดชอบกิจการต่าง ๆ เหล่านี้ จ่ายเงินตอบแทนพวกบ้านเรือน ที่ดิน นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังต้องจ่ายค่าเลี้ยงดูให้แก่พระยาตากทราฯ (บ้านานู) จนตลอดชีวิต ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระยาตากทราฯ มีความสำคัญ และมีอำนาจมากที่สุด ในมณฑลบูรพา ขนาดที่ฝรั่งเศสยังต้องยอมรับ ต้องมอบเงินตอบแทนในการถอนอำนาจไปจากพระยาตากทราฯ และต้องทำสัญญาโดยเฉพาะกับพระยาตากทราฯ ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้

ก. สิทธิและทรัพย์สินของพระยาตากทราฯ

1) ตำแหน่ง ยศ และสัญชาติของพระยาตากทราฯ คงอยู่เช่นเดิม แต่จะขอเปลี่ยนสัญชาติก็ได้

2) พระยาตากทราฯ ได้สิทธิต่าง ๆ เช่นเดียวกับ "ชาวเมืองฝรั่งเศส"

3) อสังหาริมทรัพย์ของพระยาตากทราฯ ที่อยู่ในกำแพงเมืองพระตะบอง ยังคงเป็นของพระยาตากทราฯ เช่นเดิม แต่ศาลและเรือนจำรัฐบาลฝรั่งเศสจะขอไว้ใช้จนจนกว่าจะหาที่ใหม่ได้ พระยาตากทราฯ จึงจะมีสิทธิถามเดิม รวมทั้งสิทธิในที่ดินที่ตั้งศาล และเรือนจำนี้ และไม่ต้องเสียภาษีค่านาสำหรับที่ดินแปลงนี้ด้วย เว้นแต่จะตกลงพิเศษทางหาก

4) พระยาตากทราฯ ยกที่ดินริมถนนใหญ่ ที่ดินที่สูงลึกเก ที่ดินที่ทุ่งสถานกงสุลฝรั่งเศส ซึ่งมีพื้นที่รวมกันประมาณ 4 เฮกตาร์ หรือ 25 ไร่* ตลอดจนยกที่ทำการฆ่าหลวง

* หนึ่งเฮกตาร์ (hectare) = 10,000 ตารางเมตร

¹ หจข. เอกสาร ร. 5, ๘ 19/12 ที่ 160 พระยาตากทราฯ - กระทรวงมหาดไทย วันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 125.

เก่าที่ฝั่งแม่น้ำสักเก ให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศส โดยรัฐบาลฝรั่งเศสจะยกที่ดินนอกเมืองพระตะบอง ให้เป็นการตอบแทนในการนี้ ถ้าเกิดปัญหาให้เป็นไปตามคำตัดสินของศาลอนุญาโตตุลาการ

ข. อนุญาโตตุลาการ

1) ศาลอนุญาโตตุลาการ ซึ่งตั้งอยู่ ณ เวียงของผู้นับถือนิกายการสำรวจธรณี เมืองพระตะบอง ประกอบด้วย กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กับผู้ว่าราชการทั่วไปแห่งอินโดจีน ให้มีหน้าที่วินิจฉัยว่า ทรัพย์สินเงินทองอันใดเป็นส่วนตัวของพระยาคหาวรฯ ถ้าไม่ตกลงกันก็ให้อนุญาโตตุลาการทั้งสอง เลือกอนุญาโตคนที่สาม คำตัดสินของอนุญาโต คนที่สามถือเป็นเด็ดขาด

2) พระยาคหาวรฯ ต้องยื่นบาญชีรายชื้อหาส ลูกหนี้ ทั้งหมดให้แก่ศาล อนุญาโตตุลาการ ภายในสามเดือน นับตั้งแต่ศาลนี้แจ้งให้ทราบ ศาลจะได้พิจารณาตัดสินลง เดือนละ 4 บาท สำหรับลูกหนี้ที่เป็นคนในป้องกันฝรั่งเศส โดยจะนับตั้งแต่ 22 พฤศจิกายน ค.ศ. 1901 ซึ่งเป็นวันที่สถานกงสุลฝรั่งเศสได้ตั้งขึ้นในเมืองพระตะบอง

3) บรรดาคดีที่ฟ้องร้องเกี่ยวกับทรัพย์สินของพระยาคหาวรฯ ที่เกิดขึ้นก่อน การโอนอินแดน ต้องมาแจ้งให้ศาลอนุญาโตตุลาการทราบภายในหกเดือน นับตั้งแต่วันที่ศาลมี ประกาศให้ประชาชนทราบ ถ้ามาฟ้องร้องภายหลังกำหนดนี้ให้ยกฟ้องเสีย

เพื่อสะดวกในการพิจารณาคดี พระยาคหาวรฯ จะต้องยื่นบาญชีและหนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ ในที่ดินของคนที่ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองพระตะบอง ภายในสามเดือน คำตัดสินของศาลอนุญาโต ตุลาการ ถือเป็นเด็ดขาด ไม่มีการอุทธรณ์

ค. ค่าตอบแทน

นับแต่วันส่งมอบดินแดนให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศส (3 กรกฎาคม 1907) รัฐบาล ฝรั่งเศสจะจ่ายเงินให้แก่พระยาคหาวรฯ ปีละ 60,000 เหรียญ หรือ 1 แสนบาทจนตลอดชีวิต ไม่ว่าพระยาคหาวรฯ จะไปอยู่ที่ใด โดยจะจ่ายเป็นรายเดือนที่เมืองพระตะบอง จะมารับเอง หรือให้ผู้รับมอบอำนาจมารับแทนก็ได้

ใจความในสัญญาส่วนนี้ระหว่างฝรั่งเศสกับพระยาคหาวรฯ ธรณินทร์ ดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพระยาคหาวรฯ ในดินแดนดังกล่าวมาก แม้แต่ฝรั่งเศสก็ยังยอมรับ และ ใ้พยายามที่จะเกลี้ยกล่อมให้พระยาคหาวรฯ เปลี่ยนใจ เพราะถึงแม้ว่าฝรั่งเศสจะทราบถึงการ

ตัดสินใจเด็ดขาดของพระยาทหารฯ ว่าต้องการที่จะเข้ามาอยู่ที่ปราจีนบุรีแล้วก็ตาม จะเห็นว่า
ฝรั่งเศสยังให้สิทธิต่าง ๆ แก่พระยาทหารฯ เหมือนกับพระยาทหารฯ เป็น "ชาวเมืองฝรั่งเศส"
ซึ่งถ้าพระยาทหารฯ ไม่พอใจก็มีสิทธิ์จะขอเปลี่ยนสัญชาติเป็นชาวฝรั่งเศสก็ได้ แสดงให้เห็นเจตนา
อันแท้จริงของฝรั่งเศสว่า ฝรั่งเศสต้องการให้พระยาทหารฯ ปกครองมณฑลบูรพาต่อไปเหมือนอย่าง
เดิม เพราะเท่าที่เป็นมานั้น ในดินแดนต่าง ๆ ของดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสนั้น ฝรั่งเศส
จะปกครองจริง ๆ โดยตรงเฉพาะดินแดน โคชินไชนา (ไซ่ง่อน) เท่านั้น ส่วนดินแดนอื่น ๆ เช่น
กัมพูชา อันาม ลาว หรือเขมรเอง ฝรั่งเศสปกครองแบบ "Protectorate" ทั้งนี้คือกษัตริย์เดิม
ซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองยังมีอยู่ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงพยายามที่จะให้พระยาทหารฯ เป็นประมุขที่มณฑลบูรพา
ต่อไป ถึงกับยกย่องใช้คำว่า "King of Battambang" ทุกครั้งในการติดต่อกับพระยาทหารฯ¹
ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าฝรั่งเศสต้องการความสดวกสบายในการปกครองนั่นเอง แต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ
เพราะพระยาทหารฯ สมควรใจอพยพเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาจักไทย

4. สถานการณ์ในมณฑลบูรพา หลังจากลงนามในสนธิสัญญาวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2449)

4.1 ราษฎรมณฑลบูรพาอพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขต

4.1.1 การอพยพในระยะเวลาก่อนมอบมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศส

หลังจากที่ผู้แทนของรัฐบาลไทย และรัฐบาลฝรั่งเศสได้ลงนามในอนุสัญญา วันที่
25 มีนาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) แล้ว ราษฎรมณฑลบูรพาจำนวนมากได้สมัครใจที่จะ
อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในพระราชอาณาเขต แม้แต่พระยาทหารฯ ข้าหลวงเทศาภิบาล
เองก็ได้ส่งโทรเลขถึงกระทรวงมหาดไทย แจ้งความประสงค์ว่าจะไม่ยินยอมเป็นข้าสองเจ้าเป็น
อันขาด และขออพยพครอบครัวเข้ามาพักอาศัยที่จังหวัดปราจีนบุรี เนื่องจากว่าครอบครัวญาติพี่น้อง
ของตนเป็นคนบ้านนอก จึงต้องการทำไร่ทำนาเลี้ยงชีวิต² เหตุการณ์ในมณฑลบูรพาขณะนั้นจึงสับสน
วุ่นวายมาก เพราะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างกระทันหัน ไม่ทันเตรียมตัว ถึงค่ากราบพลของ

¹Manich Jumsai, Op. cit., p. 218.

²พจน., เอกสาร ร. 5, ฝ 19/12 ที่ 160 พระยาทหารฯ ธรณินทร์ - กระทรวง
มหาดไทย วันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 125.

พระยาทหารฯ ซึ่งเปรียบเทียบฐานะของตนว่า "เป็นลูกกำพร้า ถูกเหมือนไฟไหม้ ไม่รู้สึกตัว"¹ หมายถึงว่า เหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วโดยไม่รู้สึกตัว ไม่ทันเตรียมตัวเช่นนั้น ทำให้ตนไม่รู้จักหันหน้าไปพึ่งใคร เปรียบเหมือนลูกกำพร้านั่นเอง

ราษฎรในมณฑลบูรพาต่างคนก็ตระเตรียมเก็บรวบรวมทรัพย์สินสมบัติสิ่งของ เตรียมพร้อมที่จะอพยพเข้ามา เหตุการณ์โดยทั่ว ๆ ไปจึงวุ่นวายโกลาหล ราษฎรบางพวกก็มีปฏิกิริยาต่อต้านไม่พอใจในการแลกเปลี่ยนบ้านเมืองในครั้งนี้ และได้มีที่ท้าวว่าจะเกิดเหตุการณ์ไม่สงบขึ้น ในมณฑลบูรพา จนถึงกับฝ่ายฝรั่งเศสได้ขอรองให้พระยาทหารฯ อยู่ที่เมืองพระตะบองต่อไปอีกระยะเวลาหนึ่ง เนื่องจากเกรงว่า ถ้าพระยาทหารฯ ออกจากเมืองแล้ว จะเกิดเหตุการณ์ร้ายแรงไม่สงบขึ้นในเมืองพระตะบอง เพราะไม่มีใครที่ราษฎรจะนับถือ กลัวเกรงเหมือนอย่างพระยาทหาร² รัฐบาลไทยเป็นห่วงความปลอดภัยของราษฎรในมณฑลบูรพามาก จึงได้มีคำสั่งให้พระยาทหารฯ อยู่รักษามณฑลบูรพาต่อไปอีกระยะเวลาหนึ่ง จึงค่อยอพยพเข้ามา ดังคำกราบทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า

"...แม้สัญญาจะรื้อไฟแล้ว ก็ควรพระยาทหารฯ จะรอให้กองทหารฝรั่งเศสเข้ามาเสียก่อนสักวันหนึ่ง จึงค่อยออกจากพระตะบองต่อไปภายหลัง เห็นจะเป็นการเรียบร้อยดี ส่วนราชการทั้งปวงที่จะต้องส่งเสียกันต่อไปนั้น คงให้พระยาวรวิไชย และพระยาณรงค์เรืองฤทธิ์ อยู่ส่งเสียกันจนกว่าจะเสร็จการ...."³

แสดงให้เห็นว่า ราษฎรเขมรในมณฑลบูรพาไม่พอใจ และไม่เห็นด้วยกับสนธิสัญญาฉบับนี้ ได้มีการต่อต้านและก่อเหตุการณ์วุ่นวายต่าง ๆ โจรผู้ร้ายชุกชุม แม้แต่พลตระเวนก็ไม่สามารถ

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/12 ที่ 160 พระยาทหารฯ ธรรมินทร์ - กระทรวงมหาดไทย วันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 125.

² หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/12 รายงานที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร เรื่องเมืองพระตะบอง วันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ. 126.

³ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/12 ที่ 475/3049 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - กรมหมื่นปาริชาติทิพย์ วันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 126.

ปรามปรามได้เนื่องจาก พระยาทหารฯ รู้จักภูมิประเทศดีกว่าฝรั่งเศสจึงจำเป็นต้องขอให้ พระยาทหารฯ อนุรักษ์ความสงบก่อน และเป็นที่น่าสังเกตว่าในการเข้าปกครองดินแดนแถบ อินโดจีนฝรั่งเศสนี้ ฝรั่งเศสจะต้องใช้กองทัพเข้าปรามปรามจึงสงบ นอกจากนั้นยังมีปัญหา การเดินทางจากมณฑลบูรพาเข้ามายังมณฑลปราจีนบุรีด้วย เพราะในระบายนั้นเป็นฤดูแล้ง เส้นทาง การคมนาคมทุรกันดารแห้งแล้ง จำนวนยานพาหนะที่จะใช้บรรทุกทรัพย์สินสิ่งของมีไม่เพียงพอ ไม่ สามารถที่จะขนย้ายราษฎรให้เข้ามาได้พร้อมกับพระยาทหารฯ และการที่ราษฎรจะต้องหาขนสิ่ง ของเดินทางมาด้วยตัวเองนั้น อาจจะให้เกิดโรคร้ายไข้เจ็บล้มตายได้ ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงได้ ขอร้องให้ มงสิเออร์ ปองโซต์ (Mr. Ponsot) ทำความตกลงกับราชทูตฝรั่งเศสให้คุ้มครอง รักษาความปลอดภัยให้กับราษฎรในมณฑลบูรพา ความว่า

.....แต่ที่สุดจนเมื่อเมืองพระตะบองตกเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ราษฎร ไม่สมัครอยู่ในเมืองพระตะบองจะอพยพเข้ามาในพระราชอาณาจักร ฝรั่งเศสจะปล่อยให้ มาได้โดยสะดวก ไม่ชักขวางห้ามปรามประการใด....๑

ผลก็คือว่าราชทูตฝรั่งเศสยอมตกลงตามคำขอร้องดังกล่าว จึงได้ออกประกาศให้ราษฎร จัดการเก็บรวบรวมทรัพย์สินสมบัติไว้ให้เรียบร้อย และคอยทยอยอพยพตามกันเข้ามาในภายหลัง ไม่ ต้องอพยพเข้ามาพร้อมกันในคราวเดียว ซึ่งอาจจะได้รับความไม่สะดวกดังกล่าว

4.1.2 การอพยพในระยะเวลาหลังจากมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสแล้ว.

หลังจากที่ฝรั่งเศสเข้าปกครองมณฑลบูรพาแล้ว ราษฎรในมณฑลบูรพาได้พากัน อพยพครอบครัวเข้ามาอยู่ในมณฑลนครราชสีมา มาก จากการสำรวจในเดือนสิงหาคม ร.ศ. 126 ปรากฏว่ามีจำนวนรวมชายหญิงทั้งหมด 297 คน

แยกอาศัยในอำเภอนิคมาย	ชาย 46 คน	หญิง 66 คน
อำเภอเมืองบุรีรัมย์	ชาย 78 คน	หญิง 95 คน
อำเภอสว่างแดนดิน	ชาย 2 คน	หญิง 21 คน
รวม	ชาย 134 คน	หญิง 163 คน

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ๘ 19/12 โทรเลขที่ 168 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ - พระยาทหารฯ วันที่ 29 มีนาคม ร.ศ. 125.

จำนวนคนที่อพยพมานั้น จำนวนหนึ่งเป็นคนพื้นเมืองพระตะบองเองอีกจำนวนหนึ่งเป็นคนพื้นเมืองในมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอีสาน ที่อพยพไปอยู่แต่ก่อน¹

ผลจากการอพยพนี้ ทำให้อำเภอเมืองมณฑลบุรี อำเภอสวายจิก ซึ่งอยู่ใกล้กับเขตแดนไทย ทางด้านมณฑลปราจีนบุรี เจียนเหงา บ้านเรือนไร่นารกร้างว่างเปล่ามาก

ปลายเดือนพฤษภาคม ร.ศ. 127 ได้มีราษฎรมณฑลบุรพาอีกจำนวนหนึ่งประมาณ 200 ครอบครัว อพยพมาจากเมืองพระตะบอง เสียมราช มณฑลบุรี สวายจิก แยกย้ายกันเข้าไปอยู่ในอำเภอนางรอง อำเภอเมืองบุรีรัมย์ อำเภอประโคนชัย อำเภอกระโทก²

สาเหตุที่บุคคลดังกล่าวอพยพเข้ามาในพระราชอาณาจักรคือ

1) ทราบว่า รัฐบาลสยามยกเมืองให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศส จึงไม่อยากจะอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส

2) เกิดโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์ ชุกชุมในมณฑลบุรพา กลัวผู้ร้ายจะทำอันตราย จึงอพยพเข้ามา

3) การห้ามหาภินิหารอักษัตติขัตสัน จึงอพยพเข้ามา

ฝรั่งเศสพยายามแก้ปัญหาดังกล่าว โดยส่งคนออกเกลี้ยกล่อมไม่ให้ราษฎรอพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขต แต่ไม่สามารถที่จะยับยั้งไว้ได้ เพราะปรากฏว่า คนไทยจากมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ที่อพยพออกไปห้ามหาภินิหารในมณฑลบุรพาแต่ก่อน ต่างก็อพยพกลับเข้ามาตามถิ่นฐานบ้านช่องของตนแต่เดิม

4.2 การสงเคราะห์ราษฎรอพยพจากมณฑลบุรพา

รัฐบาลไทยได้คำนึงถึงความทุกข์ยากลำบากของคนที่อพยพจากมณฑลบุรพาดังกล่าว ว่า ต้องตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน อพยพครอบครัว เดินทางไกลเข้ามาด้วยความเห็นแก่เห็นอยครากคร่า เมื่อนำมาถึงท้องแสงหาที่ห้ามหาภินิหาร ต้องหักล้างล้างป่า ทำเวือกสวนไร่นา ต้องลงทุนลงแรงจำนวนมาก ผลประโยชน์ก็ยังเก็บไม่ได้เต็มที่ จำเป็นที่จะต้องให้ความช่วยเหลือโดยการเกณฑ์

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 2.25/45 ที่ 261/9398 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
- รัชกาลที่ 5 วันที่ 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 126

² หจข, เอกสาร ร. 5, ม 2.25/27 ที่ 2329 ขุนชำนาญรักษา - ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา วันที่ 13 มิถุนายน ร.ศ. 127.

งการเก็บภาษี เพื่อเป็นกำลังใจให้ราษฎรเหล่านั้นมีอาชีพที่มั่นคงต่อไป ดังคำกราบทูลความเห็น
ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า

"....เพราะราษฎรในมณฑลบูรพา ซึ่งได้พากันอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑล
นครราชสีมา นั้นว่า เป็นชาชอบชั้นรเสมาของกรุงสยามมาแต่เดิม การที่อพยพ
มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ต้องพลัดพรากละทิ้งถิ่นฐานบ้านเมือง และเรือกสวนไรนา
ซึ่งได้เคยทำมาหากินมาแต่ก่อน เป็นการขาดผลประโยชน์ เกือบคร่อนอยู่...."

รัฐบาลเห็นความทุกข์ยากลำบากของคนอพยพเหล่านั้น และต้องการที่จะทำนุบำรุงให้ทำ
มาหากินอย่างมีความสุข จึงได้ออกประกาศสงครามการเกณฑ์ทหาร และการเก็บค่าธรรมเนียมภาษี
อากรบางอย่าง ดังนี้ คือ

1. ให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ จัดหาที่ดินให้ราษฎรที่อพยพมานั้น เข้าจับจอง
หักร้างต่างป่า ปลูกสร้างบ้านเรือน และทำเรือกสวนไรนา โดยไม่ต้องเสียค่าจับจองที่ดิน
2. ยกเว้นค่าภาษีต่าง ๆ ให้ คือ ยกเว้นเงินค่านาให้ 5 ปี ยกเว้นเงินค่าราชการ
และภาษีอากรเล็กน้อยบางแห่ง มีค่าน้ำ เป็นต้น มีกำหนด 5 ปี
3. ยกเว้นราชการทหารให้แก่ชายฉกรรจ์ พวกที่มีอายุควรรับราชการทหารได้ใน
เวลานั้นเว้นแต่คนบุตร ซึ่งเป็นคนที่มีอายุยังไม่ถึงฉกรรจ์ เมื่ออายุถึงแล้วจะต้องเข้ารับราชการทหาร
ต่อไป

การสงเคราะห์ราษฎรที่อพยพ เข้ามายังกล่าวนี้ เป็นผลทำให้ราษฎรมีที่ทางทำมาหากิน
ทุกครัวเรือน และการยกเว้นการเก็บภาษี และการเกณฑ์ในระยะเวลาข้างต้น ทำให้ราษฎรมี
โอกาสตั้งตัวได้อย่างมั่นคง และมีความร่มเย็นเป็นสุขทั่วถึงกัน

4.3 ปฏิกริยาของราษฎรในมณฑลบูรพา

สืบเนื่องมาจากการที่ราษฎรในมณฑลบูรพาไม่เต็มใจอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส
จึงได้พากันอพยพครอบครัว เข้ามาในพระราชอาณาเขต เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในมณฑล

¹ หจข, เอกสาร ร. 5, ม 2.25/27 ที่ 261/9389 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
- รัชกาลที่ 5 วันที่ 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 126.

นครราชสีมา และหลังจากที่ฝรั่งเศสเข้าปกครองมณฑลบูรพาแล้ว เพื่อป้องกันไม่ให้ราษฎรใน
มณฑลบูรพาเกิดการไม่สงบขึ้น ฝรั่งเศสจึงจัดเก็บอากรขึ้นของราษฎร อนุญาตให้ใช้แต่เพียงมีด
ปลายตัดชนิดเดียว ครอบครว้ละ 1 - 2 เล่ม และเมื่อเกิดเหตุร้ายขึ้น ฝรั่งเศสก็ไม่จัดการ
ระงับปราบปรามให้ ผู้ร้ายจึงกำเริบได้ใจ และก่อความเดือดร้อนต่าง ๆ ทั่วทุกหนทุกแห่ง โจร
ผู้ร้ายกำเริบชุกชุมขึ้น ตั้งแต่ ปี ร.ศ. 126 เรื่อยมา จนถึงเดือน มีนาคม ร.ศ. 126 * ผู้ร้าย
ได้ประชุมแบ่งพรรคพวกเป็นพวกละ 10 คน บาง 15 คนบ้าง ออกทำโจรกรรมตามบ้านเรือน
ราษฎร ซึ่งเป็นเขมรในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ เมืองสาบจิก เมืองมณฑลบุรี รุนแรง
ยิ่งขึ้น และเป็นที่น่าสังเกตุว่า ถ้าผู้ใดเตรียมที่จะอพยพออกจากบ้านเดิม พวกผู้ร้ายจะถามดูว่า
จะไปทางไหน ถ้าคนอพยพนั้นจะเข้ามาอยู่ในเขตไทยแล้ว ผู้ร้ายจะไม่ทำอันตรายเลย แต่ถ้าจะ
ไปอยู่ในที่อื่น ในเขตฝรั่งเศส หรือไม่ไปจากที่เดิม ผู้ร้ายจะคอยทำอันตรายก่อความเดือดร้อน
อยู่ตลอดเวลา

ต้นเดือนเมษายน ร.ศ. 127 พวกผู้ร้ายรวบรวมกวาดต้อนราษฎรเขมรให้เป็นกองหน้า
เข้าปล้นเมือง เสียมราฐ เมืองคีรีโขย ก็กองทหารฝรั่งเศสแตก ต่อจากนั้นก็ยกกำลังเตรียมจะ
เข้าตีเมืองมณฑลบุรี แต่ฝ่ายฝรั่งเศสรู้ตัวก่อนจึงยกทหารออกต่อสู้ โดยที่พวกผู้ร้ายไม่ทันรู้ตัวจึง
ถูกฆ่าตายไปหลายสิบคน แต่พวกผู้ร้ายที่ตายเหล่านั้น ปรากฏว่าไม่ใช่ผู้ร้ายตัวจริง แต่เป็นพวก
ราษฎรเขมรที่พวกผู้ร้ายกวาดต้อนเอาไปเป็นกองหน้า และข้อที่น่าสังเกตุในครั้งนั้นคือ เมื่อพวกผู้ร้าย
เข้าปล้นตีเมืองเสียมราฐ เมืองคีรีโขย แตก ไม่ได้เก็บเอาทรัพย์สินสมบัติของราษฎรธรรมดาเลย
จะเอาแต่ของข้าราชการหรือพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านที่เข้ากับฝรั่งเศสเท่านั้น

เหตุการณ์ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงปฏิริยาของราษฎรในมณฑลบูรพาที่ไม่ต้องการอยู่ใต้
การปกครองของฝรั่งเศส ราษฎรบางพวกได้รวบรวมพรรคพวกก่อความเดือดร้อนวุ่นวายต่าง ๆ
แต่เป็นที่น่าสนใจว่า พวกผู้ร้ายจะเข้าปล้นเฉพาะพวกข้าราชการหรือคนที่เป็นพวกของฝรั่งเศส
เท่านั้น ส่วนคนที่ตั้งใจอพยพมาไทย พวกผู้ร้ายจะไม่ทำอันตรายเลย แม้แต่ทรัพย์สินสมบัติก็ไม่ได้

* เดือนมีนาคม ร.ศ. 126 ถือว่าเป็นปลายปี เพราะในระยะนั้น ถือว่าวันที่ 1 เมษายน
เป็นวันขึ้นปีใหม่.

แต่ทอง ซึ่งเท่ากับว่า ช่วยส่งเสริมให้ราษฎรในมณฑลบูรพาอพยพเข้ามาอาศัยในพระราชอาณาเขตได้สะดวกขึ้น พวกผู้ร้ายจะออกปฏิบัติการเฉพาะบุคคลที่เข้าข้าง หรือเป็นพรรคพวกกับฝ่ายฝรั่งเศสเท่านั้น ความจริงเรื่องนี้น่าสนใจมาก แต่ไม่มีเอกสารที่จะค้นคว้าต่อได้ เพราะมณฑลบูรพาได้ตกอยู่ในปกครองของฝรั่งเศสแล้ว จึงไม่มีการติดต่อหรือรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯ

การเจรจาเรื่องมณฑลบูรพานั้น ได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในปี ค.ศ. 1902 ซึ่งเป็นปีแรกที่ฝรั่งเศสยื่นข้อเสนอสื่อแสดงความต้องการมณฑลบูรพาออกมาอย่างชัดแจ้ง ไทยรู้เจตนาของฝรั่งเศสเป็นอย่างดี จึงได้เจรจาทอรองแลกเปลี่ยนกันโดยพยายามยกผลประโยชน์ทางด้านอื่น ๆ ให้เป็นการตอบแทน จึงสามารถหน่วงเหนี่ยวความต้องการของฝรั่งเศสไว้ได้ แต่ฝรั่งเศสก็ไม่ได้เปลี่ยนความตั้งใจเดิม ดังนั้นในการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาในปี ค.ศ. 1904 ฝรั่งเศสก็ได้ยื่นข้อเสนอกับมณฑลบูรพาหลายเรื่องด้วยกัน และผลของสัญญานี้ ทำให้ไทยเสียอธิปไตยในมณฑลบูรพาไปบ้างเล็กน้อย ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพลตระเวน และการสร้างทางรถไฟสายพนมเปญ - พระตะบอง แต่ก็ยังไม่สมกับความต้องการของฝรั่งเศสที่ต้องการจะไถ่ถอนมณฑลบูรพาไปเป็นกรรมสิทธิ์โดยเด็ดขาด จนมาถึงคราวทำสนธิสัญญา ค.ศ. 1907 ฝรั่งเศสคัดค้านหนัก ถึงกับแสดงท่าทีว่าถ้าไทยไม่ยอมตกลงกับฝรั่งเศส ฝรั่งเศสอาจจะใช้กำลังเข้ายึดดินเมื่อไทยพิจารณาดูอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว เห็นว่าถ้าไม่ยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส เรื่องราวต่าง ๆ ก็คงจะยังไม่ยุติ ฝรั่งเศสจะต้องก่อความยุ่งยากและสร้างปัญหาออกไปอีกเป็นเวลานาน ดังนั้นเพื่อต้องการที่จะยุติปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจาก "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" โดยเด็ดขาด ไทยจึงยอมยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองตราด ค่าน้ำยา และสิทธิของชาวเอเชียในบังคับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)

ตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ของเอเชีย ท้องเทือกกับการรุกรานของชาตินาฮาจวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศสและอังกฤษ ต่างก็พากันแสวงหาอาณานิคม เป็นผลทำให้ดินแดนรอบประเทศไทย ตกอยู่ในภัยของจักรวรรดินิยม โดยอังกฤษเริ่มยึดดินแดนพม่าตอนล่างได้ทั้งหมดในคราวที่ทำสงคราม ครั้งที่ 2 กับพม่าในปี พ.ศ. 2395 และยึดพม่าได้หมดทั้งประเทศในปี พ.ศ. 2428 หลังจากนั้นก็ได้ขยายอำนาจในแหลมมลายู เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2410 จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2457 ส่วนฝรั่งเศสได้ยกยวนทั้งหมดในปี พ.ศ. 2428 และจากการที่ประเทศไทยมีประเทศราชติดต่อกับดินแดนเหล่านั้น จึงได้รับความกระทบกระเทือนจากภัยดังกล่าวด้วย โดยจากฝรั่งเศสทางด่านตะวันออกและอังกฤษทางหัวเมืองมลายู เนื่องจากการปกครองเมืองประเทศราช และหัวเมืองชายแดนของไทย ยังไม่เข้มแข็งรัดกุมพอ ดังนั้นจึงเป็นผลให้ทั้งอังกฤษ และฝรั่งเศสดำเนินนโยบายแทรกแซง และมีบีบบังคับให้ไทยสละดินแดนประเทศราช และหัวเมืองชายแดนบางแห่งให้ตนตามที่ต้องการ จนทำให้ไทยจำต้องยอมยกเขมรประเทศราชของไทยให้กับฝรั่งเศสเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2410 แต่ไทยก็ยังคงมีอำนาจเหนือดินแดนทางภาคตะวันตกของเขมร (เขมรส่วนใน) คือ เมืองพระตะบอง และเสียมราฐต่อมา อนึ่งดินแดนส่วนนี้ ไทยได้จัดการปกครอง โดยให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว

นอกจากนั้น ทั้งอังกฤษ และฝรั่งเศสต่างก็สนใจที่จะขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนแถบชายแดนบางส่วนของไทย ซึ่งมีอาณาเขตที่ไม่แน่นอนด้วย เพราะไม่ได้มีการปักปันเขตแดนไว้เป็นหลักฐาน โดยเฉพาะฝรั่งเศสซึ่งมีนโยบายที่จะครอบครองลุ่มแม่น้ำโขงให้ได้ จึงได้รับคำเนิการต่าง ๆ จนเป็นเหตุให้เกิด "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" ขึ้น ทำให้ไทยเสียกรรมสิทธิ์ดินแดนตลอดฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือ สาธารณรัฐประชาชนลาว ในปัจจุบันนั่นเอง ซึ่งนับว่าเป็นการสูญเสียดินแดน

ครั้งใหญ่ที่สุดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา จนถึงสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5 นอกจากนั้น สนธิสัญญา และอนุสัญญาฉบับ พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) ยังได้สร้างปัญหาต่อมาให้กับไทยอีก เป็นเวลานานถึง 14 ปี โดยเฉพาะปัญหาเมืองจันทบุรี ปัญหาหลวงพระบางฝั่งขวา ปัญหาเขต 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง และ "ปัญหามณฑลบูรพา" ในการยุติปัญหาซึ่งสืบเนื่องมาจาก "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" โดยเกิดจากนั้น ไทยจำต้องยอมยก มณฑลบูรพาซึ่งประกอบด้วยเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ อันมีพื้นที่ถึงครึ่งหนึ่งของดินแดนที่เสียไปในปี พ.ศ. 2436 ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเมืองตราด กานชาย และสิทธิของชาวเอเชียในบังคับฝรั่งเศส

ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 ขณะที่เหตุการณ์รอบบ้านของไทยกำลังคึกคัก และได้มีที่กล่าวว่าจะถูกล้อมเข้ามายังหัวเมืองชายแดนของไทยด้วยนั้น เป็นเหตุให้ไทยต้องรีบเร่งจัดการทางหัวเมือง และทางพรมแดนให้เรียบร้อย เหมาะสมแก่สถานการณ์ของประเทศใกล้เคียง ดังนั้นเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศ พระองค์จึงโปรดฯ ให้เร่งรีบจัดการปกครองหัวเมืองโดยเร็วที่สุดเท่าที่จะเร็วได้ วิธีการจัดการปกครองหัวเมืองเพื่อป้องกันภัยคุกคามจากอังกฤษ และฝรั่งเศสในระยะแรกนั้นก็คือ การรวมหัวเมืองชายแดนที่อยู่ใกล้กันเข้าด้วยกันให้มีลักษณะเป็น "มณฑล" ส่งข้าหลวงใหญ่ไปประจำรักษาราชการ ด้วยเหตุนี้เองเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณและพนมสกล จึงได้ถูกรวบรวมเข้าด้วยกัน และมีลักษณะเป็นมณฑล ในปี พ.ศ. 2434 โดยมีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หุน ศรีเพิ่ม) เป็นข้าหลวงใหญ่ ทั้งที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองศรีโสภณ นอกจากนั้นแล้ว ยังมีมณฑลในลักษณะเดียวกันนี้เกิดขึ้นอีกหลายแห่ง คือ มณฑลทวาย มณฑลอุดร มณฑลอีสานและมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า มณฑลชายแดนดังกล่าวนี้เป็นหัวเมืองชายแดนที่มีพรมแดนติดต่อกับเมืองขึ้นของอังกฤษและฝรั่งเศส ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ฝรั่งเศสเข้ามามีอิทธิพลครอบครองเหนือดินแดนเขมร ในสมัยรัชกาลที่ 4 มากกว่าผลจากการปฏิรูปการปกครองภายในประเทศ เพราะการปฏิรูปการปกครองภายในประเทศนั้นเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2435

ถึงแม้ว่าหัวเมืองชายแดนในมณฑลบูรพาจะมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นนอกมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2338 เป็นต้นมาก็ตาม แต่ปรากฏว่าเป็นหัวเมือง

ชั้นนอก ที่มีลักษณะพิเศษแปลกไปจากหัวเมืองชั้นนอกอื่น ๆ คือมีลักษณะ "กึ่งประเทศราช" ที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าเจ้าเมืองพระตะบอง มีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองอย่างเต็มที่ เปรียบประดุจ "เจ้ามีอำนาจอธิปไตย" มีสิทธิในการปกครอง และได้รับผลประโยชน์ต่าง ๆ ทั้งหมดอย่างเต็มที่ โดยเพียงแต่รายงานการปกครองที่ปฏิบัติไปแล้วให้ทางกรุงเทพฯ ทราบเท่านั้น ส่วนเงินสำหรับใช้จ่ายในการปกครองและการบำรุงรักษานั้นรวมอยู่ในเงินผลประโยชน์ที่เก็บได้จากมณฑลบูรพาทั้งสิ้น ไม่ต้องอาศัยเงินจากทางกรุงเทพฯ และกรุงเทพฯ ก็ไม่เคยได้รับเงินผลประโยชน์จากเมืองพระตะบองเลย จึงเป็นอันว่าเงินผลประโยชน์ในเมืองพระตะบองทั้งหมดนั้นเป็นสิทธิขาดของเจ้าเมือง สำหรับใช้ในการดูแลปกครอง และใช้เป็นการส่วนตัว ยิ่งไปกว่านั้น ตำแหน่งเจ้าเมืองพระตะบองยังเป็นตำแหน่งที่เกือบจะสืบทอดวงษ์ตระกูล ติดต่อกันมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2338 ดังนั้นจึงทำให้เจ้าเมืองพระตะบองมีหลักฐานมั่นคงทั้งทางอำนาจการปกครอง และทางด้านทรัพย์สินสมบัติ ด้วยลักษณะพิเศษ ซึ่งไม่เหมือนกับหัวเมืองชั้นนอกอื่น ๆ ดังกล่าวนี้อย่างนี้ จึงเป็นผลทำให้มณฑลบูรพามีลักษณะเฉพาะ ไม่เหมือนกับมณฑลอื่น ๆ แม้แต่ชาหลวงใหญ่ที่รัฐบาลส่งไปประจำที่มณฑลบูรพาในระยะแรก ๆ นั้น ก็มีอำนาจหน้าที่เพียงเป็นผู้คอยให้คำแนะนำปรึกษาขอราชการต่าง ๆ แก่พระยาตากหาชรรณินทร เจ้าเมืองพระตะบองเท่านั้น แต่ต่อมาหลังจาก "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" แล้วปรากฏว่ามณฑลบูรพาเป็นยุทธศาสตร์สำคัญแห่งหนึ่ง ซึ่งมีเรื่องเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสมากด้วย ชาหลวงใหญ่จึงถูกเปลี่ยนว่า มีอำนาจหน้าที่มากกว่าเดิม คือ มีหน้าที่คอยระงับและตัดสินคดีที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสด้วย

มณฑลบูรพาได้รับการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2439 (การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลมีขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2437) ต่อจากนั้นก็ได้มีการปฏิรูปการปกครองในทุก ๆ ด้าน ทั้งทางด้าน การปกครอง การศาล การภาษีอากร การคมนาคม การศึกษา ฯลฯ แต่ผลปรากฏว่าการปฏิรูปนั้นล่าช้า มีอุปสรรคและไม่ได้ผลเท่าที่ควร ที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าการปฏิรูปการปกครองให้เจริญไปพร้อม ๆ กันทุก ๆ ด้านนั้นจะขัดแย้งกับอำนาจ และผลประโยชน์ของพระยาตากหาชรรณินทร พระยาตากหาชรรณินทร ซึ่งเคยชินกับอำนาจ และความยิ่งใหญ่มาแต่ก่อน

ไคพยายามรักษาอำนาจของตนอย่างเต็มที่ และไม่ต้องการที่จะให้ใครไปเป็นใหญ่เหนือตน
 ดังนั้นถึงแม้ว่าข้าหลวงใหญ่จะมีอำนาจเป็นเพียงผู้ให้คำแนะนำปรึกษา ไม่ได้มีอำนาจเหนือพระยา
 ศาตรา ก็ตาม แต่พระยาศาตราก็มีความหวาดระแวงว่า ข้าหลวงใหญ่อาจจะเข้าไปแทรกแซง
 การปกครองของตน และจะทำให้อำนาจของตนลดน้อยลง ซึ่งจะมีผลทำให้ราษฎรไม่เกรงกลัวและ
 เชื่อฟังพระยาศาตรา เหมือนเช่นเดิม ซึ่งอาจจะทำให้เกิดปัญหาทางการเมืองการปกครองได้ ดังนั้นจะ
 เห็นว่า พระยาศาตรา ได้มีเรื่องขัดแย้งกับข้าหลวงใหญ่ทั้ง 2 คน (พระยามหาอำมาตยาธิบดี
 ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2436 และพระยาศักดากิจเขวรฤทธิ ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2445)
 แต่ถึงกระนั้น รัฐบาลก็ไม่ได้จัดการอะไรที่รุนแรงลงไป เพราะได้คำนึงถึงอำนาจ และผลประโยชน์
 ของพระยาศาตรา อยู่ตลอดเวลา เนื่องจากกลัวว่า พระยาศาตรา จะได้รับความเดือดร้อน
 และหันไปเป็นพวกกับฝรั่งเศส

แต่อย่างไรก็ตาม การศึกษาค้นคว้าในเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้มีเพียงหลักฐาน คือ
 จาพกรายงานของเจ้าหน้าที่ และข้าหลวงฝ่ายไทยเท่านั้น หลักฐานจากฝ่ายพระยาศาตรา มีน้อย
 มาก ดังนั้นจึงเป็นการมองความเพียงด้านเดียวเท่านั้น และมองในมุมแคบ ข้าราชการไทยที่ออก
 ไปตรวจจักษราชการในมณฑลบูรพา เมื่อไปพบชนบทรูมเนียมประเพณีของชาวเขมรที่แตกต่างไป
 จากของไทย อาทิเช่น การออกขุนนาง ตามแบบเจ้าประเพณีราชของพระยาศาตรา อาจจะมี
 อคติ และรังเกียจการกระทำดังกล่าว หรืออาจจะมีอคติต่อฐานะของชาวเขมรตั้งแต่เดิมมาก็ได้ ดังนั้น
 รายงานที่ได้รับจึงอาจจะไม่ยุติธรรมพอที่จะนำมาวิเคราะห์ตัดสิน อนึ่งนอกจากจะเป็นการมองจาก
 เอกสารของฝ่ายไทยเพียงด้านเดียวแล้ว ยังปรากฏว่า เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้านี้น้อยมาก
 โดยเฉพาะเอกสารชั้นสอง (Secondary Source) ปรากฏว่าไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับมณฑลบูรพา
 ในช่วงระยะเวลาที่ศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้เลย เรื่องราวที่ได้มานั้น ได้มาจากเอกสารชั้นหนึ่ง
 (Primary Source) ทั้งสิ้น ดังนั้นการวิเคราะห์และการตีความหมายจึงอาจจะแคบ และ
 อาจจะมีผิดพลาดได้ง่าย

มณฑลบูรพา หรือเขมรส่วนใน เป็นส่วนหนึ่งของประเทศเขมร ซึ่งฝรั่งเศสได้ยอมรับ
 ว่าเป็นของไทย ในคราวที่ไทยทำสัญญายกดินแดนเขมรส่วนใหญ่ให้กับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2410

นอกจากนั้น มณฑลบูรพายังเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์มากทั้งทางด้านการเกษตรกรรม (เป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ) และด้านการประมงน้ำจืดในทะเลสาบเขมร และโดยสภาพภูมิศาสตร์ มณฑลบูรพาเป็น "เมืองเปิด" สำหรับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส และเป็น "เมืองปิด" สำหรับไทย กล่าวคือ หันหน้าออกสู่ดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส แต่หันหลังให้ไทย เพราะพรมแดนมณฑลบูรพาคานที่ติดกับไทยนั้นมีภูเขามรตักขวางกั้นอยู่ การคมนาคมไม่สะดวก ส่วนพรมแดนด้านที่ติดกับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสนั้นเป็นพื้นราบ และมีทางน้ำที่ทอดถึงกันหลายสาย ดังนั้นจึงปรากฏว่าการค้าและการเศรษฐกิจในมณฑลบูรพา มีการติดต่อค้าขายและเกี่ยวข้องกับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสทั้งสิ้น คงมีแต่การค้าและการเมืองเท่านั้นที่ยังเกี่ยวข้องกับกรุงเทพฯ ด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้เอง จึงทำให้ฝรั่งเศสต้องการมณฑลบูรพามาก เพราะมณฑลบูรพาจะเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญสำหรับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส ท่าทีของฝรั่งเศสที่มุ่งสนใจมายังมณฑลบูรพานั้นได้เริ่มปรากฏให้เห็นเป็นครั้งแรก ในการทำสนธิสัญญามัฌันตี 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 การกล่าวพาดพิงถึงเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ ในข้อ 3, 4 และ 5 เป็นผลทำให้มณฑลบูรพากลายเป็นเขตปลอดทหาร และเป็นเขตปลอดภยัน ซึ่งฝรั่งเศสได้อาศัยจุดอ่อนอันนี้สร้างอิทธิพลของตนและแทรกแซงเข้ามาในมณฑลบูรพาอยู่ตลอดเวลา และจากสนธิสัญญามัฌันตีเองมีผลทำให้ฝรั่งเศสจัดตั้งสถานกงสุลขึ้นที่เมืองพระตะบอง ในปี พ.ศ. 2437 และต่อจากนั้นเรื่อยมาฝรั่งเศสก็ได้ขยายอิทธิพลของตน โดยใช้กงสุลฝรั่งเศสที่เมืองพระตะบองเป็นเครื่องมือ ซึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาหลายเรื่องด้วยกัน เช่น ปัญหาเรื่องลูกหนี้ ทาส และคนในบังคับฝรั่งเศส ฯลฯ ทำให้รัฐบาลต้องเปิดการเจรจา เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว

ในการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญามัฌันตี 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902) นั้น ฝรั่งเศสได้แสดงความต้องการมณฑลบูรพาอย่างเปิดเผยเป็นครั้งแรก โดยอ้างว่า "พวกนิยมอาณานิคมในเมืองฝรั่งเศสถือว่าเมืองพระตะบองและเสียมราฐ เป็นอัสสาธ ลอเรน ของเขมร" ไทยได้ปฏิเสธอย่างแข็งขัน และได้พยายามเจรจายับยั้งอยู่ตลอดเวลา โดยได้เสนอยกดินแดนมโนไพร และจำปาศักดิ์ให้แทน แต่ผลปรากฏว่า สนธิสัญญามัฌันตี พ.ศ. 2445 นี้ไม่ได้รับการให้สัตยาบันจากรัฐสภาฝรั่งเศส จึงต้องล้มเลิกไป

หลังจากนั้น ไทยก็ได้เปิดการเจรจากับฝรั่งเศสอีกครั้งในปี พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1902) ซึ่งก็เป็นปัญหาเก่าที่เคยเจรจากันในปี พ.ศ. 2445 นั้นเอง และรวมทั้งปัญหาใหม่ด้วย ผลของอนุสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2446 ที่เกี่ยวกับมณฑลบูรพา นั้นมีเรื่องผลกระทบซึ่งไทยต้องจ้างนายทหารฝรั่งเศสมาเป็นผู้บังคับการผลกระทบในมณฑลบูรพา และเรื่องการตกลงร่วมสร้างเส้นทางรถไฟสายพระตะบอง-พนมเปญ ระหว่างรัฐบาลทั้ง 2 ฝ่าย ซึ่งจะเห็นว่าฝ่ายไทยเป็นฝ่ายเสียผลประโยชน์ดั้งเดิม เหมือนกับที่ได้เสียมาแล้ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 และปัญหาต่าง ๆ ก็ยังไม่ยุติ

ดังนั้นจึงได้มีการเจรจากันอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907) เพื่อแก้ไขปัญหาดัง ๆ ซึ่งผลของสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907) นั้นได้ยุติปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 โดยสิ้นเชิง แต่ไทยก็จำต้องยอมยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับดินแดนคานม่าย ทราบ และสิทธิของชาวเอเซียในบังคับฝรั่งเศส เหตุการณ์ต่าง ๆ จึงได้ยุติลง

"ปัญหามณฑลบูรพา" ได้เกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา เนื่องจากฝรั่งเศสได้พยายามหาเหตุเข้าแทรกแซง และขยายอิทธิพลของตนตลอดมา ทั้งทางด้านการใช้อำนาจจนสู่การเข้าเกลี้ยกล่อมพระยาทหารธรรมินทร์ และการใช้ใจความในสนธิสัญญาเป็นเครื่องมือ "ค่อรอง" จึงทำให้เกิดความขุ่นข้องหมองใจแก่ฝ่ายไทย และเป็นอุปสรรคต่อการปกครองมาจนอาจกล่าวได้ว่าปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากฝรั่งเศส เป็นอุปสรรคอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้การปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพาไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากรัฐบาลไม่ต้องการให้เกิดการขัดแย้งหรือเกิดปัญหายุ้งยากใด ๆ ในมณฑลบูรพา เพราะกลัวว่า ฝรั่งเศสจะฉวยโอกาสเข้าแทรกแซงมณฑลบูรพาได้โดยง่าย ดังนั้นการปฏิรูปการปกครองมณฑลบูรพาจึงค่อยเป็นค่อยไป ไม่ได้เปลี่ยนแปลงพร้อมกันทุก ๆ ด้านอย่างรวดเร็ว

มณฑลบูรพาได้กลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่งในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากในปี พ.ศ. (2482)¹⁹³⁹ รัชสมัยสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ไทยมีกรณีพิพาทกับจีน เขตแดนทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง กับกรณีพิพาทที่เรียกว่า "สงครามอินโดจีน" กับฝรั่งเศสอีก

ครั้งหนึ่ง และนี่เป็นโอกาสเข้าเป็นผู้นักเกลี้ย เพื่อจะได้อาศัยบริเวณเงินโคจันเป็นฐานทัพยก
กำลังทางบกผ่านประเทศไทยไปตีเมืองสิงคโปร์ ในสงครามโลกครั้งที่ 2 ทางด้านเอเชีย
(พ.ศ. 2484 - 2488) ^{1941 - 1945} ดังนั้น ไทยจึงได้เข้าปกครองมณฑลบูรพาอีกครั้งหนึ่ง แต่หลังสงคราม
แล้วไทยจำเป็นต้องยกมณฑลบูรพาให้เขมรอีก ด้วยความสนับสนุนของฝ่ายสัมพันธมิตร ที่ไม่ยอมรับ
รองกันแค้นใด ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างสงคราม อนึ่งเหตุการณ์ต่าง ๆ ในมณฑลบูรพา ช่วงระยะ
เวลาระหว่าง พ.ศ. 2482 - 2488 นั้น น่าสนใจ ควรจะได้มีการศึกษาค้นคว้าต่อไป

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

ก. เอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอเอกสาร ร. 5, ต. 2 ชาวต่างประเทศ มร. ยัคินส์
_____ เอกสาร ร. 5, ต. 4/13 รายงานหม่อมเจ้าจรัสพงศ์ปารีส
(6 มีนาคม ร.ศ. 124 - 13 มีนาคม ร.ศ. 127)
_____ เอกสาร ร. 5, ต. 45/2 เรื่องผู้ร้ายชายแดนฝรั่งเศสริม
แม่น้ำโขง (17 มีนาคม ร.ศ. 113 - 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114)
_____ เอกสาร ร. 5, ต. 45/14 เรื่องราชการทางชายแดนมีมากขึ้น
พระยาท้าวขรฯ ขอให้ข้าหลวงไปประจำอยู่ที่เมืองระสิือ (21 มิถุนายน ร.ศ.
119 - 24 มิถุนายน ร.ศ. 119)
_____ เอกสาร ร. 5, บ 1.2 ก /9 พระราชหัตถเลขา (กันยายน -
ธันวาคม ร.ศ. 103)
_____ เอกสาร ร. 5, บ 1.2 ก/10 พระราชหัตถเลขา (มกราคม -
มีนาคม ร.ศ. 103)
_____ เอกสาร ร. 5, บ 1.2 ก/13 พระราชหัตถเลขา (มิถุนายน -
กรกฎาคม ร.ศ. 104)
_____ เอกสาร ร. 5, บ 1.2 ก/26 พระราชหัตถเลขา (เมษายน
ร.ศ. 105 - กันยายน ร.ศ. 106)
_____ เอกสาร ร. 5, บ 2 ข.1/50 เรื่องชาวต่างประเทศที่เข้ามา
รับราชการ แผนกตำรวจภูธร และพลตระเวน เมืองพระตะบอง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5, ฝ 1/19 ไพล่กิ่งสุลต่านฝรั่งเศส ขอให้พระยา
คทาธรา ช้างเรื่องภาษีสินค้าในเมืองพระตะบอง (24 พฤศจิกายน ร.ศ. 120 -
 13 มกราคม ร.ศ. 121)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 1/49 เรื่องหนังสือมีไปมาระหว่างกระทรวง
การต่างประเทศ และทูตฝรั่งเศส แลบันทึกระหว่างทูตฝรั่งเศส (30 กันยายน
 ร.ศ. 120 - 21 มิถุนายน ร.ศ. 121)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 2.2/11 ฝรั่งเศสยกทหารมาเมืองพระตะบอง
 (31 ตุลาคม ร.ศ. 120 - 2 กันยายน ร.ศ. 121)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 2.2/17 เรื่องชาวฝรั่งเศสจะขอส่งทหาร
และเรือรบมาเมืองไซ่ง่อน (19 พฤศจิกายน ร.ศ. 122 - 15 กรกฎาคม
 ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 11/3 เรื่องข้าหลวงผสมกับฝรั่งเศส
 (16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113 - 20 เมษายน ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 11.2/8 เรื่องฝรั่งเศสจับพระอภัย แลพระ
ชำนาญ ตลอดจนมาถึง เรื่องปักปันเขตแดนเมืองชุนขึ้น ค่านพระประสบ (10
 กรกฎาคม - 12 มกราคม ร.ศ. 120)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 15/12 เรื่องนายค่านายพิมพ์ คนในบังคับ
ฝรั่งเศสไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมพวกลาวในมณฑลปราจีน ให้ไปรับหนังสือเป็นคนในบังคับ
ฝรั่งเศส (16 กันยายน - 21 ตุลาคม ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 18/8 หนังสือไปรเวตซึ่งพระองค์เจ้าวัฒนา
และพระยามหาโยธา หลวงอุดมสมบัติ หลวงวิสูตรโกษา พระยาวิชา มีมายัง
กระทรวงการต่างประเทศ เรื่องฝรั่งเศส ร.ศ. 112 (1 กันยายน - 26 ตุลาคม
 ร.ศ. 112)

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5, ฝ 18.1/2 ฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขง จนถึงรวมกัน (20 เมษายน - 9 พฤษภาคม ร.ศ. 112)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 18.2/2 สำเนาหนังสือเรื่องฝรั่งเศสที่ กระทรวงต่างประเทศส่งไปถวายพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณในกรุงปารีส (25 สิงหาคม ร.ศ. 112 - 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 18.2/5 ปีก 3 เรื่องฝรั่งเศส ตก 112 ตอนปรึกษาทำสัญญา (1 กันยายน - 14 มีนาคม ร.ศ. 112)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/1 เรื่อง ม.ปาวี ทำแผนที่หลวงลำ พระราชอาณาเขต (5 กันยายน - 2 ตุลาคม ร.ศ. 121)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/2 ใบบอกพระยาสุริยานุวัตร มีมาทาง กรมราชเลขาการ ปรึกษาสัญญากับฝรั่งเศส (12 กันยายน ร.ศ. 121 - 14 ธันวาคม ร.ศ. 122)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/4 สนธิสัญญาสยาม - ฝรั่งเศส (7 - 16 ตุลาคม ร.ศ. 121)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/6 ฝรั่งเศสจะขอทำหนังสือสัญญาใหม่ (10 เมษายน ร.ศ. 122 - 11 สิงหาคม ร.ศ. 123)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/7 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร ส่งทาง ราชเลขาการ ส่งสำเนาใบบอกที่มีถึงกระทรวงการต่างประเทศ เรื่องปรึกษาทำ หนังสือสัญญากับฝรั่งเศส (31 ตุลาคม ร.ศ. 122 - 15 เมษายน ร.ศ. 123)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/9 อุปทูตฝรั่งเศส มาพูดคุยเรื่อง อำนาจศาล (30 มกราคม - 6 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122)
- _____ เอกสาร ร. 5, ฝ 19/12 เรื่องยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส และ พระยาดุสิต พระยารอบครีวมาอยู่มณฑลปราจีน (8 เมษายน ร.ศ. 126 - 27 สิงหาคม ร.ศ. 126)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/6 เรื่องเจ้าฝรั่งเสสมาเมืองพระตะบอง
และพระยาภักทรา มีหนังสือลับไปยัง Resident เมืองพนมเปญ (30
 ตุลาคม - 1 ธันวาคม ร.ศ. 113)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/8 เรื่อง ม.โรลง มาเป็นข้าหลวง
อยู่ที่เมืองพระตะบอง และจัดตั้งศาลชำระความ (4 พฤษภาคม ร.ศ. 114 - 28
 มิถุนายน ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/15 โทรเลขเรื่องฝรั่งเส และเมือง
พระตะบอง (5 ตุลาคม - 6 พฤศจิกายน ร.ศ. 120)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/18 กงสุลฝรั่งเสเมืองพระตะบอง
กล่าวโทษพระยาภักทรา ค้ายเรื่องต่าง ๆ (23 พฤศจิกายน ร.ศ. 120 - 14
 เมษายน ร.ศ. 125)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/21 เรื่อง ม.กุลยง และคนใช้ประพฤติ
การเกะกะในเมืองพระตะบอง (6 พฤษภาคม - 20 ธันวาคม ร.ศ. 121)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/24 กงสุลเมืองพระตะบองจับเงินเลี้ยงหมู
ไปลงโทษ (14 มกราคม ร.ศ. 121 - 29 เมษายน ร.ศ. 122)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/27 เรื่อง ม.เปเลเลกรีนี กงสุลฝรั่งเส
เมืองพระตะบอง กระทำการขัดขวาง และทำการร้ายแรงต่าง ๆ ปีที่ 1 (18
 พฤศจิกายน ร.ศ. 122 - 30 เมษายน ร.ศ. 123)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/28 เรื่อง ม.เปเลเลกรีนี กงสุล
ฝรั่งเสเมืองพระตะบอง กระทำการขัดขวาง และทำการร้ายแรงต่าง ๆ ปีที่ 2
 (29 ธันวาคม ร.ศ. 122 - 13 พฤษภาคม ร.ศ. 123)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/32 เรื่องมิสเตอร์เวสเทนการ์ด
ออกไปจัดการการเมืองพระตะบอง (30 สิงหาคม - 4 พฤศจิกายน ร.ศ. 123)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/33 เรื่องกงสุลฝรั่งเศส แสดงความ
ขัดข้องเรื่องวิธีจัดการศาลเมืองพระตะบอง (4 กรกฎาคม ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/34 เรื่อง จัดการแก้ไขความขัดข้องใน
ระหว่างพระยาท้าวทรา กับกงสุลฝรั่งเศส และเรื่องที่โชกุลต์ (10 มกราคม
ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 20/36 รายงานงบประมาณกระทรวง
การต่างประเทศ ฝรั่งเศส เกี่ยวกับเรื่องมุงหมายจะเอาเมืองเขมรในพระราช
อาณาเขต (20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124 - 14 มกราคม ร.ศ. 125)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 29.1/3 เรื่อง นายพันเอกกุลต์ โค้ทกลอง
กับคอเวอนเนอร์อินโคจีน ในการที่จะให้พลตระเวนทั้ง 2 ฝ่าย ติดตามผู้ร้ายเข้าไป
ในเขตแดนของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง (1 - 6 มกราคม ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 31/30 เรื่อง ฝรั่งเศสรับคนเขมรในเมือง
พระตะบองเข้าในบังคับ (2 กรกฎาคม ร.ศ. 123 - 5 กรกฎาคม ร.ศ. 123)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 32.2/2 เรื่อง ที่พัก ม.โรลอง ที่เมือง
พระตะบอง และ ม.โรลอง ขอซื้อที่ดินบ้านอยู่ (10 พฤษภาคม - 7 มิถุนายน
ร.ศ. 114)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 35/2 ฝรั่งเศสทำรถไฟเข้ามาในพระราช
อาณาเขต (24 มกราคม ร.ศ. 121 - 7 เมษายน ร.ศ. 122)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 38/2 โทรเลขแลหนังสือมีไปมากับ
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (17 สิงหาคม ร.ศ. 112 - 21 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 2.12 ก/1 เรื่อง ตั้งแกมองแซง ออกไป
เก็บภาษีมอพลอย (พฤศจิกายน ร.ศ. 100 - ตุลาคม ร.ศ. 101)

_____ เอกสาร ร. 5, ฝ 2.12 ก/2 ใบบอกเมืองเสียมราฐ
(เมษายน ร.ศ. 104 - 10 ธันวาคม ร.ศ. 109)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5, ม 2.12 ก/3 ในมอกเมืองต่าง ๆ ศรีโสภณ

พนมศก (พฤษภาคม ร.ศ. 99 - 25 เมษายน ร.ศ. 110)

เอกสาร ร. 5, ม 2.12 ก/7 บาทหลวงโสเวอญะ และ
บาทหลวงมายามา ทำการกักขังหลวงรามโยธินกับพวก จีน ญวน ให้เข้าวัด (พฤศจิกายน
ร.ศ. 103 - มกราคม ร.ศ. 103)

เอกสาร ร. 5, ม 2.14/43 เรื่อง พระยาศรีสทเทพไปตรวจ
ราชการในหัวเมืองมณฑลบูรพา (19 เมษายน - 29 พฤศจิกายน ร.ศ. 118)

เอกสาร ร. 5, ม 2.14/78 รายงานพระเสนาพิพิธไปราชการ
เมืองพนมเปญ ร.ศ. 119 (22 ตุลาคม ร.ศ. 119 - 28 ตุลาคม ร.ศ. 119)

เอกสาร ร. 5, ม 2.14/108 พระศัตตคามิเกษวรฤทธิ์ ออกไป
ตรวจราชการเมืองเสียมราฐ และเมืองสุทรนิคม (16 มีนาคม ร.ศ. 113 - 9
เมษายน ร.ศ. 114)

เอกสาร ร. 5, ม 2.21 ก/12 พระยาตราหาฎาเรื่อง
คนในบังคับฝรั่งเศส มาชุมนุมอยู่ในเขตแดนมาก (5 พฤษภาคม ร.ศ. 114 -
6 มิถุนายน ร.ศ. 114)

เอกสาร ร. 5, ม 2.21 ก/24 เรื่อง ฝรั่งเศสกล่าวโทษ
พระยาตราหาฎา เรื่องเก็บภาษีเป็นการผิดสัญญา (9 เมษายน - 2 พฤษภาคม ร.ศ. 115)

เอกสาร ร. 5, ม 2.21 ก/95 เรื่อง ฝรั่งเศสร้องว่าไทยเก็บ
เงินเกินฐานในบังคับซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองพระตะบอง และทะเลสาบ (6 - 8 ตุลาคม
ร.ศ. 122)

เอกสาร ร. 5, ม 2.25/4 เรื่อง อพยพรอบครัวเข้ามาพึ่ง
พระโพธิ์สมภาร ทางเมืองเขมร (21 เมษายน ร.ศ. 112 - 24 เมษายน ร.ศ. 117)

เอกสาร ร. 5, ม 2.25/18 เรื่อง คนในเขตต์ฝรั่งเศสอพยพเข้ามา
อยู่ในมณฑลบูรพา (13 มีนาคม ร.ศ. 115 - 8 ธันวาคม ร.ศ. 125)

จดหมายเห่แห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5, ม 2.25/27 เรื่อง พวกทหารเมืองกระพงม
หนีเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตทางมณฑลเขมร ว่าจะขอพึ่งพระโพธิสมภาร
(เสียมราฐ) (6 กันยายน ร.ศ. 118)

เอกสาร ร. 5 ม 2.25/45 เรื่อง ราษฎรมณฑลบูรพาอพยพ
เข้ามาอยู่ในมณฑลนครราชสีมา (13 กรกฎาคม ร.ศ. 126 - 10 สิงหาคม ร.ศ.
129)

เอกสาร ร. 5, ม 28.2/2 เรื่อง เก็บเงินค่าราชการมณฑล
ต่าง ๆ (14 มกราคม ร.ศ. 121 - 1 พฤษภาคม ร.ศ. 127)

เอกสาร ร. 5, ม 28.2/8 ส่วยมณฑลบูรพา (17 กันยายน
ร.ศ. 120 - 13 มกราคม ร.ศ. 125)

เอกสาร ร. 5 ม 41/1 เรื่อง ราชการเมืองเขมรว่าด้วยสัญญา
ทันเกา (ร.ศ. 84)

เอกสาร ร. 5, ม 41/2 เรื่อง ราชการหัวเมืองเขมร พระตะบอง
สละเสียมราฐ (12 มิถุนายน ร.ศ. 109 - 30 มีนาคม ร.ศ. 111)

เอกสาร ร. 5, ม 41/3 เรื่อง สืบราชการหัวเมืองเขมรนอก
พระราชอาณาเขต (28 ธันวาคม ร.ศ. 110 - 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 111)

เอกสาร ร. 5, ม 41/5 เรื่อง หนังสือลับถึงพระยามหาอำมาตย์
เมืองเขมรหลายเรื่อง (4 เมษายน - 3 สิงหาคม ร.ศ. 112)

เอกสาร ร. 5, ม 41/6 เรื่อง ค่านเมืองเขมร (5 เมษายน -
18 ธันวาคม ร.ศ. 112)

เอกสาร ร. 5, ม 41/8 เรื่อง พระอภัยพิทักษ์ ร้องว่าจะรับราชการ
ต่อไปไม่ตลอด (11 - 12 มิถุนายน ร.ศ. 112)

เอกสาร ร. 5, ม 41/11 เรื่อง พระอภัยพิทักษ์ไกรชพระยา
มหาอำมาตย์ (7 ตุลาคม - 6 พฤศจิกายน ร.ศ. 112)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ เอกสาร ร. 5 ม 41/12 หนังสือไปรเวตระหว่าง พระศีกดา
เรื่องราชการทางเมืองเขมร และพระศีกดาฯ ขอลับกรุงเทพฯ (10 ตุลาคม ร.ศ.

112 - 4 กรกฎาคม ร.ศ. 114)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/13 เรื่องพระยาศาทรรฯ มาดหมางกับ
พระเสนาพิพิธ (1 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 - 4 พฤศจิกายน ร.ศ. 114)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/15 เรื่องขงทางเขมร (5 กันยายน -
12 มกราคม ร.ศ. 113)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/17 เรื่องพระศีกดาฯ กับพระยาศาทรรฯ
(21 พฤศจิกายน ร.ศ. 113 - 7 ธันวาคม ร.ศ. 114)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/23 เมืองพระตะบอง (6 มิถุนายน
ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/24 เมืองนครเสียมราฐ (17 มิถุนายน
ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/25 เมืองพนมศก (24 มิถุนายน ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/26 เมืองศรีโสภณ (29 มิถุนายน ร.ศ. 115)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/39 รายงานในมณฑลบูรพา (29 มิถุนายน
ร.ศ. 120 - 30 พฤษภาคม ร.ศ. 126)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/41 ภาษีอากรและเก็บเงินการราชการ
(17 กันยายน ร.ศ. 120 - 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/42 จัดผลประโยชน์เมืองนครเสียมราฐ
(10 ตุลาคม ร.ศ. 120 - 9 มกราคม ร.ศ. 122)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/43 พระยาศีกดาฯขอลับมารับราชการใน
กรุงเทพฯ (22 ธันวาคม - 6 มีนาคม ร.ศ. 120)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, ทอ เอกสาร ร. 5, ม 41/48 จัดการศาลในมณฑลบูรพา (14
พฤษภาคม ร.ศ. 123 - 5 กรกฎาคม ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5 ม 41/49 พระยาพิชัยฯ กราบทวงวายบังคมลาหยุด
พักราชการ (14 พฤษภาคม - 15 กรกฎาคม ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/50 พระยาศรีสุทเทพ ไปตรวจพักราชการ
มณฑลบูรพา (2 สิงหาคม - 20 พฤศจิกายน ร.ศ. 124)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/51 เรื่องพลตระเวนเมืองพระตะบอง
(14 สิงหาคม ร.ศ. 124 - 2 มีนาคม ร.ศ. 125)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/56 เรื่องเลื่อนพระยาพิชัยฯ เป็นเจ้าพระยา
(21 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 - 3 มิถุนายน ร.ศ. 111)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 41/59 เรื่องภาษีอากรเมืองพระตะบอง และ
เงินผลประโยชน์ที่แบ่งให้แก่บุตรหลาน ญาติพี่น้อง พระยาพิชัยฯ กับกรมการ (3 เมษายน
- 25 มีนาคม ร.ศ. 111)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 67/4 เรื่องบ่อพลอยแดงเกิดขึ้นที่หลังเขามันหัก
แขวงเมืองพระตะบอง (18 มกราคม ร.ศ. 112 - 19 มกราคม ร.ศ. 117)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 67/7 พระยาพิชัยฯ ตรวจบ่อพลอยต่าง ๆ
ในมณฑลวันออก (6 มกราคม ร.ศ. 117)

_____ เอกสาร ร. 5, ม 69 ก/4 ขอพระราชทานพุดเกล้าถวาย
(3 มิถุนายน ร.ศ. 112 - 22 ธันวาคม ร.ศ. 120)

_____ เอกสาร ร. 5, ยช 3.1/3 เรื่องทูตฝรั่งเศสแลอังกฤษ ร้องว่า
สายโทรเลขเสียบ่อย ๆ (12 มีนาคม ร.ศ. 113 - 8 เมษายน ร.ศ. 117)

_____ เอกสาร ร. 5, ยช 3.1/11 เรื่องทูตฝรั่งเศสกล่าวการใช้โทรเลข
กรุงเทพฯ กับพนมเปญ ค้างช้า เสียเวลามาก ขอให้สวน (8 มิถุนายน - 9 พฤศจิกายน
ร.ศ. 117)

- จดหมายเหตุนาคร, หอ เอกสาร ร. 5, ยช 3.3/36 เรื่องไปรษณีย์ แลโทรเลข โทรศัพท์
ทางเมืองพระตะบอง (26 ธันวาคม ร.ศ. 117 - 25 พฤษภาคม ร.ศ. 118)
 _____ เอกสาร ร. 5, ยช 3.4/10 เลิกและตั้งออฟฟิศไปรษณีย์ และ
โทรเลขในที่ต่าง ๆ (24 มีนาคม ร.ศ. 120 - 25 ธันวาคม ร.ศ. 123)
 _____ เอกสาร ร. 5, ยช 5.4/3 เรื่องหนังสือราชการ ปี 109, 110,
111 เรื่อง รถไฟบ้านใหม่ ปากน้ำ และเมืองฉะเชิงเทรา และจันทบุรี (5 กันยายน
- _____ ร.ศ. 109 - 20 เมษายน ร.ศ. 112)
- _____ เอกสาร ร. 5, รล 99/6 สำเนาพระราชโทรเลขเจริญทาง
พระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราช แห่งชาวรัสเซียทั้งหลาย
 _____ เอกสาร ร. 5, ศ 1/5 ราชการในกรมศึกษาปี 108 - 109
และ 110 - 111 (20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108 - 28 มีนาคม ร.ศ. 111)
 _____ เอกสาร ร. 5, ศ 12/4 สรุปรายงานจัดการ คณะ การศาสนา
และการศึกษาหัวเมือง ปี ร.ศ. 117 - 118
 _____ เอกสาร ร. 5 ศ 12/7 เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ
(กันยายน ร.ศ. 117 - กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117)
 _____ เอกสาร ร. 5, ศ 12/41 รายงานตรวจจัดการคณะ การพระ-
ศาสนา และการศึกษาในมณฑลบูรพา ของพระอัครคณารักษ์ ผู้อำนวยการ ร.ศ. 120
(28 สิงหาคม ร.ศ. 120)
 _____ เอกสาร ร. 5, ศ 12/42 จัดการคณะมณฑลบูรพา (1 มกราคม
- _____ ร.ศ. 120 - 3 พฤษภาคม ร.ศ. 126)
- _____ เอกสาร ร. 5, สารบาณสมุคพิเศษ เล่ม 16 (จ.ศ. 1246 -
- 1247)

ข. เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ

- สมุดแห่งชาติ, หอ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1171 เลขที่ 9 พระราชสาส์นจากรัชกาลที่ 2 ถวายแด่พระเจ้ายาละง (วันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2355)
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1172 เลขที่ 10 หนังสือเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาโกษาธิบดี (วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2354)
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1172 เลขที่ 11 หนังสือเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาปราจีน (มกราคม พ.ศ. 2354)
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 23 คำให้การของพระยาสังคโลก เรื่อง เขมรตอนเจ้าพระยาบรมราชพานักองอิม นักองคังมากรุงเทพา
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1174 - 1179 เลขที่ 9 พระราชสาส์นไทย และญวน ว่าด้วยเมืองเขมร
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1174 - 1177 เลขที่ 9 พระราชสาส์นจาก พระเจ้ายาลองถวายแด่รัชกาลที่ 2 วันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2355
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1175 เลขที่ 9 พระราชสาส์นจากพระเจ้ายาลอง ถวายแด่รัชกาลที่ 2 วันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2356
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1177 เลขที่ 11 เรื่องใบบอกเมืองเขมร ว่าด้วยสืบราชการและจัดการป้องกันหัวเมือง
- _____ จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1177 เลขที่ 12 ชื่อใบบอกเมืองเขมรว่าด้วย ทักษิณมอญเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์
- _____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 11 จ คัมภีร์บอกเล่ม 1 ว่าด้วย ปรากฏญ เจ้าอนุเวียงจันทน์
- _____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1190 เลขที่ 8 รายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นเมืองขึ้น

สมุคแห่งชาติ; หอ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 3 จดหมายเหตุบันทึก
ใบบอกเรื่องราชการทัพพวน

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 3 หนังสือพยานตรี
เสนาห์ ถึงกรมการเมืองไทรโยค วันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2382

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 26 จดหมายเหตุพระองค์
ด้วงออกไปจากกรุงเทพฯ พระยาพระเชมรเข้ามากรุงเทพฯ

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 42 บอกขอราชการ
ทัพพวนว่าควยราชการเมืองเชมร

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 1/ก คัตบอกลำ 42
ว่าควยขอราชการทัพพวนทางเมืองเชมร

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 1/ก หนังสือเจ้าพระยา
บดินทรเดชาถึงพยานหาอำมาตย์ ไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 1/ข หนังสือเจ้าพระยา
บดินทรเดชาถึง พยานหาอำมาตย์ (วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2384)

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 55 ใบบอกเมือง
ปราจีนบุรี เรื่องส่งกระวานส่วยเมืองพระตะบอง

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 6 หนังสือจากเจ้าพระยา
จักรีถึงพระพิทักษ์บุรุษิต เจ้าเมืองศรีโสภณ (วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2392)

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 1/ค คัตบอกลำ
6 คำให้การของชาวเชมร

_____ จดหมายเหตุ ร. 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 56 ต้นร่างคำสาบาน
พระองค์ด้วงกระทำสัตย์สาบานว่าจะไม่ทรยศต่อไทย

_____ จดหมายเหตุ ร. 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 127 รัชกาลที่ 4 -
องค์บรม (วันที่ 15 - 17 เมษายน พ.ศ. 2409)

- สมุดแห่งชาติ, หอ สมุดไทยคำ หมายเลข 63 จ.ศ. 1223 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยามุขมนตรี
 _____ สมุดไทยคำหมายเลข 81 จ.ศ. 1228 ร่างสารตราถึงเมืองพระตะบอง
 _____ สมุดไทยคำ หมายเลข 90 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขาถึงทูตไทยใน
ปารีส (วันที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2404)
 _____ สมุดไทยคำ หมายเลข 91 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยา
มุขมนตรี
 _____ สมุดไทยคำ หมายเลข 102 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยา
มุขมนตรี
 _____ สมุดไทยคำ หมายเลข 109 จ.ศ. 1223 พระราชหัตถเลขาถึงพระยา
ศรีสุริยวงศ์ กรัสเรื่องเมืองเขมร และเหตุการณ์ในมณฑลบูรพา

ค. เอกสารจากกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ

- บรรณสาร, กอง กระทรวงการต่างประเทศ เอกสารหมวดเบ็ดเตล็ด หมู่การจ้างชาว
ต่างประเทศในราชการฝ่ายปกครอง พ.ศ. 2444 - 2448
 _____ เอกสารหมวดสนธิสัญญา แฟ้ม 2.6 หมู่สัญญา
สยาม - ฝรั่งเศส เรื่องที่ 1 - 4 พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122)
 _____ เอกสารหมวดสนธิสัญญา แฟ้ม 2.19 สนธิสัญญา
สยาม - ฝรั่งเศส พ.ศ. 2447 (ค.ศ. 1904)
 _____ เอกสารหมวดสนธิสัญญา แฟ้ม 2.29
การเจรจาทำสนธิสัญญาเขตแดนไทย - ฝรั่งเศส พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907)
 _____ เอกสารหมวดสนธิสัญญา แฟ้ม 3.8 หมู่
พระตะบอง พ.ศ. 2446 (ค.ศ. 1903)

1.2 เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ "กฎข้อบังคับเรื่องเปลี่ยนชื่อมณฑล 4 มณฑล" ราชกิจจานุเบกษา
17 : 620 วันที่ 27 มกราคม ร.ศ. 119

_____ "ประกาศเก็บเงินราชการ เมืองพระตะบองและเสียมราฐ"

ราชกิจจานุเบกษา 16 : 180 วันที่ 2 กรกฎาคม ร.ศ. 118

_____ "ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล" ราชกิจจานุเบกษา 16 : 140

วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 118

_____ "ประกาศลดค่าตัวทาสในมณฑลบูรพา" ราชกิจจานุเบกษา

21 : 747 วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 123

_____ "ประกาศตั้งศาลเมืองศรีโสภณ" ราชกิจจานุเบกษา 21 : 710

วันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 123

_____ "ประกาศห้ามเล่นการพนัน" ราชกิจจานุเบกษา 8 : 295

ร.ศ. 120

_____ "ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติอากรการพนัน ร.ศ. 120"

ราชกิจจานุเบกษา 23 : 52 วันที่ 15 เมษายน ร.ศ. 125

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว; พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(เล่ม 1, เล่ม 2 และเล่ม 3) โรงพิมพ์จุรุธสภา, 2506 295 หน้า, 255 หน้า

และ 256 หน้า

ศิลปากร; กรม จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 โรงพิมพ์จุรุธสภา, 2513,
137 หน้า

_____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 โรงพิมพ์จุรุธสภา, 2514, 137 หน้า.

_____ จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมร และญวนในรัชกาลที่ 3 (ตอนที่ 1 และตอนที่ 2)

โรงพิมพ์จุรุธสภา, 2512, 265 หน้า

2. เอกสารรอง (Secondary Sources)

2.1 หนังสือประเภทพงศาวดาร

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชนิพนธ์ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายไถ่ลง พร ประภา โรงพิมพ์ทางสุนส่วนจำกัด
ศิริพร, 2511, 311 หน้า

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2 (เล่ม 1 และเล่ม 2) โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505, 248 หน้าและ 209 หน้า

"เรื่องตำนานการเลียบอนเบี้ย

และหาย" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 17 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2462, 92 หน้า.
ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โรงพิมพ์คุรุสภา,
2503, 133 หน้า.

————— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์คุรุสภา,
2504 206 หน้า

————— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (เล่ม 1 และ
เล่ม 2) โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504, 251 หน้า และ 270 หน้า

นายหยอง (ผู้แปล) พงศาวดารญวน โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2509, 365 หน้า

เรื่องเคซอนันต์, หลวง ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา แพร่พิทยา, 2513, 363 หน้า

สีลาภกร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ โรงพิมพ์ไทยเซยม
เพื่องนคร, พระนคร, 2501 339 หน้า.

————— พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาก) พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พลโทพระยาภักลาโหมราชเสนา โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย,
2502, 100 หน้า.

ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม สำนักพิมพ์กาวหนา, 2507,
200 หน้า.

_____ ราชพงศาวดารกัมพูชา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา 2513,
368 หน้า.

_____ รวมเรื่องเกี่ยวกับฉวน และเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง
รัชกาลที่ 4) พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโฆสิต เวชชาชีวะ โรงพิมพ์
พระจันทร์, 2507, 264 หน้า.

_____ "พงศาวดารเมืองพระตะบอง" ประชุมพงศาวดารเล่ม 12 โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2507 หน้า 123 - 149
อมรวงศ์ วิจิตร, หม่อม (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร) "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน"
ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506 หน้า 184 - 395.

2.2 หนังสือหัว ๆ ไป

กัลยา จุลนวล เจ้าพระยาอภัยราชาสยามมานุกูลกิจ (คุสทาฟ โรลีน ยัคมินส์)
โรงพิมพ์คุรุสภา 2515, 94 หน้า.

เกื้อกูล ปันยอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
2519, 287 หน้า.

จิภาภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 ปริณิพนธ์ กศ.ม.
วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2516, 264 หน้า.

จักรกฤษณ์ นรนิติคณาการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับกระทรวงมหาดไทย วิทยานิพนธ์ ร.ม. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2506,
604 หน้า.

จุลจักรพงษ์ พระองค์เจ้า เจ้าสีวิที คลังวิทยา 2505, 752 หน้า.

เฉลิม อยู่เวียงชัย : ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ โรงพิมพ์คุรุสภา
2514, 556 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ชุมชุมพระนิพนธ์ ภาค 2
คลังวิทยา, 2494, 608 หน้า.

อธิบายตำนานภาพนี้อากร
และตำนานภาพนี้บางอย่าง โรงพิมพ์อักษรสาส์น, 2512, 77 หน้า.

และยอนสัน ประวัติสังเขปแห่ง
การศึกษาของประเทศไทย โรงพิมพ์เองหลี, 2463, 104 หน้า

และพระยาราช ใสนา เทศาภิบาล
อนุสรณ์งานศพ พระยาจินตารักษ์, 2509, 68 หน้า.

เต็ม วิชาคณกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน (เล่ม 2) สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย, 2513, 795 หน้า.

ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ปริญญาณิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2514, 225 หน้า.
ทำเนียบนายกรัชมณเฑียร, สำนัก (ผู้รวบรวม) ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร บริษัทธนาคารพิมพ์
จำกัด 2505, 139 หน้า.

ธิดา จาตุประยูร บทบาทของไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาฯ, 2501, 257 หน้า.

ปิยนาด บุณนาค การพัฒนาการคมนาคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาฯ, 2518, 261 หน้า.

พลกุล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปริญญาณิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2514, 214 หน้า.

ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญาณิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร,
2515, 189 หน้า.

มหาคไทย, กระทรวง จดหมายโต้ตอบบางฉบับเรื่องประเทศไทยเสียดินแดน กระทรวง
มหาคไทย, 2483, 156 หน้า.

อนุสรณ์เนื่องในงานกระทรวงมหาคไทย ครบ 60 ปี พ.ศ.

2435 - 2495 กระทรวงมหาคไทย, 2495.

โฆษณาการ, กรม ประเทศไทย : เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส โรงพิมพ์พานิชคุณณ, 2483, 64 หน้า.

ราชเสนา, พระยา ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่ และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศ
ฝรั่งเศส โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470, 203 หน้า.

ราชบุรีติเรกฤทธิ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง กฎหมายเล่ม 1 โรงพิมพ์กองดุโโทษ 2445, 800 หน้า.

วิจิตรวาทการ, หลวง ปารุณาและความบรรยายของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ เสริมวินัย
บรรณาการ, 2516, 312 หน้า.

วรภักดิ์พิบูลย์, พระ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย พิมพ์ครั้งที่ 2 สมาคมสังกมศาสตร์
แห่งประเทศไทย, 2512.

วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร คู่มือการเขียนรายงาน ภาคนิพนธ์ และปริญญาานิพนธ์
วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2514, 115 หน้า.

ศิลปากร, กรม (รวบรวม) เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน อนุสรณ์งาน
ศพ หม่อมสนธิท กฤดากร, 2510, 108 หน้า.

ศิลปากร, กรม เมืองไทยในรัชกาลที่ 3 (เรียบเรียงจากหนังสือ Siam Under King
Rama III by Walter F.Vella) อนุสรณ์งานศพ พระชาติระการ 2511,
ไม่ปรากฏโรงพิมพ์และไม่ปรากฏหน้า.

สนธิสัญญาและกฎหมาย, กรม สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่าง
ประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 3 โรงพิมพ์พระจันทร์ 1969, 207 หน้า.

- สมสวาท ขวัญไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภายในราชอาณาจักรสยามตั้งแต่พระเจ้าบรมโกศเจ้าอยู่หัว ปรินญาภิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร,
2515, 250 หน้า.
- สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5 แสงของการพิมพ์, 2506, 119 หน้า.
- สิทธิสยามการ, หลวง สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับต่างประเทศ อนุสรณ์งานศพ
หลวงสิทธิสยามการ 2506, 341 หน้า.
- สุวิทย์ พักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ. 112 -
ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1893 - ค.ศ. 1907) ปรินญาภิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัย
วิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2518, 309 หน้า.
- Brunschwig, Henri, French Colonialism 1871 - 1914 Pal Mall Press,
London, 1960, 228 p.
- Cady, John F., The Roots of French Imperialism in Eastern Asia,
Cornell University Press, New York, 1954, 332 p.
- Hall, D.G.E., A History of South - East Asia., St Martin's Press
Inc., New York, 1955, 956 p.
- Jumsai, Manich., History of Thailand & Cambodia, Chalermnit,
Bangkok, 1970, 235 p.
- Osborne, Milton E., The French Presence in Cochinchina and Cambodia,
(1859 - 1905), Cornell, University Press, 1969, 379 p.
- 2.3 หนังสือประเภทวารสาร
- เพ็ญศรี คุก "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรี และสัมพันธ์ภาพทางการทูตระหว่างไทยและ
ฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 - 2410)"
แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 7 เล่ม 3 เดือนกันยายน 2516
หน้า 8 - 38

วไลย ป้อมเพชร "บทเรียนจากที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ" อักษรศาสตร์วิจารณ์

2 : 15 - 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2516

Briggs, Lawrence Palmer, "The Treaty of March 23, 1907 between France and Siam and the Return of Battambang and Angkor to Cambodia, "The Far Eastern Quarterly, Vol. 5, 1945 - 46 pp. 439 - 453.

ภาคผนวก ก

สนธิสัญญา อุตสัญญา และข้อตกลงทาง ๗

ทั้งพระนคร 1 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมันตพงศ์พิสุทธ มหาบุรุษรัตนโกมล ที่สมุหพระกระลาโหม
 ผู้สำเร็จราชการเมืองปากใต้ทั้งปวง 1 เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลัง ผู้สำเร็จ
 ราชการเมืองทวันออก 1 เจ้าพระยายมราชชาติเสนางคนรินทร์ มหินทราธิบดีศรีวิไชย
 ราชมหัยศรัยบริรักษ์ ภูมิพิทักษ์โลกาภร ทิณฑุทธิธรนครบาล เปนเจ้าพนักงานฝ่ายกรมเมือง
 ทั้ง 5 เปนประธานฝ่ายเสนาบดีไทยก็ได้ส่งพระราชหัตถเลขา ทรงประทับพระราชลัญจกร
 ฝ่ายขุนนางทูตฝรั่งเศสก็ได้ส่งหนังสือ ขา มายศที่ นาโปเลอนที่สาม อัมเปรอเคฝรั่งเศส
 ซึ่งให้เข้ามาทำหนังสือสัญญากับไทย เห็นถูกต้องพร้อมกันทั้งสองฝ่ายได้ตกลงกันตามข้อสัญญาที่เขียน
 ไว้ต่อไปข้างหน้า

ข้อ 1 ว่าตั้งแต่นี้ ขา มายศที่ นาโปเลอนที่สาม อัมเปรอเคฝรั่งเศส กับพระเจ้า
 แผนดินเมืองฝรั่งเศสจะสืบวงศ์แลราชอิศริยยศต่อไปข้างหน้า กับด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์ ทั้งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม
 ที่จะสืบพระราชวงศ์แลพระราชอิศริยยศต่อไปข้างหน้า ให้มีไมตรีรักใคร่กันราบคาบไปข้างหน้าไม่รู้
 สิ้นสุด คนในประเทศฝรั่งเศส แลคนในประเทศสยาม จะรักใคร่กันทั้งสองฝ่ายทุกแห่งทุกตำบล
 ทุกคน แทบั้นดาคนฝรั่งเศสที่จะเข้ามาอยู่ในประเทศสยาม ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยจะช่วยบำรุงรักษา
 คนแลเข้าของตามธรรมเนียมกฎหมายฝ่ายประเทศสยาม ให้อยู่เปนสุขสบาย ท่านเสนาบดีฝ่ายไทย
 เอาธุระรักษาคคนประเทศอื่นซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ แห่งใด ให้มีผลประโยชน์โดยยิ่งยงอย่างไรก็ให้เอา
 ธุระรักษาคคนประเทศฝรั่งเศสเหมือนกัน ถ้าคนในประเทศสยามไปอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ขุนนาง
 ในประเทศฝรั่งเศส จะช่วยบำรุงรักษาคคนแลเข้าของตามธรรมเนียมกฎหมายประเทศฝรั่งเศสให้
 อยู่เปนสุขสบาย แลขุนนางประเทศฝรั่งเศสเอาธุระรักษาคคนประเทศอื่น ซึ่งอยู่ในประเทศฝรั่งเศส
 แห่งใด ให้มีผลประโยชน์โดยยิ่งยงอย่างไร ก็ให้เอาธุระรักษาคคนประเทศสยามเหมือนกัน ฝ่าย
 ฝรั่งเศสยอมรับจะให้เรือรบฝรั่งเศสเอาธุระช่วยเรือลูกค้าฝ่ายไทยในท้องทะเล แล้วยอมให้กงสุล
 ฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่เมืองต่าง ๆ ประเทศ เอาธุระในการเรือในการคนในฝ่ายไทย ซึ่งไปค้าขายใน
 ประเทศเมืองเหล่านั้น ที่มีกงสุลฝรั่งเศสตั้งอยู่ กงสุลฝรั่งเศสจะเอาธุระลูกค้าฝ่ายไทยเหมือนกัน
 กับลูกค้าชาติฝรั่งเศส

ข้อ 2 ว่าฝ่ายไทยจะยอมให้ชาวฝรั่งเศสตั้งกงสุล ถ้ากงสุลไม่อยู่ จะยอมให้มีผู้ว่าการแทนกงสุลเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ กงสุลกี้ดี ผู้ว่าการแทนกงสุลกี้ดี จะต้องรักษาให้คนฝรั่งเศสได้ค้าขายโดยสะดวก จะได้บังคับให้คนฝรั่งเศสทำตามหนังสือสัญญานี้ ถ้าคนฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสมีความเกี่ยวข้องกัน เจ้าพนักงานฝ่ายไทยกับกงสุลฝ่ายฝรั่งเศส จะช่วยกันว่ากล่าวระวังรักษาให้ถูกต้องตามข้อสัญญาทุกสิ่งทุกประการ กงสุลฝรั่งเศสนั้นจะมีอำนาจบังคับการได้ ต่อเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม พระราชทานนามสัญญาบัตร ให้เป็นกงสุลว่าการฝรั่งเศส ในประเทศสยามจึงจะบังคับการได้ ถ้าท่านเสนาบดีกรุงเทพมหานคร ยอมให้กงสุลชาติใด ๆ มีอำนาจผลประโยชน์ประการใด ก็ต้องยอมให้กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจผลประโยชน์อย่างเดียวกัน แล้วจะยอมให้กงสุลผู้ว่าการแทนกงสุลฝรั่งเศส ตั้งเสาชิงช้าและธงฝรั่งเศสในที่สำหรับกงสุลอยู่ แลกงสุลฝรั่งเศสจะตั้งได้ต่อเมื่อได้หนังสือสัญญานี้ ได้ปิดตราสำหรับแผ่นดินฝรั่งเศสเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ปิดตราสำหรับแผ่นดินสยามเสร็จแล้วจึงจะตั้งกงสุลได้ ถ้ากงสุลหรือผู้ว่าการแทนกงสุลตายก็ดี มีธุระไปไม่อยู่ก็ดี คนฝรั่งเศสจะไปอยู่กับกงสุลประเทศยุโรป ชาติอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสให้ว่าการแทนก็ได้ ถ้ากงสุลประเทศยุโรปอื่น ๆ ไม่มีผู้จะเอาธุระ คนฝรั่งเศสจะมาหาเจ้าพนักงานฝ่ายไทย ๆ จะต้องเอาธุระคนฝ่ายฝรั่งเศสให้สำเร็จผลประโยชน์ตามหนังสือสัญญานี้

ข้อ 3 ว่ามีคนคนฝรั่งเศสจะเข้ามาเที่ยว แลจะเข้ามาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตประเทศสยาม จะถือศาสนาของตัว ฝ่ายไทยจะไม่เบียดเบียนห้ามปราม ถ้าจะสร้างวัดขึ้นจะทำได้ก็แต่ในที่ท่านเสนาบดีฝ่ายไทย กับกงสุลฝ่ายฝรั่งเศส ปรึกษากำหนดยอมตกลงกันให้ทำจึงจะทำได้ แลบาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ก่อน ๆ ก็ดี บาทหลวงที่จะเข้ามาอยู่ใหม่ก็ดี จะไปเที่ยวสั่งสอนศาสนาในประเทศสยามก็ได้ จะสร้างวัดขึ้นจะทำได้ก็แต่ในที่ท่านเสนาบดีฝ่ายไทย กับกงสุลฝรั่งเศสปรึกษากำหนดยอมตกลงกันให้ทำจึงทำได้ แลบาทหลวงฝรั่งเศสจะสร้างตึกแลเรือนโรงอยู่ก็ดี ปลูกโรงสอนหนังสือเด็ก ๆ ก็ดี โรงรักษาศนุชก็ดี ในประเทศสยาม ก็ทำได้ แต่ต้องประพฤติตามกฎหมายไทย ถ้าบาทหลวงจะไปเที่ยวตามหัวเมืองก็ได้ แต่จะต้องขอหนังสือเจ้าพนักงานฝ่ายไทย แลหนังสือกงสุลฝ่ายฝรั่งเศสไปด้วยเป็นสำคัญ ถ้ากงสุลฝรั่งเศสไม่อยู่ จะขอหนังสือเอมิศคอปูลฝรั่งเศสไปแทนหนังสือกงสุลฝรั่งเศสก็ได้

ข้อ 4 ว่า แคนันดาคนฝรั่งเศส ซึ่งจะเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศสยาม ก็ต้องบอกชื่อให้กงสุลจดหมายไว้ให้รู้ ถ้าคนฝรั่งเศสเป็นความเกี่ยวข้องกับคนในประเทศสยาม คนฝรั่งเศสเป็นความเกี่ยวข้องกับคนในประเทศสยาม คนฝรั่งเศสจะฟ้องคนในประเทศสยาม ก็ให้คนฝรั่งเศสทำเรื่องราวไปปรึกษากงสุลฝรั่งเศสก่อน เมื่อกงสุลฝรั่งเศสเห็นเรื่องความสมควรจะว่ากล่าวได้ ก็ให้กงสุลพาตัวแลนำเรื่องราวมายื่นกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย ๆ จึงจะรับว่าให้จึงจะรับว่าให้ ถ้าคนในประเทศสยามเป็นความเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศส คนในประเทศสยามจะฟ้องคนในบังคับฝรั่งเศส ก็ให้คนในประเทศสยามทำเรื่องราวไปปรึกษากับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยก่อน เมื่อเจ้าพนักงานฝ่ายไทยเห็นเรื่องราวความสมควรจะว่าได้ ก็ให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยพาตัวแลนำเรื่องราวมายื่นกับกงสุลฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสจึงจะรับว่าให้

ข้อ 5 ว่า คนชาติฝรั่งเศส จะไปเที่ยวค้าขายในประเทศสยามได้โดยสะดวก จะซื้อขายสินค้ากับเจ้าของ ไม่ต้องซื้อต่อเจ้าพนักงานต่อเจ้าภาษี ไม่ให้มีผู้ชักขวางห้ามปราม คนฝรั่งเศสเข้ามาอาศัยอยู่ได้แต่ที่ใกล้กรุงเทพฯ ในจังหวัดหนทาง 24 ชั่วโมง เข้ามาโดยกำลังเรือแจวเรือพายของไทยในทุกเมื่อทุกเวลา จะปลูกตึกปลูกเรือนปลูกโรงก็ได้ จะซื้อจะเช่าจะขายที่เรือกสวนไร่นาก็ได้ ถ้าจะซื้อที่ใกล้กำแพงเมืองวัดแต่กำแพงเมืองออกไป 200 เส้น จะซื้อได้ก็แต่ที่ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้ซื้อ กับคนฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ครบ 10 ปี จึงจะซื้อได้ ถ้าฝรั่งเศสจะซื้อที่นานที่เรือกที่สวนที่ไร่นาน ให้ไปบอกกับกงสุลฝรั่งเศส ๆ ต้องมาบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะช่วยว่ากล่าวให้ซื้อตามราคาสมควร แล้วจะไต่ถามแลบันทึกที่วัดที่ ทำหนังสือปิดตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไว้เป็นสำคัญ แลคนฝรั่งเศสที่ไปซื้อที่อยู่นั้น จะต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมฝ่ายไทย ค่าธรรมเนียมที่ทำอะไรทำสวน ราษฎรฝ่ายไทยบ้านนั้น เมืองนั้นต้องเสียอย่างไรก็ต้องเสียเหมือนกัน ถ้าผู้ที่ซื้อที่ไว้นั้น คิดตั้งแต่ซื้อที่ไว้ครบ 3 ปีแล้ว ไม่ไต่ปลูกสร้างสิ่งใด เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะคืนเอาที่นั้นเสีย จะคิดเอาเงินค่าที่คืนให้ตามราคาที่ซื้อไว้

ข้อ 6 ว่า พวกฝรั่งเศสในเมืองไทย เมื่อจะต้องการมีลามาแลคนใช้สำหรับพายเรือก็จัดทำกรต่าง ๆ ก็ดี จะเลือกจ้างได้ในพวกไทยซึ่งว่างการของนายหรือนายยอมให้รับจ้าง ก็มีได้ รับการจ้างของผู้อื่นก่อน แลเมื่อไทยได้รับการของฝรั่งเศสแล้ว เจ้าพนักงานจะช่วยกำชับให้ถือตามซึ่งได้สัญญากัน เมื่อคนไทยรับใช้ฝรั่งเศสอยู่วันไว้แต่ราชการ นอกนั้นมิให้หนึ่งผู้ใดมาเบียดเบียน

เขาได้ เหมือนหนึ่งคนฝรั่งเศสเอง ถ้าแล้วไทยนั้นมากระทำผิดกฎหมาย กองสุลฝรั่งเศสจะส่งตัวให้แก่เจ้าพนักงาน

ข้อ 7 ว่า คนฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยจะกลับออกไปก็ได้ ไม่มีผู้ใดขัดขวาง เว้นแต่เจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปชี้แจงบอกกับกองสุลฝรั่งเศสว่า คนฝรั่งเศสคนนี้มีข้อขัดขวางยังไม่ควรจะให้ออกไปกองสุลฝรั่งเศสก็จะมีให้ออกไป ถ้าคนฝรั่งเศสจะไปเที่ยวเดินทาง 24 ชั่วโมง ที่กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา จะต้องให้กองสุลไปขอหนังสือต่อเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไป ถ้าคนฝรั่งเศสมีวิชา จะขอไปครูสิ่งของต่าง ๆ แลแลคนไมแลสัตว์ต่าง ๆ ก็ให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยช่วยสงเคราะห์ให้สำเร็จความปรารถนาของพวกเขา จะได้มีผลประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ถ้าจะไปขุดแร่ถลุงแร่เอามาเป็นอาณานิคม ต้องบอกเจ้าพนักงานฝ่ายไทยให้รู้ก่อน เจ้าพนักงานฝ่ายไทยยอมจึงทำได้ ถ้าคนฝรั่งเศสจะไปเที่ยวในทาง 24 ชั่วโมง เขาก็ไปได้ แต่จะต้องถือหนังสือของกองสุลฝรั่งเศสเป็นอักษรไทยว่า คนนั้น ชื่ออย่างนั้น รูปพรรณอย่างนั้น มีทำหนียอย่างนั้น จะไปขุดแร่อย่างนั้น ๆ จะต้องปิดตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปเป็นสำคัญด้วย ถ้าไม่มีหนังสือสำหรับตัวไปเป็นที่สงสัยว่าเป็นคนหนี ก็ให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจับตัวไว้ แล้วจะต้องเอาตัวมาส่งกับกองสุลโดยฉันทาศัยทางไมตรีในเวลานั้น

ข้อ 8 ว่า คนฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยก่อน ๆ ก็ดี ที่จะเข้ามาอยู่ในใหม่ก็ดี จะมีการเกี่ยวข้องเป็นความกับคนฝ่ายไทย คนฝรั่งเศสจะบอกกับกองสุล ๆ คิดอ่านแล้ว จะว่ากล่าวปลอมโยนเปรียบเทียบให้ยอมแล้วกันโดยดีทั้งสองฝ่าย ถ้าคนฝ่ายไทยจะมีการเกี่ยวข้องเป็นความกับคนฝรั่งเศส ก็ให้คนฝ่ายไทยมาบอกกับกองสุลฝรั่งเศส ๆ จะว่ากล่าวปลอมโยนเปรียบเทียบให้ยอมแล้วกันโดยดีทั้งสองฝ่าย ถ้าทั้งสองฝ่ายไม่ตกลงยอมกัน กองสุลฝรั่งเศสจะพาตัวไปหาเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยกับกองสุลฝรั่งเศสจะว่ากล่าวตัดสินให้โดยชอบโดยตรง ถ้าคนฝ่ายไทยเป็นความกันเองก็ดี หรือเป็นความกับคนชาติอื่น ๆ ก็ดี กองสุลฝรั่งเศสก็ไม่เอาเป็นธุระ ถ้าคนฝรั่งเศสวิวาทกันเองก็ดี หรือคนฝรั่งเศสวิวาทกับคนประเทศยุโรปอื่น ๆ ก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็ไม่เอาเป็นธุระ เว้นแต่คนฝรั่งเศสวิวาทกันเอง หรือคนฝรั่งเศสวิวาทกับคนประเทศยุโรปอื่น ๆ เป็นการใหญ่ถึงถึงเป็นข้าพนักกันตาย กฎหมายในประเทศไทยว่าละเมิดเมืองท่าน มีความผิด กองสุลจะต้องว่าโทษผู้ที่กระทำผิดให้สมควร กองสุลฝรั่งเศสกับกับกันเรือฝรั่งเศสจะต้องบังคับคนในลำกำบังฝรั่งเศส ฝ่ายไทยจะไม่เอาเป็นธุระ ถ้าเรือรบฝรั่งเศสไม่มีอยู่ในกรุงเทพฯ กองสุลมีคนอยู่น้อย ฝรั่งเศส

ทอฝรั่งเสสวิวาทกันขึ้น กงสุลจะไปขอเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะให้ไปช่วยจับ เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะให้คนไปช่วยจับคนที่วิวาทกันนั้นกว่าจะเรียบร้อยก็

ข้อ 9 ว่าถ้าคนฝรั่งเสสเข้ามาอยู่ในประเทศสยามทำผิดต่อไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะจับเอาตัวผู้ที่ทำผิดไปส่งให้กงสุลฝรั่งเสส ๆ ต้องทำโทษให้ตามกฎหมายฝรั่งเสส ถ้าคนฝ่ายไทยไปทำผิดต่อคนฝรั่งเสส กงสุลฝรั่งเสสจะมาบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะจับคนฝ่ายไทยผู้กระทำความผิดมาทำโทษให้ตามกฎหมายประเทศสยาม

ข้อ 10 ว่าถ้าเรือลูกค้าเมืองฝรั่งเสสจะเข้ามาค้าขายตามทะเลในเขตแดนประเทศสยาม พบปะสลักศัตรูเข้าปล้นตีลูกค้าเรือลูกค้าชาติฝรั่งเสส ทานเสนาบดีแลผู้สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายไทยจะให้ทหารแลเรือรบออกช่วยไล่ตามเรือสลักให้เต็มอำนาจฝ่ายไทยที่จะทำได้ ถ้าจับตัวสลักได้แล้ว ขุนนางฝ่ายไทยจะทำโทษตามกฎหมายฝ่ายไทย สินค้าของคนชาติฝรั่งเสสที่สลักเอาไปนั้นจะพบที่แห่งใดก็ดี หรือจะได้มามากน้อยเท่าใดก็ดี จะเสียเท่าไรจะดีเท่าไร ให้มอบกับกงสุลฝรั่งเสส ๆ จะไต่กันให้กับเจ้าของ ถ้าฝ่ายไทยตามจับสลักแลผู้ร้าย แลสินค้าของคนชาติฝรั่งเสส คายเต็มใจเต็มอำนาจไม่ได้แล้ว เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะมาบอกชี้แจงให้กงสุลรู้แลก็ไม่ต้องใช้ของถ้าผู้ร้ายมาลักของ ๆ คนชาติฝรั่งเสสที่อยู่ในประเทศสยาม เจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็จะช่วยสืบเสาะติดตามให้เต็มกำลังอำนาจฝ่ายไทย ถ้าติดตามเต็มอำนาจไม่ได้แล้ว เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะมาบอกชี้แจงให้กงสุลรู้แลก็ไม่ต้องใช้ของ

ข้อ 11 ว่าถ้าลูกเรือในกำปั่นรบ แลเรือลูกค้าฝรั่งเสสหลบหนีไป กงสุลฝรั่งเสสแลกับตันนายเรือฝรั่งเสส จะมาบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะเอาธุระช่วยติดตามให้เต็มอำนาจ จับตัวได้แล้วจะเอาตัวไปมอบให้กับกงสุล ถ้ากงสุลไม่อยู่จะเอาตัวมอบให้กับตันนายเรือฝรั่งเสส ถ้าคนฝ่ายไทยทำผิดด้วยกฎหมายฝ่ายไทย หนีไปอยู่ในบ้านเรือนคนฝรั่งเสสก็ดี ในกำปั่นฝรั่งเสสก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะไปชี้แจงบอกกับกงสุล ๆ จะจับเอาตัวส่งให้กับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยโดยเร็ว กงสุลฝรั่งเสสกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะไม่เข้ากับคนหลบหนี

ข้อ 12 ว่าถ้าคนฝรั่งเสสที่เข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในประเทศสยาม ภูเงินคนฝ่ายไทยไปก็ดี หรือขอซื้อสินค้าคนฝ่ายไทยก็ดี แลมีเหตุขาดทุนด้วยการต่าง ๆ ไม่มีเงินจะใช้ให้กับคนฝ่ายไทยที่เป็นเจ้าหนี้ กงสุลจะเอาของ ๆ คนที่เป็นลูกหนี้ตามมีมากน้อยเท่าใด แยกใช้ให้กับเจ้าหนี้ตาม

กฎหมายฝรั่งเศส เมื่อเจ้าหนี้แลเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปบอกกับกงสุล กงสุลจะเอาขอร้องเจ้าหนี้ช่วยสืบเอาของ ๆ ลูกหนี้ที่มีอยู่แต่ก่อน ๆ ที่เมืองนี้ก็ดี ที่เมืองอื่น ๆ ก็ดี ในเวลาที่วันชำระมาแบ่งให้เจ้าหนี้เสร็จแล้ว ลูกหนี้จะไปทำมาหาได้มีกำไรขึ้นด้วยสิ่งอื่น ๆ ภายหลังวันชำระ เจ้าหนี้เดิมจะกลับไปทางเอาอีกไม่ได้

ข้อ 13 ว่าถ้าคนฝ่ายไทยเป็นหนี้คนฝรั่งเศสหลบหนีไป เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะช่วยติดตามให้เต็มอำนาจ ถ้าคนฝรั่งเศสเป็นหนี้คนฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะไปบอกกงสุล ๆ จะชำระให้

ข้อ 14 ว่าถ้าคนฝรั่งเศสจะเข้ามาขายในประเทศสยาม ถ้าคนฝ่ายไทยขายในประเทศฝรั่งเศสก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสจะเอาของ ๆ คนที่ขายให้กับคนฝ่ายไทย ฝ่ายฝรั่งเศสที่ควรจะได้มรดก ถ้าไม่มีผู้จะรับมรดก ก็เอาของ ๆ คนที่ขายมอมให้กับกงสุลแลเจ้าพนักงานฝ่ายไทย

ข้อ 15 ว่าเรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามาทอดอยู่ได้แต่เพียงหน้าคานเมืองสมุทรปราการ ถ้าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ให้บอกให้เสนาบดีฝ่ายไทยให้รู้ก่อน ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้ขึ้นมาจอดอยู่ที่ไหนก็ขึ้นมาจอดได้

ข้อ 16 ว่าถ้าเรือรบฝรั่งเศสก็ดี เรือลูกค้าฝรั่งเศสก็ดี ชำรุดควรจะเข้าอู่ ขุนนางในเรือรบฝรั่งเศสจะบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยเห็นว่าเรือชำรุดจริง ควรจะขึ้นมาเข้าอู่ที่กรุงเทพฯ ก็จะให้ขึ้นมาซ่อมแปลงเข้าอู่ที่กรุงเทพฯ ถ้าเรือลูกค้าฝรั่งเศสมีเหตุต้องพายุหรือเรือเกยหาดเกยหินเสียที่แห่งใดในประเทศสยาม ผู้สำเร็จราชการเมืองนั้นรู้ข่าวก็จะไปช่วยเก็บของรับคน แล้วจะให้คนไปบอกกับกงสุลที่อยู่ใกล้ กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย จะช่วยส่งเคราะห์เก็บของที่ควรจะได้ให้กับเจ้าของให้ได้กลับไปบ้านเมือง

ข้อ 17 ว่าถ้าเรือลูกค้าชาติฝรั่งเศสจะเข้ามาค้าขายในประเทศสยาม ได้เสียค่าภาษีสินค้าเข้าเขาออกตามกฎหมาย ซึ่งมีอยู่ในหนังสือสัญญาต่อไปข้างหน้าในฉบับนี้แล้ว จะไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมแลค่าธรรมเนียม ถ้าท่านเสนาบดีฝ่ายไทยจะให้เรือลูกค้าประเทศอื่น ๆ ก็ดี มีผลประโยชน์ประการใด ก็จะต้องให้เรือลูกค้าชาติฝรั่งเศสมีผลประโยชน์เหมือนกัน

ข้อ 18 ว่าเรือลูกค้าชาติฝรั่งเศสจะนำสินค้าเข้ามาขายในประเทศสยาม สินค้าเข้าต้องเสียภาษีร้อยละสามทุกสิ่ง จะเสียเป็นเงินก็ได้ จะเสียให้เป็นของก็ได้ สุดแต่ใจเจ้าของจะเสีย

ถ้าวราคารั้วของไม้ตกลงกัน ลูกค้าฝรั่งเศษจะต้องบอกกับกงสุล ๆ กับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย จะเรียกพ่อค้าคนหนึ่งหรือสองคนมาทั้งสองฝ่ายให้ช่วยพิจารณาพอสมควร สินค้าที่ลูกค้าฝรั่งเศษได้เสียภาษีร้อยละสามแล้ว จะไปรวมขายแห่งเดียวหรือจะแบ่งขายให้ลูกค้าไป ไม่ต้องเสียภาษีอีก ถ้าของเสียภาษีร้อยละสามแล้ว ของจำหน่ายไม้ไค้จะเหลือกลับออกไปมากน้อยเท่าใด ต้องคิดภาษีสิ่งของที่เหลือคืนให้กับเจ้าของให้ครบ ถ้าสินค้ามันถูกเข้ามา ไม้ไค้ขึ้นขึ้นจากเรือแลออกขายก็ไม่ต้องเสียภาษี

ข้อ 19 ว่าสินค้าในประเทศสยามเมื่อมันถูกลงเรือก็คิ๊ ที่ยังไม่ไค้มันถูกลงเรือก็คิ๊ จะต้องเสียภาษีมากน้อยเท่าใด ตามซึ่งไค้กำหนดไว้ในหนังสือพิคตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่มันคาสินค้าเหล่านั้นจะต้องเสียภาษีขึ้นเคียว ถ้าเสียภาษีเมื่อมันถูกลงเรือไปต่างประเทศแล้ว ก็ไม่ต้องเสียภาษีในประเทศสยามแลค่าธรรมเนียมอื่น ๆ อีก ถ้าเสียภาษีในประเทศสยามแล้ว เมื่อมันถูกลงเรือก็ไม่ต้องเสียภาษีแลค่าธรรมเนียมอื่น ๆ อีก

ข้อ 20 ว่าภาษีสินค้าที่ไค้กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา อย่าให้มากทวีขึ้นไป เมื่อลูกค้าฝรั่งเศษจะเสียภาษีสินค้าเมื่อเขาเข้ามาแลเมื่อมันถูกออกไปจากประเทศสยามเสร็จแล้ว จะขายสินค้าที่มันถูกเข้ามาแต่ต่างประเทศก็ไค้ จะมันถูกสินค้าในประเทศสยามออกไปก็ไค้ เว้นไว้แต่สินค้าที่ฝ่ายไทยห้ามไม่ให้มันถูกเข้ามาขาย เมื่อทำหนังสือสัญญาแล้วก็ขายไม่ได้ แต่ เขา ปลาเกลือ เมื่อท่านเสนาบดีฝ่ายไทยเห็นว่าจะขัดสน จะห้ามไม่ให้ลูกค้ามันถูกออกไปก็ไค้ แต่ให้บอกกับลูกค้าฝรั่งเศษให้รู้ก่อนวันห้ามเคียนหนึ่ง แต่เขาของลูกค้าฝรั่งเศษที่ไค้ขอไว้แล้วแต่ก่อนหมายประกาศห้าม เมื่อมีหมายประกาศห้ามวันใด กงสุลจะมากับกับเจ้าพนักงานให้รู้วาลูกค้าคนนั้นไค้ขอเขาไว้แล้วเท่านั้น ๆ เขาในจำนวนนั้นลูกค้าจะมันถูกออกไปนอกประเทศก็ไค้ เงินทองผาฉอนเขาของเสบียงอาหารของกินเครื่องใช้สำหรับตัวไม่ต้องเสียภาษี ถ้าฝ่ายไทยลดภาษีค่าธรรมเนียมให้ฝ่ายไทยก็คิ๊ แลลูกคชาชาติอื่น ๆ ก็คิ๊ มากน้อยเท่าใด ก็ต้องลคให้ลูกค้าฝรั่งเศษเหมือนกัน

ข้อ 21 ว่ากงสุลฝรั่งเศษจะต้องบังคับให้กับมันแลลูกค้าฝรั่งเศษทำตามกฎหมายที่คิ้อยู่กับหนังสือสัญญาซึ่งพิคตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะต้องช่วยให้ลูกค้าฝ่ายไทยถึตามกฎหมายที่คิ้อยู่กับหนังสือสัญญานี้เหมือนกัน กงสุลฝรั่งเศษกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะคิดจัดแจง

เพิ่มเติมกฎหมาย หวังจะรักษาหนังสือสัญญาให้เจริญทั้งสองฝ่ายก็ทำได้ เงินที่ปรับไหมแลของที่ริบ
ถูกค่าเพราะทำผิดสัญญานี้ จะต้องส่งเป็นของสำหรับแผ่นดินในประเทศสยาม

ข้อ 22 ว่าเมื่อพ้น 12 ปี นับแต่หนังสือสัญญาปิดตราสำหรับแผ่นดินเข้ามาเปลี่ยนแปลง
แล้ว ถ้าฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมเปลี่ยนข้อใด ๆ ในหนังสือสัญญานี้ แลข้อใด ๆ ในกฎหมาย
อาชญา แลพิกัตกานี้ที่ติดอยู่กับหนังสือสัญญานี้ แลกฎหมายที่จะทำต่อไปภายหน้า เมื่อได้บอกให้รู้
ก่อนปีหนึ่งแล้ว จะทั้งสองนางฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมได้ ตามแต่เห็นควรด้วยกัน
ทั้งสองฝ่าย

ข้อ 23 ว่าหนังสือสัญญานี้ได้เขียนเป็นอักษรไทยอักษรฝรั่งเศส ข้อความอย่างเดียวกัน
เอาเป็นแห่งอักษรไทยอักษรฝรั่งเศส กฎหมายแลพิกัตกานี้ได้เขียนเป็นอักษรไทยอักษรฝรั่งเศส
อย่างเดียวกัน เอาเป็นแห่งอักษรไทยอักษรฝรั่งเศส

ข้อ 24 ว่าหนังสือสัญญานี้ ต้องออกไปปิดตราสำหรับแผ่นดินเมืองฝรั่งเศส เข้ามา
เปลี่ยนแปลงกับหนังสือสัญญาที่ปิดตราสำหรับแผ่นดินประเทศสยาม กำหนดปีหนึ่งนับแต่วันลงชื่อปิดตรา
หนังสือสัญญา หรือก่อนยังไม่ครบปีปิดตราสำหรับแผ่นดินแล้วก็เปลี่ยนแปลงได้ เมื่อใดหนังสือสัญญาเข้า
มาเปลี่ยนแปลงแล้ว หนังสือสัญญานี้จึงมีอำนาจใช้ได้ ฝ่ายไทยแลฝ่ายฝรั่งเศสจะทองถือตามหนังสือ
สัญญานี้ทั้งสองฝ่าย เหตุนี้ผู้มีอำนาจทั้งสองฝ่ายได้ทำหนังสือสัญญานี้เขียนเป็นอักษรไทยสามฉบับ
อักษรฝรั่งเศสสามฉบับ ข้อความถูกต้องกัน ได้ลงชื่อปิดตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทำไว้ ณ
กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา ณ วันศุกร์ เดือนเก้า ขึ้นสิบสี่ค่ำ ปีมะโรง
นักษัตรอัฐศก จุลศักราช 1218 ปี ภาษาฝรั่งเศส เป็นวันทะระคี่ที่ 15 เดือนออกเอิกศั คฤศน-
ศักราช 1856 ปี เป็นปีที่ 6 ในราชสมบัติแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สัญญาเช่ามณฑลไทย ปี จ.ศ. 1225 (พ.ศ. 2406)¹

ศุภมัสดุ จุลศักราช 1225 ปีมุน เบญจศก¹³ ความจะเรืองงามดี จึงมีแก่นาน
เมืองยิ่งขึ้นไปเถิด ครั้นนี้พระยาราชวราภูล แม่ทัพผู้รับอำนาจในราชการทางเมืองเขมร
แก่พระบาทสมเด็จพระประเมันทรมหาอนุสรณ์สมมติเทพยพงษ์ชาติศรัทธาพระบัตริราชธิปไตยราช—
นิคะโรคม จาตุรนต์บรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมบรมมิกมหาราชาราชราช บรมนาถบพิตร
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลท่านเสนาบดีฝ่ายหนึ่ง องค์พระนิโครคมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ผู้
ครองแผ่นดินเมืองเขมร องค์พระหริราชคณียไกรแก้วฟ้า และพระยาพระเขมร

สมเด็จพระเจ้าฟ้าทละซื่อเมี้ยวว่าที่สมเด็จพระองค์แก้ว พระยาศรีธรรมราชราช
ซื่อ เหม ว่าที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทละสมุหนายกเอกอุมตริย์พิริยมหาเสนาธิบดี
อุมกรมภาหุ พระยาภลาโหมซื่อ สุก ว่าที่พระยาบรมราชพิภกษานิมิตรมอุม
กรมภาหุ

คือ พระยารัตนระเวียงไชยธิบดี พิภกษตงขารอุมกรมภาหุซื่อ นอง พระพิพิ
สระไกรมหาคไทยนอกราชการเมืองนครเสียมราบซื่อเมา ว่าที่พระยาภลา—
โหมพิภกษนาวิกธิบดีนิธาอุมกรมภาหุ พระยาจักรีธิบดีอุมชรวรรธนาอุม
กรมภาหุซื่อ แดบ สมเด็จพระยารัตนระเวียงไชยธิบดี ปก สมเด็จพระ
มณฑลศรีวิชัยปราชญ์มอุมกรมภาหุซื่อ แก พระยาอุมชริดซื่อ หัต

ฝ่ายหนึ่ง ทำสัญญาเพื่อจะให้มณฑลมีประโยชน์แก่เจ้านายพระยาพระเขมร อาณาประชาราษฎร
เมืองเขมร แลเจ้าพระยาและพระยาผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ แลไพร่พลลูกค้ำ ซึ่งได้ไปมา
ค้าขาย ติดต่อกับเมืองเขมรใหญ่ แลถือคามซัดสัญญานี้สืบต่อไปภายหน้าด้วยพระบาทสมเด็จพระ—

¹ จกหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1225 เลขที่ 114 *สัญญาเรื่องสัญญาทางพระราชไมตรี
เมืองเขมร*

เจ้าแผ่นดินกรุงสยามมีพระ } ใ้ช่วยทำนุบำรุงเมืองเขมรเปนล้าคัมสืบ ๆ มาแต่คนพระวงษ์
 คุณ }
 นี้จนบัดนี้ มีข้อความแจ้งอยู่ในเรื่องราว ซึ่งได้เขียนประทับตราผูกไว้กับหนังสือสัญญาฉบับนั้นแล้ว
 แลในการนี้เมืองเขมรอยู่ในระหว่างต่อเขตแดนกรุงเทพฯ ฝ่ายหนึ่ง ต่อกับเขตแดนญวนฝ่ายหนึ่ง
 ติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศสฝ่ายหนึ่ง จึงควรต้องทำหนังสือแจ้งข้อความ } ทั้งปวงให้เป็นที่
 ใ้ }
 หมาย } แก่พระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดี และผู้รักษาเมืองต่าง ๆ ฝ่ายไทยในบัดนี้และภายหน้า

แลเจ้านายผู้จะครอบครองแผ่นดินเมืองเขมร และพระยาพระเขมรที่จะมีอิศริยยศต่อไปภายหน้า
 ต้องถือตามข้อสัญญานี้สืบ ๆ ไปอย่าให้ทำผิดเลย

ข้อ 1 ว่า เมืองเขมรเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ ถ้าเจ้านายพื้นองวิวาท
 กันจนถึงการรบพุ่งกัน ถ้าพระยาพระเขมร หัวเมืองแลราษฎรคิดประทุษร้าย เกลี้ยกล่อมผู้คน
 ทั้งชักแข็งต่อสู้ต่อเจ้านายผู้ครองแผ่นดินเมืองเขมร ถ้ามีใบบอกของผู้ครองเมืองฝ่ายเขมรเข้ามา
 แลที่กรุงเทพฯ ก็จะต้องแต่งชาหลวงคุมกองทัพบกไปช่วยระงับปราบปรามจามานเมืองเรียบร้อย
 ถ้าเจ้านายยาตีพื้นองซึ่งเกิดวิวาทหากันขึ้น ที่พื้นองจะภาครอบครวัตนเข้ามาพึ่งกรุงเทพฯ
 ก็ต้องรับไว้ไม่ให้กลับออกไปก่อการวิวาทกันอีก เมื่อพื้นองสิ้นความอาชญา จะบอกขอให้กลับออกไป
 ก็จะยอมให้ไป แต่เมื่อแรกหนีมาจะขอให้จับตัวส่งไปแลจะให้ทำโทษยาตีพื้นองที่ได้ทำนั้นทำไม่ได้
 ถ้าเมืองเขมรเกิดความวิวาทยุ่งเกี่ยวกับประเทศใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ
 ก็จะช่วยว่ากล่าวให้โดยยุติธรรม แต่จะไม่ยกกองทัพออกไปช่วยให้เสียทางพระราชไมตรีกับ
 ประเทศอื่น

ข้อ 2 ว่า ลูกค้ำกรุงเทพฯ จะไปมาค้าขายเมืองเขมรก็ให้ประพฤติตามกฎหมาย
 แลเสียภาษีสิ่งของทั้งปวงตามพิกัดเมืองเมืองเขมรจงทุกอย่าง ถ้าลูกค้ำเมืองเขมรจะเข้ามา
 ค้าขาย ณ กรุงเทพฯ ก็ต้องเสียภาษีตามพิกัดของกรุงเทพฯ จงทุกประการ

ข้อ 3 ว่า คนฝ่ายกรุงเทพฯ จะเป็นโจรผู้ร้ายทำผิดต่อ } สิ่งใด ๆ หนีออกไป
 เมือง }
 อยู่ในเมืองเขมร เจ้านายแลพระยาพระเขมรทราบความแล้ว จะติดตามจับตัวส่งเข้ามาในหงส์
 โดยเทมกำลังโดยสุจริต จะไม่คิดยกยาส้มขอนเอาคนที่ทำผิดไว้ คนฝ่ายเมืองเขมรทำผิดต่อ
 เจ้านายพระยาพระเขมรหนีเข้ามาในราชอาณาจักร เจ้านายเมืองเขมรบอกเข้ามาหัวเมืองซึ่งขึ้น
 แก่กรุงเทพฯ ก็จะต้องติดตามตามเอาคน ถ้าจับได้ให้ส่งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ จะไล่เลี้ยงโดยยุติธรรม
 ถ้ามีความผิดจริง ก็จะส่งคืนออกไปให้ ถ้าจะทำโทษให้

ข้อ 4 ว่า คนในฝ่ายกรุงเทพฯ จะออกไปตั้งท่ามาหากินอยู่ในเมืองเขมร โดยเรียบร้อยไม่มีความผิด เจ้านายเมืองเขมรจะใคร่รับไว้บอกขอเข้ามา ถ้าไม่มีความเกี่ยวข้องกับแล้ว ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯ ก็จะยอมให้ ถ้าคนฝ่ายเมืองเขมรได้ความเดือดร้อนด้วยเหตุใดก็ตาม จะพากันเข้ามาในแว่นแคว้นกรุงเทพฯ ก็จะมีตราสั่งแจงเหตุผลทันปลายออกไปให้เจ้านายเมืองเขมรรู้ แล้วจะจัดแจงทำให้คนพวกนั้นอยู่ตามสมควร ถ้าพวกนั้นใครจะกลับไป ถ้าไม่มีเหตุเกี่ยวข้องกับแล้ว ก็จะยอมให้กลับไป

ข้อ 5 ว่า ที่กรุงเทพฯ จะแต่งตั้งข้าหลวงออกไปเมืองเขมรด้วยราชการสิ่งใด จะไปทางบก หรือ ก็ได้ เจ้านายเมืองเขมรไม่ขัดขวาง จะมีความเคารพนับถือ จัดแจงทำให้ อยู่เลี้ยงดูตามอย่างเคยมาแต่ก่อน ถ้าข้าราชการในกรุงเทพฯ จะไปด้วยธุระของตัวเอง คือเยี่ยมญาติเลื่อน ๆ ผู้ครองเมืองเขมรจะไม่รับเลี้ยงดูก็ได้ แต่ต้องยอมให้ไปให้อยู่ตามประสงค์ ในประโยชน์นั้น ถ้าไปทำความผิดด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง ญัตติอย่างทั้งตัวว่าเป็นข้าหลวงไป บังคับบัญชาเหลือ ๆ เกิน ๆ ก็จงคุมตัวไว้แล้วมีใบบอกแจ้งความให้กรุงเทพฯ ทราบ ถ้าเจ้านายเมืองเขมรจะให้พระยาพระเขมรเข้ามากรุงเทพฯ ด้วยราชการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เจ้าพนักงานที่ กรุงเทพฯ ก็จะจัดที่ให้อยู่เลี้ยงดูเหมือนอย่างแต่ก่อน ถ้าเข้ามาเที่ยวซื้อของและเยี่ยมญาติแลการอื่น ๆ ซึ่งไม่เป็นกิจแจ้งราชการ ก็จะไม่รับเลี้ยงดู จะให้เที่ยวแลอยู่โดยลำพัง

ข้อ 6 ว่า ถ้าเจ้านายผู้ใหญ่ในเมืองเขมรไม่มีตัว ญาติพี่น้องผู้ใดจะปกครองเมืองเขมรไปได้ ก็จะปรึกษาในเชื้อวงศ์เจ้านายญาติพี่น้อง แลพระยาพระเขมรให้เห็นพร้อมพูนกัน แล้วจึงจะเสกตั้งให้เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรต่อไป ตามอย่างแต่ก่อนจะไม่ตั้งไปแต่ตามพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพฯ

ข้อ 7 ว่า พระยาพระเขมรผู้ใหญ่ที่ได้เคยรับเครื่องอิทธิ ยายศมาแต่กรุงเทพฯ ถึงไม่มีตัวลง เจ้านายฝ่ายเขมรจะตั้งขึ้นตามลำดับ ไม่ตั้ง ต้องบอกเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ก่อน เมื่อไฉนเรียงเห็นว่าเป็นคนซื่อสัตย์สุจริต คนจะช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองได้ ก็จะตั้งแต่งพระราชทานเครื่องอิทธิยศตามความแก่ยศศักดิ์ก็อย่างแต่ก่อน เมื่อสืบรู้เห็นว่าเป็นผู้ไม่สุจริต ไม่เป็นที่ชอบใจแก่ราษฎร เป็นที่ชังใจเจ้านายเขมรฝ่ายเดียว ก็จะไม่ยอมตั้ง

ข้อ 8 ว่า เมืองพระตะบองกับเมืองขึ้น และเมืองนครเสียมราฐ ซึ่งนักองค์เอง สมเด็จพระนารายณ์มาธิปไตยยกถวายให้ชนแกลงกรุงเทพฯ ที่เคียวไม้ขึ้นเมืองเขมร แต่เมื่อ ครั้งแรกออกไปเป็นเจ้าเมืองเขมรในปีเถาะ สัปตศกจุลศักราช 1157 นั้นก็ตั้ง เมืองเขมรป่า คงทั้งปวงที่ขึ้นกรุงเทพฯ มาแต่เดิมก็ตั้ง ถึงบัดนี้มีเจ้าเมืองกรมการแลราษฎรเป็นเขมรเหมือนกัน และเมืองลาวเมืองชา ที่ต่อเขตรแดนเมืองเขมรเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ มาแต่ก่อน ตั้งแต่ เมืองเชียงแตง เมืองอักตะปือ ขึ้นไปนั้นก็ตั้ง เจ้าเมืองเขมรไม่อาจเชื่อมบังคับบัญชาว่ากล่าว ว่าเอาเขตรแดนของเมืองเขมร ถ้ามีความเกี่ยวข้องควรจะพูดจาให้แล้วกันไว้ ก็จึงว่ากล่าว กันให้แล้ว ถ้ามีตกลงกันให้บอกเข้ามา ณ กรุงเทพฯ จะตัดสินให้โดยยุติธรรม เจ้านายเมือง เขมรจะไม่ไปทำข่มขู่เอาตามอำนาจตนเอง ถ้าเมืองประเทศราชลาวก็ตั้ง เมืองขึ้นในไกล - เมืองเขมรก็ตั้ง จะเป็นชนบทแกลงกรุงเทพฯ อย่างครั้งเมืองเวียงจันทน์ เมืองเขมรรู้ความจะบอกมา ให้ทราบโดยเร็วตามกำลังแล้วไม่ให้หายถึงมือทางพวกชนบทนั้นเลย

ข้อ 9 ว่า คนผิวขาวชาวยุโรปต่าง ๆ ก็ตั้ง แยกอินเดียน แยกอารบิก แยกตุรเค ซึ่งไทยเรียกว่า แยกเทศ แยกนอกแยกใหญ่ก็ตั้ง บางคนบางพวกเป็นลูกคามาเที่ยวมาอยู่ค้าขาย บางคนบางพวกเป็นนักปราชญ์แลครูสอนศาสนา มาเที่ยวมาสอนอยู่ช่วยการสอนศาสนา แล แสวงหาสิ่งต่าง ๆ ตามประสงค์มาแต่เมืองไกลเช่นนี้ ย่อมเป็นคนขึ้นอยู่ในบ้านเมืองที่เป็น อาณาจักรใหญ่ ๆ มีอำนาจมาก เมืองเหล่านั้นต่างเมืองได้เป็นไมตรีกับกรุงเทพฯ ได้ทำ สัญญาแลมีกงสุลมาตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ก็คนต่างประเทศพวกนั้น ถึงแต่ก่อนที่เคยไปตั้งสิ่งสอน ศาสนาแลค้าขายในเมืองกำปอตนาง ขึ้นไปถึงเมืองอุดงมีไชยบ้าง คนต่างประเทศมาแต่ ไกลเช่นนี้ ผู้ครองเมืองเขมรจะประพฤติดุริยไมตรีเหมือนที่กรุงเทพฯ จะไม่ปล่อยให้ชาว เมืองเขมรทำการคุมเหงแลพ้อล่วงต่าง ๆ ด้วยสำคัญว่าเป็นคนแปลกนามาแต่ไกล แลจะยอม ให้อยู่แลเที่ยวไปให้ซึ่งผู้ครองเมืองฝ่ายเขมรจะระวังรักษาได้ไม่ให้อันตราย แลจะยอมให้ พวกนั้น ข้อที่เขาที่เป็นที่อยู่ค้าขายในเมืองเขมรใด ๆ ซึ่งผู้ครองฝ่ายเขมรจะเห็นว่าควร แล จะให้มีกำหนดการข้อที่เขาที่ตามอย่างสัญญาในกรุงเทพฯ ซึ่งได้ทำแก่นานาประเทศ ถ้าคนพวก นั้นมีถ้อยความวิวาทกับชาวเมืองเขมรก็ตั้ง วิวาทกันมาขอให้ตัดสินก็ตั้ง ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายเขมร

จะว่ากล่าวไกล่เกลี่ย จะสืบพยานไต่ถามเอาความจริงแล้วตัดสินให้ โดยข้อสัจที่เที่ยงธรรม ถ้า
 คนต่างประเทศไม่ยอมตามตัดสินก็ดี ถ้าคนต่างประเทศบางคนบางพวกประพฤติผิดทำเกินเลยแก่
 ผู้ครองฝ่ายเขมรอย่าง ๆ ก็ดี ผู้ครองเมืองฝ่ายเขมรจะไม่ทำโทษตามอาญาเมืองเขมรก่อนจะมี
 ใบบอกแจ้งความเข้ามายังกรุงเทพฯ กำหนดข้อทัณฑ์ และชื่อเมืองของผู้ขัดบังคับกับความ และผู้
 ทำผิดต่าง ๆ นั้นให้แน่ เสนาบดีในกรุงเทพฯ จะช่วยเอาขู่ว่าไปทวงสุดของเมืองนั้น ๆ
 แลชักจูงตัดสินให้ความเป็นใจแล้วแก่กัน ตามผู้มีอำนาจในคนต่าง ๆ ประเทศนั้น ๆ จะตัดสิน
 ให้สำเร็จ แลถ้าคนต่างประเทศนั้น ๆ ทำหนังสือมายื่นต่อกงสุลสำหรับเมืองเมืองของตัว ๆ ใน
 กรุงเทพฯ นี้ ให้ยื่นต่อผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทย ว่าผู้ครองฝ่ายเขมรคุมเหงแลประพฤติผิดแก่ตัว
 แลพวกนั้นอย่างไร ๆ ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยทราบความแล้ว จะมีหนังสือไปหาอาจะแต่ง
 ข้าราชการไปสืบถามเอาความจริงผู้ครองเมืองฝ่ายเขมรจะตอบหนังสือโดยเร็วตามความจริง และจะ
 ยอมให้ข้าราชการไปสืบถามเอาความจริงไม่ขัดขวาง ถ้าอย่างหนึ่งจะแต่งพระยาพระเขมรที่มีถ้อยคำ
 ความเชื่อได้ไปหาความในกรุงเทพฯ ก่อนากงสุล ของชาวเมืองนั้น ๆ ที่เป็นโจทก์ เมื่อผู้ครอง
 แผ่นดินกรุงเทพฯ จะปรึกษาพร้อมทั้งกงสุลเมืองของคนที่เป้นโจทก์ยอมความกันลงอย่างไรแล้ว
 ผู้ครองเมืองฝ่ายเขมรก็จะยอมประพฤติตามอุกประการ ผู้ครองเมืองฝ่ายเขมรจะไม่ประพฤติการ
 ก่อเหตุให้กรุงเทพฯ เสียทางพระราชไมตรีกับ

บ้าน	}	ที่มีสัญญาเป็นไมตรีกันอยู่
เมือง		

ข้อ 10 ว่า เครื่องราชบรรณาการมีจำนวนสิ่งของที่เคยแต่งพระยาพระเขมรคุมเข้า
 มาทูลเกล้าถวายทุกปีนั้น ถ้ามีข้อขัดขวางจริง ๆ ด้วยบ้านเมืองมีภัยศึกสงคราม ถ้าเหตุอื่น ๆ
 ความเห็นควยว่าขัดขวางในปีใด ๆ ปีหนึ่งถ้าสองปีเขมรจะขอเสียบ้างเป็น

ครั้ง	}	ฝ่ายกรุงเทพฯ
คราว		

 ก็จะยอมยกให้ ถ้าไม่มีเหตุการณ์เป็นข้อขัดที่ควรจะต้องเห็นด้วยแล้ว ถึงกำหนดปี เจ้านายเมือง
 เขมรจะแต่งพระยาพระเขมรคุมเข้ามาทูลเกล้าถวายจงทุกปีไม่ขัดขวางไว้ พระยาพระเขมร
 ผู้ใดคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาก็จะได้ไต่ถามราชการแลพระราชทาน

เงินตรา	}	เป็นรางวัล
เสื้อผ้า		

 ให้ตามยศตามศักดิ์ แลฝากสิ่งของตอบแทนไปพระราชทานเจ้านายเมืองเขมรตามเคยเหมือนอย่าง
 แรกก่อน

ข้อ 11 ว่า แขวง เมืองโพธิสัตว์ } ทั้งสิ้นเป็นแขวงติดต่อกันกับเมือง
เมืองกระพงสาวย }

พระตะบอง เมืองนครเสียมราบ ผู้คนก็เจือจางกัน องค์พระนโรดมฯ องค์พระทริราชคณียา
ได้มีใบบอกกราบทูลยก เมืองโพธิสัตว์ } ทั้งแขวงเข้ามาถวายในใบบอกลงวันที่ 2 $\frac{13}{4}$
เมืองกระพงสาวย }

คำ ปิตอ จัตุราชค¹² ใบบอกนั้นยังอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ เวลานั้นทรงพระราชดำริว่า
เมืองโพธิสัตว์ } เป็น ผล } แก่เมืองเขมรมากไม่ทรงรับไว้ พระราชทานคืนคงให้
เมืองกระพงสาวย } ประโยชน์ }

ขึ้นแก่เมืองเขมรอยู่ตามเดิม พระบรมราชโองการในเรื่องนี้มีในท้องตราลงวัน 1 $\frac{1}{2}$ 5

คำ ปิตุณ ยังเป็นจัตุราชค¹² แล้ว ซึ่งทรงไม่รับเมืองสองเมืองซึ่งเจ้านายฝ่ายเขมรกราบ
ทูลถวายไว้ นั้น โดยทรงพระเมตตากรุณาแก่ องค์พระนโรดม } ซึ่งเคยคุ้นเคยมานาน
องค์พระทริราชคณียา }

จึงพระราชทานคืนให้ได้รับผลประโยชน์สืบไปเสมือนผากไว้ ถ้านานไปเมื่อนำเจ้านายแลผู้
ครองเมืองฝ่ายเขมรประพฤติเป็นที่ชอบใจแก่ผู้ครองแผ่นดินกรุงเทพฯ อยู่ยังเป็นปกติก็ให้
เมืองโพธิสัตว์เมืองกระพงสาวยคงขึ้นเป็นของ เจ้า } ฝ่ายเขมรไปครานั้น แต่ เจ้า
นาย }

ฝ่ายเขมรประพฤติไม่เป็นที่ชอบใจแก่ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯ เมื่อใดจะขอคืนเอาแขวง
เมืองโพธิสัตว์ } มาติดกับแขวงเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราบ เพื่อจะให้ผลประโยชน์
เมืองกระพงสาวย }

ของ บาน } แลไพร่พลเมือง ซึ่งเจือจางกันอยู่นั้นเรียบร้อยกัน เมื่อผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทย
เมือง }

ประสงค์ดังนี้ เจ้านายผู้ครองเมืองเขมรจะยอมให้ไม่ขัดขวางพระ องค์พระนโรดมฯ
องค์พระทริราชคณียา } เห็นว่า

สมควรทั้งนั้นแล้ว ได้มีใบบอกกราบทูลความไว้เป็นสำคัญ ถ้าเจ้านายผู้ครองเมืองเขมร แต่งให้
ข้างต่อหมอกความไปเที่ยวแสกโพชนข้างเดือนในแขวงเมืองเขมร ถ้าไฉ่ข้างเผือก พลาย } ถาสีประลาด
พิง }

แลเลขที่เป็นข้างสำคัญเป็นของคองราชประสงค์พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองกรุงเทพฯ เจ้านายผู้ครอง
แผ่นดินเมืองเขมรจะไม่ขัดขวางไว้ จะมีใบบอกส่งข้างสำคัญที่คล่องได้เข้าไปถวาย เหมือน
อย่างเมืองประเทศราชที่เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ทั้งปวง ข้าพเจ้า องค์พระนโรดมฯ } ยาคติหนึ่ง
องค์พระทริราชคณียา }

พระยาเขมรได้เขียนขอสัญญาโดยใจยินดี ชื่อสัตสุจวิต พร้อมกับ พระยาราชวรานุฎ } ประทับ
พระยาปาจิณบุรี }

ตราสารับแผ่นดินเมืองเขมรทั้ง 3 ฉบับ พระยาราชวรานุฎ เชิญเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย
ทอดพระเนตรทองกายพระราชดำริห์แล้ว ทรงประทับพระราชลัญจกรส่งไปถึง เมืองเขมรเมื่อใด
เป็นอันใช้ได้เมื่อนั้น ประทับทรงมา ณ วัน 3 $\frac{1}{6}$ 12 ค่ำ จุลศักราช 1225 ปีมุน
นักขัตตเบญจศก¹³

หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส วันที่ 15 กรกฎาคม

พ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867)¹

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอ กรุงฝรั่งเศส มีความปรารถนาให้ตกลงกันว่าด้วยเมืองไทยเมืองเขมร เพราะผู้ครองแผ่นดินฝรั่งเศส ผู้ครองแผ่นดินเขมร ได้ทำหนังสือสัญญา ที่เมืองอุคงมีไชย วันที่ 11 เดือนออกตุสต์ ในปีนี้ คริสต์ศักราช 1863 ตรงกันกับวันที่ 27 เดือนอชฎปีกอร์ จุลศักราช 1225 ปี ไม่ให้มีเกิดข้อขัดขวาง ทางพระราชไมตรีของหม้างทั้ง 2 ฝ่าย ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ตั้งให้พระยาสุรวงศ์ วิยวัฒน์ เป็นราชทูต พระราชเสนา เป็นอุปทูตเต็มอำนาจ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอ กรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งให้นองซีเออร์ เออแมร์กิลีอเนน เกอร์บูคท์ก็โอ กรานกรัวเคอร์อา เสฌียงตอนเนอร์ มินิสเตอร์ ผู้ว่าการต่างประเทศเต็มอำนาจ ได้ทราจหนังสือเกรเคนแนล ถูกต้องพร้อมกันทั้ง 2 ฝ่ายแล้ว ได้ตกลงทำหนังสือสัญญากันตามมานี้

ข้อ 1 ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ยอมความป้องกันซึ่งสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอ ได้ป้องกันเมืองเขมร

ข้อ 2 ว่าหนังสือสัญญาซึ่งไทยแลเขมร ทำไว้ในเดือนเคเซมเบอร์ ในปีคริสตศักราช 1863 ใช้ไม่ได้ ไปเบื้องหน้าผู้ครองฝ่ายสยาม จะอ้างข้อหนึ่งข้อใดในหนังสือสัญญานั้นไม่ได้

ข้อ 3 ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลพระเจ้าแผ่นดินจะสืบพระราชอิศริยยศ จะไม่ขอส่งยอการเครื่องบรรณาการหรือของอื่น ๆ ซึ่งเป็นสำคัญเมืองขึ้น ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแอนเปเรอ ฝรั่งเศส สัญญาจะไม่เอาแผ่นดินเขมร เพิ่มเติมแก่หัวเมืองญวน ซึ่งเป็นของฝรั่งเศส

ข้อ 4 ว่าเมืองพัทลุง แลเมืองนครเสียมราฐ คงอยู่เป็นของไทย เขตแดน 2 เมืองนี้ และเขตแดนเมืองอื่น ๆ ของไทย ซึ่งติดต่อกับเขตแดนของเขมร คงอยู่ตามดั้งเดิม

¹ หมายเหตุ ร. 4, จ.ศ. 1229 เลขที่ 35 สัญญาเรื่องสัญญาเมืองไทย กับเมืองฝรั่งเศส และสัญญาเรื่องสุรา

ตามในกาลบัดนี้ จะต้องกำหนดโดยเร็ว ผู้ครองฝ่ายสยามและผู้ครองฝ่ายเขมรจะให้ขุนนางไป
ปักปันเขตแดนเป็นสำคัญ ท่อน้ำพร้อมกันกับขุนนางฝรั่งเศส ซึ่งคอเวนเนอร์ ผู้สำเร็จราชการ
เมืองไซ่งอนจะเข้าไปปักเขตแดนตกลงกันแล้ว ขุนนางฝรั่งเศสจะทำแผนที่เป็นสำคัญโดยข้อทรง

ข้อ 5 ว่าไทยจะไม่ล่วงเข้าไปในเขตแดนเขมร ๆ จะไม่ล่วงเข้ามาในเขตแดน
ของไทย คนฝ่ายไทยฝ่ายเขมร จะไปค้าขายแลอาศัยไปมาหากันโดยคึกคัก ถ้าคนอยู่ในบังคับไทย
จะทำผิดกฎหมายในที่เมืองเขมร เจ้าพนักงานเขมรจะทำโทษโดยยุติธรรมตามกฎหมายฝ่ายเขมร
ถ้าคนอยู่ในบังคับเขมรทำผิดกฎหมายในที่เมืองไทย เจ้าพนักงานไทยจะทำโทษตามกฎหมายไทยโดย
ยุติธรรม

ข้อ 6 ว่าเรือฝรั่งเศสจะขึ้นลง ตามลำแม่น้ำของ แลในทะเลสาบเขตแดนไทย
ได้โดยสะดวก คอเวนเนอร์ไทยจะทำเบีกร่องสำหรับตัวผู้ซึ่งจะไปสุดแต่เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะ
กำหนดที่ฉิมบับ ให้ไว้แก่เจ้าพนักงานฝรั่งเศสเมืองไซ่งอน ลงข้อประทับตราฝรั่งเศสให้แก่ผู้ซึ่งจะไป
เข้าในแดนดินของไทย จะต้องถือตามหนังสือสัญญาในคริสต์ศักราช 1856 เบีกร่องนี้จะใช้ได้โดย
เดียวกันกับเบีกร่องที่ไว้ในข้อ 7 หนังสือสัญญาคริสต์ศักราช 1856 ปี แลผู้ถือหนังสือเบีกร่องนั้น
มีข้อขัดขวางจะได้สั่งเจ้าพนักงานฝ่ายข้างไทย

ข้อ 7 ว่าคอเวนเนอร์ฝรั่งเศส จะบังคับฝ่ายเขมรถือตามหนังสือสัญญานี้

ข้อ 8 ว่าหนังสือสัญญานี้ เขียนเป็นอักษรไทย อักษรฝรั่งเศสถูกต้องกันใช้ได้

เหมือนกัน

ข้อ 9 ว่าหนังสือสัญญานี้จะต้องรักษไว้ เปลี่ยนกัน ที่กรุงสยามในกำหนด 5 เดือน
หรือเร็วกว่าตามแต่จะได ผู้รับสั่งเต็มอำนาจทั้งสองฝ่ายได้ลงข้อประทับตราเป็นสำคัญ

หนังสือสัญญาทำไว้ที่กรุงปารีส สองฉิมบับ วันที่ 15 เดือนมิถุนายน ในคริสต์ศักราช 1867
ปี ตรงกับวัน 2¹⁴ 8 ค่ำ จุลศักราช 1229* ปีเถาะนพศก

ความเพิ่มเติมในสัญญาเช่าที่ดินเมืองพระตะปอง
ทำเมื่อปีมะเมียโทศกจุลศักราช 1232 คฤศตศักราช 1870
(วันที่ 7 มิถุนายน คฤศตศักราช 1872)¹

หนังสือสัญญาเพิ่มเติม ในหนังสือสัญญาซึ่งทำไว้ในเดือนมิถุนายน วันที่ 15 คฤศตศักราช 1867 ปี ทรงกัณันจันทร เดือนแปด ขึ้นสิบสี่ค่ำ ปีเถาะ นพศก ศักราช 1229 ว่าด้วยการทะเลสาบ ซึ่งขึ้นในแผ่นดินสยามแลเมืองเขมร พระยาราชวรานุฎ พระราชเสนาออกไปทำที่เมืองไซ่งอน วันพฤหัสบดี เดือนแปด แรมสองค่ำ ปีมะเมีย โทศก 1232 ทรงกับวันที่ 14 เดือนมิถุนายน คฤศตศักราช 1870 ปี มีความว่า

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลสมเด็จพระเจ้าแอมเปเรอ กรุงฝรั่งเศส มีความปรารถนา จะจัดการหาปลาในทะเลสาบของเขมรฤๅทะเลข้างในโดยสะดวก ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างแผ่นดินกรุงสยาม แลเมืองเขมรให้ตกลงพร้อมกันทั้ง 2 ฝ่าย จึงได้ตั้งผู้มีอำนาจที่จะปรึกษาซึ่งกันแลกัน

ฝ่ายสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้ากรุงสยาม ทั้งให้ท่านพระยาราชวรานุฎ วิบูลย์ภักดี พริยพาห ราชปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย แลพระราชเสนาปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย ฝ่ายเหนือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าเนโปเลียนที่สามแอมเปเรอกรุงฝรั่งเศส ทั้งให้ท่านกอนแตรอักษิราล-เคอร์เกอร์นูลีเอ ผู้สำเร็จราชการเมืองญวนฝรั่งเศส

แลผู้ซึ่งได้รับอำนาจทั้งสองฝ่าย ได้สาแวงทริเกนเน เต็มอำนาจทั้งสองฝ่าย เห็นถูกต้องสมควรแล้ว ได้ตกลงตามข้อซึ่งจะเพิ่มเติมแห่งหนังสือสัญญา เมื่อวันที่ 15 เดือนมิถุนายนในคฤศตศักราช 1867 ปี

ข้อ 1 ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลพระเจ้ายุกาพูรา แลพระราชวงศานุวงศ์

¹พระยาราชเสนา ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่ และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส หน้า 45 - 49

ซึ่งจะสืบพระราชพิธียศต่อไปภายหลัง จะไม่เอาที่ทะเลสาบขึ้นในแผ่นดินทั้งฝ่ายไทยฝ่ายเขมร ซึ่งอยู่ในระหว่างแผ่นดินสยาม แลเขมร เพราะฉะนั้นจะไม่เรียกภาษีแกว่นแก่เขมร ซึ่งอยู่ใน สิบแยกฝรั่งเศส แลคนในบังคับไทยซึ่งหาปลาอยู่ในเรือด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ข้อ 2 ว่า เขมร ญวน ซึ่งอยู่ในสิบแยกฝรั่งเศส แลคนซึ่งอยู่ในบังคับไทย ถ้าปลูกโรงร้านที่บนขอบฝั่งทะเลสาบ เมื่อระดูน้ำลดที่ขอบฝั่งเองก็ดี ถ้าปลูกโรงร้านลงภายใน ทะเลสาบไกลพอประมาณ ถึงที่มีน้ำลึกพอสมควร เรือปลาเข้ามาถึงที่โรงร้านได้ ไม่หรือต้องเรือ ทำเป็นปลาแห้งปลาตาก ต้องเสียภาษีอากรร้อยชักแปดครั้ง ให้แก่เจ้าเมืองกรมการฝ่ายไทย แลเจ้าเมืองกรมการฝ่ายเขมรผู้สร้างโรงร้านไปตั้งอยู่ในที่ของเมืองนั้น จะเสียภาษีให้เป็นเงิน หรือเป็นปลาอย่างเอาออกไปก็ได้ แต่โรงร้าน เขมร ญวน ที่อยู่ในสิบแยกฝรั่งเศสปลูกขึ้นบนเกาะ หรือที่น้ำตื้นตั้งอยู่ในทะเลสาบซึ่งแยกทางจากฝั่งโดยร่องน้ำลึก คือว่าเกาะแลที่น้ำตื้นเหล่านั้น ไม่ได้ เนื่องกับตลิ่ง ไม่ต้องเสียภาษีอะไรเลย เมื่อทั้งสองนี้จะเรียกภาษีปลาซึ่งมาจากทะเลสาบ เอา เข้ามาในอาณาเขตรทั้งสองฝ่ายเรียกภาษีได้โดยสะดวก

ข้อ 3 ว่าทุกลำคลองซึ่งมีอยู่ตามขอบฝั่งทะเลสาบ ถ้าทะเลข้างใน ๆ อาณาเขตร ฝ่ายไทยฝ่ายเขมร มีนายที่ดูแลระวังรักษาเหตุการณ์จะต้องเสียภาษีตามบังคับนี้ คือว่าถ้าผู้ใดคนหนึ่ง มีความปรารถนาจะหาปลาทำปลาในลำน้ำตามลำคลองซึ่งว่ามาแล้วนั้น จะต้องทำสัญญากับนายที่ดูแล ระวังรักษาเหตุการณ์ จะให้เป็นเงินถ้าจะให้เป็นอย่างใดถ้าจะให้เป็นอย่างอื่นอย่างใด ก็สุด ตามนายที่ดูแลเจ้าของปลาจะผูกจากกลางกันก่อน

ข้อ 4 ว่าลำคลองมีอยู่ในอาณาเขตรเจ้าเมืองกรมการทั้งสองฝ่ายจะเก็บภาษีแก่ ผู้หาปลา กับ ญวน เขมร ซึ่งอยู่ในสิบแยกฝรั่งเศส แลคนในบังคับไทยได้ตามชอบใจ ลำคลองซึ่ง ทรบว่าเป็นเขตรแดนคั่นกลางระหว่างเมืองเขมร แลเมืองซึ่งขึ้นอยู่ในบังคับกรุงสยามนั้น ลำคลอง ซึ่งคั่นกลาง เป็นที่ตั้ง เหตุการณ์เขตรแดนอยู่ด้วยกันคนละฝาก เขมร ญวน ซึ่งอยู่ในร่นของฝรั่งเศส แลคนอยู่ในบังคับไทยไปตั้งโรงร้านหาปลาอยู่ที่ฝั่งเขมร ให้เขมรเรียกภาษี ถ้า ญวน เขมร ซึ่งอยู่ ในสิบแยกฝรั่งเศส มาตั้งโรงร้านหาปลาที่ฝั่งเขตรแดนในบังคับไทย ให้เสียภาษีแก่เจ้าเมือง กรมการฝ่ายไทยสิบสองชักหนึ่ง จะให้เงินหรือจะให้ปลาก็ได้ แต่คลองนั้นเป็นของกลางไม่ต้องเสีย ภาษีอะไร แลคลองกะพงปรักเป็นเขตรแดนเมืองพระตะบองฝั่งหนึ่ง เป็นของเขมรฝั่งหนึ่ง คลอง

กะพงจามเป็นเขตรแดนเมืองนครเสียมราฐฝั่งหนึ่ง เป็นของเขมรฝั่งหนึ่ง คลองสองคลองนี้หาได้
อยู่รวมเมืองเดียวกันไม

ข้อ 5 ว่าถาการเกี่ยวข้องประการใด จะปรารภณาเปลี่ยนแปลงข้อเพิ่มเติมสัญญา
ได้เมื่อครบสิบสองปี แต่จะต้องบอกให้คอเวอนแนตทั้งสองฝ่ายรู้ก่อนปีหนึ่งจึงเปลี่ยนแปลงได้

ข้อ 6 ว่าเพิ่มเติมเข้าในหนังสือสัญญาในวันที่ 14 เดือนยูลย คฤศศักราช
1870 นี้ ตรงกับวันพฤหัสบดี เดือนแปด แรมสองค่ำ ศักราช 1232 ปีมะเมียโทศก ได้เขียน
เป็นภาษาสยาม ภาษาฝรั่งเศส ข้อความถูกต้องกันใช้ได้ ผู้ซึ่งรับอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้เซ็นชื่อ
ประทับตราข้อเพิ่มเติมขึ้น ใช้ได้เหมือนอย่างหนังสือสัญญาเมื่อวันที่ 15 เดือนยูลย คฤศศักราช
1867 ครันไดอ่านแลเซ็นชื่อแล้ว ผู้ซึ่งรับอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ประทับตราเป็นสำคัญ หนังสือสัญญา
เพิ่มเติมทำที่เมืองไซ่งอนสืบ ข้อความถูกต้องกัน

(ลงนามประทับตรา) พระยาราชวรานุฎ

(ลงนามประทับตรา) พระราชเสนา

(ลงนาม) Contre Admiral de Cornulier

ความเพิ่มเติมเข้าในข้อสอง เข้าในหนังสือสัญญา ๖

ผู้มีอำนาจฝ่ายสยาม และผู้มีอำนาจฝ่ายฝรั่งเศส มีความปรารภณายอมค้ำกันทั้งสองฝ่าย
ก่อนเซ็นชื่อประทับตราหนังสือข้อเพิ่มเติมสัญญา จะเพิ่มเติมความเข้าในข้อสองหนังสือสัญญานั้น
ความเพิ่มเติมที่จะว่าไปข้างล่างนี้ใช้ได้ เหมือนอย่างหนังสือสัญญาที่ยอมตกลงกันแล้วนั้น หวังจะกัน
ไม่ให้การขัดข้องเข้าใจด้วยกันทั้งสองฝ่ายไปภายนา

มีความว่าทุกโรงงานทำปลาทางจากคลึงมากกว่าเจ็ดร้อยเมตรไม่ต้องเสียภาษี ผู้มีอำนาจ
ทั้งสองฝ่ายได้ประทับตราแลเซ็นชื่อเป็นสำคัญ เมื่อวันเดียวเดือนเดียวปีเดียวซึ่งกล่าวไว้ในข้อ
เพิ่มเติมสัญญานั้นแล้ว

(ลงนามประทับตรา) พระยาราชวรานุฎ

(ลงนามประทับตรา) พระราชเสนา

(ลงนาม) Contre Admiral de Cornulier

หนังสือสัญญา¹
 กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส
 แคว้นที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรีพับลิคกรุงฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะระงับกับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้วในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ และเพื่อจะผูกพันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศส นั้นให้สนิทยิ่งขึ้น จึงได้ตั้งอรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือสัญญามันขึ้นคือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ได้ตั้งพระเจ้านองยาเชอ กรมหลวง เทเวธงชาโรประการ คนากันครมหาจักรี และแคว้นค้อฟฟีเซอรลีของคอนเนอร์ าลา เสนาบดีว่าการต่างประเทศกรุงสยามฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซิเออร์เลอรัลซาลส์มารีเลอมีร์ เคอวีเลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์แคว้นค้อฟฟีเซอรลีของคอนเนอร์ แลจุลสารภรณ์ อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นหนึ่ง และที่ปรึกษาการแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

ผู้ซึ่งเมื่อได้แลกเปลี่ยนตราตั้งมอบอำนาจและได้เห็นเป็นการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้ว ได้ตกลงทำสัญญาดังมีต่อไปนี้

ข้อ 1 คอเวอนเมนต์สยาม ขอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่ว ไปในกินแดน ณ ฝั่งซ้ายปากทวนออกแม่น้ำโขง และในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ 2 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่น้อยไปไว้ ถ้าใช้เกินในทะเลสามกิโลใน แม่น้ำโขงก็ดี แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อื่นได้มีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ 3 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างคัน กาย ดู ถ้าที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบอง แลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปากวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้ เปนกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำอาณานิคมเกณฑ์สรรพพลอาวุธเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

ข้อ 5 คอเวอนเมนต์สยามจะรับปรึกษา กับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนดหกเดือน แต่ไปในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษีในที่ตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช 1218 คฤชศักราช 1856 นั้นด้วย คอเวอนเมนต์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าขาเข้าออกในจังหวัดที่ได้กล่าวไว้ในข้อ 3 แลนั้น จนกว่าจะได้ตกลงกัน คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะได้ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป

ข้อ 6 การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเเนกที่จะทำได้ในฝั่งขวาปากวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างกั๊ก ถ้าตั้งท่าเรือจอกกั๊ก ทำที่ไว้ฟันแลถ่านกั๊ก คอเวอนเมนต์สยามรับว่าเมื่อคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเเนกที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ข้อ 7 คนชาวเมืองฝรั่งเศสกั๊ก คนในบังคับอาณานิคมอยู่ในปกครองฝรั่งเศสกั๊ก ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้นี้จะได้รับผลประโยชน์อย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ 8 คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะต้องกงสุลไว้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนที่อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลมีที่เมืองนครราชสีมา แลเมืองน่านเป็นต้น

ข้อ 9 ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ 10 สัญญานี้จะได้ตรวจแก้เป็นใช้ได้ภายในเวลาสี่เดือน ตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้
 อรรถราชทูตผู้นำนางเต็มทั้งสองฝ่ายซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ได้ลงชื่อและได้
 ประทับตราหนังสือสัญญานี้สองฉบับเหมือนกันไว้ เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำที่ราชวังวัดโลกจตุรพักตรพิมาน ๓ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112

(เซ็นพระนาม) เหวะวงษาโรประการ

(เซ็นนาม) เลอ เนียร์ เกอ วิเลอร์

หนังสือสัญญา โปรโตคอล¹

หนังสือสัญญาสำหรับที่จะจัดการให้สำเร็จแล้วกันไป ตามข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ซึ่งทำไว้แต่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 ตรงกับคฤศตศักราช 1893 ในตำบล อันจะมีความถูกต้องเกิดขึ้นนั้น

ในระหว่างผู้ลงชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้ คือพระเจ้าอนงยาเซอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ องค์มนตรีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม กับท่านมองซิเออร์ คาเบรียล อาโนโทร์ เสนาบดีว่าการต่างประเทศของ รัฐบาลฝรั่งเศส ฯลฯ ได้ตกลงกันดังต่อไปนี้คือ

คอเวอน เมนต์ ฝรั่งเศสได้ทราบมาว่ามีการต่าง ๆ ที่มีข้อข้อความในหนังสือสัญญา ใหญ่น้อยซึ่งทำไว้แต่วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 นั้น เกิดขึ้นเป็นอันมากในแถบที่ 25 กิโลเมตร ซึ่งสงวนไว้กับทั้งในปลายเขตแดนระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชาแล้ว ก็ได้ร้องบอกกล่าวไว้ต่อ คอเวอน เมนต์ สยามด้วย เมื่อการเป็นเหตุอยู่อย่างนี้แล้ว คอเวอนเมนต์ ทั้งสองฝ่ายจึงได้ปรึกษา ตกลงพร้อมกันเพื่อที่จะจัดการตามข้อความซึ่งมีอยู่ต่อไปนี้ อันเป็นการที่มีประสงค์ด้วยกันว่าจะทำให้เป็นที่สวาท และให้เป็นที่ยึดมั่นในการที่จะกระทำให้ข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ซึ่งลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 นั้นสำเร็จแล้วกันไปโดยซึ่งตรงแลโดยเรียบร้อยทุกประการ

ข้อ 1 คอเวอนเมนต์สยามกับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะปรึกษาให้เห็นชอบด้วยกันแล้ว แยกตั้งข้าหลวงทั้งหลายให้มีอำนาจตามอย่างธรรมเนียมเป็นผู้ไปตรวจตรา แลจัดการในตำบลที่ต่าง ๆ ด้วยข้อความซึ่งถูกต้องกันอันจะได้เกิดขึ้นแล้ว ถ้าอันจะเกิดขึ้นได้ต่อไปในการที่เกี่ยวข้องกับการที่จะกระทำให้สำเร็จแล้วกันตามข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ซึ่งทำไว้แต่วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 นั้น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.2/4 คำแปลหนังสือสัญญาโปรโตคอล ลงวันที่ 31

ข้อ 2 เสนอว่า การทางประเทศของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับผู้แทน
คอเวอนเมนต์ ของริบลิคฝรั่งเศส ณ กรุงเพา นั้นจะได้ปรึกษาปรองคองกันให้ตกลง ในการ
ที่จะให้ข้าหลวงทั้งสองฝ่ายไปยังที่ตำบลโค ซึ่งจะได้ประชุมกันในข้อความซึ่งจะให้ข้าหลวงทั้งสอง
ฝ่ายนั้นพิจารณาว่ากล่าวข้อใดบ้างกับในเขตร เขมร แขวงตำบลซึ่งข้าหลวงทั้งสองฝ่ายนั้นจะทำการได้
เพียงใดด้วย

ข้อ 3 ข้าหลวงทั้งหลายนั้นจะได้ออกไปพร้อมกันตรวจตรา การที่ได้สืบสวนทั้งปวง
ทำรายงานทั้งหลายบรรดาที่จะต้องมี แลทำการโดยเต็มกำลังที่สุดที่จะกระทำได้ เพื่อที่จะให้ความ
ชัดของข้อถ่วงเถียงกันยากลำบากนั้น ทกลงเลิกแล้วแก่กันไปโดยเรียบร้อย

ข้อ 4 ข้าหลวงซึ่งได้แต่งตั้งออกไปทั้งสองฝ่ายนั้น จะได้รับอำนาจที่จะใช้ใช้สำหรับ
เวลาปีหนึ่ง นับตั้งแต่วันที่ลงไว้ในหนังสือฉบับนี้และให้มีความอำนาจต่อไปได้ใหม่ เมื่อคอเวอนเมนต์
ทั้งสองฝ่ายได้ตกลงยอมพร้อมกันด้วย

หนังสือนี้ ทำไว้เป็นสองฉบับเพื่อความตอ้งกันที่กรุงปารีส วันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ.

113 ตรงกับศุภศักราช 1894

เซ็นพระนาม

สัวส์กีโสณ

เซ็นนาม

ค.ฮาโนโธ

บันทึกการเจรจา

ทวนเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม กับอุปทูตฝรั่งเศส ผู้ลงชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้ ได้พร้อมกันเพื่อที่จะจัดการตามข้อความในหนังสือสัญญา ซึ่งได้ลงชื่อกันไว้ที่กรุงปารีส เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 113 ในระหว่างพระเจ้านองยาเซอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ องคมนตรีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม กับมองซิเออร์ คาเบรียล อาโนโธส์ เสนาบดีว่าการต่างประเทศของฝรั่งเศส สำหรับการที่จะจัดให้สำเร็จแล้วกันไป ตามหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ซึ่งทำไว้ ณ วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 นั้น จึงได้ตกลงยอมพร้อมกันตามข้อความที่มีอยู่ต่อไปนี้คือ

ข้อ 1 บรรดาข้อความซึ่งถึงเนื่องในการต่าง ๆ ที่ลงมาแล้วแต่ก่อนแล้ว ตามที่คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสได้ทราบว่าเป็นการผิดข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 แต่คอเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ปฏิเสธว่าไม่ผิดสัญญานั้น ก็เป็นการที่ตกลงเลิกแล้วกันบ้าง ถ้าเป็นที่ที่ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสจะได้นำมาปรึกษาต่อภายหลังบ้าง

ข้อ 2 แດอย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาถึงความในข้อหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ในสัญญาที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นว่า จะได้แต่งตั้งข้าหลวงของทั้งสองฝ่ายออกไปสืบสวนแลจัดการในเรื่องความซึ่งจะเกิดขึ้นถึงกันขึ้นได้แล้ว

ข้อ 3 เมื่อทำตามความข้อ 2 ในสัญญาที่กล่าวมาข้างต้นนั้นแล้ว เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายสยาม ผู้ลงชื่อในสัญญานี้จึงได้แจ้งให้พระศักดาพิเชศวรฤทธิ เป็นข้าหลวงฝ่ายสยาม และอุปทูตฝรั่งเศสผู้ลงชื่อในท้ายหนังสือนี้ จึงได้แจ้งให้มองซิเออร์ เอมีล โรลันด์ เป็นข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเศส แลทั้งสองฝ่ายจะได้ให้ออกไปยังเมืองพระตะบอง เพื่อที่จะได้ตรวจตราดูเหตุการณ์ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ที่ปลายแดน แลได้จัดการให้ตกลงกันตามข้อความในหนังสือสัญญาที่กล่าวมาข้างต้นนั้นทุกประการ

หนังสือนี้เป็นสองฉบับความค้องกัน ที่ศาลาว่าการต่างประเทศ กรุงเทพฯ
วันที่ 31 มกราคม รัตนโกสินทรศก 113 ตรงกันกับคฤศตศักราช 1895

เซ็นพระนาม เหวะวงษโรประการ

เซ็น โยเซฟ ปีแลงสกี

อนุสัญญา

ทำเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445 (ค.ศ. 1902)

ระหว่าง

รัฐบาลแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศส และรัฐบาลของสมเด็จพระราชาธิบดี

พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย¹

ประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศส และสมเด็จพระราชาธิบดี พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย มีความปรารถนาในอันที่จะยังความสัมพันธไมตรีระหว่างรัฐทั้ง 2 ให้แน่นแฟ้นและแน่นอนยิ่งขึ้น และเพื่อระงับบรรดาข้อยุ่งยาก อันเนื่องมาจากการตีความสนธิสัญญา และอนุสัญญาระหว่างวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) จึงได้ตกลงทำอนุสัญญาใหม่ และเพื่อการนี้ ได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มแต่ละฝ่ายคือ

ฝ่ายประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศส

ม. เทโอฟิล เคอลาสเซ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรฝรั่งเศส รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ฯลฯ และ

ฝ่ายสมเด็จพระราชาธิบดี พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย

พระยาสุริยานุวัตร อัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มประจำประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศส ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ปฐมภรณ์ มงกุฎไทย กรังด์ ออฟฟิซิเออร์ เลอฌ็อง คองเนอรั ฯลฯ

ซึ่ง เมื่อได้ส่งหนังสือมอบอำนาจเต็มให้แก่กัน และตรวจเห็นว่า เป็นไปตามแบบที่ดี และถูกต้องแล้ว ได้ทำความตกลงกันในข้อนี้

¹ กรมสนธิสัญญา และกฎหมาย สนธิสัญญา และความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 2, หน้า 143 - 147.

ข้อ 1

1. เขตต์แดนระหว่างประเทศไทยกับกัมพูชานั้น เริ่มตั้งแต่ฝั่งซ้ายของทะเลสาบจากปากน้ำตองโรตส์ และดำเนินตามเส้นขนานไปทางทิศตะวันออกจนจดแม่น้ำแพรกกัมพงจาม ต่อจากนั้น เขตต์แดนเดินขึ้นไปทางทิศเหนือ บรรจบกับเส้นกิ่งของจุดที่เส้นเขตต์แดน และเส้นกิ่งที่บรรจบกันนี้ ไปจนถึงทิวเขาพนมดงรัก จากนั้นไป เส้นเขตต์แดนเดินตามเส้นแบ่งลำน้ำระหว่างลุ่มน้ำเลนและแม่น้ำโขงข้างหนึ่ง กับลุ่มน้ำนูนอีกข้างหนึ่ง และไปบรรจบถึงทิวเขาพนมดงแดง แล้วจึงตามเส้นยอกเขานี้ไปทางทิศตะวันออกจนถึงแม่น้ำโขง เนื่องจากจุดนี้ขึ้นไปลำน้ำโขงยังเป็นเขตต์แดนของราชอาณาจักรไทยตามข้อ 1 แห่งสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893)

2. ในส่วนที่เกี่ยวกับเขตต์แดนระหว่างเมืองหลวงพระบางฝั่งขวา และจังหวัดเมืองพิชัยกับเมืองน่านนั้น เขตต์แดนเริ่มจากที่ลำน้ำโขงและลำน้ำเหืองร่วมกันและไต่ไปตามเส้นยอกเขาที่แบ่งลุ่มน้ำเหืองและลำน้ำโขงไปทางทิศตะวันตก จนถึงเส้นแบ่งลำน้ำระหว่างลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำเจ้าพระยา จากตอนนั้นไปทางทิศเหนือ เส้นเขตต์แดนเดินตามเส้นเนินซึ่งตั้งอยู่ระหว่างลุ่มน้ำทั้ง 2 นี้ จนถึงต้นน้ำของลำน้ำ ซึ่งไหลมาจากทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปลงรวมกับลำน้ำเงิน แล้วไปตามลำน้ำห้วยและลำน้ำเงินนั้นด้วย จนถึงที่ลำน้ำนั้นรวมกับลำน้ำบางเลือกต่อจากนั้น เขตต์แดนจึงย้อนกลับมากตามลำน้ำบางเลือก จนถึงเส้นเนินระหว่างลำน้ำระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำโขง และเดินตามเส้นนี้ไปทางทิศตะวันตกจนถึงลำน้ำคอบแล้วจึงตามลำน้ำนี้ไปจนถึงลำน้ำโขง

3. อย่างไรก็ดี เป็นที่เข้าใจกันว่า อนุสัญญาฉบับนี้เช่นเดียวกับสนธิสัญญา และอนุสัญญาฉบับ พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) ไม่เปลี่ยนแปลงเส้นสัมพันธอันมีอยู่ระหว่างสมเด็จพระราชาธิบดีพระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย กับดินแดนเมืองหลวงพระบางส่วนที่อยู่ ณ ฝั่งขวาของลำน้ำโขง

ข้อ 2

ในขณะที่เกี่ยวกับที่รัฐบาลไทยจะได้มอบเมืองมโนไพรกับเมืองจำปาตักดิ์ (และโดยทั่วไป ดินแดนซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของเขตต์แดนที่โยงไว้ในข้อ 1 บรรค 1) ให้แก่เจ้าหน่อกษัตริย์ฝรั่งเศส กองทหารฝรั่งเศสก็จะไต่ยกออกจากเมืองจันทบุรี ซึ่งไต่ยกไว้ชั่วคราวตามความในข้อ 6 แห่งอนุสัญญา

ฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893)

บรรดาข้อจำกัดต่าง ๆ ที่ได้บ่งไว้ในข้อ 3 และข้อ 4 แห่งสนธิสัญญาระหว่างวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) เป็นอันยกเลิก อย่างไรก็ตามก็ดี สมเด็จพระราชาธิบดีพระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทยให้คำมั่นสัญญาว่า กองทหารซึ่งจะส่งไปหรือที่จะตั้งประจำการอยู่ตลอดลุ่มน้ำโขงของไทยนั้น จะต้องเป็นกองทหารสัญชาติไทย บังคับบัญชาโดยนายทหารสัญชาติไทย จะมีข้อยกเว้นต่อกฎนี้แต่เพียงตำรวจไทย ซึ่งในขณะนั้นนายตำรวจเคนมาร์ก บังคับบัญชาอยู่ ในกรณีที่รัฐบาลไทยใครจะเปลี่ยนนายตำรวจเหล่านี้ ให้เป็นนายตำรวจชาวต่างประเทศ ซึ่งมีสัญชาติอื่นแล้ว รัฐบาลไทยจะต้องทำความตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อน

ข้อ 4

ในอนาคตภายในลุ่มน้ำโขงของไทย ถ้ารัฐบาลไทยประสงค์จะทำการสร้างท่าเรือ ขุดคลอง สร้างทางรถไฟ (จะเพาะอย่างใดทางรถไฟที่จะเชื่อมเมืองหลวงกับตามคำบลหนึ่งตำบลใดในลุ่มน้ำโขงนี้) รัฐบาลไทยจะทำความตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศส ในเมื่อไม่สามารถกระทำกิจการเหล่านั้นได้โดยลำพังคนไทยและทุนทรัพย์ของไทย

ในส่วนที่เกี่ยวกับการใช้ท่าเรือ คลอง ทางรถไฟในลุ่มน้ำโขงตอนที่เป็นของไทย ก็ดี หรือในดินแดนส่วนอื่นของราชอาณาจักรก็ดี เป็นที่ตกลงกันว่า จะตั้งค่าธรรมเนียมให้แตกต่างกันอันเป็นการขัดกับหลักการเสมอภาคในทางพาณิชย์ ซึ่งได้มีอยู่ในสนธิสัญญาต่าง ๆ ที่ประเทศไทยได้ลงนามไว้นั้นไม่ได้

ข้อ 5

บุคคลที่มีเชื้อชาติเดิมเป็นชาวเอเชีย เกิดในดินแดนที่อยู่ใต้อำนาจโดยตรงหรือภายใต้ความอารักขาของฝรั่งเศส เว้นไว้แต่บุคคลที่มาตั้งถิ่นที่อยู่ในประเทศไทยก่อนเวลาที่ดินแดนอันเป็นแหล่งกำเนิดของตนได้ตกไปอยู่ภายใต้อำนาจหรือความอารักขาของฝรั่งเศสดังกล่าวแล้ว มีสิทธิได้รับความคุ้มครองจากฝรั่งเศส และพึงจดทะเบียนเป็นบุคคลในสังกัดฝรั่งเศสได้ ณ สถานทูตหรือสถานกงสุล และสถานรองกงสุลแห่งสาธารณรัฐในราชอาณาจักรไทย ความคุ้มครองของฝรั่งเศสจะมิให้แก่บุตรของบุคคลเหล่านี้ แต่จะไม่ขยายไปถึงหลาน

ชาวักขุข่าในประเทศไทยยังคงอยู่ภายใต้บทบัญญัติในข้อ 5 แห่งสนธิสัญญาระบบ
ลงวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867)

ข้อ 6

1. บัญชีคนในความคุ้มครองของฝรั่งเศส ซึ่งมีอยู่ในขณะนี้ จะได้รับการแก้ไขจาก
เจ้าหน้าที่กงสุลฝรั่งเศส ให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่ไต่ถามไว้ในข้อก่อนนั้น และจะจัดส่งให้
รัฐบาลไทย ซึ่งจะมีสิทธิตั้งข้อสังเกตขัดข้องในการลงทะเบียนรายใดที่เห็นว่าไม่เป็นการถูกต้อง
ได้ เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะได้นำกรณีที่ได้แจ้งไปให้ทราบขึ้นพิจารณาใหม่อีกครั้งหนึ่ง

2. ชนชาติจีนที่ได้จดทะเบียนไว้ในบัญชีที่กล่าวข้างต้นนั้น ณ สถานทูต หรือสถาน
กงสุลฝรั่งเศสในประเทศไทย ยังคงจะได้รับความคุ้มครองของฝรั่งเศสต่อไป

ในข้อที่เกี่ยวกับอำนาจศาล ชนชาติจีนเหล่านี้จะต้องอยู่ภายใต้กฎหมายไทยและรับ
การพิจารณาโดยศาลไทย อย่างไรก็ตาม ผู้แทนของสถานทูตหรือสถานกงสุลฝรั่งเศสจะมีสิทธิ
ขอรับเอกสารเกี่ยวกับการพิจารณาคดี และเข้าฟังการพิจารณาของศาลด้วย

ข้อ 7

ในส่วนที่เกี่ยวกับการรับชาวเอเชียอันมิได้เกิดในดินแดนภายใต้อำนาจโดยตรงหรือ
ภายใต้ความอารักขาของฝรั่งเศส ให้เขาอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศสนั้น รัฐบาลแห่ง
สาธารณรัฐจะได้อุปโลกสิทธิอันเท่าเทียมกันกับที่ประเทศไทยจะพึงให้แก่อาณาพวอื่นในอนาคต

ข้อ 8

บทบัญญัติแห่งสนธิสัญญา ข้อตกลงและอนุสัญญาเก่า ๆ ระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับ
ประเทศไทย ซึ่งไม่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงโดยอนุสัญญาระบบนี้ คงมีผลใช้บังคับอยู่ต่อไป

ข้อ 9

ในกรณีที่มีข้อยุ่งยากเกี่ยวกับการตีความสนธิสัญญานี้ ซึ่งร่างขึ้นทั้งในภาษาฝรั่งเศสและ
ภาษาไทย ทวิบทฝรั่งเศสเท่านั้นจะใช้เป็นหลักฐานได้

ข้อ 10

อนุสัญญานี้จะต้องได้รับสัตยาบันภายในกำหนด 4 เดือน นับแต่วันลงนามเป็นต้นไป
หรือก่อนนั้นถ้าสามารถจะทำได้

เพื่อเป็นพยานแก่การนี้ ผู้มีอำนาจเต็มแต่ละฝ่ายได้ลงนามและประทับตราอนุสัญญา
นี้ไว้เป็นสำคัญ

ทำกันเป็นสองฉบับ ณ กรุงปารีส เมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445

(ค.ศ. 1902)

(ลงนามประทับตรา) เดลคาสเซ

(ลงนามประทับตรา) พระยาสุริยา

หนังสือสัญญา¹

ระหว่าง

กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส

ทำเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศส มีความปรารถนาจะผูกพันทางไมตรี แลจะให้ความไว้วางใจซึ่งมือต่อกัน ในระหว่างประเทศทั้งสองมั่นคงขึ้น แลเพื่อจะระงับความยากบางอย่าง ซึ่งได้เกิดขึ้นจากการที่ตีความหมายของหนังสือสัญญาใหญ่ที่เคยทำไว้เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จึงได้ตกลงทำหนังสือสัญญาน้อยขึ้นใหม่ฉบับหนึ่ง เพื่อประโยชน์จึงได้แก่ทั้งผู้มีอำนาจเดิมทั้งสองฝ่าย คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น

พระยาสุริยานุวัตร อรรคราชทูตพิเศษ แลผู้มีอำนาจเดิมของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ณ สำนักท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศส เครื่องราชอิสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่หนึ่ง แลเครื่องอิสริยาภรณ์ เลยองคอนเนอรันที่สอง ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศสนั้น

มองซีเออร์ เทโอฟิล เกลคาสเซ เคญเต¹ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ซึ่งเมื่อได้ส่งหนังสือมอบอำนาจให้ทราวจูมึงกันแลกัน เห็นเป็นอันถูกต้องแบบอย่างดีแล้ว ได้ประกาศตกลงกันทำสัญญาเป็นข้อดังต่อไปนี้

¹ พระยาราชเสนา (สรีเทพหัตถิน ณ ออยุธยา), ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่ และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส, น. 46 - 55.

ข้อ 1

เขตรแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชานั้น ตั้งต้นตั้งแต่ปากคลองกะพงพุด ข้างฝั่งซ้ายทเลสาปเป็นเส้นเขตรแดนตรงทิศตะวันออก ไปจนถึงจบถึงคลองกะพงจามตั้งแต่ ฝั่งนั้นต่อไปเขตรแดนเป็นเส้นตรง ทิศเหนือขึ้นไปจนถึงภูเขามนคงรัก (คือภูเขามันตัก) ท่อนั้นไป เขตรแดนเนื่องไปตามแนวยอดภูเขามันน้ำในระหว่างคินแดนน้ำตก น้ำแสนแลคินแดน น้ำตกแม่น้ำของ ฝ่ายหนึ่ง กับคินแดนน้ำตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่ง จนถึงภูเขามันตัก แล้วต่อเนื่องไปข้างทิศตะวันออกตามแนวยอดภูเขามันน้ำจนถึงแม่น้ำของ ตั้งแต่ที่นั้นขึ้นไป แม่น้ำของเป็นเขตรแดนของกรุงสยามตามความข้อ 1 ในหนังสือสัญญาใหญ่ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

ข้อ 2

ฝ่ายเขตรแดนในระหว่างเมืองหลวงพระบางข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ แลเมืองพิไชย กับเมืองน่านนั้น เขตรแดนตั้งแต่ปากน้ำเหืองที่แยกแม่น้ำของ เนื่องไปตามกลางลำน้ำเหือง จนถึงที่แยก ปากน้ำตาม เลยขึ้นไปตามลำน้ำตามจนถึงยอดภูเขามันน้ำในระหว่างคินแดน น้ำตกแม่น้ำของ แลคินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่แห่งหนึ่ง ที่ เขาภูแดนคินตั้งแต่ที่ เขตรแดนต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือ ตามแนวยอดภูเขามันน้ำในระหว่างคินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลคินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึงปลายน้ำคอบ แล้วเขตรแดนเนื่องไปตามลำน้ำ คอบจนถึงกับแม่น้ำของ

ข้อ 3

จะใดกำหนดเขตรแดนในระหว่างกรุงสยามกับคินแดนที่เป็นแผ่นดินอินโดจีนฝั่งเศส รัฐบาลทั้งสองฝ่ายที่ได้ทำสัญญากันนี้ ทางจะตั้งข้าหลวงผสมกันไปทำการกำหนดเขตรแดนนี้ การกำหนดเขตรแดนนี้จะทำตามเขตรแดนที่ได้กำหนดไว้ในข้อ 1 แลข้อ 2 ทั้งจะกำหนด ลงในคินแดนที่อยู่ในระหว่างทเลสาปกับทะเล

เพื่อจะกระทำให้การของข้าหลวงผสมสวักขึ้น และเพื่อจะหลีกเลี่ยงเสียจากความยากทุกสิ่งทุกอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในการกำหนดเขตแดนในดินแดนซึ่งอยู่ในระหว่างทะเลแลหุบเขาป่านั้น เมื่อก่อนที่จะตั้งข้าหลวงผสม รัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันเสียก่อนว่าจะกำหนดที่สำคัญแห่งใดเป็นที่หมายกำหนดเขตแดนในดินแดนนี้ แห่งใดเป็นเขตแดนที่จะจดทะเลเป็นต้น

จะได้ตั้งข้าหลวงผสม แลข้าหลวงนี้จะตั้งกันทำการใน 4 เดือน ภายหลังจากวันรับอนุญาตให้หนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้

ข้อ 4

รัฐบาลสยามยอมเสียสละอำนาจ ซึ่งเป็นเจ้าของแผ่นดินเมืองหลวงพระบางที่อยู่ข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ

เรือคายแลแพไม้ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้นลงได้โดยสะดวก ปราศจากการขัดขวางในตอนแม่น้ำของซึ่งไหลตลอดที่ดินแดนของเมืองหลวงพระบาง

ข้อ 5

เมื่อได้ตกลงกันตามข้อความ ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 ตอนที่ 2 ว่าด้วยเรื่องการกำหนดเขตแดนในระหว่างทะเลสาบแลหุบเขาแล้ว แลเมื่อรัฐบาลสยามได้แจ้งความให้เจ้าพนักงานฝรั่งเศสทราบโดยทางราชการว่า ที่ดินแดนซึ่งเป็นผลแห่งการที่จะได้ตกลงกันกับที่ดินแดนซึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกของเขตแดน ความที่ได้กำหนดลงไว้ในข้อ 1 ข้อ 2 ในหนังสือสัญญานี้ว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะรับเอาได้เมื่อใดแล้ว กองทหารฝรั่งเศสซึ่งได้เข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่วคราวหนึ่งคราวหนึ่ง ตามหนังสือสัญญาวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จะออกจากเมืองจันทบุรีในทันที

ข้อ 6

ข้อสัญญาข้อ 4 ในหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 นั้นเป็นอันยกเลิก เปลี่ยนเป็นข้อสัญญาความความต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสัญญาว่า พลทหารซึ่งจะได้อภัยไป หรือจะ
ให้ทั้งประจำอยู่ในเขตรแดนที่ลุ่มน้ำตกแม่น้ำของข้างฝ่ายกรุงสยามนั้น จะเป็นพลทหารชาติไทย
อยู่ในใต้มังคัมภีร์ทหารชาติไทยอยู่เสมอ มีความยกเว้นอย่างเดียวกันสัญญาข้อนี้ให้เป็นประโยชน์
แก่ตำรวจไทย ซึ่งนายทหารชาติเยอรมันยังคงอยู่ในขณะนี้ ถ้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะ
เปลี่ยนนายทหารเหล่านี้ให้เป็นนายทหารของชาติอื่น รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาล
ฝรั่งเศสก่อน

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับแขวงเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณ
นั้น รัฐบาลสยามสัญญาจะให้ไม้แตกของพลตระเวนซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อย
คนที่จะให้พลตระเวนนี้ จะเกณฑ์เอาแต่พวกที่เป็นชาวเมือง ณ ที่นั้น

ข้อ 7

ถ้าในกาลภายหน้า รัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ที่ใน
ดินแดนลุ่มน้ำตกแม่น้ำของข้างฝ่ายของกรุงสยาม (มีทางรถไฟที่จะให้เป็นทางติดต่อจากกรุงเทพฯ
ไปถึงที่แห่งใดในแคว้นลุ่มน้ำนี้โดยเฉพาะ) แม้ว่าจะทำการเหล่านี้ไปไม่ได้แต่โดยลำพัง
เจ้าพนักงานไทย แลโดยทุนของไทย รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศส
ส่วนการที่จะทำสำหรับให้การต่าง ๆ ที่กล่าวนี้เป็นผลประโยชน์ซึ่งเหมือนกัน

ในการที่จะใช้ท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ในแคว้นลุ่มน้ำตกแม่น้ำของข้างฝ่ายของ
กรุงสยามก็ดี ทั้งภายในพระราชอาณาจักรนอกไปจากแคว้นลุ่มน้ำนี้ก็ดี เป็นความเข้าใจกันว่า
จะไม่ตึงพิศุขเก็บเงินให้ต่างกัน ให้เป็นการผิดไปจากหลักฐาน ซึ่งจะต้องทำให้เหมือนกันในการ
ค้าขาย ดังได้สัญญาไว้ในหนังสือสัญญาทั้งหลายที่กรุงสยามได้ลงชื่อ

ข้อ 8

ในที่จะทำการให้สำเร็จไปตามความข้อ 6 ของหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ 3 ตุลาคม
รัตนโกสินทรศก 112 นั้น รัฐบาลสยามจะอนุญาตที่ดินเป็นขนาดกว้างยาวตามซึ่งจะได้อำหนด
ให้แก่รัฐบาลบริบลิค ณ ที่ต่าง ๆ ข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ คือ

ที่ เชียงคาน หนองคาย เมืองไชยบุรี ที่ที่ปากน้ำเก่า (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย) เมือง
มุกดาหาร เมืองเขมราฐ กับที่ปากน้ำบุญ (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันในการที่จะเอาสิ่งที่เกิดกันไม่ให้เรือเดินได้สะดวกในลำน้ำบุญ
ตอนที่อยู่ในระหว่างเมืองพิบูลมังสาหาร กับแม่น้ำของ ถ้าเห็นว่าการนั้นจะทำให้สำเร็จไปไม่ได้
หรือว่าจะเปลืองเงินเกินไป รัฐบาลทั้งสองจะช่วยกันจัดแจงทำทางบกให้ไปมาถึงกันได้ ใน
ระหว่างเมืองพิบูลมังสาหาร แลแม่น้ำของ

รัฐบาลทั้งสองจะตกลงกันด้วยว่า ในระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับเขตรแดนเมือง
หลวงพระบาง ดังที่ได้กำหนดลงในข้อ 2 ของหนังสือสัญญาฉบับนี้ จะให้มีทางรถไฟ
ขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในแม่น้ำของ ถ้ายอมรับกันว่าเป็นที่ต้องการ

ข้อ 9

ตั้งแต่บัดนี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสองจะช่วยให้มีทางรถไฟตั้งแต่
เมืองพนมเปญไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นให้ได้โดยสะดวก การก่อสร้างและการที่จะกระทำให้มี
ผลประโยชน์ขึ้นนั้น รัฐบาลทั้งสองจะทำเองโดยลำพัง ส่วนการในที่ดินแดนของรัฐบาลใด รัฐบาล
นั้นรับทำ หรือรัฐบาลทั้งสองจะยินยอมพร้อมกันให้บริษัทไทยปนกับฝรั่งเศส บริษัทใดทำก็ได้

รัฐบาลทั้งสองได้เห็นด้วยกันแล้วว่า เป็นการจำเป็นที่จะทำการเพื่อจะให้ทางน้ำใน
คลองเมืองพระตะบองในระหว่างทะเลสาบกับเมืองนั้นดีขึ้น เพื่อที่รัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมทั้ง
ที่จะให้ผู้อำนวยการข้างซึ่งรัฐบาลสยามอาจจะต้องการใช้ ทั้งสำหรับที่จะทำการแลรักษาการ
ที่กล่าวนี้

ข้อ 10

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยอมรับรายชื่อของคนในบังคับฝรั่งเศส
เช่นเดียวกับที่อยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ยกเว้นเสียแต่คนจำพวกที่จะได้ยอมรับกันทั้งสองฝ่ายว่า ได้เข้า
จดทะเบียนอยู่ในรายชื่ออันโดยเหตุอันไม่สมควร เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะได้ส่งสำเนารายชื่อ
เหล่านี้ให้แก่เจ้าพนักงานไทย

บุตร หลาน ของคนอยู่ในบังคับซึ่งเข้าอยู่ในใต้อำนาจศาลฝรั่งเศสเช่นนี้ จะไม่มีอำนาจที่จะอ้างเข้าอยู่ในทะเบียนได้ ถ้าหากว่าคนเหล่านั้นไม่ได้ตกเป็นคนอยู่ในจำพวกซึ่งได้กำหนดไว้ในข้อสัญญาขอความขอนี้ไปในหนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้

ข้อ 11

คนกำเนิดประเทศเอเชีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใต้อำนาจโดยทางตรงของกรุงฝรั่งเศส หรือในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันปกครองของกรุงฝรั่งเศสนั้น จะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศสได้ ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยามเมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิดของคนเหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตรของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีแผ่เผื่อต่อไปถึงหลานของคนเหล่านั้น

ข้อ 12

ในการที่เกี่ยวข้องด้วยอำนาจศาล ซึ่งตั้งกันไป คนฝรั่งเศสแลคนในบังคับฝรั่งเศสในกรุงสยาม จะต้องเข้าอยู่ในใต้อำนาจโดยไม่มีที่ยกเว้นเลยนั้น รัฐบาลทั้งสองได้ตกลงกันทำข้อสัญญา ดังที่จะกล่าวต่อไปซึ่งมีในข้อสัญญาที่มีอยู่แต่ก่อน

1. ในความอาญา คนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสจะอยู่ในใต้อำนาจศาลฝรั่งเศสเท่านั้น

2. ในความแพ่ง คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นโจทก์ฟ้องคนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศส จะต้องฟ้องต่อศาลกงสุลฝรั่งเศส

คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นจำเลย ศาลไทยสำหรับพิจารณาคดีความต่างประเทศ ซึ่งได้ตั้งไว้ ณ กรุงเทพฯ จะพิจารณาคัดสิน

ยกเว้นเสียแต่ที่ในมณฑลพายัพ คือ เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน ความอาญาแลความแพ่งทั้งปวงซึ่งคนในบังคับฝรั่งเศสมีคดีศาลต่างประเทศไทยจะพิจารณาคัดสิน

แต่เป็นความเข้าใจกันว่า ในคดีความทั้งปวงนี้ กองสุลฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะไปอยู่ในศาลเมื่อเวลาชำระได้ หรือจะให้ผู้อื่นแทนผู้หนึ่ง ซึ่งได้รับอำนาจตามสมควรแล้วไปอยู่ที่ศาลในเวลาชำระก็ได้ และเมื่อเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ผลประโยชน์ของความยุติธรรม จะทำความแนะนำหักท้วงขึ้นได้ทุกอย่าง

ในคดีความซึ่งคนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลยนั้น ถ้าในระหว่างความพิจารณา กองสุลฝรั่งเศสเห็นเป็นเวลาสมควรที่จะขอถอนคดีความนั้นออกเสีย โดยทางที่จะทำหนังสือขอไปเมื่อใดก็ได้

คดีความนี้ก็ต้องส่งต่อไปยังศาลกองสุลฝรั่งเศส ซึ่งตั้งแต่เวลานั้นไปจะพิจารณาคดีนั้นได้ตามลำพัง แลเจ้าพนักงานไทยจะส่งเคราะห์ช่วยธุระแก่ศาลนั้นด้วย

การฟ้องอุทธรณ์ต่อคำตัดสินทั้งปวงของศาลสำหรับพิจารณาคดีความทางประเทศก๊กของศาลต่างประเทศสำหรับผลประโยชน์ที่ใดกล่าวมาแล้วนั้นก็ จะต้องไปฟ้องอุทธรณ์ที่ศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ

ข้อ 13

ในกาลภายหน้า เรื่องการที่ชาวประเทศเอเชีย ซึ่งมีได้เกิดอยู่ในดินแดนที่ตรงอยู่ในอำนาจ หรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส หรือผู้ซึ่งมิได้เปลี่ยนชาติโดยถูกต้องตามกฎหมาย จะเข้าเป็นคนอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสได้นั้น รัฐบาลของวิบลิค จะได้รับอำนาจ เท่ากันกับอำนาจซึ่งกรุงสยามจะยอมให้แก่ประเทศหนึ่งประเทศใดในกาลภายหน้า

ข้อ 14

ข้อความทั้งหลายซึ่งมีอยู่ในหนังสือสัญญาใหญ่ สัญญาน้อย แลสัญญาทั้งปวง แรกก่อนมาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ที่หนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้มิได้เปลี่ยนแปลงเสียนั้น ยังคงใช้ได้อยู่โดยเดิม

ข้อ 15

ถ้าเกิดความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญา ซึ่งได้เขียนขึ้นในภาษาฝรั่งเศสแลภาษาไทยนี้ ภาษาฝรั่งเศสจะเป็นหลักข้างเดียว

ข้อ 16

หนังสือสัญญานี้ จะต้องมีอนุญาโตในกำหนด 4 เดือน ตั้งแต่วันที่ไต่ลงข้อหรือให้เร็วกว่านั้น ถ้าจะกระทำได้

ในการที่จะให้เป็นพยานสำคัญนั้น ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายไต่ลงข้อไว้ในหนังสือสัญญานี้ แลได้ประทับตราลงไว้ด้วยกัน

ไต่ทำที่กรุงปารีส (เป็นสองฉบับเหมือนกัน)

ณ วันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 112

(ลงนามประทับตรา) พระยาสุริยา

(ลงนามประทับตรา) เกสศาสด. }

หนังสือสัญญา¹

ระหว่าง

กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส

ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 ค.ศ. 1907

ด้วยเมื่อวันที่ 21 มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก 126 หม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อัครราชทูตพิเศษแลผู้มีอำนาจเต็ม กับมองซิเออร์บิชอง เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่าย
ฝรั่งเศส ได้แลกเปลี่ยนฉบับร่างสัญญาต่อกันเสร็จแล้ว มีข้อความในหนังสือสัญญานั้น
ดังต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับเปเรสิเกนต์แห่งรีพับลิคฝรั่งเศส อาศัยรอยเหตุการณ์
อันมีขึ้นเมื่อทำการปักปันเขตแดน เพื่อให้สำเร็จตามความในหนังสือสัญญาลงวันที่ 13
กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 ศกศตศักราช 1904 นั้น มีความประสงค์ที่จะแบ่งปัน
เขตแดนสยาม ซึ่งติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศส ให้แล้วเสร็จเป็นครั้งสุดท้าย โดยทางต่างประเทศ
ทางตอนต้นแลกเปลี่ยนเขตแดนต่อกันประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งมีความประสงค์ที่จะให้การ
ที่เกี่ยวข้องกันในระหว่างสองประเทศนี้สวากัดขึ้น โดยแก้ไขจัดใช้วิธีอำนาจศาลเป็นแบบเดียวกัน
แลให้คนในป้องกันฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในกรุงสยามมีกรรมสิทธิ์มากขึ้นอีกด้วย จึงได้ตกลงกันทำหนังสือ
สัญญาใหม่นี้ขึ้นแล้ว ได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มสำหรับการทำหนังสือสัญญานี้ทั้งสองฝ่ายคือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเพชรวงศ
วิโรประการ ภราชมहाจักรีบรมราชวงศ์ แลตราครองออฟฟิศเรียบ ลียองคอนเนอร าลา
เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายหนึ่ง

¹ กองบรรณสาร หน้า 2.29 หมวดสนธิสัญญา การเจรจาสนธิสัญญาเขตแดนไทย
ฝรั่งเศส ศักราช 2449 (1907)

ฝ่ายเปเรลเซ็นต์แห่งบริบลิคฝรั่งเศสนั้น มองซิเออร์ วิกตอร์ เอมีล นารี โยเซฟ
 คอลแลง (เคอปลังซี) อัครราชทูตพิเศษแลผู้มีอำนาจเต็มของบริบลิคฝรั่งเศส ทราออกฟิศเซีย
 ลียอง คอนเนอร์ กับสองสตรีของบริบลิคอีกฝ่ายหนึ่ง

ต่างได้รับหนังสือมอบอำนาจด้วยกันทั้งสองฝ่าย ที่ได้สอบสวนกันเห็นถูกต้องตามแบบอย่าง
 แล้ว จึงได้พร้อมกันตกลงทำสัญญา มีข้อความดังกล่าวก่อนนี้.

ข้อ 1

รัฐบาลสยามยอมยกดินแดนเมืองพระกะบอง เมืองเสียมราฐกับเมืองศรีโสภณ
 ให้แก่กรุงฝรั่งเศสตามกำหนดเขตแดน ดังว่าได้ในข้อ 1 ของสัญญาว่าคยปักปันเขตแดน
 ซึ่งจัดทำสัญญาขึ้น

ข้อ 2

รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองกำซาย แลเมืองตราก กับทั้งเกาะทั้งหลาย
 ซึ่งอยู่ภายใต้แหลมสิงลงไปถึงเกาะภูคั่นให้แก่กรุงสยาม ตามกำหนดเขตแดนดังว่าไว้ใน
 ข้อ 2 ของสัญญาว่าคยปักปันเขตแดนดังกล่าวมาแล้ว

ข้อ 3

การที่จะส่งมอบดินแดนเหล่านั้นซึ่งกันแลกันนั้น จะได้จัดให้สำเร็จภายในยี่สิบวัน ตั้งแต่
 วันที่ได้แลกเปลี่ยนรติไฟสัญญานี้

ข้อ 4

กรรมการร่วมกันกองหนึ่ง มีนายทหารแลพนักงานฝ่ายไทยแลฝรั่งเศส ซึ่งสองประเทศ
 ที่ทำสัญญานี้ จะได้เลือกตั้งขึ้นภายในสี่เดือน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรติไฟสัญญานี้แล้ว แลให้
 ไปปักเขตแดนทั้งปวงที่ตกลงกันใหม่ กรรมการนี้จะไต่ลงมือปักปันในฤดูที่จะทำการได้ทันที
 แลให้ทำการตามความที่กำหนดที่กล่าวไว้ในสัญญาว่าคยปักปันแดนที่จัดทำหนังสือสัญญานี้

ข้อ 5

บรรดาคนชาวทวีปเอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรือในป้องกันของฝรั่งเศส ซึ่งจะได้จกมาด้วย
ตามความข้อ 11 ในหนังสือสัญญา วันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสศักราช
1904 นั้น ถ้าเป็นคนที่ได้จกมาอยู่ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในกรุงสยามภายหลังวันที่ลงชื่อหนังสือ
สัญญานั้นแล้ว จะต้องอยู่ในอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง

อำนาจศาลคดีทางประเทศฝ่ายสยาม ซึ่งได้ไว้ในข้อ 12 ของหนังสือสัญญา
ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสศักราช 1904 นั้น จะต้องผ่อนใช้
ตามสัญญาว่าด้วยอำนาจศาลที่คิกท้ายหนังสือสัญญานี้ ให้ขยายใช้ทั่วไปทั้งกรุงสยามสำหรับคนชาว
เอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันของฝรั่งเศสที่ได้ไว้ในข้อ 10 และข้อ 11 ของ
หนังสือสัญญาเก่าที่กล่าวมาแล้ว และเป็นคนที่ได้จกมาอยู่ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้

วิธีอำนาจศาลอย่างนี้จะเลิกไม่ใช้ต่อไป คือจะเปลี่ยนอำนาจศาลคดีทางประเทศไป
เป็นอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมืองเมื่อได้ประกาศใช้กฎหมายรวมลักษณะ
ต่าง ๆ คือกฎหมายรวมลักษณะอาญาหรือโทษ กฎหมายลักษณะแพ่งและการค้าขาย กฎหมาย
ลักษณะวิธีพิจารณาคดี แลกฎหมายลักษณะจัดตั้งศาล

ข้อ 6

คนชาวเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับแลป้องกันของฝรั่งเศส จะได้นิกรรมสิทธิเหมือนคนใน
พื้นเมืองตลอดทั่วกรุงสยาม คือ กรรมสิทธิในการถือที่ดิน กรรมสิทธิในการที่จะอยู่ หรือจะ
เที่ยวไปแห่งใด ๆ ได้ไม่มีข้อกำหนดห้ามกัวย

คนเหล่านี้จะต้องเสียภาษีอากร แลส่วย หรือการเกณฑ์ใช้ราชการตามธรรมเนียม
แต่จะได้ยกเว้นจากการเกณฑ์เกณฑ์ทหาร และจะไม่ต้องเสียภาษี หรือค่าแรงแทน
เกณฑ์เกณฑ์การพิเศษอื่นอีก

ข้อ 7

ข้อความทั้งปวง ในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยทั้งปวงที่มีอยู่แต่ก่อน ในระหว่างกรุงสยาม
กับฝรั่งเศส ซึ่งไม่ได้แก้ไขไว้ในหนังสือนี้ ต้องคงอยู่ตามเดิม

ข้อ 8

ถ้ามีข้อเถียงกันขึ้นในการแปลความหมายของหนังสือสัญญาที่ได้ทำไว้ทั้งภาษาไทย
และภาษาฝรั่งเศสนั้น จะต้องใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลัก

ข้อ 9

หนังสือสัญญานี้ จะต้องรืไ้ไฟลายในกำหนดสี่เดือน นับตั้งแต่วันที่ไ้ลงชื่อ หรือ
ก่อนกำหนดนั้น ถ้ากระทำไ้

หนังสือสัญญานี้ ผู้ไ้อำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายไ้ลงชื่อและประทับตราไว้เป็นสำคัญ
กระทำอย่างละ 2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร ณ วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก
125 คฤศศักราช 1907

(ลงพระนามประทับตรา) เหวะวงศ์โรปการ

(ลงนามประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลังซี)

สัญญาว่าขายบกบันเขตร์แดน¹

กิตท้ายหนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125

เพื่อประโยชน์ที่จะให้กรรมการซึ่งกล่าวไว้ในข้อ 4 ของหนังสือสัญญาลงวันนี้ จัดการบกบันเขตร์แดนให้สะดวก และเพื่อที่จะไม่ให้มีข้อขัดข้องขึ้นได้ในการบกบันเขตร์แดน นั้น รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามกับรัฐบาลของบริติชฝรั่งเศสจึงได้ยินยอมตกลงกัน ตามความที่กล่าวต่อไปนี้

ข้อ 1

เขตร์แดนในระหว่างกรุงสยามกับอินโดจีนของฝรั่งเศสนั้นตั้งแต่ชายทะเลที่ตรงข้าม จากยอดเขาสูงที่สุดของเกาะภูเก็ต เป็นหลักแล้วตั้งแต่นั้นต่อไปทางตะวันออกเฉียงเหนือถึงสันเขา พนมกระวาน และเป็นที่เข้าใจกันชัดเจนกันว่า แม้จะมีเหตุการณ์อย่างใด ๆ ก็ดี พากให้เขา เหล่านี้ซึ่งทิศตะวันออกรวมทั้งลุ่มน้ำคลองเกาะปอด้วนั้น ต้องคงเป็นดินแดนฝ่ายอินโดจีนของ ฝรั่งเศส แล้วเขตร์แดนต่อไปตามสันเขาพนมกระวานทางทิศเหนือจนถึงเขาพนมทมิ ซึ่ง เป็นเขาใหญ่บนน้ำทั้งหลายระหว่างลำน้ำที่ไหลตกธารสยามฝ่ายหนึ่ง กับลำน้ำที่ไหลตกทะเลสาบ อีกฝ่ายหนึ่ง ตั้งแต่เขาพนมทมิเขตร์แดนไปตามทิศพายัพก่อนแล้วจึงไปตามทิศเหนือตามเขตร์ แดนซึ่งเคยอยู่ในปัจจุบันนี้ระหว่างเมืองพระตะบองฝ่ายหนึ่ง กับเมืองจันทบุรีและเมืองตราด อีกฝ่ายหนึ่งแล้ว ต่อไปจนถึงที่เขตร์แดนข้ามลำน้ำใส ตั้งแต่นั้นต่อไปตามลำน้ำจนถึงปากที่ต่อ กับลำน้ำศรีโสภณ แลตามลำน้ำศรีโสภณต่อไปจนถึงที่แห่งหนึ่งในลำน้ำนี้ประมาณสิบกิโลเมตร หรือสองร้อยห้าสิบเส้นใต้เมืองอารัญ ตั้งแต่นั้นที่เส้นตรงไปจนถึงเขาแดงแรก ตรงระหว่าง กลางทางของเข้าง 2 ที่เรียกว่าช่องตะโกกับช่องเสม็ด แต่ได้เป็นที่เข้าใจกันว่า เส้นเขตร์

¹ กองบรรณสาร, หน้า 2.29 หมวดสนธิสัญญา, การเจรจาทำสนธิสัญญา
เขตแดนไทย-ฝรั่งเศส กักราช 2449 (1907).

แดนที่กล่าวมาที่สุดนี้ จะต้องปักปันกันใหม่ทางเดินตรงในระหว่างเมืองอารัญกับช่องตะโก
คงไว้ในเขตรกรุงสยาม ทั้งแต่เขาแดงแรกที่ถูกกล่าวข้างต้นนั้นเขตรแดนต่อไปตามเขา
บันน้ำที่ตกทะเลสาบแลแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่ง กับที่ตกน้ำในอีกฝ่ายหนึ่ง แล้วต่อไปจนตกลำแม่น้ำ
โขงใต้ปากขุน ตรงปากห้วยคอน ตามเส้นเขตรแดนที่กรรมการปักปันแดนครั้งก่อนได้ตกลง
กันแล้ว เมื่อวันที่ 18 มกราคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤสศักราช 1907

ได้เขียนเส้นพรมแดนประเพณีไว้อย่างหนึ่ง ในแผนที่ตามความที่กล่าวในข้อนี้คิดเนื่อง
ไว้ท้ายสัญญาแนบ

ข้อ 2

เขตรแดนเมืองหลวงพระบางนั้น ทั้งข้างทิศใต้ในแม่น้ำโขงที่ปากน้ำเหืองแล้ว
ต่อไปตามกลางลำน้ำเหืองนี้ จนถึงที่แรกเกิดน้ำที่เรียกชื่อว่าภูเขาเมียง ก่อนเขตรแดนไป
ตามเขาน้ำตกแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่ง กับตกแม่น้ำเจ้าพระยาอีกฝ่ายหนึ่ง จนถึงที่ในลำแม่น้ำ
โขงที่เรียกว่าแก่งผาโด ตามเส้นพรมแดนที่กรรมการปักปันแดนได้ตกลงกันไว้แต่ ณ วันที่
16 มกราคม รัตนโกสินทรศก 124 คฤสศักราช 1906

ข้อ 3

กรรมการปักปันเขตรแดนที่กล่าวไว้ในข้อ 4 ของหนังสือสัญญาล่วงวันี้ จะต้อง
ทำการปักปันหมายเขตรลงไว้ในพื้นที่ตามเขตรแดนที่ไว้ในข้อ 1 นี้ ถ้าในเวลาที่กำลัง
ไปทำการปักปันเขตรแดนกันอยู่นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจะมีประสงค์ที่จะเปลี่ยนแปลงเส้นพรมแดน
ใหม่เพื่อจะให้เป็นไปตามลักษณะภูมิประเทศตามเส้นพรมแดนที่ได้ตกลงยินยอมกันไว้แล้ว การที่
แก้ไขเปลี่ยนแปลงกันนั้น ถึงแม้ว่าจะเกิดเหตุการณ้อย่างไร ๆ ก็ดี จะต้องทำให้เป็นที่
ล่วงล้ำเสียประโยชน์ของรัฐบาลสยามด้วย

สัญญาบัตรมีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อแลประทับตราไว้เป็นสำคัญอย่างละ 2 ฉบับ
ณ กรุงเทพมหานคร วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 125 ศกศตศักราช 1907

(ลงพระนามแลประทับตรา) เทเววงศ์โรปการ

(ลงนามแลประทับตรา) วี คอลแลง (เทอ ปลังมี)

สัญญาว่าด้วยอำนาจศาลในกรุงสยาม¹
 สำหรับใช้แก่คนชาวเอเชียที่อยู่ในบังคับหรือในป้องกัน
 ฝรั่งเศส ตึกท้ายหนังสือสัญญา ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 ค.ศ. 1907

ตามความที่กล่าวไว้ในข้อ 5 ของหนังสือสัญญาลงวันนี้ รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้า
 แผนดินสยาม กับรัฐบาลของบริติชฝรั่งเศสมีความประสงค์ที่จะผ่อนผันตั้งแต่จัดการของศาล
 คดีต่างประเทศนั้นได้ยินยอมตกลงกันดังกล่าวต่อไปนี้⁽¹⁾

ข้อ 1

ศาลคดีต่างประเทศทั้งหลายนั้น จะได้ทั้งทุกแห่งที่สมควรจะจัดการพิจารณาคดีให้
 มีขึ้นตามแบบอันดี ตามที่จะได้เข้าใจตกลงกันในระหว่างเสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายสยาม
 กับราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ

ข้อ 2

อำนาจของศาลคดีต่างประเทศทั้งหลายนั้น จะได้ขยายให้ออกไป คือ
 ประการที่ 1 ในคดีความแพ่ง บรรดาความแพ่งหรือคดีความในการค้าขาย ซึ่งชาว
 เอเชียที่อยู่ในบังคับหรือในป้องกันของฝรั่งเศสเป็นคู่ความ
 ประการที่ 2 ในคดีความอาญา บรรดาคดีที่หาผิดกฎหมายทุกอย่าง ซึ่งเป
 ่ชาวเอเชียที่อยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันฝรั่งเศสจะได้กระทำความผิดก็ดี หรือจะเป็นผู้ที่ถูกคนอื่น
 กระทำร้ายก็ควยเหมือนกัน

¹ กองบรรณสาร, แฟ้ม 2.29 หมวดสนธิสัญญา, การเจรจาทำสนธิสัญญาเขตแดน
ไทย-ฝรั่งเศส ตักราช 2449 (1907).

ข้อ 3

ในมณฑลอุดรแลมณฑลอิสานนั้น อำนาจของศาลคดีต่างประเทศจะได้ขยายใช้ไป
พลางก่อน ทั้งทั้งคนชาวเอเซียที่อยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันของฝรั่งเศส ไม่เลือกว่า
คนเหล่านั้นจะได้จบมาอยู่ไว้ในที่ว่าการกรุงฝรั่งเศสวันใด ๆ

ข้อ 4

อำนาจที่จะเรียกถอนคดีนั้น จะต้องใช้ตามความที่กล่าวไว้ในข้อ 12 ของหนังสือ
สัญญา ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 ศกสศกกราช 1904

แต่อย่างไร ๆ ก็ดี อำนาจนั้นจะต้องเลิกไม่ใช้ในคดีทั้งปวงซึ่งเป็นคดีที่อยู่ในกฎหมาย
ลักษณะต่าง ๆ หรืออยู่ในพระราชบัญญัติที่ได้ประกาศออกตามแบบอย่างนั้นในทันที เมื่อได้ส่ง
กฎหมายหรือพระราชบัญญัติเหล่านั้นไปยังสถานทูตฝรั่งเศสแล้ว แลได้ใช้กฎหมายนั้นด้วย ถ้ามี
คดีซึ่งพิจารณาค้างอยู่ในเวลาที่ประกาศใช้กฎหมายลักษณะต่าง ๆ หรือพระราชบัญญัติดังกล่าว
มาแล้ว กระทรวงการต่างประเทศกับสถานทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ จะได้ปรึกษาตกลง
กันเพื่อที่จะพิจารณาคดีที่ค้างอยู่นั้น ณ ศาลใดต่อไปให้สำเร็จตลอดด้วย

ข้อ 5

บรรดาคดีอุทธรณ์คำตัดสินของศาลคดีต่างประเทศทั้งหลายที่ได้พิจารณาความในชั้นต้นนั้น
จะไต่ส่งให้กงสุลฝรั่งเศสผู้ที่มีอำนาจเขียนความเห็นในคดีนั้นยื่นให้คิดไว้ในสำนวนคดีนั้นด้วย
คำตัดสินคดีชั้นอุทธรณ์นั้น จะได้มีผู้พิพากษารูปยุโรปลงชื่อด้วย 2 นาย

ข้อ 6

คดีอุทธรณ์ด้วยปัญหากฎหมายนั้น จะร้องอุทธรณ์คำตัดสินของศาลอุทธรณ์ทั้งหลายอีกด้วย
คดีอุทธรณ์อย่างนี้ จะมีขึ้นได้ด้วยเหตุที่ร้องว่าศาลไม่มีอำนาจจะพิจารณาคดีนั้นแล้ว
แลใช้อำนาจผิด แลเมื่อกล่าวทั่วไปจะร้องได้ทุกข้อที่ว่าผิดกฎหมาย คำอุทธรณ์อย่างนี้ ศาลฎีกา
ซึ่งเป็นศาลสูงที่สุดที่ได้พิพากษา

ข้อ 7

ในศาลหนึ่งศาลใดก็ดี ที่ได้พิจารณาคดีแพ่งหรืออาญานั้น ถ้าจะมีคำร้องว่าศาลไม่มีอำนาจพิจารณาคดีนั้นตามข้อบังคับที่ว่าไว้ในหนังสือสัญญาแล้ว ก็คงให้ร้องขึ้นก่อนที่จะให้การแก้ความในคดีนั้น

สัญญานี้ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อแลประทับตราไว้เป็นสำคัญอย่างละ
2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร วันที่ 23 มีนาคม รศ. 125 คฤสทศักราช
1907

(ลงพระนามแลประทับตรา) เหวงเสวโรประการ

(ลงนามแลประทับตรา) วี, คอลแลง (เคอ ปลังฉี)

สัญญาว่าค้ายอนุญาตที่ดินริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง¹
 ให้แก่รัฐบาลบริติชฝรั่งเศส (เข้า)
 ตามความข้อ 8 ในหนังสือสัญญา ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์
 ร.ศ. 122 ค.ศ. 1904

ข้อ 1

ในการที่จะกระทำให้สำเร็จตามความในข้อ 8 ของหนังสือสัญญา ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสทศักราช 1904 นั้น รัฐบาลสยามยอมอนุญาตให้ รัฐบาลอินโดจีนฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งยอมรับนั้นเช่าที่ดินโดยไม่มีที่เกี่ยวของอย่างหนึ่งอย่างใด ณ เมือง เชียงคานแห่ง 1 ณ เมืองหนองคายแห่ง 1 ณ เมืองไชยบุรีแห่ง 1 ณ ปากน้ำคำแห่ง 1 ณ เมือง บุกคหารแห่ง 1 ณ เมืองเขมราฐแห่ง 1 และ ณ ปากมูนแห่ง 1 มีกำหนดขนาดที่ดินกับแผนที่ ติดต่อกับสัญญา² (1)

ข้อ 2

เวลากำหนดที่เช่านี้ ยินยอมตกลงกันว่าห้าสิบปี และรัฐบาลอินโดจีนฝ่ายฝรั่งเศส มีความปรารถนาจะเช่าอีกต่อไป เมื่อครบกำหนดแล้วก็เช่าได้อีกเท่ากำหนดนั้น

ข้อ 3

รัฐบาลอินโดจีนฝ่ายฝรั่งเศสจะใช้ค่าเช่าโดยสังเขปให้แก่รัฐบาลสยามทุก ๆ ปี ตั้งแต่ วันที่ 1 มกราคม รัตนโกสินทรศก 126 คฤสทศักราช 1908 สืบไป เป็นเงินค่าเช่า ตามขนาดที่ดิน คิดให้ 1 บาทต่อเอเคอร์หรือส่วนของเอเคอร์ที่เหลือเป็นเศษ (ประมาณร้อยละ 10 อัฐเศษ)

¹กองบรรณสาร, หน้า 2.29, หมวดสนธิสัญญา, การเจรจาสนธิสัญญา
เขตแดนไทย-ฝรั่งเศส ศักราช 2449 (1907)

๔
ข้อ 4

ตามความในข้อ 6 ของหนังสือสัญญาลงวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112
คฤศตศักราช 1893 แลในข้อ 8 ของหนังสือสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก
122 คฤศตศักราช 1904 นั้น ว่าที่ดินอนุญาตรายนี้ สำหรับจะใช้ให้เป็นที่พักแกว่าการเครี
เรือค้าขายอย่างเดียวแล้ว การทั้งหลายที่กล่าวต่อไปนี้ ก็จะจัดให้มีขึ้นได้คือที่ไว้พื้นแลเครื่อง
ใช้เผา แลदान ที่ไว้ของต่าง ๆ ดังเช่นไม่สำหรับทำเรือนโรงเรือน เครื่องเหล็ก ไม่ไผ่
ดินโตนไม้ค้แลอื่น ๆ โรงที่เก็บไว้สินค้าสำหรับส่งต่อไป เรือนโรงที่อาศัยของคณโดยสวร แลคณ
เรือใหญ่ยอทั้งปวง ที่อยู่แลที่ทำการสำหรับคณในบริษัทพวกเครีเรือ แลคณทำการก่อสร้างทั้งหลาย
ที่ทำการก่อสร้างทั้งหลายที่ทำการค้าขายทั้งหลาย ซึ่งมีข้อห้ามไว้ชัดเจนว่าจะไม่ใช่สำหรับการขาย
สุรา ยาฝิ่น แลเครื่องสรรพาวุธทั้งปวง

ที่ดินทั้งหลายนี้อยู่ในอำนาจศาลไทยอย่างเช่นที่เป็นอยู่ในพระราชอาณาเขตร์แห่งอื่น ๆ
ตามหนังสือสัญญาทั้งหลายในระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส

หนังสือนี้ทำที่กรุงเทพฯ เป็น 2 ฉบับ ความเดียวกัน ๗ วัน วันที่ 23 มีนาคม
รัตนโกสินทรศก 125 คฤศตศักราช 1907

(ลงนาม) ซาติเคช

(ลงนาม) เซฟ เบอรันด์

(ลงพระนามกำกับ) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนามกำกับ) วี คอลแลง (เคอ ปลังซี)

สัญญาว่าด้วยการส่วนตัวพระยาทหารธรรมิทร¹

ข้อ 1 ถ้านักศึกค้ำของพระยาทหารธรรมิทรนั้น จะไม่ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามการที่ยกเมืองพระตะบอง ให้พระยาทหารธรรมิทรคงเป็นชาคิสยามอยู่ตามเดิม เว้นไว้เสียแต่พระยาทหารธรรมิทรจะร้องขอตามแบบที่จะแปลงชาติเสียเอง ตำแหน่งและยศศักดิ์ที่พระยาทหารธรรมิทรได้สืบทอดมาจากบิดานั้น คงอยู่ตามอย่างเช่นที่จะสมควร แก่การที่จะจัดรักษาเมืองนั้นอย่างใหม่สืบไป

ข้อ 2 พระยาทหารธรรมิทร จะมีอำนาจเสมอเหมือน อย่างเช่นชาวเมืองฝรั่งเศสควรจะได้ ถึงเช่นจะตั้งบ้านเรือนอยู่ และเที่ยวไปแห่งใด ๆ ก็ได้ตามชอบใจ จะมีอาวุธสำหรับตัวถือไปได้ และเข้าไปว่าคดีในศาลทั้งหลายได้โดยสะดวก และจะไม่ถูกบังคับให้ไปเบิกความเป็นพยานในศาลแห่งใด แต่จะต้องเบิกความเป็นพยานในเวลาที่พักงานศาล ถ้าพนักงานที่สมควรจะได้ไปขอสืบพยานถึงที่บ้านเรือนของพระยาทหารธรรมิทรนั้น

ข้อ 3 พระยาทหารธรรมิทร คงเป็นเจ้าของที่ดิน กับทั้งตึกโรงเรือนทั้งหลายภายในกำแพงเมืองพระตะบองเสมอเหมือนอย่างเช่นของเอกชน เว้นไว้แต่ซึ่งมีเจ้าของอื่นอยู่แล้วในที่นั้น อนึ่ง พระยาทหารธรรมิทรได้แสดงความประสงค์ไว้แล้วว่า จะซื้อกำแพงลงอย่างน้อยประมาณร้อยเมตร ถ้า 50 วา เพื่อจะทำคอกใหม่ที่กำลังทำอยู่ในเวลานี้ เมื่อทราบความดังนี้แล้ว จะต้องมิหลักที่หมายปักเขตเป็นที่อยู่ของเอกชนไว้ เพื่อจะได้ไม่มีวิวาทกันสืบไป ที่ซึ่งใช้เป็นของบ้านเมือง ซึ่งตั้งอยู่ภายในกำแพงนี้ (คือที่ใช้เป็นศาลแลตรางที่ซึ่งนักโทษนั้น) ยกเสียแต่จะได้ตกลงกันวินิจฉัย ให้คงอยู่ต่อไปแล้ว จะต้องย้ายออกไปตั้งนอกกำแพง เมื่อพนักงานฝรั่งเศสติดกิจการหาที่อื่นแทนได้ พระยาทหารธรรมิทร จะมีอำนาจอันชอบธรรมตามหนังสือโฉนดที่ดินและจะได้ยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีค่านา

¹ กองบรรณสาร, กต, หน้า 2.29 หมวดสนธิสัญญา, การเจรจาทำสนธิสัญญา
เขตแดนไทย - ฝรั่งเศส ศักราช 2449 (1907).

แต่เป็นที่เข้าใจกันอยู่แล้วว่า ที่ดินซึ่งพระยาพรหมพิริยะจะยกให้ทั้งหมด
 ฤๅแต่บางส่วนในจำนวนนี้ จะยกให้ตามแต่จำนวนที่ดินของพระยาพรหมพิริยะ ซึ่งอยู่
 นอกกำแพงเมืองมีพอจะให้ได้ ถ้ามีข้อโต้เถียงกันในความที่ว่าจะมีที่พอฤๅไม้นี้ จะยอมตาม
 คำตัดสินของศาลอุทธรณ์ศาลฎีกา ที่จะยอมทั้งชั้นวินิจฉัยต่อไป

ศาลอุทธรณ์ศาลฎีกานั้น จะมีอำนาจที่จะกำหนดเขตที่ยกเว้นไว้ในข้อ 3 เมื่อ
 จะปรากฏว่า การที่คาดคะเน ยกให้ไว้นั้นจะเป็นการมากมายเกินไปด้วย ที่ว่าการข้าหลวง
 หลังเก่า ทางฝั่งขวาลำลึกเก่านั้นจะยังคงเป็นที่สำหรับใช้ในการของรัฐต่อไป

ข้อ 5 เพื่อที่จะได้จัดการให้ตกลงในการเงินทองแลทรัพย์สินมีค่าเป็นการส่วนตัว
 ของพระยาพรหมพิริยะเพียงไรนั้น จะได้ตั้งศาลอุทธรณ์ศาลฎีกาขึ้น ด้วยมีคนกลาง
 2 นาย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฝ่าย
 รัฐบาลสยามแต่งตั้งนายหนึ่ง กับคอเวอเนอเยเนรลแห่งอินโดจีน ฝ่ายฝรั่งเศสแต่งตั้งนายหนึ่ง
 ถ้าคนกลางสองนายนี้เห็นความไม่ตกลงกันได้ ก็ให้พร้อมใจกันเลือกอุทธรณ์ศาลฎีกาอีกนายหนึ่ง
 เป็นผู้พิพากษาคัดสินให้เด็ดขาดเป็นที่สุดไป

เรือนวังนายพัน เอก ผู้บังคับกรมตำรวจอยู่ในเมืองพระตะบองอาโศรอยู่ในมณฑล
 จะได้เป็นที่ตั้งศาลอุทธรณ์ศาลฎีกา

ข้อ 6 ภายในกำหนดสามเดือนซึ่งแต่วันที่ศาลอุทธรณ์ศาลฎีกาได้แจ้งความให้พระยา
 พรหมพิริยะทราบแล้ว พระยาพรหมพิริยะจะต้องยื่นบัญชีรายชื่อ ทาส ลูกหนี้ ทั้งปวงต่อ
 ศาล ๆ จะได้พิจารณาดู หนังสือสารกรมธรรม์ทั้งปวง จะได้คิดลดให้แก่ลูกหนี้ที่เป็นคนในป้องกัน
 ของฝรั่งเศสตามข้อความที่ได้เคยโฆษณา ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสจำนวนเงินลดเดือนละ 4
 บาทนั้น จะได้นับตั้งแต่วันที่ 22 พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก 33119 ฤๅศกศักราช 1901
 อันเป็นวันซึ่งตั้งที่ว่าการกงสุลในเมืองพระตะบอง ถ้าพนักงานฝรั่งเศสจะได้ประกาศใช้ในเมือง
 พระตะบอง กฎหมายที่ใช้อยู่ในเวลาที่ยอมยกดินแดนนี้ให้แล้ว ก็จะได้คิดเงินลดให้ เป็นการดีแก่
 พระยาพรหมพิริยะยิ่งขึ้นอีก

ข้อ 7 ยกเสียแต่คดีที่เกี่ยวข้อง ที่ดินซึ่งเป็นสมบัติของบ้านเมือง แลเป็นของเอกชน
 แล้ว บรรดาคดีทั้งหลายที่จะฟ้องหาเรียกเอาจากที่ดิน ฤๅทรัพย์สินสมบัติของพระยาพรหมพิริยะ

อันเป็นคดีที่เกิดขึ้นก่อนวันมอบส่งคืนแดนต่อกันนั้น จะต้องให้มาร้องต่อศาลอนุญาโตตุลาการภายในกำหนดหกเดือน ตั้งแต่วันที่ได้อรรถาธิบายให้คงทั้งปวงทราบว่าได้ตั้งศาลนั้นขึ้นแล้ว ถ้ามาร้องภายหลังกำหนดนี้ ก็ให้ตัดสินยกฟ้องนั้นเสีย

เพื่อให้เป็นการสะดวกในการพิจารณาคดี อันจะเกิดมีจากที่ดินนั้น พระยาตากท้าวธรรมธรจะต้องยื่นต่อศาลอนุญาโตตุลาการ บัญชีรายชื่อค่าที่ดินภายนอกกำแพงซึ่งเป็นสมบัติ ถ้ามีหลักฐานเป็นที่อ้างว่าเป็นสมบัติส่วนตัวของพระยาตากท้าวธรรมธร ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบอง หรือในเขตแขวงเมืองพระตะบองนั้นภายในกำหนด 3 เดือน แลในขณะเดียวกันนั้น พระยาตากท้าวธรรมธรจะต้องยื่นต่อศาล หนังสือสำหรับที่ทุกอย่างที่จะให้เห็นว่า เป็นสมบัติของพระยาตากท้าวธรรมธร

คำตัดสินของศาลอนุญาโตตุลาการนี้จะเป็นอันเด็ดขาดที่สุดไม่มีอุทธรณ์ด้วย

ข้อ 8 ตั้งแต่วันตั้งแต่วันที่ไต่ถามมอบส่งคืนแดน ให้แก่พนักงานฝรั่งเศสนั้นต่อไปแล้ว ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้จ่ายเงินประจำปีให้แก่พระยาตากท้าวธรรมธรตลอดชีวิต เป็นเงินปีละหกหมื่นเหรียญ บาทหกแสนบาท ไม่เลือกว่าพระยาตากท้าวธรรมธรจะไปอยู่แห่งใด ๆ ตามชอบใจ เงินรายนี้จะได้อาศัยเป็นรายเดือนที่เมืองพระตะบองให้แก่พระยาตากท้าวธรรมธรเอง ถ้าให้แก่ผู้ซึ่งได้รับมอบพระตำหนักของพระยาตากท้าวธรรมธรให้รับเงินนี้

หนังสือนี้ทำเหมือนกันสองฉบับ ที่กรุงเทพฯ วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก³⁹

125 คฤสศักราช 1907

(ประทับตรา) (เซน) เทววงษ์โรประการ

(ประทับตรา) (เซน) วิ คอลแลง (เคอปลัง)

ฝรั่งเศสขอสงวนสิทธิในเกาะที่ยกให้กับไทย¹

คำแปลที่ 21/12749 (รับวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 39125)

สถานทูตบริบัตติกฝรั่งเศสในกรุงสยาม

กรุงเทพฯ วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก³⁹ 125

มองซิเออร์ คอลแลง (เคอปลังซี) อรรถราชทูตพิเศษแลผู้มีอำนาจแทนฝ่ายบริบัตติก
ฝรั่งเศส ทูลมายังพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทเวศราชวังไชโยประการ เสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศ

ด้วยในการที่รัฐบาลบริบัตติกฝรั่งเศสยอมยกคืนเกาะช้าง กับเกาะทั้งหลายข้างทิศใต้
ให้แก่รัฐบาลสยามนั้น เป็นการละทิ้งประโยชน์ทั้งหลายอันควรจะมีในกลศึกเมื่อได้เกาะนี้อยู่
ด้วยดังนี้ จึงมีความปรารถนาว่า อย่างไร ๆ ก็ดี อย่าให้เมืองต่างประเทศอื่นทั้งหลายพึงใช้
ที่ดินแดนซึ่งอยู่ใกล้หรือใกล้กันของฝรั่งเศสเหล่านี้ในการทหารได้

เพราะเหตุฉะนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจึงขอต่อรัฐบาลสยามให้รับสัญญาว่าจะไม่ยอมยกที่เกาะ
ทั้งหลาย ซึ่งตั้งอยู่ภายใต้แหลมสิงห์เหล่านี้ให้เป็นเคจขาด ฤๅให้เขาแก่รัฐบาลต่างประเทศ และ
จะยอมอนุญาตให้บริษัทรัฐบาลต่างประเทศใด ๆ ตั้งที่ไว้ถ่านในเกาะเหล่านี้ เว้นเสียแต่รัฐบาล
ฝรั่งเศสเท่านั้น

ในการที่จะเกี่ยวกับฝรั่งเศส ถ้าแม้มีเหตุจำเป็นเกิดขึ้น ที่จะต้องเช่าถ่อแล้ว ข้อสัญญา
สำหรับการเช่านั้นจะต้องทำเป็นสัญญาพิเศษเฉพาะการนั้นใหม่ในระหว่างรัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลสยาม

ถ้าท่านจะทรงแสดงคำมั่นอย่างใดในใจความดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว ข้าพเจ้าจะมีความ
ยินดีเป็นอันมาก

¹ กองบรรณสาร, กท, หน้า 2.29, หมวดสนธิสัญญา หมู่ การเจรจาทำสนธิสัญญา
เขตแดนไทย-ฝรั่งเศส ม.คอลแลง (เคอปลังซี) - กรมหลวงเทเวศราชวังไชโยประการ, 23
มีนาคม ร.ศ. 125 (1907)

ขอท่านได้ทรงรับคำแสดงความนับถืออย่างยิ่ง ของข้าพเจ้าด้วย

(เชน) วิคตอลแลง (เคอปลังซี)

ไทยยอมให้ฝรั่งเศสส่งวนสิทธิในเกาะที่ฝรั่งเศสยกให้กับไทย¹

สำเนาที่ 21/12894

ศาลว่าการต่างประเทศ กรุงเทพฯ

วันที่ 24 มีนาคม รัตนโกสินทรศก³⁹ 125

พระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงเทเวศวรโประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
แจ้งความมายัง มงซิเออร์ คอลแลง (เคอปลังซี) อรรถราชทูต แลผู้มีอำนาจแทนฝ่าย
บริบลิคฝรั่งเศส

ข้าพเจ้าได้รับหนังสือของท่านลงวันวานนี้ ซึ่งท่านแสดงความปรารถนาของ
รัฐบาลบริบลิคฝรั่งเศส เพื่อว่าจะได้เห็นเกาะทั้งหลายที่ตั้งอยู่ภายใต้แหลมสิง คงเป็นส่วนเดียว
อยู่ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยามอยู่เสมอโดยไม่มีที่บกเว้นแล้ว แลเพื่อให้สมประสงค์นี้ โดยจะ
ไม่ให้มีที่พิทักไฉนอย่างหนึ่งอย่างใดเกิดขึ้นในที่เกาะเหล่านั้นให้เป็นประโยชน์ของบริติช ภารัฐบาล
ต่างประเทศใด ๆ เว้นไว้แต่รัฐบาลฝรั่งเศส ถ้ามีเหตุจำเป็นเกิดขึ้นในการที่จะตั้งที่ไว้ถาวรแห่ง
หนึ่งแล้ว ก็จะเป็นการที่ต้องมีข้อสัญญาทำกันใหม่เป็นการพิเศษในระหว่างสองรัฐบาลนั้น

ข้าพเจ้ารับแจ้งความเป็นคำตอบหนังสือของท่านว่า ข้าพเจ้าได้รับอำนาจที่จะ
แสดงคำมั่นไว้ให้ตรงอย่างยิ่งตามใจความที่กล่าวนี้

ขอท่านได้รับคำแสดงความนับถืออย่างยิ่งของข้าพเจ้าด้วย

(เซน) เทเวศวรโประการ

¹ กองบรรณสาร, กต, หน้า 2.29, หมวดสนธิสัญญา หมู่ การเจรจาทำสนธิสัญญา
เขตแดนไทย-ฝรั่งเศส กรมหลวงเทเวศวรโประการ - ม. คอลแลง (เคอปลังซี), 24
มีนาคม ร.ศ. 125 (1907)

ภาคผนวก ข

ประกาศ และ พระราชบัญญัติต่าง ๆ

ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล¹

มีพระบรมราชโองการ คำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า หัวเมืองชั้นในที่ได้รวมเมืองเข้าเป็นมณฑลจัดการเทศาภิบาลนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่อันสมควรแล้ว แต่มณฑลชั้นนอกมีมณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาบ มณฑลเขมร ยังมีได้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่ให้เป็นระเบียบเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

1. เมืองเชียงใหม่ 1 เมืองลำพูน 1 เมืองลำปาง 1 เมืองน่าน 1 เมืองเถิน 1 เมืองแพร่ 1 และเมืองชั้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า มณฑลลาวเฉียงนั้น ทั้งแต่เปลี่ยนไปให้เรียกว่า "มณฑลทวันตกเฉียงเหนือ"
2. เมืองหนองคาย 1 เมืองหนองหาร 1 เมืองขอนแก่น 1 เมืองชนบท 1 เมืองหล่มสัก 1 เมืองกมุทธาไสย 1 เมืองสกลนคร 1 เมืองไชยบุรี 1 เมืองโพนพิสัย 1 เมืองท่าอุเทน 1 เมืองนครพนม 1 เมืองมุกดาหาร 1 รวม 12 เมือง และเมืองชั้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า มณฑลลาวพวนนั้น ทั้งแต่เปลี่ยนไปให้เรียกว่า "มณฑลฝ่ายเหนือ"
3. เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศีสะเกษ และหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่งรวมเรียกว่า มณฑลลาวกาบ ทั้งแต่เปลี่ยนไปให้เรียกว่า "มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ"
4. เมืองพระตะบอง 1 เมืองเสียมราฐ 1 เมืองศรีโสภณ 1 เมืองพนมสทก 1 และเมืองชั้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่ามณฑลเขมรนั้น ทั้งแต่เปลี่ยนไปให้เรียกว่า "มณฑลทวันออก"
5. หัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งแบ่งเป็น 4 บริเวณ คือ เมืองนครราชสีมา 1 เมืองพิมาย 1 เมืองปักธงชัย 1 เมืองนครจันทิก 1 ซึ่งรวมเรียกว่าบริเวณ

¹ราชกิจจานุเบกษา 16 : 140 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 118.

นครราชสีมา นั้น ท่อไปให้รวมเรียกว่า "เมืองนครราชสีมา"

เมืองนางรอง 1 เมืองบุรีรัมย์ 1 เมืองประโคนชัย 1 เมืองพุทไธสง 1
เมืองรัตนบุรี 1 ซึ่งเรียกกันว่า บริเวณนางรองนั้น ท่อไปให้รวมเรียกว่า "เมืองนางรอง"
ยกเป็นเมืองจัตวาเมือง 1

เมืองไชยภูมิ 1 เมืองภูเขียว 1 เมืองเกษตรสมบูรณ์ 1 เมืองจตุรัส 1 เมือง
บำเหน็จณรงค์ 1 ซึ่งเรียกกันว่า บริเวณไชยภูมินั้น ท่อไปให้รวมเรียกว่า "เมืองไชยภูมิ"
ยกเป็นเมืองจัตวาเมือง 1

ประกาศา ณ วันที่ 5 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 118 ตรงกับวันที่ 11164
ในรัชกาลปัตยุบันนี้

กฎข้อบังคับ^๑

เรื่องเปลี่ยนชื่อมณฑล 4 มณฑล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รับ
พระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ

ด้วยมีพระบรมราชโองการ คำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ชื่อมณฑลบางมณฑล ดังเช่น
มณฑลตะวันออก มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลฝ่ายเหนือ มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ เหล่านี้
เป็นคำยาว เรียกยาก แลชื่อมณฑลเหล่านี้ก็เรียกชื่อตามทิศที่ตั้งมณฑลนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า
ชื่อทิศของโบราณนี้อยู่ เป็นคำสั้นเรียกง่ายกว่าชื่อมณฑลที่เรียกอยู่ทุกวันนี้ จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยน ชื่อมณฑลทั้ง 4 ดังกล่าวมาข้างต้นเสียใหม่ คือ

มณฑลตะวันออก	ให้เรียก	มณฑลบูรพา
มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ	ให้เรียก	มณฑลอีสาน
มณฑลฝ่ายเหนือ	ให้เรียก	มณฑลอูร
มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ	ให้เรียก	มณฑลพายัพ

ประกาศมาณ วันที่ 21 มกราคม รัตนโกสินทรศก 119

(ลงพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ประกาศตั้งศาลเมืองศรีโสภณ¹

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คำวิสเหื้อเกล้าสั่งว่า เมืองศรีโสภณยังไม่มีศาล
ประจำสำหรับชำระคดี ถ้าราษฎรมีคดีต้องไปยื่นฟ้องยังศาลมณฑลบูรพา ณ เมืองพระตะบอง
และต้องเรียกตัวจำเลยและพยานจากเมืองศรีโสภณไปพิจารณาที่เมืองพระตะบอง ทรงพระราช
ดำริเห็นว่า ระยะทางที่จะไปมาจากเมืองศรีโสภณ ถึงเมืองพระตะบองห่างไกล ย่อมเป็น
ความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้มียคดีและพยานอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลประจำ
สำหรับเมืองศรีโสภณขึ้นศาลหนึ่ง ให้มีอำนาจอย่างศาลแขวงชั้นที่ 1 ชำระคดีที่มีทุนทรัพย์ไม่เกิน
1000 บาท กำหนดโทษอาญาจำไม่เกิน 3 ปี ตามประกาศแก้ไขรัฐธรรมนูญศาลหัวเมือง ลงวันที่
21 มิถุนายน ร.ศ. 116 ถ้าความมีทุนทรัพย์เกินกว่า 1000 บาท หรือกำหนดโทษอาญา
จำเกินกว่า 3 ปี จึงให้ราษฎรไปฟ้องร้องกันยังศาลมณฑลบูรพา

ประกาศมา ณ วันที่ 20 ธันวาคมรัตนโกสินทรศก 123 เป็นวันที่ 13188
ในรัชกาลปัจจุบัน

ประกาศเก็บเงินการราชการ เมืองพระตะบองและเสียมราฐ¹

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ทุกวันนี้ราษฎรในเมืองพระตะบองและเสียมราฐ แลในเขตรแขวงเมืองขึ้นของเมืองทั้งสองนี้ ยังต้องเสียการราชการประจำปีมากบ้าง น้อยบ้างไม่เสมอกัน พึ่งยกเว้นไม่ตองเสียโดยไม่สมควรแก่เหตุผลก็มีอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นว่า หักเมืองทั้งสองนี้ การทำไร่นาค้าขายยังอึดคัก ควรจะเก็บการราชการแพพสมควรแก่กำลัง แลให้เสมอหน้ากัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติไว้ดังนี้

มาตรา 1 ตั้งแต่ศก 118 เป็นต้นแลต่อไปให้เก็บเงินการราชการแพขายฉกรรจ์ในเมืองพระตะบอง และเมืองขึ้น เมืองพระตะบอง ซึ่งมีอายุตั้งแต่ 18 ปี จนถึงอายุ 60 ปี คนหนึ่งปีละ 4 บาท แต่เมืองเสียมราฐแลเมืองขึ้นเมืองเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองที่มีไร่นาแลการค้าขาย อึดคักคึกกว่าเมืองพระตะบอง ให้เก็บเงินการราชการแพขายฉกรรจ์ ซึ่งมีอายุตั้งแต่ 18 ปีจนถึง 60 ปี แต่คนหนึ่งปีละ 3 บาท

มาตรา 2 ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีอำนาจที่จะตั้งข้อบังคับจัดการตามพระราชบัญญัตินี้ ให้เรียบร้อยสมควรแก่การในท้องที่

มาตรา 3 ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเจ้าหน้าที่จะรักษาการ ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติจึงทุกประการ

ประกาศมา ณ วันที่ 5 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 118 เป็นวันที่ 11164 ในรัชกาลปัตยุบันนี้

¹ราชกิจจานุเบกษา 16 : 180 วันที่ 2 กรกฎาคม ร.ศ. 118

ประกาศลดค่าท้าวหาญในมณฑลบูรพา¹

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า พระยาตากษรธรรมิทร ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลบูรพา นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ในมณฑลบูรพาทุกวันนี้ ผู้คนพลเมืองที่ยังเป็นทาสยังมีมากอยู่ ขอเรียนพระราชปฏิบัติว่าฉันใดจะให้ทาสในมณฑลนั้นลดน้อยหมดไปได้โดยเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นสำหรับใช้ในมณฑลบูรพา มีข้อความต่อไปนี้ว่า

มาตรา 1 บรรดาทาสที่ยังอยู่ในเรือนเบี้ยในมณฑลบูรพานั้น ให้เจ้าเงินลดค่าท้าวหาญเดือนละ 4 บาทเสมอไป จนกว่าจะหมดค่าท้าว

ให้มีกำหนดที่จะลดค่าท้าวหาญตามความที่ว่า ในมาตราข้างต้นแต่เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 123 นี้เป็นต้นไป

มาตรา 2 บรรดาลูกทาสให้นับว่าเป็นไทย

มาตรา 3 บรรดาทาสที่เป็นไทยแล้วก็ดี หรือผู้ที่ยังมิได้เป็นทาสก็ดี ห้ามมิให้ขายตัวเป็นทาสต่อไป เว้นไว้แต่ผู้ยังเป็นทาสอยู่ ถ้าจะเปลี่ยนเจ้าเงินเปลี่ยนได้

มาตรา 4 ถ้าทาสสัญญาเป็นลูกจ้างรับใช้การงานต่อกันโดยลูกจ้างรับเงินล่วงหน้าไปก่อนนั้น ห้ามมิให้กำหนดค่าจ้างต่ำกว่าเดือนละ 4 บาท

ประกาศมา ณ วันที่ 9 เดือนมกราคม รัตนโกสินทรศก 123 เป็นวันที่ 13208
ในรัชกาลปัจจุบันนี้

¹ราชกิจจานุเบกษา 21 : 747 วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 123.

ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติอากรการพนัน ร.ศ. 120¹

ในมณฑลบูรพา คือ เมืองเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ เมืองพนมศก

พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รับ
พระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ด้วยตามความในพระราช
บัญญัติอากรการพนัน รัตนโกสินทรศก 120 มาตรา 2 มีว่า ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ใช้พระราชบัญญัติอากรการพนันในมณฑลใดเมื่อใด จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศ
ในหนังสือพิมพ์ ราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญนั้น

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติอากรการพนันนั้นในมณฑลบูรพา คือ
เมืองเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ เมืองพนมศก ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 125 เป็นต้นไป

ประกาศมา ณ วันที่ 6 เมษายน รัตนโกสินทรศก 125

ลงพระนาม ดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

¹ราชกิจจานุเบกษา 23 : 52 วันที่ 15 เมษายน ร.ศ. 125.

ภาคผนวก ค

รายนามเจ้าเมืองพระตะบองและบันทีกวาจา
เรื่องผู้รายชายแดน

ลำดับรายนามเจ้าครองเมืองพระตะบอง¹

ลำดับที่	รายนาม	นามเดิม	ตำแหน่ง	ระยะเวลาที่อยู่ในตำแหน่ง
1	เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน)	ฟ้าทะละหะ (แบน)	ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2337 - 2352
2	พระยาอภัยภูเบศร์	พระยาพิบูลย์ราช (แบน)	เจ้าเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2353 - 2357
3	พระยาอภัยภูเบศร์	พระวิเศษสุนทร (รศ)	เจ้าเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2357 - 2370
4	พระยาอภัยภูเบศร์	พระยาอคมภักดิ์ (เชค)	เจ้าเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2370 - 2378
5	เจ้าองค์อม	เจ้าองค์อม พระมหาอุปราช	เจ้าเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2378 - 2382*
6	พระยาอภัยภูเบศร์	พระนรินทรโยธา (นอง)	เจ้าเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2390 - 2403
7	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช	หลวงอภัยพิทักษ์ (เยียบ)	ผู้รั้งราชการเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2403 - 2407
8	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (เยียบ)**	หลวงอภัยพิทักษ์	เจ้าเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2407 - 2435
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช	พระอภัยพิทักษ์ (ชุม)	ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง	พ.ศ. 2435 - 2446
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช***	พระอภัยพิทักษ์ (ชุม)	ข้าหลวงเทศาภิบาล	พ.ศ. 2446 - พ.ศ. 2450

¹กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 "พงศาวดารเมืองพระตะบอง" พ.ศ. 2507, 350 หน้า.,

หน้า 123 - 149.

* พ.ศ. 2382 เจ้าองค์อมเป็นกบฏ เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปจัดการเมืองพระตะบอง ให้พระพิทักษ์บดินทร โสณ เป็นเจ้าเมือง ต่อมาถึงแก่กรรม พระนรินทรโยธา จึงได้รั้งราชการเมืองพระตะบองต่อมา

** พ.ศ. 2435 ได้รับการเลื่อนยศเป็น เจ้าพระยาบดินทรเดชา

*** พ.ศ. 2450 อพยพเข้ามาอยู่ที่มณฑลปราจีนบุรี ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์

เรื่องตั้งแกมองแขง ออกไปเก็บภาษีบอพลอย¹

หนังสือสัญญาระหว่าง พระยาตากสิน ญ่สำเร็จราชการเมืองพระตะบองกับตั้งแกมอง-
แขงเจียว ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ

ควมมีตราพระราชสีห์น้อยส่งเรื่องราวตั้งแกมองแขง และมีหนังสือท่านเอเยนกงซูล
เขอนเนอราล อังกฤษ ให้อำนาจตั้งแกมองแขงออกมาช่วยรับเหตุการณ์คนอยู่ในบังคับอังกฤษ
ณ บอพลอย แขวงเมืองพระตะบอง และช่วยรับเก็บเงินภาษีแต่คนในบังคับอังกฤษที่บอพลอย
แขวงเมืองพระตะบอง ฝ่ายเมืองพระตะบองก็ได้ตั้งพระพิไชยณรงค์พระพล ให้มีอำนาจ
เก็บเงินภาษีที่บอพลอยแขวงเมืองพระตะบองมาแต่เดิม ถ้าตั้งแกมองแขงจะช่วยรับเก็บ
เงินภาษีแต่คนในบังคับอังกฤษคนละ $\frac{3}{4}$ จะแบ่งให้คนละ $\frac{1}{4}$

ข้อ 1 ว่า ถ้าตั้งแกมองแขง เก็บเงินภาษีแต่คนในบังคับอังกฤษ ที่เข้ามาขุดร่อน
พลอยให้มีบัญชีจำนวน คน } ส่งให้พระพิไชยณรงค์ พระพล และให้พระพิไชยณรงค์พระพล
เงิน } แบ่งเงินค่าบำเนียดคนละ $\frac{1}{4}$ ตามากแล่นอยให้ตั้งแกมองแขง แต่คนในบังคับไทยให้แด
พระพิไชยณรงค์พระพล เก็บแต่ฝ่ายเดียว

ข้อ 2 ถ้าคนในบังคับอังกฤษเกิดวิวาทบาดหมางกันกับคนในบังคับไทยก็ให้ตั้งแก
มองแขง ไปพร้อมกับพระพิไชยณรงค์พระพล ชำระตัดสินให้แล้วแก่กันโดยการยุติธรรม
ถ้าความไม่ตกลง ให้บอกหาญาเข้าไป ณ เมืองพระตะบอง ถ้าคนในบังคับไทยเกิดวิวาท
กันเป็นความสิ่ง } ให้พระพิไชยณรงค์พระพลชำระแต่ฝ่ายเดียว ถ้าคนในบังคับอังกฤษ
ใจ } เป็นความสิ่ง } ก็ให้ตั้งแกมองแขง ชำระแต่ฝ่ายเดียว ถ้าคนในบังคับอังกฤษเกิดวิวาท
ใจ } ขापันกันถึงอุมตาย ตั้งแกมองแขงจะชำระไม่ได้ จะส่งตัวเข้าไป ณ กรุงเพพา ก็ให้แจ้งความ
ให้พระพิไชยณรงค์พระพล ทราบด้วย

¹ หจข, ร. 5, ม.2./2 ก/1 กงสุลอังกฤษ ให้อำนาจตั้งแกมองแขงออกไปเก็บ
ภาษีบอพลอย วัน 2 7 6 คำจุลศักราช 1244.

ข้อ 3 ถ้าคนในบังคับอังกฤษไปพบเห็นมอพลอยจากบ่อเก่า 11 คำบล ก็ให้มาแจ้งความกับพระพิไชยบรรณรังค์พระพลก่อน ถ้าพระพิไชยบรรณรังค์พระพลยอมให้จึงจะชุกרוןได้ ถ้าไปลักชุกรอนตามพลการตนเอง ต้องปรับไหม มีโทษตามกฎหมายบ้านเมือง

ข้อ 4 ถ้าคนในบังคับอังกฤษเกิดวิวาท ตั้งแกมองแขงจะระงับเหตุการณ์ตามสมควร

ข้อ 5 ถ้าคนในบังคับอังกฤษไปชุกรอนพลอยพบเห็นแร่ต่าง ๆ ถ้าเป็นของสำคัญ เป็นประโยชน์ในการแผ่นดิน ก็ให้มาแจ้งความกับพระพิไชยบรรณรังค์พระพล แลตั้งแกมองแขงให้ทราบความ จะได้บอกเข้าไป ณ กรุงเทพฯ กราบเรียนทูลเสนาบดีแลแจ้งความทูลเอาเยนกงซุลเยเนราลอังกฤษ การก็สุดแล้วแต่จะควรอันใด

ข้อ 6 ห้ามตั้งแกมองแขง แลคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ไม่ให้นำของทองห้ามมาจำหน่ายขายในเขตแขวงบ้านเมืองแลห้ามไม่ให้ปลูกเรือนเสาไม้แกน กอฉนัง อีฐฉื่อปูน ณ แขวงกำบอพลอยเป็นอันขาด แลห้ามคนในบังคับอังกฤษว่า ให้ไปรอนหาพลอยที่ของทองห้าม ที่ต้น เชน } ให้เสียผลประโยชน์ในแผ่นดิน
กระวาน }

ข้อ 7 ถ้ามีผู้ไปฟ้องร้องตอทูลเสนาบดี ทูลกงซุลเยเนราล อังกฤษ ณ กรุงเทพฯ ว่า ตั้งแกมองแขง ทำการหลอเกิน ทูลเสนาบดี แลทูลเอเยนกงซุลเยเนราล อังกฤษ เห็นว่าตั้งแกมองแขง จะทำการต่อไปไม่ได้ หนังสือฉบับนี้ก็ให้ยกเลิกเสียไซ้ต่อไปไม่ได้

วัน 2 7 6 คำจุลศักราช 1244 ปีมะเมีย จัตวาศก

บันทึกวจาเรื่องป้องกันโจรร้ายทางชายแดน¹

บันทึกวจาในระหว่างท่านพระยาตากากิเคซวรฤทธิ ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลฉนวนอก คือ เมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ แลเมืองขึ้นต่าง ๆ ในมณฑลฉนวนอกฝ่ายสยาม ซึ่งต่อไปนี้จะขอความเรียกว่าแดนสยามนั้นฝ่ายหนึ่ง กับท่านมองซิเออร์โรโซ เรสิดัง ฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งรักษาราชการ ณ เมืองโพธิสัตว์ พร้อมกันทำขอบันทึกวจาฝ่ายเมืองโพธิสัตว์ เมืองกะพงสวาย แลเมืองขึ้นต่าง ๆ ซึ่งต่อไปนี้จะขอความเรียกว่าแดนกำภูชานั้นฝ่ายหนึ่ง มีความประสงค์ปรึกษาหารือปรองดองเห็นพร้อมกันที่จะจัดการป้องกันโจรร้ายทางชายแดนเมืองที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งติดต่อกันเพื่อจะให้เป็นที่เรียบร้อยสืบต่อไปถึงขอความแจ้งต่อไปนี้

ข้อ 1 ว่า ถ้าคนเมืองพระตะบองแลเมืองขึ้นเมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นเขตแดนของฝ่ายสยามจะเดินทางมาในแดนกำภูชาจะต้องมีหนังสือข้าหลวงหรือเจ้าพนักงานอำเภอเมืองระสือ ชายแดนฝ่ายสยามสำหรับตัวมาควยเป็นสำคัญ ถ้าเป็นคนเมืองนครเสียมราฐ แลเมืองขึ้นเมืองนครเสียมราฐ ซึ่งเป็นเขตแดนของฝ่ายสยาม จะเดินทางมาในแดนกำภูชาจะต้องมีหนังสือข้าหลวงหรือเจ้าพนักงานอำเภอเมืองสตนิคมชายแดนฝ่ายสยาม สำหรับตัวมาควยเป็นสำคัญ ถ้าคนใดเดินทางมาแต่แดนสยามไม่มีหนังสือเบิกลองเดินทางสำหรับตัวมาเรสิดัง เจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสจะต้องกักตัวผู้นั้นไว้สอบสวนโดยยุติธรรม ถ้าใดความว่าผู้นั้นเป็นคนบริสุทธิ์ก็จะไ้ส่งตัวผู้นั้นไว้ที่ขอแดน แลเรสิดัง ฝรั่งเศสจะไ้ชี้แจงให้พนักงานอำเภอที่เมืองชายแดนฝ่ายสยามมารับตัวผู้นั้นไป

ถ้าคนเมืองโพธิสัตว์ หรือคนเมืองกะพงสวาย แลเมืองขึ้นเมืองโพธิสัตว์ เมืองกะพงสวายในแดนฝ่ายกำภูชา จะเดินทางไปในแดนสยามก็จะต้องมีหนังสือของเรสิดัง ฝรั่งเศส

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ 29.1/2 ที่ 2850 สำนักบันทึกวจา

น เมืองโพธิสัตว์ หรือเมืองกะพงสวาย สำหรับตัวเบิกลองเดินทางไปด้วยเป็นสำคัญ ถ้าคนใดเดินทางไปตามแดนกำภูชาไม่มีหนังสือเบิกลองเดินทางสำหรับตัวไป ขาหลวงแล เจ้าพนักงานอำเภอฟ่ายสยามก็จะตองกักตัวผู้นั้นไว้ไต่สวน โดยยุติธรรม ถ้าใดความว่า ผู้นั้นเป็นคนบริสุทธิ์ก็จะไต่ส่งตัวผู้นั้นไว้ที่ตอแดน และขาหลวงหรือเจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะมีหนังสือแจ้งให้เรลิตัง ฝรั่งเศส ทราบแลไปรับตัวคนผู้นั้นมา

อนึ่ง ถ้าเป็นภคินา แม่คนเมืองพระตะบองหรือเมืองขึ้นเมืองพระตะบอง จะเดินเรือมาในแดนกำภูชา ก็จะต้องมีหนังสือของยกกระบัตร เมืองพระตะบอง สำหรับตัวเบิกลองเดินทางมาด้วยเป็นสำคัญ ถ้าคนเมืองนครเสียมราฐหรือเมืองขึ้นเมืองนครเสียมราฐ จะเดินเรือมาในแดนกำภูชา ก็ต้องมีหนังสือของยกกระบัตร เมืองนครเสียมราฐสำหรับตัวเบิกลองเดินทางมาด้วยเป็นสำคัญ ถ้าคนเมืองโพธิสัตว์หรือเมืองกะพงสวายแลเมืองขึ้นเมืองโพธิสัตว์ เมืองกะพงสวายในแดนกำภูชา จะเดินเรือไปในแดนสยามก็ต้องมีหนังสือของเรลิตังฝรั่งเศส สำหรับตัวผู้นั้นเบิกลองเดินทางไปด้วยเป็นสำคัญเหมือนกัน

ถ้าคนฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเดินเรือลงคานขามแดนไปมาไม่มีหนังสือเบิกลองเดินทางสำหรับตัว เจ้าพนักงานก็จะตองกักตัวผู้นั้นไว้ไต่สวนโดยยุติธรรม ถ้าใดความว่าเป็นคนบริสุทธิ์แลผู้นั้นเป็นคนอยุ่แดนฝ่ายใดก็จะไต่จัดการส่งแลรับกันที่ตอแดน ดังเช่นทางบกที่กล่าวมาแล้วนั้น จัดการให้เหมือนกันทั้งสองฝ่าย

ข้อ 2 ว่าด้วยสัตว์พาหนะมีช้างม้า โคกระบือ เป็นต้น ที่จะนำข้ามแดนไปมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันคือ คนเมืองโพธิสัตว์กับเมือง กพงสวาย แลเมืองขึ้นเมืองโพธิสัตว์ เมือง กพงสวาย จะซื้อขายแลกเปลี่ยนสัตว์พาหนะซึ่งกันแลกันกับคนเมืองพระตะบองแลเมืองนครเสียมราฐที่ตำบลใด ๆ ถ้าในแดนฝ่ายกำภูชา ผู้ซื้อขาย แลกเปลี่ยนก็ต้องบอกคำนับตอเรลิตังเจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศส ถ้าในแดนฝ่ายสยาม ผู้ซื้อขายแลกเปลี่ยนก็ต้องบอกคำนับตอขาหลวงหรือเจ้าพนักงานอำเภอฟ่ายสยาม ถ้าเห็นเป็นการบริสุทธิ์ก็จะไต่อนุญาตให้ซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน ถ้าผู้ใดซื้อขายแลกเปลี่ยนสัตว์พาหนะกัน โดยมีใบบอกคำนับตอเจ้าพนักงานดังกล่าวมาแล้ว จะเชื่อเอาว่าเป็นของบริสุทธิ์นั้นไม่ได้เหมือนกันทั้งสองฝ่าย อนึ่งคนในแดนฝ่ายสยามหรือคนในแดนกำภูชาจะนำสัตว์พาหนะช้างม้า โคกระบือ ลงคานขามแดนไปมาก็ต้องให้มีตัวพิมพ์รูปพรรณ

แลหนังสือเบิกทองเดินทางสำหรับตัวสัตว์พาหนะไปมาด้วยเป็นสำคัญ เจ้าพนักงานที่รักษาการในแดนสยามแลแดนกำภูขาทั้ง 2 ฝ่ายจึงจะเชื่อถือเอาเป็นหลักฐานการบริสุทธิใด ถ้าฝ่ายไหนสัตว์พาหนะลงคานขามแดนไหนมาไม่มีตัวพิมพ์พรรณ แลหนังสือเบิกทองเดินทางหรือตัวพิมพ์พรรณนั้นเป็นรอยชดแกลกเติมแลเป็นคำปั่วตัวปลอม ถ้าเจ้าพนักงานฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดตรวจพบก็จะตักทักตัวคนผู้นาสัตว์พาหนะนั้นไว้ไต่สวนโดยยุติธรรมตามกฎหมายของพื้นบ้านเมืองนั้น จัดการให้เหมือนกันทั้ง 2 ฝ่าย

ข้อ 3 ถ้าคนแดนกำภูขาเป็นโจรผู้ร้ายลักทรัพย์สิ่งของสิ่งใด ๆ ของคนแดนกำภูขา แลหนีไปอยู่ในแดนสยาม ถ้าเรสิดังฝรั่งเศสมีหนังสือส่งคำฟ้องของโจทก์ไปยังข้าหลวงเจ้าพนักงานฝ่ายสยาม ๆ ก็จะช่วยสืบจับตัวโจรผู้ร้ายกับของกลางนั้นโดยแข็งแรงตามทางไมตรี ถ้าจับโจรผู้ร้ายแลของกลางได้ก็จะไต่สวนไต่สวนโดยยุติธรรม ตามกฎหมายฝ่ายสยาม ถ้าเป็นโจรผู้ร้ายสมจริงดังโจทก์กล่าว ก็จะไต่แจ้งต่อเรสิดัง เจ้าพนักงานฝรั่งเศสให้ไปรับตัวผู้ร้ายแลของกลาง และที่คำบลตอบแถมมาลงโทษตามกฎหมายฝ่ายกำภูขา เรสิดังเจ้าพนักงานฝรั่งเศสก็จะไต่จัดการให้เหมือนอย่างเดียวกันทั้ง 2 ฝ่าย อนึ่ง ถ้าคนแดนกำภูขาเป็นโจรผู้ร้ายไปลักทรัพย์สิ่งของสิ่งใดของคนแดนสยามแลผู้นำของกลางหนีมาอยู่ในแดนกำภูขา ถ้าข้าหลวงหรือเจ้าพนักงานอำเภอฝ่ายสยามมีหนังสือส่งฟ้องโจทก์มายังเรสิดังเจ้าพนักงานฝรั่งเศส ๆ ก็จะช่วยสืบจับตัวโจรผู้ร้ายแลของกลางมาไต่สวนโดยยุติธรรมตามกฎหมาย ถ้าโจรผู้ร้ายสมจริงดังโจทก์กล่าวก็จะไต่กันของกลางให้กับโจทก์ ส่วนตัวผู้ร้ายลงโทษตามกฎหมายพื้นบ้านเมือง ฝ่ายข้าหลวงแลเจ้าพนักงานอำเภอฝ่ายสยามก็จะไต่จัดการให้เหมือนอย่างเดียวกันทั้ง 2 ฝ่าย อนึ่ง ถ้าคนในแดนกำภูขาไปลักทรัพย์สิ่งของสิ่งใด ๆ ของคนในแดนสยาม เจ้าพนักงานฝ่ายสยามจับตัวไต่ไต่สวนไต่ความจริงว่าเป็นผู้ร้าย ก็จะต้องลงโทษตามกฎหมายพื้นบ้านเมืองฝ่ายสยาม ฝ่ายเรสิดัง แลเจ้าพนักงานฝรั่งเศส ก็จะไต่จัดการให้เหมือนกันทั้ง 2 ฝ่าย

ข้อ 4 ถ้าโจรผู้ร้ายลักของ ๆ คนในแดนกำภูขาไปในแดนสยาม เจ้าของตามพบตัวผู้ร้ายแลของกลาง ก็ให้เจ้าของอายัดตัวผู้ร้ายกับของกลางต่ออำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

ในคำบดนั้นให้เป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว ให้เจ้าของกลับมาขอหนังสือเรสคังฝรั่งเศสไปถึง
 ขาหลวงเจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะชำระให้โดยยุติธรรมตามกฎหมาย ถ้าใดความจริงตั้ง
 โจทย์กล่าวก็จะไต่สวนของกลางให้โจทย์ ส่วนตัวผู้ร้ายลงโทษตามกฎหมายพื้นบ้านเมือง
 ฝ่ายเรสคังฝรั่งเศส ก็จะไต่จัดการครั้งนี้ให้เหมือนกันทั้ง 2 ฝ่าย อนึ่งมีโจรผู้ร้ายลักของ
 ของคนในแดนกำกวมไป เจ้าของมิใคร่จักตัวผู้ร้ายแลเห็นของกลางจับมิได้โดยมิทัน
 เป็นเหตุว่ามีผู้บอกเลาว่ารู้จักตัวโจรแลเห็นของกลางอยู่ในแดนสยาม ถ้าเรสคังฝรั่งเศสมี
 หนังสือส่งฟ้องแลตัวโจทย์ไปขอให้ขาหลวงเจ้าพนักงานฝ่ายสยามชำระ ก็ต้องให้โจทย์นำตัว
 ตัวผู้บอกเลา ถ้าใดตัวผู้บอกเลามาตาม ให้การสมฟ้องของโจทย์ก็จะเอาตัวจำเลยมา
 พิจารณาให้ตามกฎหมาย ถ้าผู้บอกเลาให้การไม่สมคำฟ้องของโจทย์ก็ต้องยกฟ้องเสีย
 แต่สืบไปก็จะช่วยเป็นธุระสืบหาตัวโจรผู้ร้ายกับของกลางโดยยุติธรรมตามไมตรีอีกส่วนหนึ่ง
 ฝ่ายเรสคัง แลเจ้าพนักงานฝรั่งเศสก็จะไต่จัดการให้เหมือนกันทั้ง 2 ฝ่าย ตามขอความ
 ในบันทึกวาทาฉบับนี้ ถ้าเป็นการตกลงกันเจ้าพนักงานฝ่ายสยาม ฝ่ายฝรั่งเศสจะได้ประพฤติก
 จจัดการต่อไป

ภาคผนวก ง

Memorandum เรื่อง ^Aราชการเมืองพระตะบอง

Memorandum¹

เรื่องราชการเมืองพระตะบอง

การปกครองเมืองพระตะบองเวลานี้ยังเป็นอย่างเก่า ว่าโดยย่ออำนาจและผลประโยชน์อยู่ในมือผู้วาระาชการเมือง ราษฎรยังอยู่ในความบังคับบัญชาตามแบบเก่าซึ่งยังมีการกดขี่อยู่มาก เมื่ออำนาจต่างประเทศเข้ามาแทรกแซง ราษฎรจึงเกิดความนิยมถวายประสงค์จะหลีกเลี่ยงความกดขี่เคอะครอนของวิธีปกครองตามแบบเก่า มิใช่เป็นด้วยเกิดความนิยมรักใคร่ในฝรั่งเศส การเป็นเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นได้ว่า ถ้าเราจะปกครองรักษาเมืองพระตะบองต่อไปให้เรียบร้อย จำเป็นจะต้องจัดการแก้ไขวิธีปกครองภายในเมืองให้ไพร่บ้านพลเมืองพ้นความกดขี่เคอะครอน และให้ได้รับความยุติธรรม ตามสมควร เหมือนอย่างหัวเมืองมณฑลอื่นที่ได้จัดแล้วในพระราชอาณาจักรนี้ การที่จะจัดเปลี่ยนแปลงอย่างนี้ ย่อมเป็นการลดยอนและเปลี่ยนแปลงทั้งอำนาจ และผลประโยชน์ของผู้วาระาชการเมือง ซึ่งเคยมีมาแล้วแต่ก่อนหลายชั่วคนจนถึงทุกวันนี้ ย่อมจะทำให้เกิดความรู้สึกไม่พอใจแก่ผู้วาระาชการเมือง และกรมการซึ่งได้เคยมีอำนาจ และผลประโยชน์เหล่านั้น นากลัวพวกเหล่านี้ซึ่งควรจะเป็นเครื่องมือของรัฐบาล ที่จะใช้จัดการเปลี่ยนแปลงทั้งปวงนี้ กลับเป็นเครื่องกีดขวางทางกันไม่ให้สำเร็จไต่ถึงความประสงค์ของรัฐบาล ซึ่งตักความระรานของต่างประเทศ จะไม่สามารถใช้อำนาจในเมืองพระตะบองตามสมควร ที่จะแก้ไขเหตุกีดขวางทางกันเช่นนี้ได้ บางคนจะคิดเห็นว่า ความยากของราชการเมืองพระตะบองรวบรวมอยู่ในข้อความที่ว่ามานี้ แต่ส่วนกรมหลวงดำรงนั้นเชื่อว่า ไต่คนเคยการเมืองพระตะบองมา และใครจักทั้งใจและทั้งอำนาจของพระยาคหฬาร ซึ่งเป็นผู้วาระราชการ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5, ม.41/50 ความเห็นของกรมหลวงดำรง
 ราชานภาพ กราบพล รัชกาลที่ 5 เรื่องราชการเมืองพระตะบอง วันที่ 20 พฤศจิกายน
 ร.ศ. 124.

เมืองพระตะบองอยู่เวลานี้ เห็นว่าที่จะจัดการเปลี่ยนแปลงวิธีปกครองในเมืองพระตะบองนั้น ถึงไม่ใช่การง่ายก็จริง แต่เหตุที่จะเกิดกีดขวางทางกันนั้นไม่ใช่การภายในบ้านเมือง กล่าวคือ จะไม่ติดขัดด้วยวาระการ เมือง และกรรมการ เหตุใดจึงเห็นดังนี้ เหตุว่าความจริงมีอยู่ที่บรรดาคนในเมืองพระตะบอง นับตั้งแต่ราษฎรขึ้นมาจนถึงผู้วาระการ เมืองเป็นที่สุด ย่อมอยู่ภายใต้ใจที่เคียดว่า ฝรั่งเศสในอินโดจีนได้ปกครองเมืองเขมรอย่างไร ? ตั้งแต่เจ้ากรุงกำพูชา ลงมาจนราษฎรเขมรได้รับความบังคับกดขี่กดขี่กันอย่างไร และต้องเสียภาษีอากรเท่าใด เชื่อว่าไม่มีผู้ใด แม้ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนหรือเกลียดชังผู้ปกครองในเมืองพระตะบองสักเท่าใด ที่จะคิดอยากให้เมืองพระตะบอง ตกไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสถ้าจะหาพยานในคำที่กล่าวขานนี้ ก็จะมีให้เห็นได้โดยจำนวนราษฎรที่อพยพเข้ามาจากเมืองเขมร เข้ามายังในแขวงเมืองพระตะบองทุกวันนี้มีเท่าใด และยังมีอยู่เสมอถ้าราษฎรนิยมในการปกครองของฝรั่งเศสแล้ว ควรพลเมืองพระตะบองจะอพยพไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสเสียโดยมาก อีกประการหนึ่งย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่า ฝรั่งเศสในอินโดจีนอยากได้เมืองพระตะบองสักเท่าใด และตั้งใจหากเพียรเกลี้ยกล่อมมาเพียงใด และกรุงเทพฯ ได้ใช้การควบคุมเมืองพระตะบองอย่างไร ทำไมคนเมืองนั้นจึงไม่ขอร้องให้เอาเมืองพระตะบองไปขึ้นฝรั่งเศสมาจนทุกวันนี้ ความจริงที่ชาวเมืองพระตะบองไม่อยากจะให้เมืองพระตะบองเป็นของฝรั่งเศสนี้เป็นข้อสำคัญ แม้ชาวเมืองพระตะบองนับตั้งแต่พระยาธรรมาลงไป ตลอดจนกรรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยในเมืองนั้น จะต้องเลือกเอาใน 2 อย่าง คือเมืองจะต้องตกเป็นของฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง หรือจะต้องลดละอำนาจและผลประโยชน์ลงกว่าแต่ก่อนบ้าง เพื่อจัดการเปลี่ยนแปลงที่จะให้บ้านเมืองคงอยู่ในพระราชอาณาจักรนี้แล้วอย่าว่าแต่พระยาธรรมาเลย เจ้าเมืองก่อนที่ความซื่อตรงจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไม่เท่าพระยาธรรมา ก็คงจะเลือกเอาข้างเป็นเมืองในพระราชอาณาจักรนี้ เพราะเหตุที่จะมีความซื่อสัตย์กว่าเป็นเมืองของฝรั่งเศสเป็นอันมาก ที่จะแก้ไขป้องกันไม่ไห้ววาระการ เมือง กรรมการเมืองพระตะบองขัดขวางแก่การที่จะต้องจัดเปลี่ยนแปลงใหม่ ด้วยความจำเป็นเห็นว่าไม่คงทำอย่างอื่น นอกจากชี้แจงความจริงอันนี้ให้เข้าใจโดยตรงก็คงจะแลเห็นความจริงและเชื่อว่าคงจะไม่ขัดขวางแก่การที่จะจัดในบ้านเมืองนั้น

อันความซัดซึ้งของการที่จะจัดเปลี่ยนแปลงวิธีปกครองในเมืองพระตะบองนั้น ตามความคิดของกรมหลวงคำรง ซึ่งเห็นเป็นความซัดซึ้งสำคัญมีอยู่นั้นคือ ที่ฝรั่งเศส คว้าฝรั่งเศสในอินโดจีนมีความคิดจะเอาเมืองพระตะบองมาชานาน ที่ยังไม่รวบรวมกันยัง เอาเป็นเมืองของฝรั่งเศสจนปานนั้น กรมหลวงคำรงเข้าพระทัยว่า เพราะฝรั่งเศสเห็น ว่าจะมีความลำบากกว่าประโยชน์ที่ได้ กล่าวคือ เกรงคนพลเมืองซึ่งเป็นคนไม่นิยมต่อ ฝรั่งเศสอยู่โดยมากจะต่อสู้ หรือก่อการจลาจลขึ้น เมื่อแรกเมืองตกเป็นของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจะต้องลงทุน และใช้กำลังปราบปรามเกินกว่าที่พอใจ จึงคิดจะเอาโดยไม่ต้อง ลงทุนลงแรง ให้อุบายบีบบังคับรัฐบาลทางกรุงเทพฯ ให้จำเป็นต้องทำตาม เพาะปลูกอำนาจ ฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้นทุกที ๆ ในเมืองนั้นจนถึงที่สุด ฝรั่งเศสเห็นว่าจะครอบงำเอาได้เมื่อใด โดยไม่ต้องลงทุนลงแรงก็จะครอบงำเอาเมื่อนั้น มีเหตุผลเป็นพยานหลายอย่างที่ทำให้เห็นมา ชานานว่า ความคิดของฝรั่งเศสเป็นเช่นนี้ เหตุผลเหล่านั้นจะยกมาพอให้เห็นได้หลาย อย่าง คือว่าไม่มีผู้ใดเลยที่จะแลเห็นว่า ฝรั่งเศสไม่ยากได้เมืองพระตะบอง ทำไมฝรั่งเศส จึงยังไม่เอาเมืองพระตะบองจนบัดนี้ ไม่ใช่เพราะเห็นแก่ไม้ตรีและไม้ไซเพราะกลัวกำลัง ไทยจะต่อสู้ ก็เมื่อรู้อย่างอยากได้ และยังไม่เอาโดยไม่มีเหตุซัดซึ้งที่จะเห็นได้ดังนี้ ไม่มีทางที่จะเข้าใจได้อย่างอื่น นอกจากที่ความมาแล้ว ถ้าจะว่าฝรั่งเศสไม่ต้องการหรือไม่ คิดจะเอา เหตุใดฝรั่งเศสจึงตั้งท่ากีดขวางไม่ให้ไทยเข้าไปทำอะไรในที่นั้น ที่สุดจนเมื่อ ทำสัญญากันเร็ว ๆ นี้ว่าจะปรองดองเรียบรอยต่อกันก็ยังมีบังคับให้รัฐบาลจำต้องมีนายทหาร ฝรั่งเศสมาบังคับฝึกหัดพลตระเวร เมืองพระตะบอง และเมื่อเร็ว ๆ นี้เองยังทำที่พูดจาจะให้ รับคนฝรั่งเศส ซึ่งเขาเลือกไปเป็นที่ปรึกษาในเมืองพระตะบองอีก นาก็ดูเขาจะไม่ทิ้ง ความคิดและทางอุบายอย่างนั้นอยู่จนทุกวันนี้

กรมหลวงคำรงใดเคยมีความหวังพระทัยครั้งหนึ่ง เมื่อแรกทำสัญญากับฝรั่งเศส ใหม่ ๆ หมายความว่า ฝรั่งเศสจะเปลี่ยนความคิดคว้าเรื่องเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ คือยอมให้รัฐบาลไทยจัดการบ้านเมืองด้วย ไม่ให้เสียผลประโยชน์โดยชอบธรรมของฝรั่งเศส กล่าวคือ เราจัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบรอยโดยให้ฝรั่งเศสรู้ว่าเราจะทำอย่างไร ๆ

และถ้าเราจะต้องใช้คนต่างประเทศในที่นี้จะเลือกหาคนฝรั่งเศส มาใช้จัดทำบำรุง
 การค้าขายให้เป็นประโยชน์แก่หัวเมือง ฝรั่งเศสหมายว่าจะเข้าใจกันได้ในทางอย่างนี้
 มารู้สึกว่าเขาใจดี เมื่อสนทนากับ มงซิเออร์ ริฟโพลต์ (Monsieur A. Riffault) ราชทูต
 ฝรั่งเศสที่บ้านมิสเตอร์สโตรเบล โคฟังเสียงราชทูต แมพักโดยอ้อมคอมทางออนหวาน
 ก็เข้าใจได้ว่า ความคิดของฝรั่งเศสในอินโดจีนยังคงอยู่ในอุบายอย่างเดิม คือ จะใช้
 ไทยให้รวบรวมเมืองพระตะบองให้แก่ฝรั่งเศส อย่างไซพอลครว้ในหุงเขาให้เขากินถั่ว
 จึงเป็นที่พอใจ เพราะวาทรรคนที่ทำราชการ เช่น กรมหลวงดำรง ถึงจะโคความ
 ลำบากยากเข็ญสักเท่าใด ๆ ถ้าการทำเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่เจ้านาย และบ้านเมือง
 ของตนแล้ว ก็ยอมทนความลำบากเพียรทำการนั้น ๆ ไ้ไม่ย่อท้อเลย แต่การดีอยู่
 ว่า การที่นั่นทำเพื่อประโยชน์ของศัตรูจะทำอย่างไรได้ และจะแลกหน้าพระยาคทาธร
 อย่างไม่ได้ เพราะฉะนั้นในเรื่องราชการเมืองพระตะบองนี้ กรมหลวงดำรง คำริเห็น
 มีอยู่ 2 อย่างคือ ว่าถ้าจะให้จัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อย ขอให้เข้าใจว่าการที่จีน
 เพื่อให้เมืองพระตะบองอยู่ในขอบขันธสีมามั่นคง และเพื่อความสขและประโยชน์ของ
 ชาวเมืองพระตะบองตั้งแต่พระยาคทาธรเป็นคนไป ถ้าเชื่อใจอย่างนี้แล้ว กรมหลวงดำรง
 รับจะจัดการเมืองพระตะบองให้เรียบร้อยในใจได้ การที่จะจัดเป็นการมดมีคนอื่นเราให้แก่
 ฝรั่งเศสแล้ว กรมหลวงดำรงเห็นว่าถึงไว้อย่างนี้ดีกว่า ถ้าฝรั่งเศสจะเอาเมืองพระตะบอง
 จะตีเมืองพระตะบองก็ให้ตีเอา จะโคลงหลอแรงบ้าง พระคำริห์ของกรมหลวงดำรงเห็น
 เป็นที่สุดดังนี้ แต่ดูเหมือนเหมือนกันว่าที่พุดจาหาประโยชน์อันใดจากทูตฝรั่งเศสในที่
 ไ้ไ้ไม่ ถ้าจะหาความเข้าใจในเรื่องเมืองพระตะบองต้องหาจากรัฐบาลฝรั่งเศสที่ปารีส
 จึงเห็นว่า มีสเตอร์ สโตรเบล (strobe) ออกไปนอกคราวนี้ เวลามาเมืองฝรั่งเศส
 ลองไปที่กรมทหาพุดจาฟังเสียงฝรั่งเศส คุณก็เห็นจะดี ถ้าหาหาหาความเข้าใจได้ว่า
 ฝรั่งเศสยอมให้ไทยจัดการเมืองพระตะบองให้เรียบร้อยโดยไม่ขัดขวาง ฝ่ายเราจะจัดการ
 อยางไรจะให้เขารู้ และถ้าหาหาเราจะต้องใช้คนต่างประเทศ เราจะใช้คนฝรั่งเศส
 ซึ่งเราจัดหาจากเราเอง ถ้าไ้เช่นนี้ กรมหลวงดำรงรับผิดชอบที่จะจัดการเมืองพระตะบอง
 ให้เรียบร้อย